

**Чернігівська обласна державна адміністрація
Департамент інформаційної
діяльності та комунікацій з громадськістю ОДА
Департамент культури і туризму,
національностей та релігій ОДА
Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник
М.М.Коцюбинського**

АНТОЛОГІЯ

творів лауреатів премії імені М.Коцюбинського.

Проза

Упорядники: Наталія Коцюбинська та Ольга Єрмоленко
Редактор: Ганна Арсенич-Баран

Чернігів
Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна»
2016

УДК 821.161.2-3
ББК 84(4УКР=411.4)6-4
А 72

Книга видана коштом обласного бюджету Чернігівської області в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфер Чернігівщини на 2016–2020 роки.

Не для продажу.

Упорядники: Наталія Коцюбинська
Ольга Єрмоленко
Редактор: Ганна Арсенич-Баран
Відповідальний за випуск: Ігор Коцюбинський

А 72 Антологія творів лауреатів премії імені М.Коцюбинського. Проза [Текст] / [упоряд. : Н. Коцюбинська, О. Єрмоленко ; ред. Г. Арсенич-Баран]. – Чернігів : Десна, 2016. – 594 с.

ISBN 978-966-502-580-1

Другий том двотомного видання творів лауреатів обласної літературної премії імені Михайла Коцюбинського здійснюється на відзначення двадцятиріччя заснування премії та на вшанування 150-річного ювілею Михайла Коцюбинського, який відзначається у 2014 році.

У книзі представлено понад 20 авторів. Більшість творів відзначаються тонким психологізмом, ліричними нотками, любов'ю до природи, до людини, до рідного краю. На кожного автора в середньому відведено 20 - 25 сторінок і невелика довідкова стаття з фотографією.

Всім авторам, які продовжують жити і працювати, було надано право вибрати твір самостійно. Твори тих письменників, які відійшли за обрїй, добирали упорядники.

Видання розраховане на широке коло читачів.

УДК 821.161.2-3
ББК 84(4УКР=411.4)6-4
А 72

ISBN 978-966-502-580-1

© Чернігівський літературно-
меморіальний музей-заповідник
М.М.Коцюбинського, 2016

Передмова

Є у Сіверської землі одна цікава особливість: які б часи, які б катаклізми й негоди не пробігали над цим краєм, він завжди залишається чистим і непорочним, як сльоза немовляти, він завжди дивує світ своїми найкращими людьми, своїми неповторними митцями.

Від найдавніших часів і до сьогодні народжує ця благословенна земля таланти, що проростають буйно на ниві красного письменства. В українській літературі найзнаковіші, найвідоміші митці слова – переважно вихідці із Чернігівщини чи пов'язані з цим краєм своїм життям і творчістю. Від «Поученія дітям» Володимира Мономаха, «Слова о полку Ігоревім» до творів Юрія Мушкетика, Володимира Дрозда та багатьох інших наших сучасників Сіверський край прославляли й прославляють його гідні сини й дочки.

Одним із найяскравіших імен в українській літературі беззаперечно залишається Михайло Михайлович Коцюбинський, творчість якого сформувалася й розквітла саме в славетному й благословенному Чернігові. У цьому місті видатний майстер написав свої найвідоміші й найдосконаліші твори, тут він звив своє родинне гніздо, тут народилися його діти, і тут, урешті, він спочив у Бозі від суєти цього світу. Геній Коцюбинського зумів створити найяскравіші картини з життя різних людей, відобразити природу в її найнепередбачуваніших її виявах, намалювати світ у такому ракурсі, який побачив сам автор. Михайло Коцюбинський випередив свій час, своїми творами він вивів українську літературу на європейський рівень, поставив своє ім'я в один ряд із такими відомими прозаїками, як Кнут Гамсун, Еміль Золя, Гі де Мопассан, Генрік Ібсен, Арне Гарборг, Артур Шніцлер, Гергарт Гауптманн, Моріс Метерлінк.

Дім Коцюбинських став у Чернігові осередком культури, просвіти, українського духу. До оселі письменника завжди приходили найкращі люди того часу. Коцюбинський повсякчас підтримував

молодих і талановитих митців, допомагав їм порадою. Недаремно про вечори в Коцюбинського все своє життя згадував ще один український геній (теж уродженець Чернігівщини) Павло Тичина. Михайло Михайлович опікувався талантами, уболівав за них, тому після нього й залишилися його прихильники, учні, вдячні митці, які на різних етапах історії України не дали зникнути творам письменника та згадці про нього.

У часи Незалежності виникла ідея започаткувати на Чернігівщині обласну премію імені Михайла Коцюбинського, якою впродовж багатьох років нагороджують поетів, прозаїків, вчених, художників, музикантів. Премія за цей час набула такого престижу, що на її здобуття подають свої твори не лише митці Чернігівщини, але й автори з усієї України та за її меж.

Наша антологія – це презентація художньої прози письменників-лауреатів премії імені Михайла Коцюбинського. У цій книзі розміщені твори авторів, які в різні роки удостоїлися цієї високої нагороди.

Читаючи антологію, усвідомлюєш, настільки багатою й багатогранною є сьогодні українська література, який широкий спектр тем, сюжетів, художніх прийомів демонструють талановиті прозаїки-лауреати. Твори, що презентовані в антології, належать перу різних авторів, а відтак викликають особливе зацікавлення як характеристика сучасного українського літературного процесу.

Збірка демонструє твори письменників різних поколінь, різних поглядів і художніх уподобань, але від цього лише виграє. Палітра творчості в ній дуже яскрава й багатоманітна. Тут – і новели, й оповідання, й уривки з романів та повістей, і есе, і замальовки. Усе, що запропонували автори, заслуговує на прочитання й аналіз.

Література ХХ ст. подарувала Україні твори таких видатних майстрів слова, як Юрій Мушкетик, Микола Адаменко, Анатолій Дімаров, Валерій Шевчук, Михась Ткач, Олександр Деко, Іван Шевченко, Іван Корбач, Олексій Брик. Кожен із цих письменників – непересічна творча особистість, яскравий прозаїк, кожен по-своєму цікавий і оригінальний.

Узяти до прикладу твори Юрія Мушкетика. Ми знаємо цього письменника як автора багатьох великих епічних полотен, творця історичної прози, якою зачитувалися й зачитуються всі, хто цікавиться історією України. Юрій Мушкетик, як ніхто інший, уміє передати особливості тієї чи тієї історичної доби, змалювати картини побуту, показати переживання своїх героїв. Водночас у творах прозаїка ми знаходимо цікаві сентенції й крилаті вислови про людське життя і його перебіг. У запропонованій антології вміщене оповідання Юрія Мушкетика «Солов'ї над Прип'яттю», у якому автор розповідає про кілька днів із життя ліквідатора аварії на Чорнобильській АЕС, якому навіть «чорнобильської» пенсії ніхто не хоче дати, бо, виявляється, що в документи заносили занижені дані про радіоактивний фон, щоб потім не платити тим, хто працював у цей час на АЕС. Життєва правда цього оповідання вражає епізодами із побуту людей у ті страшні дні, коли радіація проникала скрізь, а більшість українців навіть не здогадувалася, настільки ця загроза страшна й непоборювана, як вона відгукнеться в подальшому, як відіб'ється на фізичному й духовному здоров'ї людей, як ця аварія змінить світ і як світ стане іншим, зовсім іншим, після цієї страшної катастрофи. Проте в оповіданні йдеться ніби й не про те. Тут автор розповідає про звичні й буденні речі, якісь суєтні моменти, які начебто й ніякою мірою не демонструють глобальності аварії, не показують ступеню руйнувань. Але саме в таких дрібних деталях і захована суть катастрофи, бо вона не лише в аварії, вона вже вселилася в душі й серця людей і руйнує їх із середини.

Ім'я Валерія Шевчука знане не лише в Україні, але й скрізь у світі, де цікавляться українською культурою. Невтомний трудівник на ниві літературознавства й історії української літератури, Валерій Олександрович – неперевершений майстер слова, окраса українського красного письменства. Його проза – перлина української літератури. І хоч письменник уважає, що премія імені Михайла Коцюбинського для нього є дуже суттєвою й престижною відзнакою, нагородження Валерія Шевчука – неабиякий престиж і для премії. Особлива манера Шевчукового письма, багатство його лексики,

особливості синтаксису надають творам автора специфічності й особливої значущості. «Халабуда для коханки» – оповідання, що вміщене в нашій антології – один із тих творів, які яскраво відображають стиль письменника, його неповторний почерк. Химерність і іронічність, яскраво виписані образи і несподіваний поворот сюжету – усе це риси, що характеризують художню прозу Валерія Шевчука. Людина позірно завжди шукає спокою, але насправді прагне й пригод. Так і герой оповідання «Халабуда для коханки» – чоловік, що веде звичний спосіб життя, – виявляється, має мрію, недосягну й далеку, бо супроводжує вона його з далекої юності й увійшла в нього з поглядом дівочих очей, і залишилася там назавжди. І хоч очі ті, вочевидь, належали його майбутній дружині, він у це не вірить, бо створив для себе образ дівчини, яка ніколи не постаріє, як не постаріє бажання прекрасного й потаємного в душі людини...

Давнім другом і побратимом Валерієві Шевчуку був світлої пам'яті Петро Дідович – автор оригінального й самобутнього твору «Буття зелене», повісті, яка, на наше глибоке переконання, стала перлиною, окрасою української літератури. Письменник зумів створити безсюжетне прозове полотно так майстерно, що його читаєш із захопленням і великою насолодою. Такий ефект досягнутий особливістю мови, яскравістю стилістичних знахідок, ритмізованістю письма. Петра Дідовича можна назвати віртуозним майстром, поетом у прозі. Окрім того, письменник був ще й неперевершеним мемуаристом, що залишив після себе велику кількість спогадів. Уміщена в антології розповідь «Світ клином» змальовує, на перший погляд, картину українського повоєнного села, та насправді розкриває перед нами душевні травми й психологічні болі людей, не схожих на інших, покалічених і уцерблених життям. Тонкий психологізм цієї оповіді допомагає читачеві замислитися над людською бідною й водночас збагнути, що фізичні каліцтва не є для їх носіїв перешкодою в тонких душевних порухах. Названа оповідь заслуговує на більш глибоку критичну статтю й навіть літературознавче дослідження. Ми, на жаль, не маємо змоги так ши-

роко аналізувати цей твір. Тому закликаємо читача вдумливо перечитати оповідь і замислитися над проблемами, порушеними в ній.

Яскравим зразком української літератури ХХ – початку ХХІ ст. є твори Анатолія Дімарова. Проза цього письменника – правдива історія нашого народу. Життєві сюжети його оповідань вражають умінням автора створити особливу атмосферу: читач і всміхнеться, і засумує, і замислиться про вічні істини та цінності. Невеликі за обсягом прозові твори, розміщені в антології, розповідають про різні часи нашої історії, про всілякі життєві перипетії, які довелося пройти й самому авторові, і всьому народу. Анатолій Дімаров пише так, що читач занурюється в хід розповіді, переживає разом з героями й відчуває, як сам стає частиною оповіді. На особливу увагу заслуговує оповідання «Баба Ониська і четверо її чоловіків», у якому життєва історія сільської жінки відбиває в собі й історію України. Життя однієї людини як модель існування в часі й просторі викладене автором. Баба Ониська, яка ще топче ряст і вважає, що «вмирать – день терять», згадує своїх чотирьох чоловіків, які, кожен по-своєму, відходили із її життя в засвіті молодими і залишали Ониську в нестатку й бідах, а вона виборсувалася із життєвих каламутей. В оповіданні про бабу Ониську та її чоловіків автор заклав одну неспростовну життєву істину: у суспільних катаклізмах чоловіки завжди відходять першими, на їхню долю припадають найтяжчі випробування, вони першими падають від куль і ножів ворога. Жінка в суспільних протистояннях менш уразлива смертю, зате на її плечі лягають земні життєві клопоти й тягарі, вона мусить залишатися, щоб продовжити світовий розвиток, щоб народити дітей і виховати їх, щоб підняти з руїни свою країну. Оповідання про бабу Ониську – то ніби велике світове історичне дзеркало, у якому відбилися часи й народи, то ніби певний докір нам, теперішнім, які часто-густо не зберігають свої родини, не цінують сімейні устої, уважають, що інститут сім'ї – пережиток минулого, а чоловіків (чи жінок) може бути багато. В Ониськи світогляд був іншим, та не від неї залежало, що доля й обставини дарували їй такий земний шлях...

«Бій під Березною» – це не лише розділ роману Івана Корбача «Останній похід короля», а й «розділ» української історії. Іван Михайлович Корбач – відомий автор історичної прози, який у своїх творах дуже часто змальовує події, які відбувалися на теренах Чернігівщини. Відданість і зрада, підлабузництво і гордість, честь і за-проданство, стійкість і нищість – ось ті риси, притаманні людській істоті, які яскраво вимальовує у своєму творі письменник. Історія має властивість повторюватися, щоправда, у різних проявах, тому її уроки дуже важливі для прийдешніх поколінь. На цьому імпліцитно й наголошує прозаїк, показуючи картини історії, які дуже схожі на сучасні українські події.

Змалюванням життєвої правди через призму власного життя можна охарактеризувати прозу письменника Миколи Адаменка. Пройшовши нелегкий життєвий шлях, митець яскраво описує картини суспільних явищ, свідком яких був сам. Частина спогадів письменника «Хистка кладка через безодню», уміщена в антології, подає читачеві цікаві факти нашого недавнього минулого. Микола Петрович з великою любов'ю до своєї землі й до свого народу правдиво й чесно подає епізоди із власного життя. Автор самокритично ставиться до своїх вчинків, хоча іноді й насправді немає причин на таку критику. М. Адаменко – зразок письменника й людини, що не зламалася і водночас зберегла в серці любов до світу і людей.

Із уривка з повісті «Солов'ї співають на світанні» Олександра Дека (Рабиновича) довідуємося про молоді роки поета Віктора Забіли, його перебування в Борзні. Описуючи цей відрізок життя Забіли, О. Деко показує нам події, які відбувалися на Чернігівщині в середині XIX століття. Історія кохання поета, його життєва позиція, погляди на ті чи ті обстави й події вимальовують перед нами образ українського патріота, у якому ніяка військова муштра, ніяке російське виховання в навчальних закладах не змогло вбити духу предків, родинного гена й поривань української душі. Олександр Аврамович допомагає читачеві проникнути в атмосферу того часу, пережити разом з героями, відчувати всі порухи душ героїв. Пись-

менник пише лаконічно й водночас небагатослів'ям уміє так змалювати риси героя, що, здається, велемов'я було б і зайвим, і недоречним. Майстерний автор Олександр Деко занурює читача у свій текст і розширює світогляд.

До когорти митців, які своїми творами збагатили українську літературу, належить відомий український письменник, публіцист, літературний критик Михайло Слабошпицький, що знаний як автор біографічних романів про представників української культури. Нещодавно побачив світ новий твір цього автора «Що записано в книгу життя», у якому письменник в оригінальній формі (формі можливих спогадів) подає сторінки життя Михайла Михайловича Коцюбинського. Уривок із цього роману вміщує й наша антологія. Опис острова Капрі, на якому Коцюбинський провів чи не найкращі миті свого життя, Слабошпицький подає через призму спогадів, листів та творів Михайла Михайловича. Автор роману з яскравим мистецьким умінням проникає в почуття свого «ліричного» героя, із особливою задушевністю висловлює своє ставлення до геніального попередника. Майстер «правдивої імітації», витончений стиліст, Михайло Слабошпицький реально змальовує образи свого роману, чудово копіює навіть стиль того чи того персонажа.

У яскравій палітрі творів української літератури проза Михася Ткача сяє чарівними барвами. Здавалося б, тема села не нова для українського красного письменства. Проте кожен з авторів опрацює її по-своєму. Перу Михася Ткача належать перлинні шедеври – оповідання про село, про його мешканців, про стосунки між людьми. Зворушливі розповіді не залишають нікого байдужим, а майстерність форми цих оповідань заповнює й чарує. Сердечний щем і хвилювання викликає оповідання «Сині очі Маньки». Корова – годувальниця сільської родини – доживає віку разом із її господинею. Горпинине життя – віддзеркалення українського повоєнного села, яке й у бідності, і в нестатках, і в горі, і в радості живе своїми простими одвічними й водночас такими вселенськими турботами. Корова Манька вже така стара, що може здужати шлях лише до базару. Зворотної дороги тварина не витримує. Але

її господиня не хоче продавати корову на бойню, бо не може вбити істоту, яка стала для жінки рідною. Автор навіть ім'я корові добирає людське, наголошуючи цим, що для Горпини тварина набуває людських рис. Оповідання «Сині очі Маньки», як і багато інших прозових творів Михася Ткача, вирізняються багатством лексики, фразеології, особливостями синтаксичної будови речень. Ці риси надають прозі цього автора неймовірного колориту, яскравої образності й чарівливості.

Один день сільської солдатської вдови описує у своєму оповіданні «Бабине літо» Петро Антоненко. Марфа – героїня розповіді – немолода колгоспниця, яка самотою скутує старість. Як і всі в селі, Марфа готується до храму, чекає, що хтось із рідні (хоч і мало залишилося: хто загинув, хто помер, а хто виїхав) зайде до неї, бо вже до всіх сусідів навідалися храмові, а жінка сидить на ганку й виглядає родини. Дочекавшись двоюрідного брата з дружиною, рада й весела, збирає на стіл та гостить родину... Розповідь про один вдовиний день у період бабиного літа – прониклива картина сільського життя початку вісімдесятих, правдива історія українського села. Уся турбота про солдатську вдову зводиться до прибитої на перехнябленому паркані зірки, бо ніхто не допоможе ні паркан підрихтувати, ні хату перекрити, ні стіни підремонтувати. Паспорт і той видали колгоспникам лише нещодавно, а до того були вони колгоспними бездокументними кріпаками, з якими голови колгоспів могли робити що завгодно. Але Марфа не нарікає, не звикла скаржитися. Сама-самотою доживає свій вік і кляне свою долю. Звичні життєві клопоти загутують ту самотність... Петро Антоненко, удаючись до діалогів, дуже тонко передає душевні болі селянина, яскраво змальовує побут і спосіб життя сільського трударя.

До різних жанрів прози вдавався у своїй творчості славної пам'яті Іван Шевченко – письменник з особливим, лише йому притаманним почерком. У Івана Шевченка твори різножанрові й на різні теми. Майстер слова захоплює нас гумористичними й сатиричними розповідями, викриває вади сучасного життя. Водночас

подає картину 30-х років минулого століття, яка вражає й жахає своєю правдивістю й гостротою. Психологія людини, її схильність до сприймання всього: і правди, і відвертої брехні; невміння відрізнити пшеницю від полови, наївність, що межує з глупотою, – усе це яскраво змальовує прозаїк в оповіданні «Пресвята з двома младенцями». Через свою наївність українці часто потрапляли в скрутні ситуації, але чи не найбільшим лихом став Голодомор, який забрав життя мільйонів. Екзистенційна межова ситуація, у якій опиняється героїня оповідання, уражає життєвою оголеною правдою, змушує замислитися про те, що в цьому житті важливе, а що – другорядне, що – праведне, а що – грішне. Зрештою, уся проза Івана Шевченка наскрізь просякнута особливим дидактичним (у широкому розумінні) підтекстом, спонукою до читача думати про вчинки й слова, помисли й бажання.

Особливим оптимізмом і життєвою енергією наповнені твори ічнянця Станіслава Маринчина. Мила повістина «У нас в Озерах» захоплює вже з перших рядків, надає щасливого настрою й дарує особливу радість перенесення в молодість, у квітучий рай юності, у красу перших почуттів. Ця повість – один із найкращих творів Станіслава Маринчина. Письменник з особливою любов'ю подає нам епізоди власного життя, своєї милої юності, коли він, ще зовсім молодий, учився такого цікавого ремесла як демонстрування кінофільмів. Переживши майже все з того, про що пізніше написав у своєму творі, автор чуттєво й глибоко проникає в психологію й почуття свого героя, надихає читача картинами села середини минулого століття, показує переваги й вади тогочасного життя. Станіслав Маринчин – майстер живого, можна навіть сказати, кінематографічного письма. Та це й не дивно. Письменник довгий час працював саме як кінематографіст, сценарист і режисер багатьох документальних фільмів, тому і прозові його твори перебрали на себе багато рис із мистецтва кіно.

Уже давно набули популярності твори Олексія Брика, який опановує різні літературні жанри, порушує у своїй прозі найрізноманітніші теми, демонструє обізнаність у різних галузях людських

знань. Олексієві Брику особливо вдаються пригодницькі твори, він уміє «закрутити» сюжет, тримати читача в напрузі. І водночас психологічні портрети героїв своїх оповідань письменник уміє змалювати так точно й живо, що створює враження присутності й наявності. Подані в антології оповідання порушують тему кохання й на перший погляд видаються романтичними історіями для підстаркуватих панянок. Та то лише перший погляд, який ніколи не оцінює об'єктивно. Вдумливо прочитайте оповідання Олексія Брика й ви переконаєтеся, настільки цей автор глибокий і щирий. Образи, змальовані письменником, типові і – водночас – кожен зі своїм далеко не схематичним характером; кожна проблема, заторкнута автором, буденна і – водночас – нетривіальна й індивідуальна. Уміння поєднати все це в один сюжет і відрізняє прозу Олексія Брика від багатьох інших творів, надає його текстам особливого окремішнього стилю.

Усе, що пережив Микола Ключко, він намагається передати у своїх художніх творах. Читати прозу цього письменника не завжди легко через те, що автор живопише картини, далекі від елегій та пасторалей. Микола Ключко – людина нелегкої долі. У таких письменників – твори як оголений нерв: чуттєві, напружені, чесні. Життя в'язнів радянських концтаборів, колгоспницькі будні, факти з історії українського народу – усе це турбує Миколу Павловича й допомагає в літературній праці. Серце людини щирої, доброї, незлобивої, яка намагається виправдати й зрозуміти кожного свого персонажа, відкрите через твори цього письменника. Подекуди автор висвічує дитинною наївністю, та все ж відвертість і чистота, які струмують із цих текстів, не залишають нікого байдужими.

Славетна біографія славетної людини. Так можна сказати про документальну розповідь Віталія Леуса «З бойового завдання не повернувся», у якій автор змальовує героїчні вчинки військового пілота Федора Буленка, який у роки Другої світової війни воював за свободу й мир. Твори Віталія Леуса – це життєві історії. Дуже часто автор пише про реальних людей, що надає його прозі особливої живості, своєрідної присутності. Не виняток і наведе-

на в антології розповідь. Життя славного земляка і його загибель виписані автором без зайвого мудрування: просто й широко. Такі твори завжди матимуть свого читача, завжди будуть популярними й цікавими.

Одним із найяскравіших прозаїків у нашій літературі зі всією сміливістю можна назвати Віктора Баранова, який своїми романами засвідчив належність української літератури до ряду великих літератур. Віктор Баранов – один із тих письменників, психологізм прози яких настільки високий, що сюжет часто вже не має ніякого значення. Глибина його творів, широкий діапазон образів, уміння мистецьки зобразити атмосферу, у якій перебуває той чи той герой, створюють для Віктора Баранова імідж письменника – автора тонкого психологічного письма. Наведені в антології оповідання – це різнопланові твори. Химерна новела «Вернісаж однієї картини», подорожні записки «Наталка» та напівпригодницьке оповідання «Альтич і Десенка» демонструють майстерність автора в різних жанрах та в опрацюванні багатьох тем.

Якоюсь неймовірною теплотою, щирістю віє від творів Михайла Руденка. Письменник уміє захопити й розчулити читача, увести його у світ своїх героїв невимушено й природно. Михайло Руденко – людина закохана в життя, тому в його творах наскрізно звучить похвала життю, заклик берегти миті, відведені нам Богом. Автор без пафосу моралізаторства подає нам картини буття, які слугують повчальним матеріалом для кожного читача. Трепет серця, бриніння сльози на очах викликає оповідання «З коханими не розлучайтесь», у якому письменник майстерно вимальовує долю людську й наполягає, що життя людині відведено так мало і треба його цінувати, а людей, які поруч з тобою, оберігати й любити. Михайло Руденко – лікар за фахом. Це та професія, представники якої спочатку роблять боляче, щоб потім стало легше. Цей принцип діє й у творах письменника. Читачеві боляче читати про горе й трагедію, але водночас він ніби відбуває певний катарсис, очищення від скверни, вишукує у своїй душі нові ресурси для виявлення любові й замилювання світом...

Лауреатами премії імені Михайла Коцюбинського в номінації «Проза» стали не так багато жінок, але це, без перебільшення, знакові імена нашої літератури: Лілія Бондаревич (Черненко), Олена Конечна, Валентина Мастерова. Кожна з цих письменниць принесла в літературу свій стиль і своє бачення подій, свою особливу манеру письма й своє вміння передати образи героїв.

Валентина Мастерова – авторка оповідань і романів, що вже давно полюбилися читачам і завоювали славу. Письменниця тонкого психологічного письма, майстриня гострого сюжету, Валентина Мастерова кожен раз дивує нас новими темами і яскравим умінням їх розв’язувати. Українське село – обдерте, знеможене, пропите й зневажене, але ще живе своїми світлими людьми й нехитрими клопотами – постає в новелах письменниці в усій життєвій правді. Новели, подані в антології, об’єднує одна тема – змалювання сучасного села. Де ж би мали взятися в безпросвітності й темноті честь, відданість, любов? Як би мали затаїтися в пропитій душі співчуття, любов до рідного брата, якого не може згадати розум, але відчуває серце? Куди бігти матері зі своїм темним горем, що, очевидно, напастю лягло на сина? Твори Валентини Мастерової не дають відповідей на ці запитання, бо й не могли б тих відповідей відшукати, вони лише оголюють проблеми, змушують читача відчути чужі біль і розпач. Письменниця змушує побачити всі сторони людини, закликає не судити знічев’я, не сприймати життя однобоко.

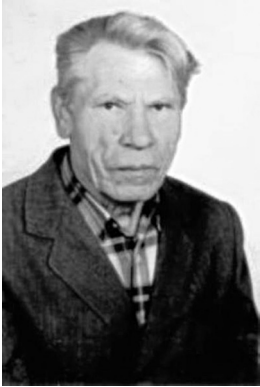
Новелою в її чистому вигляді постає перед нами твір Лілії Бондаревич (Черненко) «Столик на двох». Майже анекдотичний сюжет, несподіване завершення... Усе ж цінність цього твору не в його вляганні в академічні норми, а в змалюванні героїні, у трепетній і сумній розповіді про жінку-дівчинку, такого собі новітнього Мюнхгаузена, що вигадала свій світ, своє життя, своє кохання. І лише смерть у цієї Шехерезади справжня. Бо й так воно насправді є – лише смерть справжня, усе решта можна вигадати. Хоча, як знаємо, світ рухається вперед лише завдяки дивакам, а героїня новели саме дивачка, така собі міська божевільна в чоловічих черевиках і

дивній козушанці. Усе, що в неї є, – це її вигадки, у які починають вірити всі. Але ті придуми безвинні, як безвинні видіння в блаженних і юродивих... Лілія Бондаревич (Черненко) – неперевершена авторка тонкого психологічного письма, її урбаністична проза має свій окремішний характер, своє обличчя. Оповідання й новели письменниці читаєш із особливим задоволенням. Філософський погляд на світ вирізняє прозу Лілії Бондаревич з-поміж багатьох творів сучасних українських авторів.

Олена Конечна – багатогранний прозаїк. У її творчій скарбниці психологічні новели, філософські оповідання і, водночас, пригодницькі авантюрні твори, які захоплюють читача своєю гостротою сюжету та реалістичним зображенням світу й людей у цьому світі. Уривок із такого роману «Синдром Роксолани» уміщує наша антологія. Незважаючи на те, що жанр цього твору вимагає стрімкості сюжету, авторка вносить у текст багато психологічних прийомів та філософських роздумів, від чого роман набуває ваги, перетворюється із «чтива», такої собі «розважалочки», у цікавий життєвий художній твір, який до снаги прочитати й любителям гостросюжетної літератури, і тим, хто кохається в інтелектуальному красному письменстві.

Кожен із названих нами авторів – постать на літературному овиді, кожен – оригінальний автор зі своїм неповторним письмом, твори кожного слід читати й пізнавати. То ж хай щастить нашим письменникам і нехай ще не одна престижна премія стане для них нагородою.

Г. В. Арсенич-Баран

Адаменко Микола Петрович народився 20 грудня 1931 року в с. Загребелля Сосницького району Чернігівської області.

1950 року вступив на філфак Київського державного університету. А 1953-го його звинуватили в антирадянських настроях, наклепах на сталінську політику й засудили до 10 років концтаборів.

Після смерті Сталіна 1956 року Адаменка за відсутністю доказів звільнили.

Повернувшись із заслання, працював у колгоспі. Вступив на заочне відділення Борзнянського технікуму плодоовочівництва. І лише 1962 року, після повної реабілітації, його поновили в Київському університеті імені Тараса Шевченка.

Учителював у Полюшкинській восьмирічній школі на Новгород-Сіверщині, а потім назавжди повернувся в рідні краї.

Печать ГУЛагу на багато років перетнула Миколі Петровичу шлях до красного письменства. Друкуватися почав лише у зрілому віці. Перша поетична книжка «Повінь» вийшла в «Радянському письменникові» 1985 року. Вона й стала перепусткою до Національної спілки письменників України, до котрої був прийнятий 1988 року. Наступна збірка поезій «Цвіт на морозі» побачила світ у тому ж видавництві 1990 року. А через два роки з'явилася третя поетична збірка «Прагнення неба». Роман-трилогія «Закон-тайга» вийшов у 2001 – 2003 роках. Оpubлікована й публіцистична книга «Планета Україна».

У Миколи Петровича – десятки рукописів нових книг. Письменник – лауреат премій імені Бориса Грінченка та імені Михайла Коцюбинського.

Живе в Сосниці.

ХИСТКА КЛАДКА ЧЕРЕЗ БЕЗОДНЮ

Якщо я скажу, що доля була милостива до мене, дехто з моїх знайомих, які мене добре знають, мабуть, поблажливо й дещо скептично посміхнуться. Мовляв, говори, говори...

Воно то так... А все ж нині, коли дивишся на пережите із висоти десяти років...

Звичайно, чотири роки, проведені за ґратами та колючим дротом, милістю долі не назвеш. Але іноді починаєш в уяві спрямовувати ріку свого життя в інше, так би мовити, традиційне русло, то дивишся на все те більш оптимістично...

18 січня 1953 року (день мого арешту) я мав за плечима два з половиною роки університетського навчання.

Думав, можливо, про вчителювання. Або й про щось інше. Усе ж таки мріяв про літературну діяльність. Уже чимало було й понаписувано всякого. Варився в соку університетської літстудії, де дістало вишкіл багато згодом більш і менш відомих поетів та прозаїків. Отож і я, може б, вибився – хай не у правофлангові, то бодай десь тупцював би посередині. І якщо чесно, то не можу із стовідсотковою впевненістю сказати, що обійшовся б без поетичних паровозів, без болючих компромісів зі своєю совістю. А потім би перечитував свої спекулятивні рядки й каюся, чи шукав би виправдання: мовляв, життя було складне, без лицемірства важко було втриматися на літературному плесі.

Отож доля, напевно, добряче поміркувавши, вирішила врятувати мене від болючих докорів сумління і якось натякнула емдебістам, що, мовляв, отой селюк репаний починає ставити під сумнів несхитні соціалістичні істини, підкинула їм (руками їхніх стукачів) кілька десятків моїх, м'яко кажучи, не дуже лояльних віршів, шепнула (вустами тих же стукачів), що я вишукую щось там у Винниченка та Грушевського – і цього було досить служивим дядькам, щоб захвати мене за ґрати. А доля посміхалася собі хитроумно. Їй потрібно було провести мене через тюрми, пересилки, табори, щоб урятувати від нечистого сумління.

Звичайно, у той час (через брак досвіду, а отже, й мудрості) я не міг збагнути справжніх намірів моєї долі, тож частенько, замість дякувати, проклинав її, як кажуть, на чім світ стоїть. Правда, я й нині ще маю підозру: хоч моя доля й з добрими намірами вирішила провести мене через пекло, але чи не занадто вона захопилася самим процесом, іноді забуваючи й про кінцеву мету.

Як би там не було, але за чотири роки ув'язнення я побачив таке, яке мало кому із моїх ровесників довелося побачити. І те, що побачив, пережив, передумав, не міг сховати в камері моєї душі, хотілося, щоб про те все дізналися всі. Іншими словами, хотілося про все те написати. Прискорила мій намір одна майже детективна історія.

Уже в добу так званого горбачовського потепління, коли відкритим текстом ішлося про таке, про що раніше не можна було сказати, до мене звернувся редактор обласної молодіжної газети Сергій Павленко, людина передова й досить радикальна, і запропонував написати для газети про мої тюремно-табірні перипетії.

Отож за короткий час з'явилася невеличка автобіографічна повість «За законами тайги». У ній, зрозуміло, я залишив справжні прізвища людей, про яких ішлося, у тому числі й працівників МДБ, що причетні були до мого арешту та слідства.

Через декілька тижнів після того, як я відіслав матеріал, дізнався, що він уже в наборі. Та от одержую номер за номером газети, а мою «повість-сповідь» ніби лизь ізлизав. Телефоную редакторові й дізнаюся, що цензор (тоді він звався головліт) вилучив рукопис із набору й передав його «компетентним органам» Чернігова, а ті відправили його до Києва.

Минає місяць, другий. Про рукопис ні слуху ні духу.

Нарешті з Києва до редакції надійшла моя бідолашна повість. І вже там над нею дуже ретельно попрацювали: вилетіло ряд найгостріших деталей, викреслені прізвища й військові звання тих працівників МДБ, про яких я розповідав. Редактор порадив подати в газеті ту повість, урахувавши «поправки» працівників МДБ. І я погодився. Краще так, аніж ніяк.

Після того виникла ідея: на основі того мемуарного матеріалу створити художній твір, по можливості розповісти більш широко про те, що вже сказав у першому варіанті, звичайно ж, змінивши прізвища тих, про кого я мав намір розповісти. Отож Микола Адамченко був перейменований на Дмитра Четвертака, Гриць Волощук – на Віктора Бондаренка, а Ростислав Доценко – на Миколу Боярчука.

Нарешті твір написано. Це була повість «Закон – тайга». Вона пройшла через видавничі нетрі, видавництвом «Український письменник» запланована до видання на 1994 рік, розрекламована, зібрано замовлення. Та видавничча криза перекреслила всі плани й мої сподівання. Рукопис повернули «до кращих часів». Але те не вибило мене з творчої колії. Я дописав ще 4 частини твору, охопивши період від 50-х років 20 століття до першого десятиріччя 21 століття. І то вже був рукопис роману «Закон – тайга». Перша частина видана в Чернігові 2001 році, друга й третя – в 2003 році, у 2009 році у видавництві «Чернігівські обереги» були вже набрані четверта й п'ята частини.

Але з п'ятою частиною вже на новому витку спіралі повторилося по суті те, що спіткало найперший варіант твору. Після останніх президентських виборів вона була вилучена з набору, отож вийшла лише четверта частина (коло замкнулося).

У п'ятій (заклучній) частині я в останньому розділі вирішив удатися до життєвої основи твору, у тому числі окремо спинитися на прототипах основних героїв твору.

Про Ростислава Доценка я сказав таке:

«Отож Ростислав Доценко. На щастя, маю говорити про нього як про людину, що продовжує прокладати свою життєву й творчу дорогу, долаючи безліч перешкод і завалів. Наші дружні стосунки тривають понад 50 років. І за цей час вони не захмарилися жодним непорозумінням. Ми впродовж двох з половиною років навчалися на одному відділенні філологічного факультету Київського держуніверситету імені Тараса Шевченка, як кажуть, «гризли граніт науки», сиділи в одній слідчій тюрмі, а також утрюх на одній лаві

підсудних. Я та Гриць дістали по 10 років ув'язнення, а Ростислав – 8 (судді «зглянулися», що той – круглий сирота).

Але нас із Грицем звільнили десь через чотири роки, а Ростислав дістав солідну доважку за вже табірну антирадянську діяльність (7 років) і мусив ту доважку відбувати «від дзвінка до дзвінка». Повернувся він на так звану волю досить підготовленим, закінчивши серйозний університет, де функціонувала професура вищого гатунку. Там він досконало оволодів англійською мовою й пізніше став першокласним перекладачем з англійської, видав десятки перекладів класиків англосовітської літератури, став лауреатом престижних премій, повернув із небуття сотні талановитих творів поетів і прозаїків, яких закрутив божевільний і часом кривавий вир життя і в межах України, і за її межами. І нині, не зважаючи на похилий вік, енергійно «пре плуга» на українському духовному полі...

Про Гриця Волощука, як вже про покійного, я вирішив сказати більше. І ось що в мене вийшло:

«Уже більше сорока років минуло відтоді, як плідюча земля подільського села Цибулівки прийняла в себе непересічно-яскравого, але нещасного сина Григорія Парфеновича Волощука – прийняла влітку 1970 року, коли йому виповнилось 42 .

Для мене, його друга (у тому числі і друга після ув'язнення), як і для багатьох, хто його знав, він залишився в пам'яті не просто як Гриць. У цьому імені сконденсовано не лише голос, вираз очей, риси вдачі, тоді чи тоді висловлені думки, а ще й цілі соціальні пласти, сплетіння особистих і суспільних причин та наслідків. І писати про нього дуже важко, бо треба не просто згадувати, а й робити певні (у тому числі й філософські) висновки.

Людський розум в основі своїй, здається, більше здатний аналізувати, розкладати явище чи особу на чинники – плюсові, мінусові, а от під час синтезу тяжіє вдаватися до спрощення, роблячи висновки ніби на основі простої арифметики. Звідси й наліплюються ярлики (стосовно людини) – добра чи зла, заслуговує на орден чи лише на медаль, корисна для суспільства чи ні, герой чи просто жертва.

Дехто із тих, хто не знав Гриця особисто, а мав про нього лиш якусь інформацію (звичайно ж, обмежену, а може, й однобоку) кинувся ліпити його образ як суто героїчний, але часом натикався на такі деталі, які не вписувалися в уже увиразнену в свідомості схему, а тому мусив відкладати роботу над образом на якийсь невизначений час.

Для багатьох же найпереконливіша була схема, яка подавала Гриця Волощука як «пропащу силу», бо той мав великі потенційні можливості, але тих можливостей не реалізував, тобто не залишив після себе ні художніх полотен (хоч і міг би), ні глибоких розвідок в царині літературознавства, суспільствознавства чи чогось іншого.

І перша, і друга схеми грішать на однобокість, хоч кожную із них можна підперти вагомими аргументами...

У 1950 році мене, студента першого курсу романо-германського відділення Київського держуніверситету імені Тараса Шевченка (десь через півроку я перевівся на українське відділення), поселили у великій кімнаті університетського гуртожитку на Солом'янці. Мешкало в тій кімнаті, здається, більше десятка студентів. Серед них – Михайло Грицай (який згодом став деканом філологічного факультету), Іван Коваль, Володимир Ковтун, Микола Маціпура, Микола Бінковський та ще троє красивих хлопців, сільських за походженням, але вже з міським вишколом, що вступили до університету після закінчення Київського художнього училища прикладних мистецтв: вінничанин Гриць Волощук, Василь Щербак із Київської області та мій земляк з Чернігівщини Михайло Дейнека. Усі троє в моїх очах були непересічними особистостями, до того ж осяяні світлом образотворчого мистецтва. Гриць Волощук був найяскравіший серед них: гарне, трохи видовжене обличчя зі свіжим рум'янцем на щоках, виразні темно-карі очі з немов підсиненими білками, красиво окреслені вуста, і навіть трохи рідкуваті зуби та ледь помітні веснянки під очима не псували гармонії обличчя. Те обличчя можна б назвати інтелігентним, але цим терміном не вичерпувалася його суть – то було обличчя сільського красеня. Яюсь піл час щирої розмови зі мною Гриць, так би мовити, визначився: «Такий собі

сільський красень». І це він сказав без хизування, а з прагненням дати собі точну характеристику, і в інтонації його голосу вловлювалися ніби подив і гіркота, наче десь на дні його душі визрівало запитання: «Навіщо?». Оце «навіщо?» можна було б поставити на початку моєї оповіді як найточніший епіграф і вмотивувати його так: «Навіщо Бог наділив Гриця такою вродою, таким розумом, таким багатством душі, коли все те не реалізоване?». Хоча нині боюся стверджувати щодо отієї нереалізованості, бо хто зна, чи то буде цілковита правда, яку в такому вигляді можна приліпити як ярлик до Грицевої біографії. Бо коли зробити глибокий аналіз усіх Грицевих вчинків, усіх його висловлювань, усіх його іскрометних реплік, нестримного прагнення дістатися до суті кожної суспільної деталі чи історичної особи, доведеться відкинути оце однозначне «так». Адже все те робилося відкрито й знаходило відгомін у душах тих, із ким хлопець спілкувався, і не просто там осідало, а діяло як активна сила, щось там перекреслюючи, щось вириваючи з корінням, щось спонукало до буяння, тобто формувало нову суть. І оце Грицеве вторгнення в людські душі, ясна річ, обліку не підлягає, але ж і логіка, і психологія, а особливо люди, що знали Гриця, підтвердять, що, не залишивши після себе якогось видимого спадку, Гриць Волощук не марно прокреслив свою яскраву орбіту, бо світло від неї не зникло безслідно. Адже й посьогодні його образ живе в пам'яті тих, хто його знав, і багатьом навіть після понад чотирьох десятиріч його фізичного небуття він повертається в сни, залишається предметом роздумів не лише над його долею, а й допомагає краще зрозуміти життя, через яке він проклав свою дорогу.

Може, за правилами створення композиції оцей мій синтезований роздум слід було приберегти для підсумкового абзацу, але щоб не порушувати природності викладу, хай залишається там, де він є, а я продовжу реконструкцію образу мого друга і буду допасовувати деталь до деталі із таким відчуттям, ніби я виліплюю (чи вирізьблюю) йому пам'ятника...

Якщо я скажу, що поміж мною й Грицем із першого дня знайомства зав'язалися тісні дружні стосунки, то це буде неправда.

Ні я, ні Гриць ще не були готові до того. Що стосується мене, то тут одним словом (чи навіть десятком слів) усього не поясниш. Справа в тому, що багато моїх біографічних факторів не сприяли виробленню в мені опозиційного духу. Мій батько – в юності червоний воїн часів громадянської війни, а потім сільський активіст (спочатку голова комнезаму, потім голова колгоспу, а згодом голова сільради й нарешті, як записано в обласному архіві, «по-звірячому замучений фашистами»). І для нашої сім'ї окупаційні роки – це щоденне (а надто щонічне) чекання смерті. І прихід «наших», здавалося, приніс кінець отим страхам...

Але насправді це був кінець одних страхів і початок інших. А щодо батька, то я його трагічну суть збагнув пізніше, уже ставши дорослим.

Заповітною мрією малоземельного багатодітного селянина (він мав четверо синів та доньку) Сави Михайловича, батькового батька, як і його синів, була мрія про статки, а отже – про землю.

Тож старші Савині сини – Петро, мій майбутній батько, та Семен пішли в один із червоних полків як на заробітки (зваблені солідними обіцянками). Адже оте «земля крестьянам», здавалося, було для них гарантією стабільних заробітків (придбати чи то пак завоювати) якийсь шмат власної землі.

Через чимало років після закінчення громадянської війни мій батько в розмові з сусідом із болем вигукнув: «Обдурили, сучі сини!». Отой вибух чуття врізався в мою душу з дитячих літ і з роками все зрозумілішим ставав, і може, значною мірою визначив мій життєвий шлях (про що навіть не здогадувалися ні емгебісти, ні взагалі всі, хто був обізнаний з моєю біографією). І те, що партійними керівниками району було затрачено немало зусиль, щоб зробити батька членом ВКП(б), а він так ним і не став, свідчить, що батько не хотів офіційно пов'язуватися із тими, про яких було ним сказано: «Обдурили, сучі сини!».

Отож трагічна суть батькового життя полягала в тому, що він віддав його за інтереси тих «сучих синів», які його обдурили...

У моїй душі боролися дві хвили, які в постійному ритмі насакували одна на одну: одна – радянська, породжена вчителями,

пропагандистськими творами художньої літератури, мистецтва, зокрема кіно, радіопередачами, пресою; друга – антирадянська, викликана щоденним, наповненим важкою працею життям у колгоспах з порожніми трудовнями-паличками, податками, «позиками», самодурством сільського та районного начальства, тихим, але болючим ремствуванням люду, нестерпним духом несвободи. Перемагала то перша, то друга хвиля. На підтримку першої була наївна думка, що оті мінусові чинники життя мають місце лише в нашому селі, у нашому районі, а на решті території – так, як зображено в «Кавалере Золотої зvezды», «Кубанских казаках», у віршах радянських поетів.

Однак велика кімната на Солом'янці, де мешкали хлопці майже з усіх областей України, допомогла мені позбутися ілюзій. Підсумком (а може, початком) моєї переоцінки цінностей був вірш, написаний у 1952 році в Боярці (частина студентів там опинилася, бо не вистачало місць в університетських гуртожитках):

Пригадую: сидів біля вікна
І слухав щиру пісню солов'їну
Два роки тому. Швидко все мина,
Все мчить, росте, народжується, гине.
І я уже не той, що був тоді, –
Захоплений юнак, заплутаний у сіті,
Той, що приймав за сходи молоді
Гнилі пеньки, пліснявою покриті.
Вже не сиджу біля свого вікна,
Не там вже чую пісню солов'їну,
Де чув раніш, бо швидко все мина,
Все мчить, росте, народжується, гине.

Процес переоцінки цінностей був хоч і швидкий, але болючий. То й кажу, що зразу не був готовий зав'язати дружні стосунки з Грицем Волощуком. Гриць теж до того не був готовий, бо все те, що колотилося в моїй душі, було не видиме для стороннього ока, а мій плюсовий духовний потенціал не вихлюпувався назовні через

сільську вайлуватість та стриманість, певний комплекс неповноцінності, і щоб уловити той потенціал, треба було разом чимало солі з'їсти.

Гриць же, навчаючись в училищі й спілкуючись з непересічними людьми, уже сформував свій світогляд і впевненість у собі. Він ніколи не приховував, а, навпаки, старався на кожному кроці показати свою опозиційність до сталінсько-беріївського режиму, причому робив це досить емоційно, аж палахкотів увесь. Особливо діставалося від нього Сталінові. Яких лише епітетів та характеристик на адресу « мудрого й геніального вождя народів» він не придумував. Іноді на клаптику паперу олівцем чи авторучкою за кілька секунд, не відриваючись від паперу, створював надто карикатурний образ вождя, зберігаючи деякі усталені риси обличчя, а іншим надаючи потворного вигляду.

Гриць Волощук був майстер хвацький
І мав у серці дух козацький –
Бере між пальці олівця
Й малює Сталіна-отця.
Торкнувсь паперу олівець –
Напівсвиня, напівотець.
«У- га-ха- ха! Оце так штука!
Мов натуральні, вуса й руки,
Лиш замість усмішки – гримаса,
Обличчя – наче кусень м'яса,
В очах лиш похіть, а не міць.
Але ж бо схожий! Ну і Гриць!»

(З моєї поеми «Знак доби»).

А десь на другому курсі він придбав книжку «Й. В. Сталін. Коротка біографія» (225 стор.) і майже щодня (точніше щоранку) розігрував міні-виставу. Удавав, ніби йому необхідно летіти до туалету. Він демонстративно виривав з тої «Короткої біографії» аркуш, м'яв його, що той аж скрипів, і на чім світ стоїть лаяв поліграфічну промисловість, що виготовляє такий цупкий папір.

На українському відділенні вів спецкурс з вивчення творчості Тараса Шевченка такий собі миршавий і несимпатичний чоловічок на прізвище Малина. Він прагнув, як це офіційно вимагалось, трактувати Шевченкову творчість, утискаючи її в рамки радянського літературознавства. На одному із занять Гриць уступив у гостру полеміку з викладачем. Гриця підтримав я і ще декілька студентів. Викладач покинув аудиторію, мабуть, боячись, щоб його не звинуватили в тому, що допустив таку полеміку.

Грицева безоглядність була разючою. Звичайно, це справляло враження як вияв надзвичайної сміливості. Водночас оте «казіння» навряд чи можна було назвати розумним чи доцільним, хоч у Грицевих дотепах, в аналізах ситуації, в аргументації розум вихлюпував через край. Тому, коли Гриць отак емоційно-люто зневажав обачність, складалося враження, що він утрачає владу над собою й немов стає на грані божевілля.

Мені й нині важко збагнути Гриця до кінця. Суцільні парадокси. Адже ж розумом справді його Бог не обділив. Хлопець чудово знався й на образотворчому мистецтві, і на поезії, і на музиці, глибоко міг вникнути в «лихо давнє і сьогочаснє», усвідомлював роль чорного будинку на Короленка, 33, знав про павутину, яку звідти обшував павук навкруги, у тому числі й у кожному закутку університету. А якщо так, навіщо ж було до такої міри «казитися»? Щоб своєю сміливістю похизуватися? Чи, може, йому було вже байдуже – воля чи тюрма? А чи він не міг припустити, що його можуть арештувати?..

Гриць умів вишукувати в людині якісь позитивні, часом лише йому видимі рисочки й милувався ними – навіть у людях, які не були шукачами правди чи опозиційно настроєними до тоталітарної системи. Найбільше його тішили вияви дитинності у своїх однокурсників, які за віком уже давно відійшли від дитинства. Він розчулювався, його голос, що взагалі не відзначався металевим тембром, ставав ніжно-воркітливим.

А ще «казився» Гриць перед репродуктором, коли трансливалася українська, російська чи західна класична музика. Для нього то було свято, і він те свято сприймав емоційно, як багато чого.

Енергійно диригував, прикипівши очима до репродуктора, і готовий був битися із тим, хто не поділяв його захоплення. Найулюбленішими його творами були: увертюра до опери Глінки «Руслан і Людмила», а також твори Лисенка, Бізе («Кармен») твір Верстовського «Аскольдова могила», хор «Закувала та сива зозуля» Ніщинського, «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського, «Італійське капричіо» Чайковського, твори Брамса, Ліста, Гріга, Бетховена. Здавалося, він знає ці твори напам'ять, хоч не співав і не грав на жодному музичному інструменті. Завдяки Грицеві й згодом Ростиславові Доценку я, що був не обізнаний з музичною класикою, став бодай трохи знатися на ній...

Окрім усього іншого, нам, що жили лише за рахунок мізерної стипендії, допікало хронічне недоїдання, а то й періодичні смуги голоду. І Грицеві, і мої шлункові прикросці у вигляді гастритів, що переростали у виразки, ішли саме звідти.

Поруч – друга очей безодні
І присмагли вуста голодні.
Знак питання в імлі осмути:
Де б іще трояка стрільнути,
Щоб камсою або борщем
Вгамувати голодний щем.

(Із поеми «Знак доби»).

Йдеться саме про Гриця. Коли ми ближче зійшлися втрюх – Гриць, Ростислав і я – допомагали одне одному як могли.

Пригадуються такі фрагменти.

Комусь із нас удалося стрільнути, як жартував Гриць, кілька рупій. Кудись поспішаємо – чи то на концерт, чи на якусь цікаву лекцію. Пробиваємося крізь людський потік. Гриць попереду. Він не йде, а рухається підтюпцем.

У руках – по шматку хліба чи батона. На ходу вгамовуємо голод. Гриць це робить якимось демонстративно, немов хизуючись чи протестуючи. Мені, недавньому селякові, якимось трохи соромно. Але що вдієш? Треба звикати...

Якби бодай частину фрагментів із Грицевого життя було записано на плівку й, звичайно, озвучено, (щоб зафіксовані були його зауваження з того чи іншого приводу, його емоційні міркування, умонтовані спогади про сім'ю, про дитинство, про ті чи інші пригоди, роздуми про прочитані твори, про життя взагалі, його іскрометні дотепи) – це був би прецікавий документальний фільм, у порівнянні з яким оці мої спогади видалися б дуже блідими, адже не відтвориш ні інтонації Грицевого голосу, ні його міміки, ні жестів.

Іноді, їдучи в трамваї, поглянеш на Гриця, що стоїть, ніби дивлячись у вікно, але, видно, там нічого не бачачи, а просто він заглиблений у себе, і боляче стає – скільки якоїсь немов планетарної печалі у виразі його обличчя, у глибоких карих очах! Але якби зафіксувати хлопця таким – чи то сфотографувати, чи то намалювати, той, хто дивився б на те, міг би зробити однобокий висновок про Гриця, адже бував він і веселий (хоча ота веселість була епізодичною й ніби ним самим контрольованою), і натхненно-захоплений (особливо коли слухав улюблені музичні твори), і щиро-співчутливий, коли стикався з прикροщами близьких йому людей, особливо когось із своїх земляків, якими постійно опікувався.

Основною з рис Грицевої вдачі була надійність. А ще – елементарна порядність.

Гриць був азартний під час гри в доміно, готовий до півночі (а то й до ранку) «казитися», гучно ляпаючи, подаючи часом несамовито команду: «Встати!», якщо він з напарником вигравав.

«Ех ви, ігрулі!» – удавано в'їдливо насміхався він над своїми супротивниками, які програвали. У ті години, коли Гриць до останку віддавався грі, він мені не подобався, я часом уголос висловлював своє невдоволення, коли той, буйно вивергаючи з себе емоції, не зважав на тих, хто вкладався спати чи готувався до завтрашніх занять.

Любив Гриць також грати в шахи. При цьому він був зосереджений, але швидкий на рішення, ходи його були наступально-агресивні, упевнені, у більшості випадків він перемагав, але якщо коли й програвав, то не карався тим чи, може, не показував, що карається.

Мав Гриць ще й хист до розиграшів. Об'єктом одного з них став і я. Це було в Боярці. Я захоплювався спортом, зокрема веслуванням. Гриць злегка підсміювався над отим моїм захопленням. Сам він був сильний не лише духом, а й тілом, але спортом не займався, окрім обов'язкових занять на уроках фізкультури.

Отож я мусив раніше вкластися спати, щоб десь удосвіта сісти на електричку й устигнути на призначений час до Дніпра. Гриць зі своєю командою різався в доміно. Прокинувся я від загальної метушні, та, здається, хтось і розштовхав мене, немов переживаючи, щоб я не спізнився. Я схопився і став гарячково збиратися. Мої співкімнатники теж нібито виявляли поспіх і метушилися. Гриць лаяв шнурки, які чомусь випорскували з його пальців, і водночас спонукав мене швидше ворушитись, а то ще спізноюся.

Отож я чкурнув до платформи, де зупинялася електричка. Ручного годинника не мав, а той, що стояв на столі, показував десь чверть на п'яту. Біля платформи на стовпі був електрогодинник. Я подивився на нього й очам своїм не повірив: він показував десь пів на другу. Я повернувся додому й вилив на голову Гриця, який удавав, ніби спить, чимало проклять. Але в душі визнавав, що розиграш був геніальний.

Пригадую, якось утрюх зібралися в Ростислава. З'їли по шматку хліба, читали те, що було в Доценка із забороненої літератури, слухали улюблені музичні твори (Ростислав мав патефон), вели розмови, частину із яких можна було кваліфікувати як антирадянські. Гриць часом уносив у ті розмови елементи гри:

– От, Миколо, – звернувся він до мене, – ти добре знаєш, як живуть люди на селі. Якби ти мав владу, то що зробив би, щоб люди там нормально стали жити.

Не пригадую в деталях, що я відповів Грицеві, але пригадую рівень тодішнього мого світогляду й зокрема щодо сільського господарства. Мабуть, пропонував якісь кардинальні реформи.

– Добре, – підсумував Гриць. – Значить, бути тобі міністром сільського господарства. А ти, Ростиславе, добре знаєшся на культурі, отож даю тобі портфеля міністра культури.

– Тю, – іронічно посміхаючись, відповів Ростислав. – Ти диви, який щедрий! А хто ж ти такий? Не президент, бува?

– А що? Не потягну?

– Та чого там! Ти й не таке потягнеш.

Найцікавіше було те, що той фрагмент розмови не зник безслідно. Якось на допиті слідчий капітан Ахмадєєв звернувся до мене так:

– Ну, как дела, гаспадін міністр сєльського хозяйства?

Я, звичайно, був шокований. Звідки він дізнався про ту нашу розмову? Напевно, хтось за стіною Ростиславової кімнати фіксував наші розмови. Я відчув, що за реплікою слідчого чатує неабияка небезпека. Ну, як же! Не лише був намір повалити радянську владу, але вже й портфелі розподілили!

Я зараз уже не пригадую, коли слідчий заговорив про те. Здається, після смерті Сталіна. І можливо, оту Грицеву гру не було кваліфіковано як підготування перевороту. Напевне, Ахмадєєв використав оту свою фразу, щоб показати ступінь своєї поінформованості. Тому на наступних допитах він до того вже не повертався, може, вирішив залишити про запас. Я відчував інше: йому й наступному слідчому старшому лейтенантові Серкіну хотілося якнайбільше люду вплутати в нашу справу. Тому всі свої зусилля я концентрував на тому, щоб не вийти за коло, у якому перебувало нас троє. Але це було дуже важко. Адже нам доводилося вести нерівну боротьбу зі слідчими. На їхньому боці – могутній апарат з величезним досвідом, де добре зналися на тонкощах психології, користувалися різними єзуїтськими методами. На боці ж в'язня-неофіта – абсолютна недосвідченість, неспідготовленість до таких двобоїв, а ще виснаженість безсонням, бо не пригадую жодного денного допиту, вони всі проводилися вночі, часом затягувалися допізна, так що на спання залишалось обмаль часу, а вдень не те, щоб поспати, а навіть подрімати сидючи не було змоги, бо оте «вічко» у дверях було недремне. Отож часом тебе опановувала якась байдужість, а це було страшно, бо в тому стані ти міг утратити контроль над собою, зокрема над своїми відповідями на запитання слідчого.

Пригадую, ще під час мого затримання, коли я провів ніч на Короленка, 33, підполковник, що мене допитував, та інші вимагали від мене одного: «Расскажи о своей преступной антисоветской деятельности. И не пробуй что-нибудь утаить – нам все известно». І коли я зауважив: «Якщо вам усе відомо, то навіщо тягнути з мене жили?» Підполковник заявив: «Нам нужно твое чистосердечное признание».

Як я нині гадаю, в отій репліці підполковника було багато правди. Справді, вони мали чимало інформації про мене й моїх друзів. І щоб мені «припаяти» статті 54-10 ч.2 та 54-11, достатньо було інформації стукачів. Але їм хотілося зробити гучний процес (про це стало відомо пізніше), для цього треба було втягнути в справу максимальну кількість студентського люду. Але цьому, мабуть, завадила смерть Сталіна.

У слідчих було безліч юридичних пасток, які вони ефективно використовували.

Хоча ми й припускали раніше, що можемо потрапити за ґрати, проте, мабуть, на це дивилися, як більшість людей дивиться на свою майбутню смерть, добре знаючи, що її не обминути, але не загострюючи на тому уваги. Через те ми не надто переймалися методами роботи МДБ і, зокрема, – не були підготовлені до двобою зі слідчими, тому, певна річ, не могли уникнути й певних помилок.

Ось, наприклад, на першому допиті слідчий запитав: «Хто був керівником вашої злочинної групи?»

Відповідь: «Керівником був я».

Звичайно ж, якщо йшлося про групу як певну структуру в юридичному розумінні, то на керівника більше тягла така яскрава особистість, як Гриць Волощук. З мого боку така заява була якоюсь найвною безоглядністю, до того ж визнавати, що мав бути керівник, – це наражати себе на названі вже статті УК УРСР. Отож коли я сказав, що був керівником групи, то в такий спосіб підтвердив, що вів не одиночну, а групову «антирадянську діяльність».

Пригадую, слідчий, ведучи якусь лінію, раптом запитав: «А в яких стосунках ти був із Сергієнком?». Я збагнув, що тут ідеться

про те, щоб розширити наше коло, а слідчий мав на увазі Олесь Сергієнка, сина відомої правозахисниці Оксани Мешко, Ростиславового однокласника, з яким ми часто зустрічалися. Слідчий, звичайно, тут допустився помилки: він назвав прізвище, але не назвав ім'я (Олесь). І я миттю скористався з того. На географічному факультеті навчався мій земляк Сергієнко, запеклий комсомолец. Він кілька разів заходив до мене в гуртожиток. Отож я, не задумуючись, «зівнався», що із Сергієнком, мовляв, у мене дружні стосунки, бо він мій земляк. Слідчий, як мені здалося, був дещо спантеличений і ні на тому допиті, ні пізніше прізвища «Сергієнко» вже не торкався.

Напевно, йому довелося з'ясувати, чи справді є в мене земляк Сергієнко й що він за один, і може, дійшов висновку, що той Сергієнко, про якого він запитував, мені не знайомий. Це була моя хоч маленька, але перемога (а може, і не маленька: десь уже в кінці 80-х років на установчих зборах Товариства української мови в Києві я зустрівся з Олесем Сергієнком і той мені дякував, що я «не впутав його» у нашу «справу трьох»).

Однак існувало ще одне небезпечне запитання, від якого важко було відбитися в подібний спосіб. Воно стосувалося Гриця, зокрема його щоранкової передтуалетної молитви, пов'язаної з цупким папером зі Сталінової біографії. Адже слідчі розуміли, що я не міг не чути тих молитов, про які кимось із мешканців кімнати був зроблений донос. І все ж мені страшно було підтвердити те. Отож я на всі намагання слідчого спровокувати мене відповідав однозначно: «Не знаю». Та, напевно, для слідчого вистачало інформації свідків, бо ніяких тортур до мене не застосовував, хоча карцером погрожував.

Із Грицем та Ростиславом я зустрівся десь після понад тримісячного слідства – у тісній кімнатці на першому поверсі, куди нас привели, щоб дотриматися певної формальності: ми мали ознайомитися з матеріалами слідства й десь там поставити свої підписи. Нас попередили, щоб поспішали, отож часу для розмов було обмаль – хотілося ознайомитися зі свідченнями наших однокурс-

ників, зробити певні висновки, щоб переконатися, хто ж із наших знайомих доносив на нас, домовитися про майбутній зв'язок.

А потім – суд. Він залишився в пам'яті як найпекучіший епізод з біографії. Якось було моторошно від того, що оце заради нас – стрижених, принижених, виснажених – засідають оті солідні люди за суддівським столом, а оті озброєні солдати охороняють нас трьох, і особливо гнітюче враження справляв калейдоскопічний ланцюг свідків, над якими вже, звісно, попрацювала емгебістська команда, витискаючи із них свідчення проти нас; ми бачили, наскільки ті свідки почувалися кепсько, бо мусили своїми свідченнями допомагати суддям намотувати нам строки й не десь у тісному кабінетику віч-на-віч зі слідчим, а в нашій присутності. Один із однокурсників, Олександр Стаєцький, не витримав – мабуть, прокинулося почуття гідності (чи сорому) і став відмовлятися від своїх попередніх свідчень. Отой вчинок мого однокурсника, нині вже покійного, залишив світлий слід у моїй пам'яті.

Отож, одержавши кому що судилося (нам з Грицем по 10 років, Ростиславу – 8), ми розлучилися, здавалося, назавжди, бо вже знали: ті, що йдуть в одній справі, покарання разом не відбувають.

Я потрапив у Нироблаг (Північний Урал, колишня Молотовська область, тайга). Там були невеличкі мобільні табори, які звалися «командировки». У цих таборах сиділи ті, хто валив ліс. Моєю першою командировкою була Заречная. Там, працюючи в лісопобальній бригаді грека Паскаля, я, як кажуть, дійшов до ручки, став типовим доходягою, і ніхто – ні я сам, ні ті, хто мене знали, – не могли припустити, що я виживу.

Мене списали з лісопобалу й перевели в дорожню бригаду. І там був не мед, але все-таки не такий божевільний темп, як у повальній бригаді. Я став потроху оклигувати, й оклигавши, спеціалізувався на заготовленні лож для гвинтівок та автоматів, у тій справі набув віртуозності, і мене вже в повальну бригаду не повертали.

Про Гриця та Ростислава спочатку я нічого не знав. Нарешті обізався Ростислав. Він потрапив на будівництво Куйбишевської ГЕС. А від Гриця жодної звістки. Та от якось я одержав з дому ли-

ста, і яка була моя радість, коли помітив між рядками втиснуті інші рядочки. Я зразу ж пізнав Гриців почерк. Виявляється, адресований мені лист заблукав і потрапив не на Заречну, а на Ухтим, де перебував Гриць. Якимось чином мій лист побував у Грицевих руках, а потім із втисненою Грицем інформацією прибув на Заречну. Ми на Заречній дещо чули про Ухтим – командировку для політичних, де нібито умови життя були набагато кращі, ніж на Заречній, і кожен із в'язнів-заречинців мріяв потрапити туди.

Якось із Ухтима на Заречну етапували якогось чоловіка, і я став розпитувати в нього про Гриця.

– Ну, він там непогано влаштувався. Працює нормувальником у конторі.

Десь узимку 1954 року Заречна завирувала непересічними пристрастями. Начальник табору капітан Тимофеев, зайшовши ввечері до бараку, де перебувала так звана штрафна бригада, побив одного в'язня. Таборяни дізналися про те наступного ранку під час сніданку. До їдальні зайшли члени штрафної бригади, і один із них, Шістьоркін, звернувся до присутніх, розповів про вчинок начальника-садиста й закликав на знак протесту не виходити на роботу.

Почався страйк, що, ясна річ, налякав табірне начальство, бо воно мусило звітуватися щодня перед вищими інстанціями про заготівлю «древесини». У зоні був організований штаб страйку, який виробив і правила поведінки страйкарів, і вимоги до начальства, у тому числі й до адміністрації Нироблагу. Штаб закликав в'язнів поводитися стримано, не йти ні на які провокації, не давати приводу для начальства застосувати зброю. А застосовувати було що, бо вже на другий день командировку оточили солдати, які прибули з Нироба, на вишках були встановлені кулемети.

У вимогах до адміністрації Нироблагу, окрім «Прочь начальника-садиста!», був ще такий пункт: страйкарі вимагали прибути до Заречної представників уряду, які б переглянули терміни покарання.

До місцевої адміністрації були висунуті окремі вимоги.

Начальнику і його помічникам, окрім опера та вихователя, рекомендувалося не заходити до бараків, місцем зустрічей для пере-

говорів був визначений місток через струмочок, що протікав між прохідною й бараками. Отож день у день від містка через мегафон начальник вивергав погрози, що чергувалися з умовляннями «прекратить преступную акцию».

Окрім словесних погроз, начальство застосувало штрафну норму харчування, яка доходила до голодного пайка.

Водночас було оголошено: хто виходитиме на роботу, харчуватиметься за зоною, причому досить солідно. Для підтвердження цього на видному місці за зоною запалало багаття, де в казані варилася їжа, пахощі від якої досягали зони.

Звичайно, боротьба була не рівна. До того ж і контингент був неоднорідний: одні мали максимальні строки (25 років, плюс роки позбавлення прав, плюс висилка), інші – «дитячі» (в межах десяти років). Були й такі, яким залишалося відбутися по кілька років.

Отож, проголодувавши кілька днів, частина страйкарів (здебільшого люди похилого віку чи з підірваним здоров'ям) почали скаржитися на погіршення здоров'я. Тоді на загальних зборах страйкарів дозволено було виходити за зону людям похилого віку та хворим. І почалося... Люди поодиночці й групами, оглядаючись, стали виходити за зону. Мені було боляче дивитися на все те. Я не міг себе уявити на місці тих, що виходять, хоча отой лозунг про нелюдські строки покарання особисто мене не стосувався, бо, як я вже казав, десятка вважалася «дитячим строком», тим паче, із заліками я вже міг відмінувати пару років. Але повторюю: приєднатися до тих, хто виходив, не міг (мабуть, через гонор).

А тих, що виходили, ставало все більше. Через тиждень ряди страйкарів дуже порідшали, а десь на середину другого тижня тих, хто не хотів клювати на запашну їжу за зоною, лишилося десь із двадцяттеро чоловік.

Якось у другій половині дня нас під посиленням конвоєм вивели за зону, декого зразу ж відділили (як пізніше стало відомо, їх відправили в так звану «закритку»). Решту загнали в тісну комірчину (це відбувалося серед зими) і там замкнули. Через якийсь час з'явилося кілька наглядачів і наказали роздягнутися догола. Одежу забрали.

Через кілька годин одержу нам повернули. Комірчина, звичайно ж, не опалювалася, і ми тулилися одне до одного, щоб не задубіти.

Уночі було чути якийсь шум, гамір. А вранці нам повідомили, що в зоні змінився контингент: політичних кудись вивезли (як пізніше з'ясувалося – на Ухтим, де був Гриць), а сюди прислали карних злочинців, і нас, мовляв, залишають із ними для передачі виробничого досвіду. Ми вважали (та й начальство теж), що це було не ліпше «закритки», бо карні злочинці постійно ворогували з політичними; розповідали, що траплялися випадки масової різанини, коли змішували контингент. Тому останнім часом такого змішування уникали.

Отож ми змушені були повернутися в зону, де вже отаборилися в значній кількості вороже налаштовані проти нас люди, від яких можна було чекати всякого.

Виявилось, що мій виробничий досвід (як ружболванщика) і не знадобиться, бо серед того контингенту були ружболванщики не гірші за мене. Але про те, щоб відправити мене на Ухтим, ніхто й слухати не хотів. Мене приписали до бригади вантажників, що вантажили ліс у вагони, як фактуровщика – тобто я мусив підраховувати кубатуру повантаженого лісу й виписувати супровідні документи. Спочатку було кілька небезпечних для мене ситуацій, але згодом стосунки нормалізувалися...

Нарешті нас таки відправили на Ухтим. Поселившись у бараці, я кинувся шукати Гриця. Зайшов у контору, відчинив двері в першу кімнату. Там було кілька людей, а за окремим столом, заглибившись у якісь розрахунки, з логарифмічною лінійкою в руках сидів Гриць. Вигляд він мав набагато ліпший, ніж під час нашої останньої зустрічі на лаві підсудних – з розкішною шевелюрою (правда, у ній додалося сивини) і не в зеківській одежі, а в байковому синьому спортивному костюмі. Ось він відірвався від паперів, підвів голову – і брови його від раптового здивування смикнулися вгору. Але вголос ніяких емоцій він не виявив (як і я). Були ми стримані, бо розуміли, що ця наша зустріч – якийсь недогляд табірною начальства, тому боялися, щоб нас знову не розлучили.

Ми домовилися зустрітися в моєму бараці.

Під час тієї зустрічі стільки було переговорено! Я дізнався, що Гриць спочатку працював на лісоповалі. Там із ним трапилася біда – був серйозний напад апендициту. Потрібна була термінова операція. Але це ж треба було викликати хірурга з Нироба або везти хворого туди. Та хто ж буде клопотатися за якогось там зека! Тим паче – «врага народа». Хай здиhaє.

Але Грицеві пощастило. У бригаді працював колишній хірург, здається, прибалтієць. Він сказав: «Робити операцію за таких умов, при відсутності всього для цього найелементарнішого – це з мого боку було б авантюрою. Але, хлопче, заради твоєї мами, що где тебе живим, ризикну. Від тебе вимагається велике терпіння, бо ні про яке обезболювання тут не може бути й мови». І він таки врятував Гриця.

Одужавши, Гриць став працювати нормувальником. І за короткий час блискуче опанував ту професію, так що до нього на консультації приїздили навіть нормувальники з волі.

А одного разу Гриця, тоді вже розконвойованого, повезли на якийсь там семінар. Увечері для учасників організували застілля. Котрийсь відданий патріота виголосив тост: «За Сталіна!» Гриць підхопився і з властивою йому гарячковістю вигукнув: « Я за грузинську проститутку пити не буду!» Не знаю, як саме, але Грицеві вдалося уникнути кари за отой його вибух...

Дізнавшись, що я набив руку на ружболванці, Гриць через вільного інженера влаштував мене на роботу за тим фахом. А згодом, теж не без сприяння Гриця, я став працювати майстром промзони. Завдяки цьому я теж став «пропускником», тобто ночував у зоні, а за зону виходив без конвою.

Бувало, у вихідні ми з Грицем (до нас приєднувався ще дехто) йшли до чалдонського села – воно лежало десь кілометрів за п'ятнадцять від Ухтима. На той час ми вже заробляли потроху грошей.

Отож у селі заходили до когось із мешканців, хто виготовляв бражку, і там «бражничали».

Горілка в тих краях була великим дефіцитом, тому й коштувала дуже дорого, а от бражка була доступна, і ми нею тішили душу. Гриць тоді вже відійшов від ще студентського правила (навіть клятви) не вживати алкоголю...

Відтоді, коли я прибув на Ухтим, я не бачив, щоб Гриць щось малював.

У мене був зошит із власними віршами, який, на мій великий подив, не конфіскували під час шмону на Заречній, мабуть, подумали, що то якийсь рукописний збірник пісень. Я давав читати Грицеві ті вірші. Він віддавав перевагу віршам бадьорим, особливо коли в них був політичний підтекст. Узагалі він більше виявляв оптимізму, ніж я. Мене брали сумніви, чи здужаю дотягнути свій строк. Гриць же переконував, що на наші строки слід плювати, бо вони нічого не значать: мине небагато часу – і ми будемо на волі.

Незабаром ухтимський контингент перекинули на командировку Парма. Чутки про звільнення активно ширяли над табором. Тим паче, що багатьох уже звільнили: спочатку поляків, потім власівців. А нас усе ще тримали, ніби ми були найстрашніші злочинці.

Від Парми мало що залишилося в пам'яті.

А потім ще одна, остання вже в нашому з Грицем житті командировка. Пригадую, що вона дісталася нам у спадок від карних злочинців, які її страшно загидили, і там так смерділо відходами зеківських шлунків, що дихати було нічим – ми туди потрапили ранньої весни, коли сніг почав танути. Мене в тій командировці призначили комендантом, по сучасному – завгоспом, і я мусив організувати боротьбу з тими нечистотами і забезпечувати життєдіяльність контингенту. Гриць же нормувальником там не працював, і деякий час я його «проводив», тобто виписував на нього липові наряди – нібито за виконану ним роботу. А потім Гриця призначено було бригадиром бригади, яка мала прокладати високовольтну лінію. Згодом і я став членом тієї бригади...

І останній штрих із часів ув'язнення: десь у тюремних камерах ми чекаємо на вирішення нашої долі. По-справжньому запахло во-

лею. Розправили крила надії. Приїхала комісія із Москви й стала переглядати справи всіх в'язнів. А поряд з надіями, як це не парадоксально, у душі гніздилася тривога, навіть щось подібне до страху. Як нас прийме ота воля? Ми впродовж років звикли до невільницького ритму життя, при якому нам було гарантовано і якусь там вдягачку, і шматок хліба, тобто за нас, як за робочу силу, начальник мусив якимось дбати. А там?..

Нарешті нас із Грицем привели до якоїсь кімнати, у якій за столом сиділо кілька ветхих дідів (може, так нам тоді здавалося, бо ми ж були ще дуже молоді). Вони для форми поставили нам кілька запитань, сказали кілька напутніх слів, із яких ми зрозуміли, що вини із нас не знімають, але, зважаючи на нашу молодість, відпускають нас на волю, застерігаючи, щоб ми там шанувалися.

– А нам можна буде продовжити навчання в університеті? – спитав я. Конкретної відповіді на запитання я не одержав, а щось туманне на зразок: «Там видно буде»...

Десь після того я записав у згаданому вже зошиті:

І ось прийшов давно жаданий час –
І шкереберть неволя полетіла.
Дорога, що вела в неволю нас,
В країну ту, яка нас окрилила,
Помчить...

І ось ми вільні. Очі щастям зацвіли.
Життя всесильного в усмішці промінь грає.
Бокалів за свободу ми не підняли,
Лиш випили з паляшок по новому звичаю.

Спочатку нам видали довідки про звільнення, а потім пашпорти. Ми прискіпливо розглядали ті пашпорти й по-наївному раділи, мовляв, там ніде не позначено, що ми недавні зеки. Але хтось із досвідченіших друзів по неволі пригасив нашу телячу радість: «А ви зверніть увагу на оте: виданий на основі довідки номер та-

кий-то. Оце ж воно і є, наше вічне тавро, яке ходитиме за нами до самого скону. Кожен, кому треба, його розпізнає».

Пізніше ми впевнилися в правоті того застереження.

Нам видали квитки до місць, куди маємо прибути. У нас було ще трохи грошей на дорогу. Я придбав фанерний чемодан, який навіть замикався. У ньому лежала пара білизни та зошит із віршами – усе те багатство, надбане мною за чотири роки каторжної праці.

Історія мого чемодана заслуговує на окрему розповідь.

На останній командировці, коли ми вже остаточно повірили в наше близьке звільнення, я замовив чемодан у мого доброго знайомого, який працював у столярці. Він швидко виконав моє замовлення, пофарбував той чемодан коричневою фарбою і залишив на ніч у столярці сохнути. Наступного ранку чоловік зі смутком мене повідомив, що чемодан зник. Для мене це була справжня трагедія. Я не міг примиритися із такою втратою (на той час був розконвоюваний). Перш за все я звернув увагу на сліди, які залишив, імовірно, той, хто поцупив мого чемодана, під вікном були сліди гумових чобіт із ялинкоподібними візерунками на підощвах. У мене виникла підозра, що сліди залишив інструментальник, колишній зек-кримінальник, який мешкав у посольку, а його інструментальня була поряд із столяркою.

Я пішов до його будинку і помітив там ті самі сліди.

Але ж не впійманий – не злодій. Тоді я вдався до такого собі психологічного трюку: здибавши інструментальника, такого собі гевала з обличчям рецидивіста, я погрозово гаркнув:

– Слушай, ты! Чтoб сeгoднeя жe укpaдeнный тoбoй чeмoдaн вeсeл тaм, oткудa ты eгo вeзл! Пoнeял?

– Пoнeял! – вeрвaлoсь у ньoгo. A пoтiм вiн oгoвтaвeся i стaв вiднiкувaтись, нaвiть вeзвiривeся прoти мeнe. Тoдi я скaзaв дeсь тaкe: «Якщo ти нe пoвeрнeш чeмoдaн, мoї xлoпцi з тeбe вiдбeвнy зрoблeть!»

Звичайно, у мене не було хлопців, які б здатні були зробити з людини відбивну навіть за вкрадений омріяний мною чемодан.

Однак погроза подіяла. Правда, він кинув з обуренням: «Ну ти ж и зверь!». Я не став заперечувати. І чемодан він мені повернув. Той чемодан і нині лежить у мене на горищі як згадка про в'язничні часи...

Отож ми сіли з Грицем у потяг, що мав доставити нас із Нироба до Москви, звідки мусили пересісти на інший потяг, що доведе нас до Бахмача, а там наші дороги розійдуться.

У дорозі нам було важкувато спілкуватися з нетабірними людьми: були насторожені, якісь непевні в собі, усе придивлялися, чи за нами ніхто не стежить. Однак десь за добу трохи оговталися.

Я був одягнений не дуже. Але ж, дякувати Богові, не в табірній образливій уніформі. Ще в Заречній, коли я брав участь у табірній самодіяльності (грав на домрі, на контрабасі, виступав із декламаціями, навіть щось там співав), керівник самодіяльності, колишній актор з Одеси Василь Андрійович Рябченко, який у таборі завідував каптьоркою, знайшов якийсь там шмат зеленого х\б, з якого табірний кравець скомпонував мені штани. Знайшовся ще й клапоть білого батисту, із якого мені пошили сорочку. Гриць же мав досить пристойний спортивний костюм. Коли, трохи познайомившись із нашими попутниками, Гриць запропонував якійсь жінці відгадати, хто ми такі, то вона про Гриця сказала, що той, мабуть, студент, а я – шахтар.

Москва справила на нас гнітюче враження. Хоча була весна, але якоюсь холодністю віяло від уславленої (а нами не раз проклятої) столиці.

Потім поїхали далі. Пригадується станція Хутір Михайлівський, за яким уже простяглася територія омріяної України.

У Бахмачі ми з Грицем попрощалися, домовилися про листування, і для нас почалася нова смуга поневірянь. Я, трохи акліматизувавшись удома, подався до Києва з наміром поновитися в університеті. Але з того нічого не вийшло. Мені запропонували вступати на перший курс на загальних підставах, мотивуючи це тим, що я мав перерву більше трьох років і за той час багато чого забув.

Повернувся я додому пригнічений. Згодом написав листа до Міністерства вищої освіти, прохаючи посприяти мені поновитися на навчання. Звідти прийшла коротка відповідь: «Пришлите справку о вашей реабилитации, и вы будете возобновлены в университете». Тоді я звернувся до Верховної прокуратури УРСР. Звідти надійшла теж лаконічна відповідь: «Для пересмотра вашего дела нет оснований».

Таким чином коло замкнулося. Гриць теж був замкнутий у тому ж колі.

Я влаштувався вантажником на ст. Доч (хотів влаштуватися ремонтником на залізниці, але мене, як неблагонадійного, боялися взяти на таку відповідальну роботу).

Згодом одружився й став працювати в колгоспі. Через деякий час вступив на заочне навчання до Борзнянського технікуму плодоовочівництва.

Від Гриця одержував листи вже з Києва. Він писав, що працює на реставруванні Софіївського собору. Я зрозумів, що там йому доводиться частенько випивати. Скаржився на шлунок (тоді ще гастрит), просив надіслати йому соди. І я йому періодично надсилав. Потім «порадував» мене, що вже має виразку шлунку.

Гриць всіма силами прагнув розірвати оте зачароване коло, у яке ми потрапили. Пізніше він мені сказав таке: «Я, звичайно, в значній мірі почувався винен перед тобою й Ростиславом у тому, що ми потрапили за колючий дріт. Отож так невідступно добивався реабілітації, щоб хоч у такий спосіб заспокоїти совість».

Ростислав у той час відбував свій другий строк, одержаний уже в таборі.

Лише в 1962 році (на сьомий рік після звільнення) я одержав довідку про реабілітацію.

Коли наступного року зустрівся з Грицем (ми поновилися в університеті – я на заочний відділ, а Гриць – на стаціонар), то почув від нього, що він, вимагаючи реабілітації, написав грізного листа до Москви (я їм там матюків понакручував), у якому заявляв, що доведений до відчаю становищем, готовий вчинити будь-який

злочин, щоб потрапити до в'язниці, бо не здатний витримати при-
нижень та переслідувань, викликаних відсутністю документа про
реабілітацію.

Хто зна, чим була викликана та реабілітація – чи Грицевими
«молитвами», чи то загальною політичною ситуацією (а найімо-
вірніше – і тим, і іншим).

Ще додаю один штрих, пов'язаний із нашим дореабілітаційним
періодом.

Коли я прибув до Києва вже з довідкою в кишені й став дома-
тися поновлення на навчання, то пішов спочатку до ректорату й
подав юристу-консультантові оту довідку, де було написано: «Дело
производством прекращено за отсутствием состава преступле-
ния». Юрист довго вивчав ту довідку, нарешті прорік: «Это не то,
что нам надо. Здесь нет слова «реабилитирован». Значит, у вас там
что-то не в порядке, что-то за вами тянется».

Мусив я добиватися до Верховної прокуратури УРСР. Зайшов
у коридор. Звернувся до жінки, що сиділа за першим віконцем і
пояснив ситуацію, подаючи довідку.

– Тут же все ясно, – мовила вона .

– Ну, для вас ясно, а для університетського юриста – ні.

Жінка заклала довідку в друкарську машинку й після слова
«преступления» через кому додрукувала «реабилитирован»...

Гриць, навчаючись із 1963 року на стаціонарі в університеті,
вразав своєю зовнішністю і вдачею. Він був зовсім сивий, але та
сивина, здавалося, ще підсилювала його вроду і його молодечий
дух, водночас вона була – як романтичний ореол. Він продовжу-
вав опікуватися своїми земляками (хлопець блискуче вмів те ро-
бити), заодно й продовжував «казитися». І коли, як я вже згадував,
він у таборі був оптимістом, тепер оптимізм поступово покидав
його. Гриць добре бачив вади суспільства, та, здавалося, не бачив
виходу із глухого кута. Водночас він відчував, що не вписується в
тогочасне суспільство. А тут же ще й ота клята виразка. Лікувати
б її... Але вже пустився берега. І ті випивки ускладнювали хворо-
бу. Коли я пробував говорити із ним на ту тему, він мої аргументи

перекреслював так: «А ти знаєш, Миколо, коли я добряче вип'ю, у мене на три дні зникають болі». Так воно було чи ні – важко сказати. Я вмовляв його лікуватися. У Гриця й тут було виправдання: мовляв, коли він лежав у лікарні, якийсь лікар йому сказав, що операція йому не допоможе, бо за такої високої кислотності після одної видаленої виразки з'явиться інша. Чи справді була така безвихідь – не мені судити. У всякому разі знаю: виходу він не шукав. За його ж свідченнями, коли лежав у лікарні, його друзі-випивохи нелегально передавали йому горілку, і він від неї не відмовлявся.

І от іронія долі. У Гриця був намір не повторити батькових гріхів, тобто не зловживати алкоголем, а врешті, може, і батька переплюнув. Невже тут дала про себе знати спадковість?

Був у Гриця величезний розумовий і духовний потенціал, а от, здається, залишився нереалізованим, хоча, як я вже казав, про це категорично стверджувати боюся. Бо навіть оте бунтарство (може, не завжди вміле чи розумне) за умов тоталітарної системи не могло не додати бодай однієї якоїсь тріщини в тій системі.

Антоненко Петро Якович народився 24 червня 1948 року в с. Авдіївці Куликівського району Чернігівської області. Після закінчення місцевої школи служив у армії. Потому працював робітником на підприємствах. Став дописувачем до місцевих газет, що дало йому змогу вступити на факультет журналістики Київського університету.

Майже 30 років – у пресі. Працював у Куликівській райгазеті «Поліська правда». Саме в цей час з-під пера Петра Антоненка з'явилися оповідання, які приваблювали своєю гостротою.

Свої прозові твори Петро Антоненко вперше зібрав в одній книзі «Бабине літо». Вона побачила світ у Чернігові 1994 року.

Перша книжка Петра Антоненка засвідчила, що в українську літературу прийшов талановитий прозаїк.

У 1992 році був одним із засновників журналу «Літературний Чернігів».

Лауреат Міжнародної премії імені Василя Стуса, премії імені Бориса Грінченка, обласної премії імені Михайла Коцюбинського.

У 2001 р. Чернігівська «Просвіта» видала ще одну книгу Петра Антоненка «Свіча». До неї увійшли повість «Вересень», низка оповідань, однойрші, поезії «Іспанські мотиви», апокрифи.

Зараз працює заступником головного редактора всеукраїнського тижневика «Слово Просвіти».

Живе в Чернігові.

БАБИНЕ ЛІТО

– Киш! Не подохнете. Вічно голодні.

Марфа кишнула на курей, за якими й правда дверей не прочи-ниш. Так і норовлять улізти в сіни, а то й у хату.

Кури без особливого переляку посплигували з ганку, даючи місце хазяйці.

Власне, ганку, як такого, й не було. Отого високого зааскленого коридорчика з різьбленим карнизом і двома чи й трьома східцями. Притулити такий ганок до цієї перехнябленої хати було б, що горбатого до стіни. Але як же в селі без ганку? Тому перед сінешніми дверима в Марфи були вкопані чотири пеньки, а на них настелений невеликий місток. На ньому було дуже зручно сидіти й видивлятися на вулицю.

Уже, либонь, уп'яте сьогодні Марфа, змахнувши місток фартухом, усідалася й дивилася за ворота.

Сьогодні в селі храм. Узагалі-то в них у Старосіллі два храми. Але перший на зимового Миколу, коли, буває, так захурделить, що собаку з дому не виженеш. Зате зараз, на Чудо, – благодать. Попервах осінь трохи налякала дощами й холоднечею. А тоді вщухло, наче змилювалося над людьми: погрійтеся, мовляв, востаннє перед зимою.

Ані шелесне вітер. І літає бабине літо. Пливе в сухому й чистому повітрі на своїх тонюсінських білих крилах.

Із самого ранку Марфа виглядає храмових. В останні роки вже просто так, за звичкою. Усе одно ж у празник нічого не робитимеш. Тільки й клопоту, що погодувала порося й курей. Піч витоплена, зварено обід, сиди, грійся на сонці й роздивляйся крізь блаженський паркан, що там робиться на вулиці.

На їхній куток храмові приїхали вже десь у п'ять чи шість дворів. До Гриші, сусіда, дочка з чоловіком ще вчора з'явилися. Хороший зять Гриші трапився, з легковою машиною, серйозний, не п'яниця. Катря за ним, як у раю. Двох дівчаток привела.

Марфа цю Катрю з отакусінських виняньчила. Дуся, Гришина жінка, весь вік фершалкою в селі. Бувало, днями не стикалася

вдома. Частюка забіжить: «Марфо, приглянь за малою. Я побігла до хворого». А Марфі що, хіба важко. Усе одно домуєш, особливо взимку, як роботи нема в колгоспі. Отак дівка поміж двома дворами й виросла. Пішла в місто заміж, а Марфу не забуває. Як прийдуть на вихідні, дивись, чогось і підкинуть: то крупи, то якогось пахучого перцю. І про Гришу гріх що сказати. Допомагає, чим може.

За Гришею далі по вулиці Лавренчуки живуть. До них теж зять приграв із сімейством. Ці із сусіднього села, на мотоциклі. Добре, що зараз кругом асфальт. От тільки як підвода яка проїде, так торохтить, наче скажена.

Он якраз Карпо з хутора прогурокотів до Харитини. От що вже справний храмовий. І родичі вони з Харитиною через город навприсядки, якийсь двоюрідний сват. А на храм з'явиться, хоч камінь з неба. Зараз припне коняку, посидить годин зо дві в хаті, вип'є три стакани самогону, з'їсть миску холодцю, а тоді знову на підводу, і поважно так, як міністр, додому. Щезне до того Чуда. Молодець.

По вулиці гуркнула на мотоциклі якась пара. До кого б це? Марфа толком не роздивилася, пролетіли, як навіжені. Зараз розплодилося стільки машин і мотоциклів, хоч не висовуйся на вулицю.

Сонце підбилося під обід. Храмові якраз сидять по хатах, вгощаються. А за годину-другу повилазять на сонечко, на лави й колодки. Вулиця зарябіє хустками й кофтами, загомонить, залускає соняшником. Туди ближче до вечора там і сям почуються хмільні пісні. Гарно ж і храм випав цього року – у неділю. Поприїздило багато з міста, на вихідні.

... От клятї кури, ну просто ноги довбуть. Ще б залетіли на голову. Піти в хату чи що?

Ще одна підвода гупотить кованими шинами об асфальт. Біля Марфиного двору м'яко завертає у спориш. Крупна гніда коняка впирається мордою в самісіньку хвіртку.

– Го-тр-р-р! Приїхали, – долинуло з підводи. І вже у двір, до хазяйки: – Марфо! Храмових приймаєш?!

Марфа залопотіла до хвіртки, вірячи й не вірячи несподіваним гостям – двоюрідному братові і його жінці.

– Павло! Проня! Приїхали. Ну, драстуйте, драстуйте.

Павло кинув віжки на коня, обома руками впіймав і незграбно потис Марфину руку. З воза, устеленого сіном і картатим рядном, з'їхала повновида молодиця, Павлова жінка. Марфа раз почоломкала з невісткою й заспішила:

– Ну, давай, Павлушо, заїжджай.

– Та мо' й не треба, Марфо? Ми ненадовго, – озвалася Проня.

– Е ні, незручно. Гості, значить гості.

Обережно розсунули перекошені ворітця й с'як-так заїхали. Підвода зайняла більше як півдвору.

Павло розпріг коняку, прив'язав до воза, і гніда одразу ж устромилася мордою в запашне сіно.

– Так-с, драстуйте вам у хаті, – переступивши поріг, ще раз по-здоровкався Павло. Так, для порядку, бо здоровкатись більше було ні з ким.

Слідом у хату впливла Проня. За нею спішила хазяйка, несміло підштовхуючи невістку під руку.

– Проходь, Проню, проходь. Не стій у порогах.

– Да, приймай, сестро, а то ми, правду сказать, у тебе нечасті гості.

– Ох, нечасті, Павлушо. Наче за сімома водами живеш. Аж за п'ять верст.

– Да воно ж таке діло. То те, то се. Зима-літо, зима-літо, як казав циган. Щоб не храм, дак і не здибалися б.

Павло присів на лавку коло вікна. Ця старезна лава тяглася вздовж усієї стіни – од мисника до покутя. За сорок з лишком років її вишмуляли штаньми й спідницями, і жовта деревина блищала, як навощена. Така ж сама лава, тільки коротша, була попід причілковою стінкою, навпроти дверей. Зліва од виходу – піч, далі в кутку – невеликий полик, на ньому акуратно складена постіль, укрита саморобним покривалом. На покуті в рушниках ікони, під ними в заскленій рамці набір картинок «Житіє преподобного Серафима Саровського». Зліва й справа од покутя на стінах кілька рамок з фотографіями.

Оце й уся Марфина хата, у якій не змінилося нічого од позато-рішньої весни, коли Павло був тут востаннє.

Марфа снувала од столу до печі, у комору, у погріб. На столі виросла тричверткова темнозелена пляшка, закоркована кукурудзяним качаном. З'явилися миски з холодцем, тушкованою капустою, квашеними огірками й помідорами, салом, яйцями.

– Ну, сідайте до столу та підобідаємо.

– Да, воно таке діло, – крякнув Павло, охоче посуваючись на покуть.

– Ой, не видумуй, Марфо, назносила, як на весілля, – кинула Проня.

– Що вже я там назносила, скажеш. Ну, Павле, давай.

Марфа налила братові чарку самогону, хотіла налити й Проні, але та перехопила пляшку на півдорозі:

– Ой, Марфо, я такого й боюсь.

– Чого? Так зачекай, я зараз винця.

Ледве встигли випити й трохи заїсти, як у сніях щось пошкребло, рипнули двері й на порозі з'явився сусід Гриша.

– Драсьте вам, з празником, – Гриша м'явся в порогах, наче роздумуючи, проходити далі чи тікати. У руці тримав невелику лозяну корзину.

Марфа вихопилась із-за столу і заспішила до сусіда.

– Проходь, проходь, Гришо. Якраз добре нагодився. Бач, хто приїхав?

– Я так і подумав, що Павло. Бачу, гніда у дворі. Давненько не показувався.

– Ти не розбалакуй, а до столу, – командував Павло. – Нюх у тебе, брат, добрий. Якраз на чарку наспів. А що це в тебе за корзина?

– Марфо, це я приніс корзину, ти просила. Сплів учора. А це ось Катря вкинула, привезли. Дріжджі й кульок якоїсь крупи.

– Ти, брат, добрі корзини плетеш, – Павло налив Гриші чарку. – На базар можна. Га? Наплів, до зятя в машину й на торги.

– Гидую. Зроду не базарував. І ти думаєш, у мене тих корзин? Ось, Марфі приніс. Харитина ще просить, хто їй сплете? А в селі ж

знаєш як, по-свійськи? Той дав карбованця, той пляшку вина, хто взагалі нічого, а колись чимось прислужиться.

– Їжте, їжте, Павле, закусуйте. Чим бог послав.

– Не переживай, Марфо, слава богу, є на столі, – гув Павло. – Ми люди прості, була б миска холодцю й шмат сала. Я тобі скажу, і не люблю всяких пундиків. Торік потрапив на весілля до племянниці в місто. Так там як виставили на столах! Салатики, патетики, кренделі... Не придумаєш, з якого боку його їсти. Або випивка. Горілок – прости господи, і з богатирами, і «Пшенична»...

– Кому що, а курці просо, – смикнула Проня. – Більше нічого на весіллі й не бачив.

– А що, неправда? Слухай, Гришо, у тебе не буде сіна на продаж?

– Нема. Я ж теличку залишив на зиму. Стару думаю на той рік на базу. А що, у вас мало дали?

– Та я б купив пудів п'ятдесят.

– От завели, про сіно. Храм називається, – устряла Марфа.

– Так це ж діло житейське, – одбивався Павло. – А чого це ти зажурилася, Марфо?

– Я? Бог з тобою. Ви ж випивайте, не дивіться на нас, старих бабів.

– Яких бабів? Слухай, сестро, а чи не висватати тобі якогось дідка, такого, щоб не дуже стоптаного?

– Де ти був тридцять років тому, сват?

– А де я був? Тут же й був. Ти в Старосіллі, я в Лукашах. Поруч. Тридцять років! Цариця небесна, коли вони й проскочили? Гришо, це ми в якому приганяли ліс із Брянська? У п'ятдесят третьому?

– Ага. Плоти по Десні. А пам'ятаєш, як колодами придавило отакенного сома? – Гриша розвів руки мало не на півхати.

– А Степан, пам'ятаєш? Чуєш, Марфо, покійний Степан Харитинин що, було, як вчудить. Гнали плоти, якраз під Трубчевськом. Припнули, повечеряли, звісне діло, трохи випили. От Степан як причепився: хочеш, Десну перебреду? Я йому: ти що, малохоль-

ний? А він аж за петельки бере: я сказав, перебреду. Залазить в одних підштаниках у воду й пішов. Та не впоперек, а вздовж. Проїшов по косі метрів триста, вилазить, спльовує і головою трясє. Кажє, бреду й думаю, чого воно Десна така мілка й широка? Не інакше, як заносить? Тут реготу. Говорять йому: це тебе, Стьопо, знову до пляшки заносить.

– Він, бідний, царство йому небесне, і носом майже нічого не чув, – пригадала Марфа. – Колись приходить до Харкових на весілля, уже в свинячі голоси, як добрі гості розходяться. Прийшов готовий, п'яний в дим. Ну, хтось із мужчин назгрібав обсмоктаних риб'ячих кісток, улив кухоль води й Степану. А йому хоч би що: за ложку й сьорбає.

– Ой, не сміши, – Проня залилася, прикривши долонею рота.

– Марфо, – озвався Павло, а що то в тебе за зірка на ушুলі прибіта?

– То за покійного Михайла.

– Хіба у вас, Павле, нема такого? – мовив Гриша. – Це тут сільрада постановила, як у дворі колишній фронтвик чи хто з цього двору загинув, то прибивають. У мене теж є.

– Ти бач, придумали.

– Краще б їй нові ворота поставили, а то як на ці прибивали, ледь не розсипалися.

– Гришо, годі тобі. Обідайте, Павлушо, Проню. Що це ми у празник завели?

– Ні, ти підожди, Марфо. Гриша правильно кажє. Ти хто є? Ти солдатська вдова. Ми прийшли з фронту, Гриша прийшов, я прийшов, хоч і побитий, як собака. Нас баби дїждалися. Не смикай, Проню, я правильно кажу. А твого вбито, і ти весь вік одна.

– Стерпілась я, Павле.

– Н-не те ти, Марфо, кажєш. А ти, Проню, не скуби, я не п'яний. Тут свої, і я скажу. Ти, жінко, телевізор удома дивишися? Дивишися. І хата в тебе, слава богу, не гола. І прожила ти за мужиком, дітей і онуків поняньчила. А що Марфа на віку побачила? Норму буряків? Нормова баба, як кажє бригадир.

– Ти, Павле, не шуми. З голоду ж не помираю. Пенсію дають. Он торік колгосп шиферу наділив, хату перекрию.

– Ага, перекриєш.

– Цієї осені голова обіщався зробити.

– Знаю я вашого голову.

– І не кажи, – устряв Гриша. – Де його тільки взяли такого? У Марфи он і паркан сиплеться. Тут би десяток соснових лат і можна підшити.

– Лат? Що тут балакати. Це ми зробимо. Я тобі, Марфо, випишу в лісі, поки ти од свого голови діждешся.

– Ой, випишеш, – підкусила чоловіка Проня. – Собі нічого путнього не виб'єш.

– Випишу. Я сказав? Ану, Гришо, глянемо, що там за паркан?

Павло розходився не на жарт і посунув свою половину до мисника. Махнув Гриші:

– Пішли. І покуримо разом.

Двері за чоловіками зачинилися.

Проня низала плечима:

– Оце ще. Як вип'є – море по коліна. Випишу, привезу. Слухай побільше. Ну, як ти поживаєш, Марфо?

– Аж як: живу, до смерті не доживу.

Марфа шморгнула носом і витерла фартухом сльозу.

– Що поробиш, Марфо. Судьба. Ти думаєш, і я отак одраювала, як отой антихрист каже?

– Та я знаю, Проню. П'є?

– П'є потроху. Кажу, як проспиться: Павле, доки його пиячити, сьомий десяток уже. А він: хіба я вже такий п'яниця? Воно ж і правда, ума не пропиває. Знаєш, він фуражиром, коняка в руках, підвода. Тому щось підвіз, тому город виорав, от і могоричі.

– Ти вже на нього не нападай. Він мужик роботящий. І в тебе хоч хазяїн у хаті. А тут живеш, хліб жуєш. Спасибі Гриші, Дуся покричить на нього, от він і помагає потроху. То корзину сплете, то сапу поклепле. А я їм дрібну картоплю віддаю. Так і живемо. Ну, де вони там ходять?

Марфа пішла на вулицю, погукала чоловіків.

– Я глянув і зразу сказав, що там нема ні одного путнього стовпчика, – озираючись у сні, доказував Павло.

– Ну, да воно й таке, – піддакував за його спиною Гриша. – З десяток би дубових стовпчиків.

– А ще краще бетонних. У вас тут на лузі ніде не валяються?

– Звідки? Хіба меліоратори погубили?

– А я про що. Глянь, колись підскочу.

– Годі вам про той паркан, – утрутилася Марфа. – Сідайте.

Марфа всадила гостей за стіл і заходилася підсовувати страви. Налили ще по одній. Проня блиснула з-під лоба на чоловіка, той зробив вигляд, що не помітив, і, скривившись, замахнув свою чарку.

Гриша ковтнув раз, поставив на стіл і засовався:

– Так я теє, пішов, значить. А то хазяйка подумає, пропав десь.

– Нічого не подумає. Сиди, – рубонув долонею по столу Павло. – Ми ще до тебе підемо храмувати. А чого це притихли? Ану, давай, Марфо, заспівай. «Цвіте те-герен, цвіте терен. А цвіт ого-пада-гає».

«І хто з любо-ов'ю не знається», – несміло підтягла Проня.

«Той горя-га не зна-нає», – загув Гриша.

«А я, мо-олода дівчина...», – бився в шибки Марфиної хатини грубуватий голос Павла.

«Та й горя-га зазна-гала...», – підпряглися Проня з Гришею.

Павло поклав ліву руку на коліно, а праву поставив сторчма, упершись кулаком у стіл, і коли брав верхи, важко, наче косив, здавалось, от-от продавить стола своїм кулачищем.

Поруч виводила Проня, за нею – Гриша, закинувши голову на ліве плече.

Марфа сиділа, підперши щоку рукою, і не то співала, не то во-рушила губами в лад пісні. Її зморщене засмагле обличчя, підсліпуваті вицвілі очі світилися якоюсь дивною благодаттю.

Пісня вляглася так само швидко, як і вихопилася. Тут же з'ягли «На городі верба на яр похилилася», потім «Ой, гиля, гиля, гусоньки, та й на став».

– О, друге діло, – повеселішав Павло. – А то наче... І не вішай голову, Гришо. Кажеш, жизнь багата, а не весело? Може, брат, через те, що з ярмарку їдемо, а не на ярмарок? А ти плюнь на оте багатство. Усього не забереш із собою на той світ.

– Воно, Павлушо, і зовсім нічого не забереш. Та вже якось запрягся змолоду.

– Не про паркан, так про поминки, – обізвалася Проня. – Чи у вас другої розмови нема?

– І то правда, – підтримав свою половину Павло. – Що це ми загули «за упокой»? Ми ж іще слава богу. То тільки отакі розумники, свистуни такі, як ваш голова, думають, що вони – пуп землі, а нас – туди...

Павло махнув рукою, показуючи, куди саме, і перекинув пляшку з самогоном.

– О, де п'ють, там і ллють, – зраділа Марфа. – Нічого, я зараз прибору.

– Дак я піду, — зіп'явся Гриша.

– Куди? Гуляй, що в тебе – худоба непоєна? – ловив його за руку Павло.

– Ні, Павлушо, я й так застряв. Приходьте до мене, посидимо.

– Зайдемо, чого ж. Ти, Гришо, мою сестру не обіжай, вона й так...

Зачинилися двері, і в хаті на якийсь час залягла мовчанка. Сухий і кострубатий Гриша наче поніс із собою щось тепле, спокійне, храмне.

Поговорили про те, про се. Павло бідкався на завфермою, нахвалюючись кинути к бісу своє фуражирство. Хай тоді той розумник пошукає кого.

Марфа розказувала, як на тижні приходили до неї школярі, наносили води, яблука позбирали. А одна, цибатенька така, питає: «Ви, бабо, сліпі чи зрячі?»

Павло похвалився, що його син, той, що в райцентрі, надумався будуватися. Нажився в каззонній. Батьку тепер крутись.

А Марфі недавно паспорт виписали. «Кажу: нащо він мені, старій бабі? Вік прожила, а там уже й так приймуть».

– Що, Марфо, будемо помаленьку рушати, – мовила Проня.

– Чого ти так спішиш? Гуляйте.

– Еге, і правда, – буркнув Павло. – Куди спішити?

– Як це куди? Поки ще допхаємося. Тобі скоро поратися на ферму.

– Ех, жизнь. А мо' б я хотів хоч раз плюнути на той фураж?

– Годі вже, завівся. Спасибі, Марфо, за все. Хоч би й ти коли навідалася, тут же автобусом півгодини ділов.

– Ой, куди його там. А може якось. Нас тут і рідні зосталось. Того вбито, той помер, те кудись заїхало.

Уже запрягши коняку, Павло раптом згадав:

– Ох ти, треба ж було б зайти до Гриші. Пообіщали.

– Коли його заходити, – змахнула руками Проня.

Павло смикнувся, як гніда, на яку вдягли оброть, крякнув і взявся за віжки.

– Ладно вже, колись, другим разом.

Викотили підводу з двору, попрощалися. Ковані колеса заляпотіли по асфальту.

Марфа причинила хвіртку, побрела в хату. Трохи прибрала на столі. Потім задивилася на фотографії, густо потулені одна до одної за склом. Он Павло, молодий, у війсьній формі. Далі покійна сестра, племінник. А ось і Марфа зі своїм Михайлом. Одна-єдина карточка зосталась од чоловіка. Це в сорок першому знімалися, літом, перед самою війною. Гарний був Михайло. Усе сміявся: ще наживемось, Марфо, купу дітей заведемо...

Марфа подалася в комірчину, налапала дерев'яного ковша, виструганого колись Гришею, і зачепила з клунка трохи жита. Вийшла надвір, сипнула курям, які хутко накинулися на збіжжя.

День дзвенів густою настояною тишею. Сонце стояло ще високо й поливало землю останнім теплом. Літало бабине літо.

Арсенич-Баран Ганна Василівна народилася 26 червня 1970 року в селі Нижній Березів Косівського району Івано-Франківської області. У 1992 році закінчила філологічний факультет Івано-Франківського педагогічного інституту імені Василя Стефаника. Працювала на Гуцульщині, де широко друкувалася в місцевій пресі, де звучали її пісні, де, зрештою, 1997 року вийшла з друку перша її збірка поезій – «Рушник на калині».

Книга припала до душі й критикам, і передовсім читачам.

1998 року разом з чоловіком, священником Мироном Бараном, та сином Іванком переїхала до Чернігова, де стала вчителькою школи-ліцею № 15. Дуже швидко завоювала авторитет серед колег і школярів, активно включилася в громадське життя міста. Ганну Василівну можна бачити на всіх найважливіших заходах, що проводяться товариством «Просвіта», Чернігівською організацією Національної спілки письменників України, членом якої вона стала 1998 року після виходу у світ другої поетичної збірки «Музика черемхи». Лауреат обласної премії імені М.Коцюбинського 2006 року за роман «Тиха вулиця вечірнього міста».

Нині робочий стіл письменниці рясніє новими поезіями, оповіданнями. Видруковано книги – «Розквітлий глід», «Солодкі слова», «Молитва небо здіймає вгору». Працює Ганна Василівна у Чернігівському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти імені К.Ушинського.

Живе в Чернігові.

ТИ ДО ЄГИПТУ З ДИТЯМ УТИКАЄШ (Уривок із роману «Радуйся, Невісто Неневісна»)

Волхви фарсійські їхали до ясел Господніх щасливі й збуджені. Нарешті сьогодні зірка вказала їм місце, де народився Спаситель. Ось уже кілька місяців царі-волхви блудять цими краями, і врешті дійшли до своєї мети. Щоправда, зірка зависла десь над Віфлеємом, а вони біля воріт ерусалимських, та на добрих конях до Віфлеєму царі прибудуть швидко. А тепер хотіли б зайти в ерусалимський храм і принести свої хвали й славу Богові, Який показав їм шлях. Волхви в'їжджали в ерусалимську браму, весело гомонячи й ділячись один з одним тими незабутніми враженнями, що їх отримали під час свого походу, і розмірковуючи над тим, що чекає їх під світлом, яке показала їм сьогодні зоря небесна. Самі царського роду, вони змушені були нанести візит цареві Іроду, правителеві Єрусалиму. Цар — то лиш так — імення, бо насправді всім у юдейському краї керували римські ставленики. Але цар Ірод так гордився своїм титулом і тим, що римляни все ж не відібрали в нього символічний трон, що міг скарати на смерть кожного, хто зазіхав на царську «владу». Зрештою римляни й не відібрали багатьох прав у юдейського царя, то Ірод зажив багато й заможно. Він вибудував на одній з гір недалеко від Мертвого моря свій величезний замок Масад, відновив ерусалимський храм і втримував безмежне римське панування, яке ще не повністю впустив на свої землі. Римляни, щоправда, не дуже й лізли, бо добре розуміли, що краще мати такого Ірода, який утримуватиме свій народ у покорі й буде коритися римлянам, ніж поставити своїх царів і збудити ворохоби проти себе. Та все ж Ірод почував себе царем на всю губу й дуже боявся втрати свій престіл.

Коли Ірода сповістили, що до нього прийшли східні волхви, він дуже запишався тим, що ці представники царських родів не проминули його дому. Ірод пишно зустрів волхвів, а під час трапези почав розпитувати, куди й звідки вони прямують. З радісним піднесенням волхви розповідали цареві Іроду про прихід у світ дивовижної Ди-

тини, народження якої сповіщала зірка небесна. Ірод теж знав про зірку, тому не здивувався на слова волхвів. Але що то за Дитина, розпитував він. І довірливі волхви розповіли, що народиться Той, хто стане царем юдейським, хто визволить з римської неволі народ ізраїльський. Серце Іродове стиснулося від образи. Як це? Він же, Ірод, цар юдейський. Хто це там посмів зазіхати на його трон? Цар лише криво всміхнувся й почав розпитувати волхвів, де ж та Дитина. У Віфлеємі, відповіли йому. Ірод почав переконувати волхвів, що він теж хоче піти поклонитися Малайці Ісусу, тому просить розповісти детально, як знайти Хлопчика. Та царі-волхви ще й самі не знали, де Дитина, тому пообіцяли, що, коли повертатимуться з Віфлеєму, повернуть знову до Ірода й про все йому розкажуть. Після цього фарсійські царі почали поспішно збиратися в дорогу та переводити розмову на інше, розповідати про свої краї, про те, як їм ще довго добиратися туди, а тому треба поспішати в дорозі. Волхви обіцяли завтра ж повернутися до Ірода, та ось уже дні спливають за днями, юдейський цар усе чекає царів фарсійських, а вони не приходять з новинами, які дуже цікавлять Ірода. Адже поклав у серці своїм царьок, що розправиться з Дитям, яке хоче відібрати в нього трон.

І хоч Ірод і назвав сам себе Великим, бо зумів із царя галілейського стати царем юдейським, але в глибині душі розуміє, що царство його на солоних ногах. Єврея від того легше не стало, що Ірод посів символічний трон, бо римське панування як було, так і залишилося, але для Ірода це було перемогою. А тепер, виявляється, з'явилися ще якісь претенденти на цей престол. Ні, Ірод цього не допустить. Він ще й сам покерує царством, та й сини в нього підрастають. Три сини, а четвертий ось-ось повинен народитися. Ірод знає, що то буде син. Знає — і все.

А Цей, Що народився у Віфлеємі, — хто Він? Це питання не дає спокою Іродові вже багато днів. Він прагне знайти Дитя, але не знає, де ж Його шукати. Може, царі-волхви говорили про Івана Захаріїного, який дивно народився й про якого повнився поголосом увесь Єрусалим? Але ж Іван народився вже давненько, та й на-

родження його відбулося в Хевроні, а не у Віфлеємі. Хоча Хеврон зовсім поруч з Віфлеємом, та все ж зірка висіла не над цим містом. Журився Ірод, тяжко журився...

З того часу, як до Ірода приходили фарсійські царі-волхви минуло чимало днів, а царя юдейського не полишала думка про розправу над Народженим Дитям.

Аж ось одного дня, щасливого дня, як думав Ірод, до царя прибігли фарисеї й книжники та наперебій розповідали про те, що діялося в храмі єрусалимському. Про Захарію, який віддавав таку шану Матері й Дитині, про Симеона-старця, про якого всі знають, що не може він померти, поки не побачить Спасителя світу, а тепер він пішов помирати, бо вважає, що побачив Того, про Анну-пророчицю, яка з радістю віщує про прихід Месії.

– З цим треба щось робити, а то ще й справді народ подумає, що Бог Сина Свого прислав до нас, – говорив один із фарисеїв.

– То що і як я повинен чинити? – випробовував книжників і фарисеїв Ірод.

– Ти цар. Що ти зробиш, усе буде правильним! – вигукнув один із книжників.

– Де ж Немовля? – спитав цар.

– Вони повернулися у Віфлеєм.

Отож і добре. Ірод знав, що він робитиме.

Напевно, не знали царські прибічники, що Марія з Дитятком уже на шляху в Назарет.

* * *

Потяг з Немовлям Ісусом прибув у Назарет. Звісно, на пекучому сонці не дуже було зручно й весело мандрувати, але вони йшли вночі, а вдень відпочивали.

Так і прийшли додому. Тут на старого Йосипа та молодого Якова чекала робота, і чоловіки вже обмізковували, як житимуть далі, як їм трохи більше заробляти, щоб прогодувати й виплекати Дитину. З цими планами Йосип почав умоцуватися на нічліг. Та спав праведний обручник недовго. Янгол, що явився йому, сповістив новину, від якої в Йосипа волосся стало дуба.

– Уставай, Йосипе! – гукнув Янгол. – Візьми Дитя й Матір Його й утікай до Єгипту, і залишайся там доти, поки я не прийду й не скажу тобі. Мусиш утікати, бо Ірод хоче вбити Немовля Ісуса.

– О Господи! – тільки й видихнув Йосип.

«Боже, Боже, – думав він. – Де ж той Єгипет? Оце йди світ за очі й веди за собою всіх. Чи то я юнак, щоб оце півсвіту оббігати? Учора – Назарет, сьогодні – Віфлеєм, завтра — Єрусалим, післязавтра – Єгипет... І до кожного місця — світ неблизький. А потім що? Чи то мені до кінця віку блудити світами, покинувши рідний дім і синів?» Та раптом Йосип схаменувся. Самому себе стало соромно. «Прости, Господи!» – видихнув у серцях. І це розкаяння було таким щирим, що Янгол знову з'явився на мить і сказав:

– Поспішай, Йосипе.

І Йосип уже навіть не сумнівався, що мусить поспішати. Він почав будити Сару і Якова, а потім торкнувся Маріїного плеча.

– Уставай, – наказав.

І Марія не допитувала, чому й навіщо. Вона почала збирати в дорогу Дитятко та вкладати в мішок свій нехитрий скарб.

* * *

Ірод не знав, що Цар Юдейський, Месія був так близько біля нього, у Єрусалимі, а потім вирушив у Назарет. Він шукав Його у Віфлеємі, який святе сімейство покинуло вже кілька днів тому. Де ж шукати Віфлеємське Дитя? Народжених багато навколо – народ юдейський плодючий. Що ж робити? Ірод бився з думками. Чим більше він думав, тим страшніше йому ставало. Трон, що він на ньому сидів, здавалося, дуже розхитався. Не досить того, що римські намісники криво дивляться в бік Ірода, бо мають його за жорстокого тирана (а вони, бач, демократи) та ще й ця новина про того, хто хоче відібрати в нього царську владу. То звісно, що Віфлеємська Дитина – лише немовля. Але ж у Нього є батьки, які, напевно, претендуватимуть на владу для свого сина. Хто ж вони? То, очевидно, хтось із роду Давидового. Ці цареві нащадки вже давно не дають спокійно спати Іродові. Ні-ні, а хтось та захоче посісти єрусалим-

ський трон, бо вони такі ж наслідники, як і він, Ірод. Як же, як же знайти Немовля? А власне, чому це Немовля має стати царем юдейським? Може, волхви помилилися? Ні, волхви фарсійські не помиляються ніколи. Вони можуть передбачити війни й голод, пошесть і народження Месії. Їм відкриті таємниці Всесвіту. Той, кому вони прийшли поклонитися, справді має бути великим. Та й зірка... Про ту зірку говорили всі. Така зоря не просто з'являється на небі – вона щось провіщує. Волхви сказали, що вона провістила народження Спасителя. Він, мовляв, урятує Ізраїль з-під римського гніту. Але Ірод не хоче, щоб Ізраїль рятували. Хіба йому, Іродові, погано при римлянах? Авжеж, ні. Він – цар, і хоч влади в нього небагато, але й відповідальності ще менше. Він завжди може виконувати лише те, на що вкажуть із Риму, і не думати, і не переживати, чи догодить він своєму народові й чи любитиме цей народ свого царя. Іродові не треба бути ні мудрим, ні милосердним до своїх людей. Він живе на повну губу тоді, як інші нащадки Давидові мусять заробляти на прожиток тяжкою працею. Отож чи потрібне Іродові звільнення від Риму? А народ... Що народ? Він не зумів зберегти те, що батьки здобули, прогавив обітовану землю – то нічого тепер нарікати. А він, Ірод, чудово живе й при римлянах. От тільки страшно, що котрийсь із нащадків Давидових захоче забрати в нього це сите життя. Тому й треба запобігти цьому. Треба знищити Немовля, провіщене зорею. Тільки де ж Його знайти? Ірод сам прибув у Віфлеєм із загоном свого війська. Військо в Ірода було невелике, так – лише назва, що військо, але римляни дозволяли «цареві» тримати біля себе озброєних вояків, бо розуміли, що відбирати всі символи влади й сили небезпечно. Ірод прибув у Віфлеєм, щоб розправитися з Немовлям. Але знову поставало запитання: де цей Хлопчик? Кілька днів Ірод намагався довідатися, де та Дитина, що народилася в день, коли зірка стала над Віфлеємом. Але в ту ніч народилося чимало хлопчиків, і знайти саме того, який для Ірода став найбільшим ворогом, сам того не знаючи, було дуже важко. Запитання: хто з роду Давидового народив сина в ту ніч чи в той час, теж нічого не з'ясувало, бо у Віфлеємі нащадків Давидових жило більше, ніж нащадків інших

родів. Розлючений і стомлений, Ірод метався наметом, розкладеним для нього на ринковій площі. І раптом думка блиснула в царевій хворій голові:

– Різати всіх! – рикнув Ірод на сотника, і той не зрозумів, кого хоче різати цар. А цар уже кричав, як ерихонська труба: – Наказую вбивати всіх хлопчиків, молодших двох років, у Віфлеємі та його околицях!

Від такого наказу в сотника заворушилося волосся під шоломом.

– Царю, – спробував заперечити воїн. – Але за що?

– Ще одне слово – і я накажу тебе теж зарізати, як офірного цапа.

Сотник хотів сказати, що вони мужі, воїни, а не дітовбивці, що вони йшли служити цареві, воювати з ворогами, а не з немовлятами. Але змовчав, бо голова дорожча за істину. Він, правда, не знав, як має озвучити такий наказ своїм воїнам, однак пішов до загону. Почувши царський наказ, воїни спочатку здивувалися, а потім залементували:

– Ми не дітовбивці!

– Ці діти, – намагався аргументувати Іродів наказ сотник, – цареві вороги, а ми з вами клялися обороняти царя від ворогів його.

– Маленькі діти – вороги царя? То що ж то за цар, що боїться немовлят? — галасували воїни.

– Не нам з вами про це пашекувати – нам треба накази виконувати, – пояснював сотник.

– Не будемо виконувати таких наказів! – гукали воїни.

Сотник зрозумів, що справи кепські, якщо він не переконає вояків, то Ірод і справді зітне йому голову. І тут воїн знайшов переконливі слова:

– Слухайте мене уважно. Якщо ми не виконаємо царевого наказу, римляни переб'ють нас і виріжуть наші сім'ї. Коли ви цього хочете, то йдіть собі назад у Єрусалим, не виконавши царського наказу. Та знайте, що недалеко зайдете.

Воїни стояли, похнюпивши голови. Та кожен розумів, що – або він дітовбивця, або його діти лежать мертвими. Тому взялися за виконання наказу.

Напевно, такого вереску, лементу й крику навіть пекло не чуло. Лише Єремія-пророк колись давно провіщав такі часи, коли плач переповнить землю. Матері плачуть над убитими дітьми. За що? Це запитання, як пекуча рана, як вогонь пекельний, розриває серце й думки. Такої страшної картини земля ще не бачила: жінки з малюками на руках намагаються втекти, а їх наздоганяють озброєні вершники й відбирають дітей у матерів. На очах у переляканих жінок відрубують маленькі голови, а тільця кидають коням під ноги. Божевільні, розхристані люди й коні. Ні, це не картина воєнних баталій – це здорові чоловіки вбивають беззахисних немовлят. Чи від часів Адама бачила таке земля? Може, і не бачила. Але ще побачить, бо настає ера царів, що воюють з немовлятами й жінками.

Цар, що не звідав війни й перемоги над справжнім ворогом, завжди шукає ворога, якого міг би легко здолати. Немає нічого страшнішого, ніж цар без влади й військових походів – він шукає, кого йому вбити й над ким показати військову силу. Ірод упивався своєю «звитягою». Очі, налиті кров'ю, горіли якимсь божевільним вогнем, а сотник, що стояв поруч з царем, тремтів, як осикове дерево. Цей трепет мав різні причини: картини доквілля з убитими дітьми й збожеволілими від горя матерями, блиск царевих очей, упивання воїнів кров'ю, яку вони проливають, усвідомлення того, що такий гріх, як дітовбивство, не можна нічим відкупити й доведеться страшно платити за нинішню розправу. Кілька днів тривав «бій з немовлятами». Сотник виснажив свої душевні сили й лежав у своєму наметі. Йому було байдуже до того, що відбувається навколо. Учора він ще тремтів. Сьогодні лише лежить і тупо дивиться на полог. Його кликав цар, але йому начхати на Іродові накази. Хай відрубає йому голову. Хай. Так навіть краще. Голова не болітиме, її не розриватиме цей страшний плач і крик жінок, що втратили своїх синів. Сотник більше не міг це витримувати. Він хотів умерти. Перед цим він бачив, як його воїни, що не бажали йти на дітовбивство, упивалися кров'ю вбитих жертв. Який азарт оволодів ними! Складалося враження, що вони воюють не з маленькими хлопчиками, а з дужими воями, які напали на юдейську землю. Через це ще

більше краялося серце в сотника, ще більше обертом ішла голова. Що то людина, думав він. Гірше гієни, гірше шакала, що живиться падлом. Тварюка вбиває лише тому, що голодна, а людина для втіхи своєї грішної. Прости мені, Господи. Ні, такому прощення немає. Наймилосердніший не зможе такого простити, а Єгова – Бог, що карає. Карай мене, Боже, карай. Тільки забери цей пекельний біль з голови й серця. Убий мене, Боже. Хай не бачу цього проклятого світу, хай згину, як тля. Лише забери цей біль, бо я збожеволію від нього...

Ірод кликав сотника, але той не приходив. Авжеж, сотник заслужив кари. Ірод покарає його публічно, щоб усі бачили й боялися грізного царя. Він, Ірод, не допустить, щоб хтось його не слухав. Він не дав відібрати в себе трон, то й не дасть не слухатися його наказів. Сотника привели до Ірода, але цар розхотів його карати. У колись сильного й грізного воїна погляд був божевільний і далекий. Він то сміявся, то впадав у плач, такий пронизливий і тягучий, з лементами й голосіннями, що Іродові ставало моторошно. Потім сотник сипав прокльонами на Іродову голову, та такими, що цар ще в житті такого не чув. Щоб не оганьбити себе остаточно перед вояками, Ірод наказав зв'язати сотника й відправити в Єрусалим. А сам зайшов у намет, і шалений погляд налитих кров'ю Іродових очей раптом погас.

Та не надовго. Ірод усе ж задумав довершити справу. Щоб остаточно заспокоїти себе, вирішив поїхати з воїнами в Хеврон і вбити Івана, сина первосвященника Захарії.

З Віфлеєма до Хеврона недалечко. Швидко подолали відстань і вдерлися в Захаріїве обійстя. Але господарів не застали. Челядники вказали, що Захарія в Єрусалимі, бо зараз якраз його черга служити в храмі, а господиня Єлизавета десь зникла із немовлям Іваном, і ніхто зі слуг не знає, де вони. І як не намагалися застрахати челядь Ірод та його воїни, нічого не довідалися, бо слуги й справді нічого не знали.

А Єлизавета сиділа в печері поблизу Хеврона й молилася, щоб кривавий Ірод не знайшов її сина. Жінка, почувши крики й лемент

у Віфлеємі й довідавшись, що там відбулося, вирішила про всяк випадок сховатися, бо не знала, чи лише на Віфлеєм поширене Іродове дітовбивство, чи все царство буде піддане такій кривавій карі. Єлизавета збрала харчів, одяг і перенесла все в печеру, а потім по-тайки вночі втекла із сином із дому. Слугам нічого не казала, бо боялася, що під тортурами ті не встоять. Печеру Єлизавета вибрала широку й теплу, а окрім того тут із-під землі било джерело. У цьому житлі можна було протриматися довго. До того ж вхід у печеру не можна було побачити з міста, то ж є надія, що Іродові прибуди не помітять Єлисаветиною сховку.

Та Ірод знайшов інший вихід: він наказав скакати в Єрусалим і відшукати Захарію. Первосвященника й шукати не треба було, бо він весь час перебував у храмі. Новопоставлений Іродом сотник, який почав керувати військом замість збожеволілого, викликав Захарію надвір і почав допитувати, де його син, але первосвященик мовчав.

– Або видаси нам свого сина, або загинеш! – рывкнув сотник, але Захарія ані шелехнувся.

У голові первосвященника пробігали різноманітні думки, які тривожили серце, але жодна рисочка на його обличчі не видала сум'яття.

– Де твій син?! – знову кричав сотник, але Захарія мовчав.

Сотник розумів, що підняти руку на первосвященника він не може, бо це зворохобить народ єрусалимський, але й не виконати царів наказ не має права.

– Хутко відповідай! – уже в розпачі волав Іродів воїн.

– Невже ти й твій цар не розумієте, – раптом заговорив Захарія, – що можна вбити тіло, та не можна вбити душу? Невже ви не розумієте, що жоден батько не видасть дитя своє на смерть? Він уже краще сам загине.

Знервований сотник не знав, що робити, то ж кинувся на первосвященника з мечем і вбив його між церквою й вітгарем. З тіла полилася кров і одразу почала застигати на мармурі, кам'яніти. І вже ніхто не міг її відтерти з храмової підлоги...

Коли спускаєшся з Назарету по дорозі до Генісаретського моря, перед тобою розкривається неймовірно чарівна картина – пейзаж, який підтверджує величність Божу. Гори, сади, а внизу звідки не глянеш – побачиш гладінь генісаретську. Це заворожує настільки, що мимоволі забуваєш всі земні й суєтні клопоти і взір твій лине лише до віковичних почуттів, тих, які закладені були в людину ще до Адамового гріхопадіння. Від цього споглядання зникають не лише найнижчі, але й будь-які інстинкти, ти ніби поринаєш у якесь віковичне безмежжя.

Скільки разів Марія бачила цю картину! Скільки разів! Але кожен раз Її охоплювали саме такі почуття. Ось і тепер вони втікають, здається, ніщо інше, окрім інстинкту збереження життя, не повинно турбувати й відволікати Її. Але ж ні! Знову ці почуття, що хвилиною набігають на благословенну Діву.

Минули Капернаум, уже недалеко – і Тіберія. Недавно побудоване це місто, недавно дали йому цю назву на честь римського імператора, але вже сюди потягнувся різний люд, бо й справді розташоване поселення дуже вигідно – на березі прісноводного моря. Для ізраїльських земель – це райська місцина, бо вода тут – чи не найбільше багатство. Коли глянеш на море – то ніби й не море, бо протилежні береги так близько, що гора з одного кидає тінь на гору з іншого берега. Та все ж ізраїльтяни звать Генісарет морем, бо саме він дає життя чи не всьому Ізраїлеві.

Утікачі хочуть чимскоріш дійти до міста, щоб заpastися хоча б водою. Але водночас вони розуміють, що заходити в багатолюдне поселення не так уже безпечно, бо вони й самі не знають, від кого втікають, – ангел не назвав Йосипові імені їхнього ворога. Та все ж до моря можна підібратися лише з тіберійського боку, бо з півночі береги дуже круті й пробитися до води майже неможливо.

Через Тіберію проходили вночі. Зайшли в міську браму з вечора й принишкло засіли під синагогою, очікуючи повної темряви, а вночі чоловіки пішли до моря й набрали повні бурдюки генісаретської води. Марія теж не втрималася, щоб не піти до води. Зайшла в бла-

годатну й прохолодну рідину й відчула, як зграйки риб обсіли її ноги й приємно лоскочуть. Відчуття умиротворення й гармонії вливалися в Марію з новою силою. Діва знала, що над Нею й Дитям стоїть така велич і захист, що навряд чи щось може загрожувати їхньому потягу.

Тепер можна було вирушати далі, лише треба дочекатися, щоб відчинили міську браму...

Марія тримала Ісуса в пелені, прив'язаній до себе, і трюхикала на ослі. Поряд ішли Йосип із Сарою, а позаду плентався Яків. Усі були страшенно втомлені. Вони подолали довгий шлях, і бідний маленький ослик приставав і часто не хотів іти. Подорожні зупинялися й самі перепочивали. Харчів майже не було, бо вийшли вони з Назарету поспіхом, а купити по дорозі не вистачало грошей. Іноді добрі люди змилювалися й годували їх, а дехто давав із собою хліба й води. Цей скарб вони дуже економили, але й це не допомагало. Єдине, що рятувало Дитя, що в Марії, незважаючи на те, що вона мало й погано їла, у грудях було повно молока. Тож Дитя не було голодне, а дорослі в дорозі вихудли й утрачали останні сили.

Маріїне молоко рятувало не лише Ісуса. Цим молоком була врятована ще одна дитина. Розбійницька дитина. На виході з Палестини на подорожніх напали розбійники. Вони хотіли відібрати в них ося, на якому їхали Марія з Ісусом, та нехитрі пожитки, що були в подорожніх. Але оскільки грабіжники не знайшли нічого путнього, вирішили обшукати Йосипове сімейство ретельніше. Йосипа з родиною завели в розбійницьку печеру, і Марія побачила жінку з немовлям. Жінка лежала, і видно було, що вона тяжко хвора. Біля неї ледь подавало ознаки життя кволе й бліде немовля. Як виявилося, це була дружина розбійницького отамана і його син. Марія підійшла до ложа, узяла на руки дитину й приклала до грудей. Немовля взялося ссати молоко й на очах рум'яніти й ніби здоровшати. Усі дуже здивувалися, але його мати ледь чутно сказала:

– Тепер я знаю: він житиме.

Жінка заплющила очі, і всі подумали, що вона померла. Але Марія підійшла до неї й поклала руку на чоло. Жінка розплющила очі й сказала:

– Його звать Гершон. Запам'ятай.

– Добре, – відповіла Марія. – Не переймайся, ти житимеш. І сина свого бачитимеш ще довго. Але чи радісним буде це для тебе – не знаю.

Побачивши, що відбулося, розбійники відпустили Йосипову родину.

Сонце пекло немилосердно, а того Єгипту ще й близько не видно. Ідеш безводною пустелею й молиш Бога, щоб на обрії показалося хоч якесь житло. Але від Єрусалиму до Гази можна ще було сподіватися людських мешкань, а от від Гази до Мігдолу – пустеля й пустеля. Вітер заганяє пісок у рот, у вуха. Марія ховає Ісусика в пелені, але кожен вечір вичісує з його волосся купку піску. Марія не знає, що б Вона робила без Сарі, без Якова й, звичайно, без Йосипа. Йосип – старий чоловік, йому б самому відпочити та відчутти чийось турботу, а тут доводиться опікати Діву з Немовлям, переходити через палючу пустелю, терпіти голод і спрагу. Марія розуміє, як Йосипові тяжко, і якась тепла хвиля подяки підіймається з Її серця.

– Йосипе, – кличе Вона. – Може, Ви б сіли на осла, а я трохи пройду пішки?

Але Її обручник заперечно махає руками, та нічого не каже, бо якраз дмухає вітер і може набити піску в розтулений рот. Марія злегка всміхається. Вона так рідко всміхається, хіба коли годує Ісуса. Тоді усмішка сама осяває Її обличчя. Їй так любо дивитися на свою Дитину, їй так мило від того, що Він у Неї є. То Її найбільший скарб. І хоч Марія здогадується, що не для Неї Він прийшов у цей світ, але Вона хоче якомога більше бути з Ним. Тепер це їй вдається, бо Він ще крихітка, яка потребує Її турботи й любові, але, вочевидь, настане час, коли Вона опиниться на віддалі від Нього. Але байдуже. Вона знає, що такий природний хід життя. Батьки народжують дитину й відпускають її у світ. А Її Дитина – не просто людина, Він Син Божий, то ж не може належати лише їй. Та нині Він лежить на Її руках, маленький беззахисний горобчик, який так потребує Її тепла й турботи. Нині Він весь Її. Ця мить така мила для Марії, така добра, що Діва не помічає навіть усіх пригод, що трапляються

з ними останніми часами. Хіба може бути щось миліше для матері, як дивитися на свою дитину? От і для Марії лише погляду на Ісусика достатньо, щоб забути про всі злигодні Її життя. Малятко лежить у Неї на руках, і щастя переповнює Маріїні груди.

Вітер гонить піски пустелею, створює все нові кучугури, перетворюючи їх на дивні створіння. Пустеля може стати для подорожніх останнім пристановищем, але, видно, ніхто з них про це не думає. У кожного своя думка блукає в голові. Йосип знає, що треба йти, долати безводну пустелю, бо він мусить заховати Діву від тих, хто замірівся на їхні життя. Йосип мовчить, бо в пустелі не наговориться, але він дуже переживає про те, як їм дійти до Єгипту й де їм там перебути часи втечі. Ця думка не полишає Йосипа. Дійти вони, напевно, дійдуть, але де ж вони житимуть і що вони їстимуть у Єгипті? Йосип залишив у Назареті роботу, яка давала йому прожиток, – у Єгипті він не знає, з чого вони житимуть. Та все ж надія не покидала Йосипа. Він вірив, що Господь не дасть їм загинути, бо з ними Боже Дитя.

Сара теж билася з думами. Вона звикла турбуватися про Марію, а тепер ще й додалося піклування про Ісусика. Для Сари ця турбота солодка. І навіть, незважаючи на вже кількामісячні скитання, Сара щаслива від того, що вона поряд з Марією й Сином. Її думки теж крутилися навколо того, як і де вони житимуть у Єгипті. Сара сподівалася, що вона, ще доволі молода й здорова жінка, зможе собі знайти якусь роботу, щоб заробити на шматок хліба для Марії й Ісусика. Вона звична до всякої роботи, Сара може й у полі працювати, і з будь-якою хатньою роботою вона впорається. Служниця запрягається собі, що, поки вона жива й здорова, Марія й Ісус не матимуть нужди. Вони не голодуватимуть — клянеться перед собою Сара.

Яків знає, що їм ще треба пройти довгий шлях. До Мігдолу – світ не близький. А з Мігдолу до єгипетських міст – ще чималий шмат дороги. Але Яків має таку міцну віру, таке переконання в тому, що вони щасливо подолають цей шлях, що йде твердо по сипкому піску й стійко переносить весь жах цього походу. Попереду

суне Сара, і Яків раптом усвідомлює, що в ньому погасло те невгамовне раніше почуття до цієї жінки. Він ще відчуває якесь тепло біля серця, коли дивиться на те, як Сара вперто долає цей нелегкий шлях, але це швидше співчуття, аніж кохання. А може, і не було насправді ніякого кохання? Може, то лише юнацька примха? Яків дуже подорослішав за цей час. Ні, не фізично, бо насправді минуло відносно небагато часу відтоді, як вони вирушили з Назарета. Але змужніння Яковове пов'язане з народженням цього Хлопчика, з усвідомленням відповідальності перед цією Дитиною. У Якововому житті з'явилося щось більше, ніж захоплення Сарою. І Яків це чітко усвідомлює й відчуває. У його серці росте якесь досі невідоме йому почуття, незвичайна відповідальність за Дитя Боже. І Яків теж обмізковує, як же вони проживуть у Єгипті. «Нічого, — думає він. — Я молодий і сильний, умію всяку чоловічу роботу, зароблю на шматок хліба. Та й не покине нас Господь у лиху годину».

А ще, як усім ізраїльтянам, Яковові відомо, що в Єгипті ось уже багато років набагато легше жити, ніж в Ізраїлі. Кілька століть Єгиптом правлять Птолемеї – фараони, що прославилися мудрістю в управлінні та повагою до науки й мистецтва. Птолемеї заклали бібліотеку, розвивають науки й філософію. У Єгипті кожен може почуватися незле. Зараз у Єгипті живе багато народів – такий собі новітній Вавилон. Але ніхто не переслідуваний – і це ще більше притягає інородців у країну Птолемеїв. Юдеї, що живуть у Єгипті, не скаржаться. Їм дозволено шанувати свого Бога, виконувати ту роботу, яка дає вигоду, навчати дітей Священного Писання як рідною, так і грецькою мовами. Отож Єгипет – країна, де можна непогано прожити якийсь час. На це й сподівається родина Йосипова. Очевидно, завдяки цьому й відправив янгол Йосипа в Єгипет. Іти треба туди, де можна безпечно пересидіти лихоліття. Яків ще не знає, що то за лихоліття, але впевнений, що марно вони зірвалися в цю подорож, що марно долають цю тяжку й палочу пустелю, що марно веде їх Провидіння через пісок і немилосердне сонце. Марно – ні.

День котився до вечора. Спека, що лютувала в пустелі, почала змінюватися на холод. Треба розкласти намет і лаштувати нічліг.

Чоловіки ладнали тимчасове житло, а Сара заходилася мостити постіль. Кожен улягався з тривожними, та все ж обнадійливими думками...

Мігдол показався подорожнім раптово, і вони зраділи, що недалеко місто, а отже, людські житла, де можна переночувати й купити чи заробити хліба. Особливо раділи Яків і Сара. Вони бачили, що їхня допомога Марії, Йосипові й Дитяті дуже необхідна, що з їхнього потягу лише вони двоє можуть заробити на прожиток, бо Йосип старий, а в Марії на руках Немовля, якому потрібні догляд і турбота. У Мігдолі затрималися ненадовго, бо попереду ще далекий шлях. Знову рушили в дорогу. Але тепер уже йти було легше – не пустеля ж, а заселена людьми земля. Можна було розжитися водою, молоком чи хлібом. Можна було навіть трохи заробити на їжу й нічліг. Це обнадіювало, повертало в життя думки й сподівання.

Найперше єгипетське поселення – Матаріє – зустріло Йосипову родину красним днем і ясным сонцем. Треба було заховати десь Марію й Ісуса в тіні, а самим піти розжитися на хліб і воду. Знайшли тінисте розложисте дерево й почали ладнати привал. І ось дерево почало нахиляти свої віти, утворюючи захисне шатро. Під кроною можна було почувати себе ніби в домі — затишно й захищено. Подорожні вже давно не дивувалися таким чудесам, та все ж благоговійний трепет огорнув їхні душі. Йосип із Яковом та Сарою рушили в село, а Марія з Ісусиком залишилися їх чекати у своєму тимчасовому притулку. Раптом Марія почула тихе жебоніння – ніби десь пробивається й тече вода. Діва обійшла дерево й з протилежного боку знайшла джерело. Чи воно тут віддавна б'є, чи з'явилося щойно – Марія не знала. Але, якби воно було тут віддавна, Яків і Сара знайшли б його, бо шукали найближчу воду. У Маріїному житті вже траплялося, що, коли Вона ставала на постій, на тому місці починали пробиватися з-під землі джерела, тому й це, напевно, з'явилося завдяки тому, що тут Діва з Ісусиком.

Коли повернулися Йосип з Яковом і Сарою й принесли хліба й води, то здивувалися, що раніше не знайшли джерела під деревом.

– Його тут не було, – сказав Яків. – Воно з’явилося, коли ми вже пішли в село.

Йому ніхто не перечив, бо всі знали, що було саме так.

Подорожні прагнули дійти до Мемфісу, бо то було чимале місто, де можна було знайти житло й роботу, а для них зараз це важило найбільше. Мемфіс зустрів подорожніх базарним днем. Торжище вирувало, і в ньому можна було почути різні мови, побачити різний колір шкіри й наслухатися різних новин, які стосувалися не лише міста, але й далеких від нього земель.

Дві жінки, що торгували городиною, перемовлялися про все на світі, але Яків раптом почув, що розповідають вони одна одній про Віфлеєм. Яків, хоч і добре знав арабську мову, усе ж засумнівався, чи не помилився він. Але ні. Вони насправді розповідали про страшну трагедію, що трапилася у Віфлеємі. Яків почав перепитувати жінок про це. Але вони, злякавшись, що до них звертається чоловік, ще щільніше загорнули себе в одяг і замовкли. Яків зрозумів, що від жінок він не довідається ні про що, тому треба шукати когось із чоловіків, хто міг би знати щось про Віфлеєм. Але торжищем снували різні люди, занурені у свої клопоти й турботи, і Яків не наслідився до когось підійти. Нарешті він побачив торговця-юдея й зрозумів, що саме від нього можна було б про щось довідатися.

– Мир вам! – привітався Яків, і юдей запитально глянув на хлопця.

– Чого бажає красивий юнак? – одягнув доброзичливу маску торговець.

– Я хочу про дещо спитати.

– Ай-вей! Я думав, ти хочеш щось купити в бідного Самуїла.

Яків лише всміхнувся. Він упізнавав своїх одновірців: гешефт – найважливіше.

– На жаль, – мовив Яків, – у мене нема за що щось купувати. Але я давно з Віфлеєму й хотів би знати, як там моє рідне місто. От і подумав, що ви мандруєте світом, то ж могли б нещодавно бувати на моїй батьківщині.

– Бував-бував, – неохоче відповідав Самуїл. – Але велике горе спіткало твоє місто. Велике горе!

– Яке?!

– Цар Ірод, шукаючи якогось хлопчика, що народився у Віфлеємі, вирізав усіх дітей, які мали менше ніж два роки.

– О Господи! – тільки й вигукнув Яків. – Як? Чому?

– Кажуть, що у Віфлеємі народився майбутній цар юдейський, той очікуваний пророкований Месія. Наскільки це правда – не знаю, але Ірод дуже перелякався за свою владу, яку цей хлопчик відбере в нього.

– Невже всіх дітей вирізав?

– Може, і не всіх. Декого матері встигли сховати. Та й вирізали його вояки лише хлопчиків. Розказують, що навіть сотник, який керував дітовбивцями, не витримав – збожеволів. А ще кажуть, що маленький юдейський цар утік. Ну, не він утік, а батьки з ним утекли десь далеко, тому він урятувався. Хто й зна? Може, воно справді так? А може, люди, щоб не втрачати надію, вигадують про втечу?

Яків подякував торговцеві й поплентався шукати Йосипа з жінками й Дитиною. Господар сімейства з жінками й Дитям пішли в храм, щоб у холодку перечекати полудневу спеку. Храм був присвячений єгипетській богині Ізіді. Коли подорожні зайшли всередину, їх зустрів приємний холодок і запах із кадильних. Попри стіни стояли кам'яні зображення богів, і Йосип із жінками не знали, що це за боги, та, зрештою, й не хотіли цього знати. Ісусик спав на Маріїних руках, а коли подорожні всілися на лавку біля стіни, Дитина прокинулася. Хлопчик повів поглядом по стінах і легенько схлипнув. Те, що почалося далі, важко було пояснити. Кам'яні фігури єгипетських богів почали падати на землю й розбиватися. Усі, хто був у храмі, вибігли назовні, але на вулиці стояв погожий день і не чутно було ні землетрусу, ні вітру, ні бурі. Лише всередині храму все падало й руйнувалося. Марія глянула на Ісусика – і здогад вколов у серце. Це Її Божа Дитина розбила ідолів. Ідоли падають перед Ним. Марія навіть трохи злякалася й запи-

тально глянула на Йосипа. Але чоловік лише ствердно покивував головою. Сара стояла ні в сих ні в тих і навіть ні про що не питала.

Яків, що знайшов родину біля храму, сказав, що треба рушати далі. Ніхто не заперечував.

Залишатися в Мемфісі перехотілося. Не треба жити в місці, де перша новина, яку почув, – така страшна, а події такі незбагненні. Вирішили йти далі. Обирати не було з чого, тому постановили плисти по Нілу до Бенюфеса. До Гермополіса дібралися пішки, а звідти поплили до Бенюфеса.

Увійшовши в місто, Йосип почав шукати житло, де можна було б розмістити всіх. Недовго й шукав. Ніби якась невидима сила допомагала втікачам, бо незабаром знайшли дім, у якому можна було окремо оселитися Марії з Сарою й Дітям, а окремо – чоловікам. Це була перша радість за час, відколи вони втекли з Назарету від Ірода. Єдине, що засмучувало, – віддали за помешкання останні свої гроші. Але Яків із Сарою заспокоювали Йосипа й Марію, що завтра вони підуть шукати роботу, і сім'ї не доведеться голодувати. Яків не розповів ні жінкам, ні батькові про те, що почув від Самуїла-торгівця. Нащо їм те знати? І так багато смутку, поневірянь і лиха випало на їхню долю, а він ще доливатиме оливи у вогонь їхніх страждань. Ні, не казатиме їм Яків нічого про Іродове дітовбивство. Жінки і Йосип сьогодні радіють від того, що знайшли осідлище, що нарешті не треба нікуди поспішати й утікати, а Яків кидатиме ложку дьогтю в бочку меду. Ні. Він мовчатиме. Треба думати про інше. Он їм із Сарою необхідно знайти роботу, бо завтра не буде що їсти, якщо вони десь не наймуться. Бог допоможе, думав Яків, Він не покинув їх у безводній пустелі, не покине й серед людного міста.

Та й справді, на завтра Яків знайшов місце підмайстра в місцевого теслі, а Сара найнялася прясти. Для служниці ця робота була вигідною. Вона могла її виконувати вдома, підсобляючи Марії, якщо б та потребувала її допомоги. Але Марія не тривожила Сару, Вона сама чудово поралася біля Малюка. Складалося враження, що в Марії великий досвід догляду за дітьми, що Ісус – не перша її дитина. Та насправді Марія, як і кожна добра мати, не втомлювалася

біля свого Сина. Коли Ісусик спав, Марія прала пелени та варила їжу для сім'ї. Йосип теж намагався знайти роботу, але йому було важко з цим. Ніхто не хотів брати старого чоловіка. Він був з цього дуже засмучений, але не припиняв шукати собі роботу, яка б дала хоч якийсь заробок. І врешті таки знайшов. Один старий араб-тесля Хасан зламав руку й не міг заробляти звичною працею. У нього був юний син, який ще не опанував батьківського ремесла. У цей час і нагодився в Хасанів дім Йосип. Араб зрадив, що буде кому вчити його сина, а Йосип утішився, що нарешті теж зможе заробляти на хліб, воду й оплату помешкання.

Так у праці й клопотах минали дні Йосипового сімейства.

* * *

Ні Арон, ні його батьки, ні сини Йосипові не відають, де Йосип з Марією. Вони лише знають, що дехто з назарян бачив святе сімейство в Єрусалимі. Але відтоді минуло вже декілька місяців, а від батька з родиною – ні слуху ні духу. Брати працювали в батьковій столярні. Молоді й завзяті, вони більше, ніж батько могли заробити, а тепер ще й не доводилося віддавати частку на Йосипове нове сімейство. Тому брати почали помаленьку багатіти, і їм сподобалося таке життя. Лише Юда тривожився про батькову долю, долю брата Якова та Марії з Дитятком і Сарою. От тільки де вони? Це запитання мучило Юду, і він спочатку намагався поділитися ним з братами, але ті, здавалося, лише роблять вигляд, що поділяють Юдині тривоги, тому він часто подумки осмислював участь Йосипового сімейства.

Із плином часу брати зовсім мало згадували батька й брата Якова — брат Симон надумав одружитися, а брат Йосія мусив піклуватися про вагітну дружину та свій дім, колись подарований йому Яковом. Спомини про батька заважали їм. Хоч Йосія і вдячний був Яковові й переживав за нього, але життєві турботи відсували ці думки на другий план. Симон уже напивав собі жінку й помешкання. А Юда з Ароном та його батьками та Йосія намагалися йому допомогти викупити те житло. І хай воно було небагате, але все ж Симон залюбки покидав батьківський дім. Убоге Йосипове житло

було для нього, як і для його брата Йосії, утіленням тяжкої праці й тяжкого бідного життя. Брати підбивали і Юду, щоб той одружився, але Йосипів син обрав для себе інший шлях. Звичні й буденні земні турботи не були для нього цікаві, і старші брати, хоч іноді не розуміли ні його, ні Якова, усе ж час від часу замислювалися над тим, що, може, оця незвичайність їхніх братів і є справжнім вираженням людської сутності. Бо про прожиток піклується й тварина, а людина мусить думати й про вічне. Ці думки тепер часто відвідували Йосію. Очікування народження нащадка свого породжувало в чоловічій душі безліч не відомих йому досі почуттів. І Йосія почав замислюватися над тим, що, може, і справді даремно він подумки засуджував батька за його убогість і за одруження з Марією, даремно глузував із братів своїх — Юди і Якова. Йосія замислюється над тим, чи зміг би він, як Яків, віддати свій дім, на який тяжко заробляв, навіть братові своєму. А Яків зміг, бо дуже щирий і добрий. А ще Яків ні в чому ніколи не шукав вигоди. Юда, Яків, батько, дядько Клеоп – праведні мужі. Їх усі поважають, незважаючи на їхню бідність. Йосія починає по-іншому дивитися на життя. Тепер бачить, що й Симон менше нарікає на батька – осмислює своє життя й наміряється в дорослість і зрілість. Коли ж Симон відчує, що стане батьком, думає Йосія, то ще більше зміниться. «З часом, – прилітає до Йосії думка, – ми всі станемо схожими на батька. І це, напевно, правильно». Єдине прохання до Бога: щоб вони – батько, Марія з Дитям (якщо воно живе й здорове), Яків, Сара – повернулися в Назарет. Без них, може, і багатше живуть брати, але чогось не вистачає в їхньому житті. Чогось дуже важливого. Тому Йосія просить у Бога повернення сімейства додому. Він нікому не розповідає про ці прохання, але бачить, що навіть Симон останнім часом все більше говорить про те, як чудово було б, щоб повернувся батько з Яковом і Марією із Сарою.

А святе сімейство живе в Єгипті, і час спливає для них повільно й тяжко. Яковові й Сарі доводиться працювати багато, а Йосип уже відчуває, що втома від праці не приносить йому задоволення, як це було в дні його молодості й зрілості. Та родина в таких обставинах,

що тільки з праці рук їхніх може вижити. Марія клопочеться коло Дитини, і для Неї тепер не може бути іншої роботи, окрім турбот про Ісуса. Це розуміють усі й намагаються принести Марії найсмачнішу їжу, віддати найзручніший куток у домі, постелити найм'якшу постіль. Марія інколи відмовляється від цих переваг, якщо турбота стосується Її, і радо приймає опіку, якщо вона для Ісуса. А Хлопчик росте. Він такий гарненький, що Сара навіть боїться, щоб на Нього не задивлялися чужі очі, бо не в кожного, хто дивиться на Дитину, добрі очі. Ото ще хтось позаздрить на таке красиве Дитя й наробить лиха: захворіє їх Ісусик. Хлопчик, як біле лебедятко поміж чорнявих і смаглявих єгипетських дітей. Для цього краю блакитноока й світловолоса дитина – диво. Тому всі витріщаються на Хлоп'я. Сара дуже боїться за Дитину, а Марія ніби й спокійна, хоча Вона завжди спокійна. Сара ніколи не бачила Маріїного лементу й не чула Маріїного крику. Може, на серці в Діви й розпач, і біль, але хто те знає? Сара дивується цій особливості Маріїної вдачі, сама б не проти перейняти цю рису, але, видно, Господь створив служницю по-іншому, тому стати такою, як її плеканка, Сара не може. Вона дуже хоче, але таки не може. Її часто обурює поведінка людей, вона сердиться на обставини, у яких опиняється, вона не вміє змовчати, коли хтось її кривдить, вона лементує, якщо бачить небезпеку. Їй, вочевидь, бракує такої глибокої віри, яка є в Марії. Сара не раз у хвилини, вільні від обов'язків і праці, над цим замислювалася. Молодша від неї Марія може навчити Сару життєвої мудрості, хоча іноді й сама потребує Сариної поради. Сара вміє всяку хатню жіночу роботу, вона може підказати Марії в догляді за Дитям, бо сама виняньчила Діву. Та все ж Сарі часто здається, що вони з Марією такі різні, як полудень і північ. Але ж, думає Сара, якби не було півночі, то не можна було б зрозуміти, що це полудень.

Та Сара таки дуже боїться за Ісуса. Он нещодавно сусідка так дивилася на Хлопчика, так прицмокувала язиком, так хвалила, яке Дитя миле та красиве, що служниця почала думати, як захистити Дитину від лихих очей. У Бенюсефі всі ходили «по захист» до жерця в храм богині Ізиди. Сара вирішила, що, хоч вони і євреї й віра

в них інша, не пошкодить Ісусикові захист і від інших богів, хоч і поганських. Вона пішла в храм і накупила амулетів та статуеток Ізиди. Щаслива, що знайшла захист від лихих людей, забігла в дім і підійшла до Хлопчика. Той грався цяцьками, які Йому поробив Яків, і навіть не поворухнув головою, коли ввійшла Сара. Служниця захотіла вийняти із сумки амулети й статуетки, але, коли розтворила свою торбу, то побачила, що всі вони побиті й потрошені. «Як це? – подумала Сара. – Я так обережно їх несла. Або виготовлені вони з самого піску, або...» У цю мить Ісус підвів на Сару очі й усміхнувся. У тій усмішці Сара прочитала відповідь на своє запитання.

– Більше такого не буде! – чомусь поклялася жінка. – Пробач мені, Дитя Боже.

Сара вийшла з кімнати, понісши торбу з амулетами й статуетками. Ця торба пекла їй руки, ставала все тяжчою й тяжчою. Служниця понесла її на роздоріжжя й викинула. А сама поклала собі в серці ніколи більше не вдаватися до поганських божків та ворошебів.

Йосип працював у Хасана й водночас навчав його сина Ахмета теслярського ремесла. Ахмет був лінивим і тугодумним, тому Йосипові доводилося тяжко. Хасан шаленів від люті на сина, бо часто спостерігав за тим, як Йосип намагається навчити Ахмета, але той не хоче нічого навчатися. Часом Хасан сердився на Йосипа, вважаючи, що якби назарянин умів навчити, то Ахмет таки зацікавився б ремеслом. Тоді старий араб вичитував Йосипові, який той недолугий учитель. Йосип мовчав. Що робити, якщо іншої роботи він не може знайти, а годувати сім'ю треба? Йосип і просив Ахмета, і ласкаво вчив, але той ще більше нахабнів і насміхався зі старого теслі. Йосип не знав, що має робити, і розповів про свої клопоти Яковові. Молодий і завзятий, Яків вирішив допомогти батькові. Він якось зустрів Хасанового сина й сказав тому, що якщо батько його Йосип ще хоч раз поскаржиться на Ахмета, то хай молодий араб начувається: йому доведеться мати справу з ним, Яковом. Побачивши сильного молодого чоловіка перед собою, не дуже мудрий Ахмет, як і всі ті, хто не має особливо глибокого розуму, хто не хапає зірок із неба, злякався й зрозумів, що треба поводитися з Йосипом шанобливо й

слухати, чого його навчає старий єврей. Справи в Йосипа пішли на краще. Хасан теж був задоволений, що його син став ліпше працювати й учитися. Він навіть почав трошки більше платити Йосипові, і Марійн обручник ходив веселіший і ніби аж помолоділий.

Яків багато працював, тому на розмови часу в нього не залишалося, але він дуже прагнув поговорити із Сарою, бо за час їхньої мандрівки й перебування в Єгипті вони, може, промовили один до одного слів десять. Яків знав, що Сара як кожна єврейська жінка не особливо охоча до розмов з чоловіками, бо таку поведінку не схвалює єврейський закон. Але все ж Яковові треба якось порозумітися зі служницею, розповісти про те, що вона вже може не боятися його залицянй і намірів одружитися з нею. Для Якова настали інші часи й прийшло інше осягнення світу. Сара для нього залишилася гарним спогадом юності й тих милих юначих почувань, що вирували ще не так давно в його серці. А може, і не треба розповідати Сарі про те, що вона вже не є тією, за якою він так побивався ще якийсь рік тому?

– Саро, – покликав якось Яків служницю.

– Що, господарю? – обізвалася та.

– Знов кажу, що я тобі не господар.

– Але й не рівня.

– Не бійся, Саро, – раптом каже Яків. – Я більше не домагатимуся твоєї любові. У моє життя прийшло щось важливіше.

– Ісус? – підіймає на Якова свій погляд Сара.

– Так... – тихо відповідає Йосипів син.

– Слава Богу! – зітхає служниця й іде до своєї роботи.

Вона тепер спокійна. Може, їй трошки по-жіночому й шкода за тими миттями, коли Яків супроводжував її закоханим поглядом, та мудрість бере верх над жіночим самолюбством, і Сара відчуває полегшення й щастя.

* * *

Марія вже точно переконана, що Син Її – Дитина незвичайна. Ще зовсім крихітка, а таке враження, ніби Він усе розуміє, що Йому каже Мати. Марія всю силу своєї любові дарує Синові: Вона

не лише Його годує й піклується про те, щоб Дитинка була чиста й доглянута, Мати розмовляє із Сином, як із дорослим, співає Йому колискові пісні й псалми, які вивчила, живучи при ерусалимському храмі, грається в милі дитячі забави, лагодить Йому нехитрі іграшки. Іграшок у Ісуса чимало: он Йосип приніс виструганого коника, Яків – качечку, зліплену з глини, а Сара зшила з клаптиків тканини красивого ослика. Марія теж пошила кілька забавок: мишку, кошени, песика. Але найбільше Ісусикові подобається бавитися з ангеликом, якого Мати сплела з мотузочків. Ангелик вийшов найбільш вдалим Маріїним витвором – і Дитина це також відчула.

Тут, у Єгипті, вони живуть відносно добре. Ніхто їх не чіпає, заробленого вистачає на прожиток. Але найбільше щастя для всіх – Ісусик росте як з води, стає таким гарним, милим хлопчиком, розвивається так швидко, що дорослі не встигають за Ним: ще вчора Він лише агугав, а сьогодні вже сказав перше слово. Завтра можна очікувати цілий гурток вимовлених Ісусиком слів. Хлопчик і росте швидше. От недавно Марія пошила Йому сорочечку, а сьогодні спробувала одягти на Нього, а кошулечка виявилася замала. Марію це лише тішить, байка, що сорочечка замала, – Мати поше нову.

У задушливий полудень Марія виносить колисочку з Ісусом у невеличкий садок, що росте за їхнім теперішнім помешканням. Тут, під тінню дерев, Марія особливо любить працювати й розмовляти із Сином. І хоч той ще лепече не дуже зрозуміло, Мати радіє цьому лепетові як найбільшому щастю свого життя.

Йосип працює в Хасана. І хоч у старого араба рука вже зажила, Хасан не відпускає Йосипа зі столярні. Йосип – управний і досвідчений тесля, до нього пішли люди, у Хасана збільшилися прибутки, тому він знає, що вони з Ахметом зароблять менше, ніж утрюх з Йосипом. І хоч Йосипові треба платити, але ця плата варта такого майстра, як Йосип, бо той не просто виконує свою роботу, він уміє знайти саме той спосіб її виконати, саме такий зразок обрати, що подобається всім: і тим, хто замовляє, і тим, хто допомагає Йосипові у виготовленні, і тим, хто потім підраховує прибуток. Хасан ставиться до Йосипа не як до наймита. Він радиться з назарянином

у всьому, що стосується їхнього ремесла, і Йосип відчуває не лише втому від праці, але й задоволення від неї. Син його, Яків, працює в іншого теслі підмайстром, хоч насправді сам управний майстер. Тому Йосип має намір просити Хасана, щоб він узяв на роботу ще й Якова, бо замовлень останнім часом збільшилося, а рук у майстрів лише по дві. З часом притиснений обставинами Хасан погоджується взяти Якова, а ще через деякий час бачить, що правильно вчинив, бо Йосип із сином працюють чесно й удатно, вони підходять до своєї роботи не як до ремесла, а як до мистецтва. Виготовляючи звичні побутові речі – ослони, столи, лави – вони вмудряються прикрасити їх якимись незвичайними деталями так, що любо глянути на таку річ. Колись у Хасана замовляли роботу лише бідні городяни, тепер до нього приходять найбагатші. І це заслуга Йосипа з Яковом. Хасан це чудово розуміє, тому цінує своїх наймитів. Навіть більше – він боїться їх утратити, боїться, щоб якийсь інший майстер не переманив їх до себе. Бо в Бенюсефі чимало столярів, і кожен хотів би найняти добрих робітників.

* * *

Ірода мучать якісь жахливі сні. Ні, докори сумління тут ні до чого. Яке сумління в дітовбивці? Ці сні зовсім не про вбитих дітей. Цим Ірод не переймається: убив – то й убив. Він не сотник, що з'їхав з глузду й ходить навколо єрусалимських валів і голосить. Сотникове голосіння – то співані лементи про загиблих діточок. Коріння ізраїльське, плаче сотник, ти згинуло від рук кривавого Ірода. Ірод з того сміється, хоч відчуває, що його народ на боці сотника. Начувайся, Іроде, погрожує іноді сотник, прийде й твоя лиха година. Лиш чи може твоє, Іроде, лихе життя відкупити кров невинних немовлят. Ірод знову сміється з цього, бо не таке вже його життя й лихе. Він один із нащадків Юдиних став царем, він один не бідує так, як інші потомки Давидові. Та й не завжди він був дітовбивцею. Колись в Ірода були й добрі справи. Він відновив єрусалимський храм, не раз домагався полегшень для свого народу перед римлянами, він лишив потомство юдейській землі – царське потомство,

яке не перевело в собі благородної крові й дасть добрий рід для керування народом ізраїльським. Ірод, хоч і не має належної цареві влади, усе ж зберіг трон для Ізраїля, і римляни, хоч і ставлять своїх намісників, мусять час від часу озиратися й на царя ізраїльського. Ірод – немилосердний, це всі знають, але цією суворістю він відлякує римлян від всезагального їхнього панування в землях ізраїльських. Віфлєємське дітовбивство для Ірода нічого не важить, але він відчуває, що це важить для більшої сили, ніж його царство, для вищої, ніж панування римське. Сни, що непокоять Ірода, свідчать, що сили небесні вжахнулися з його вчинку. Напевно, що й пекло такого не бачило, як натворив Ірод у Віфлєємі й околицях міста.

Останнім часом Ірод все гірше почувається. Його немилосердність тепер відбивається на його найближчих підданих. Ірод рідко заходить до своїх жінок, бо вже не має тієї молодечої сили у своєму тілі, що була раніше. Він лише більше почав вимагати від своїх синів, особливо від старшого, теж Ірода, званого для зручності Антипою, бо розуміє, що наближається той час, коли треба буде передавати йому всю царську владу. Ні, думає Ірод, ще не швидко, хай почекають. Не збирається він ще вмирати, а до своєї кончини нікому не віддасть владу. Він виховує сина на свою подобу, але бачить, що той інший. Ірод Антипа багато часу проводить з римськими юнаками й нахапався від них усяких римських нісенітниць про сенат, вільних людей, владу народу. Ірод сердиться на ці віяння з Риму. Хіба в самому Римі нема рабів, усі вже вільні, а сенат не робить того, на що їм укаже цезар? Уся ця римська демократія – про людське око, й Ірод це добре й давно збагнув. Кожен, хто став на чолі держави, а ще імперії, хоче мати якомога більше влади, щоб керувати так, як він це розуміє й хоче. Усякі обмеження для вождя призводять до непокори й хаосу, розмірковує Ірод. Цар має бути твердий, грізний і навіть жорстокий, бо що то за вождь, який сюсюкає й плаче або, ще гірше, дає сісти собі на голову. Щоправда, Ірод розуміє, що він опинився в таких умовах, за яких мусить запобігати перед римлянами, та все ж з народом він не мусить панькатися, бо закон його землі цього не вимагає. Тому й виправдовує

цар віфлеємське дітовбивство й не кається за вчинене. Та й сотника божевільного не боїться. Що Іродові якийсь причинний сотник? Ізраїльський цар журиться іншим: чи був серед убитих немовлят Цар Юдейський, Месія, що мав відібрати в нього, Ірода, чи в його нащадків трон? Ця думка мучить царя, бо він не впевнений, що Месія не втік з рук царського війська. Даремним тоді буде й це віфлеємське дітовбивство, і божевілля сотникове, і ця нинішня неміч Іродова, що впала на нього після віфлеємської різні. Недуга довго блудила в Іродовому тілі. Уже з Віфлеєма він прибув якийсь недужий, а потім з кожним днем відчував, що сила тане в ньому, як крижина на весняному сонці. Ірод нікому не показував свого упадку сил. Він намагався й далі бути на чолі всього, що довіряли йому римляни. Та відчував, що збайдужів до життя, і чимдалі – тим ця байдужість глибшає. Цар ще тримається за світ, але вже був би не проти, якби Ірод-молодший узявся до царювання. Та все ж не збирається цар передавати владу царевичеві за життя свого, не прийнято це в їхній землі. То, може, один-єдиний Давид за всю історію ізраїльську передав ще за свого життя владу Соломонові – сину своєму. Давид відчував, що геть знемічнів, знінащів, а царство потребує мудрого, молодого й сильного вождя, тому й вирішив, що настав час віддати владу. Але коли то було! З часів Давида збігло стільки років, що Іродові навіть важко собі уявити ті давні давнини. Часи були інші. Давид був справжнім сильним владцем, що тримав у своїй руці весь народ ізраїльський, воював з ворогами, ходив у походи й війни. Ірод навіть не уявляв собі, що це таке. Теперішній ізраїльський цар умів воювати лише з немовлятами. Перевівся рід сильний царський, Ірод не цар, а вишкребок царського роду. Він не здатен на Давидів вчинок, тому чекати Іродові-молодшому Антипі на царський трон доти, поки не помре його батько.

Але чує Ірод, що недовго доведеться чекати, якась туга з'їдає його щоденно, якась недуга точить його кров. Він рано лягає, пізно встає, але не відпочиває у сні. Та й сні мучать. Якись вони непоясненні. Ірод не зміг би їх переказати, бо й переказувати нічого. Навіть у сні мучить його якась нужда, суєта – і не може цар відпочити

як належить. Він навіть приносив жертву в храмі єрусалимському за добрий сон, але не поглинув вогонь царевої жертви, не прийняв Бог його офіри. Іродові стає трохи лячно від того, але нараз він переконує себе, що то винні священики, вони не захотіли проробити з вогнем ті ритуали, що належить, то й не була поглинута жертва. Не вірить Ірод, що цілопалення необхідне для очищення душі, не вірить, що ті жертви, які приносять юдеї, потрібні Богові. Він узагалі не вірить. Ні в що. Навіть в очевидне. Ірод вірить лише в себе. Зможе він щось – воно й буде. Щоправда, іноді відвідує його й думка про те, що він ось уже багато чого не може, і допомогти сам собі не може, і лікарі не допомагають на його недугу, а все ж не вірить, що є та сила, що сильніша від людини. Немає віри в Ірода. Ірод – не Давид. Це очевидно.

З кожним днем цар ставав усе слабшим. Цю слабкість почали помічати його слуги й рідня. А ось нещодавно Ірод зліг і зовсім. Його тіло покритлося страшними виразками, які кровоточили й гноїлися. Ірод часто марив, кликав якогось царя юдейського, метався по постелі в гарячці, бився в пропасниці. Дивитися на це все було боляче й майже неможливо. Лікарі сказали, що залишилося цареві недовго, тому всі в палаці готувалися до Іродової кончини. Життєва сила покинула царя водномить. Він заспокоївся, пропасниця й гарячка відійшли від його тіла, цар ніби свідомо глянув на всіх, хто стояв біля його одра, кліпнув і чітко промовив:

– От і все. Чи варто було? – невідомо про що спитав Ірод і спустив дух.

* * *

Йосип прийшов від Хасана й від утоми ледве міг пересувати ноги. Не повечерявши, ліг спати. А над ранок прийшов до нього янгол.

– Збирайся, Йосипе! – сказав янгол. – Іди в Назарет. Ті, хто шукали Дитя, відійшли в інші світи.

Йосип остаточно прокинувся. Невже? Невже можна повертатися в рідний край? Але одразу Йосипова радість змінилася на журбу. Знов у дорогу! Знову пустеля, яку треба переходити. Знову кидати

насиджене місце. За кілька років, що їх святе сімейство прожило в Єгипті, вони почали звикати до тих умов, у яких опинилися. Ісусик підріс. З ним уже набагато легше, і Марія може більше трудитися в домі, брати якусь роботу на заробіток. Вони в Єгипті не бідують. А хто знає, на що їм доведеться повернутися в Назарет? Йосип не знає, як там живуть його старші сини. Чи працюють у столярні, чи продали батькову справу? Ні, думає Йосип, не могли його сини так вчинити. Вони – добрі діти, ніколи не йшли проти батькової волі. Щоправда, вони теж не знають, де Йосип з Марією й чи живі вони.

Рушати в Назарет Йосип мусить та й хоче. Не знає, правда, чи хоче цього решта. Але навіть якщо вони не дуже охоче покидатимуть Єгипет, усе ж не противитимуться Йосиповому наказові. Перший про свій намір іти з Бенюсефу Йосип сказав Марії. Та тільки зітхнула:

– Така воля Божа.

Сара збиралася й, за своєю звичкою, бубоніла, нарікаючи на всіх і на вся. Служниця бідкалася, бо боялася нових пригод, бо тут відчула безпеку для Марії й Ісуса, а тепер знову повертайся в той світ, що чагує різними підступами. Сара, збираючи клумаки, бурмотіла:

– Тут тихо, нема нужди. Ісусик росте, як тісто на заквасці. Ні! Ото тобі маєш! Вертайся в Назарет, де купа ротів чекає на бідний Йосипів гріш. Та ще й перейди шлях. До Назарета палицею не докинеш – треба кілька тижнів плестися під сонцем то полем, то пустиелею. А в тій пустелі – ні води, ні їжі. На руках маленька Дитина. Ой Боже, Боже...

* * *

Цар Ірод помер, не залишивши по собі заповіту. Звісно, за законом, старший син повинен посісти батьків стіл, але в історії Ізраїлю бували й інші випадки. Тому зібралися в царському палаці первосвященики, книжники, фарисеї та старійшини, щоб вирішити, кого ж посадити на стіл єрусалимський. Не подобався старійшинам ізраїльським старший Іродів син – він не завжди дотримувався закону Мойсеєвого, водився з римлянами й нахапався від них чужинецьких звичаїв. Римські ставленики, що були присутніми на

цій раді, тягнули руку за Іродом-молодшим Антипою, і юдейським старійшинам треба було прийняти таке рішення, щоб не накликати на себе римського гніву. Радилися довго й запропонували таку думку: царство поділити на чотири рівні частини між трьома синами Іродовими та Лісанієм, сином Іродового найкращого друга, якому свого часу цар Ірод так позаздрив, що вбив його (воістину непередбачуваним царем і людиною був Ірод-дітовбивця), а в Єрусалимі не залишати нікого з царських нащадків, нехай у головному ізраїльському місті сидить римський прокуратор і керує. Римлянам дуже сподобалося таке рішення, а Ірод Антипа, що вже бачив себе на престолі єрусалимському змушений був їхати в Галілею й ставати царем галілейським. Образа, що оселилася в серці цього юнака ще не раз відгукнеться до народу ізраїльського.

* * *

Знову пустеля дика стелеться перед Йосипом і його рідними. Вони вже давно вийшли з Бенюсефа й ось уже кілька днів міряють ногами єгипетські землі. Тепер перед подорожніми лягла пустеля. Вони вже знають її – кілька років тому подолали ці піски, урятувавши себе та маленького Ісусика. Ісусик тепер уже хлопчик справненький: трішки сам, крокуючи, ніжками долає дорогу, трохи в Якова чи в Сари на руках. Марія намагається взяти Дитя на руки, та щось ці дні дуже погано себе почуває. Чи то зміна місця так вплинула на Діву, чи те, що довелося покинути насиджену хату, чи переживання за Ісусика (як він, маленький, подолає безводну пустелю), – сказати важко. Напевно, і сама Марія не пояснить свого стану. От лише чує, як терпнуть у Неї руки й ноги, а сльози постійно крутяться коло очей. Що то таке? – думає Пречиста. Видно, мало молилася, видно, мало віри зберегла в серці – бо чому б то Вона, Та, що ніколи не сумнівалася в промислі Божому, раптом почала відчувати таку тривогу, таку слизьку безнадію. Марія впала в молитву. Треба було нагодувати душу словом Великим. І полилися в серці Маріїному живодайні джерела Вічного слова. Відчула Діва, як звична сила наповнює її тіло, і зраділа Марія своїй одміні. Тепер Вона могла

допомагати Ісусикові, брати Його на руки, годувати, але в думці постійно молилася, бо боялася, що сила знову може покинути Її.

Йосип весело вирушав із Єгипту. Він жив у Бенюсефі небідно, тому міг закласти в дорогу й продуктів, і одягу, і води. Тоді, кілька років тому, коли сімейство долало дорогу до Єгипту, у них нічого не було, і Йосип донині дивується, як же вони пройшли той тяжкий шлях, як не вимерли, як не виморили Дитину. Божа ласка, думає Йосип, Боже покровительство! От і тепер, хоч і з добрим скарбом вони вирушили з Бенюфеса, але, якщо Бог того не захоче, то не дійдуть вони щасливо до Назарета. Але Йосип знає: Бог з ними, Він не покидає їх ніколи, бо з ними Дитя, святіше від світу всього, Спаситель у них на руках. Йосип ніколи нікому про це не розповідає, але сам він добре знає, що то за Дитина. Звідки знає? Знає – та й годі! Бо хіба про народження звичайної людини звіщає янгол, хіба стаються зі звичайними людьми такі дива щоденні? Ні, Йосип упевнений, що Ісус – Месія, пророкований Святим Письмом. І йому, Йосипові, випала така місія, що не судилася жодній смертній людині. Ото й щасливий обручник Маріїн, бо повертається в рідну землю й веде із собою Того, Хто світ спасе. Йосип бачить, що Марія спочатку нездужала, а тепер теж ожила серцем. На обрії показалася пустеля – найважчий відрізок їхнього шляху. Але Йосип уже не боїться, він увиходить у неї сміливо, ніби під покровом небесних сил.

Кілька днів вони міряють кроками пустелю, кілька днів немилосердне сонце випалює на їхніх тілах лише йому відомі письмена. У жінок пошерхли губи, і Йосип тримає залишки води для Дитини й для них, щоб час від часу змачувати їхні уста. Щоб ковтнути води – про це й не йдеться. Смердюча рідина, що колись була водою, служить лише для зволоження губ, бо її мало й вона не придатна для пиття. Ісусик разом з дорослими мужньо переносить ці пустельні митарства. Він не вередує, терпить, і Йосип дивується, що така маленька дитина так стійко себе поводить. Коли жінки клопочуться коло Нього, Він навіть ніби відганяє їх.

– Я вже великий! – каже Ісус, і від цього всім одразу стає смішно.

– Ти великий, – не перечить Синові Марія, – але великі теж мають їсти й пити, бо треба десь брати сили на те, щоб іти далі.

Хлопчик слухає Маму, Він узагалі дитя слухняне й добре. І хоч деколи пустує, та пустощі ці такі милі й по-дитячому добрі, що ніхто із сімейства не засмучується, а лише розчулюється, дивлячись на Ісуса. Ісусик за ці роки став смислом життя для Йосипа, Якова й Сари. А про Марію й казати нічого, бо Мати, крім Ісуса, нічого більше у світі й знати не хоче. Він, урешті, для Неї і є тим Світом, що ширший і більший від усього світу. Сара й собі давно прикипіла серцем до Дитини. Але то була інша любов. Любов самки до свого звірятка. За Ісуса Сара ладна була жити й умирати. Ця її відданість давно розчулювала Марію. Так Сара колись любила саму Богородицю, тепер ще більшою любов'ю огортає Її Сина. Марія якось ще в Бенюсефі побачила, як Сара, узявши горіхове зернятко, подала Ісусикові. Але той, ще зовсім маленький, не вмів таке їсти. Тоді служниця почала розжовувати горішок і ту зчапкану масу подавати Дитині в рот. Марія спостерігала за ними й бачила при цьому Сарині очі, віддані, глибокі, вони висвічували таке захоплення й силу любові, що Діва відчула, що до Її очей підступають сльози. Тепер у пустелі Сара теж дивиться за тим, як би полегшити дорогу для Марії і як уберегти Ісуса від спраги й піску, що залітає в рот і вічі. Сара металася поїздом і змащувала губи то Марії, то Синові. Марія якось спитала:

– Саро, ти зволожувала свої уста?

Служниця ніби захоплена зопалу промовила:

– А треба?

– Треба, Саро, – обізвався Яків. – Бо геть чисто впадеш із сили, і нам доведеться ще й тебе виходжувати й тягнути по пустелі.

– Ото ще! – вигукнула Сара. – Аби вам стільки клопоту, як я!

– Ти не клопіт, – сказала Марія. – Ти, Саро, наше щастя.

Служниця призупинилася. Як рідко вона чула від Марії похвалу, як рідко ця юна жінка говорила якісь високі слова. А тут до неї, бідної служниці, вимовила те, чого Сара ніколи й не сподівалася почути. Вона ще трохи постояла, ошелешена й розгублена, а потім підійшла до Марії й сказала:

– На цю мить я чекала все життя.

– Погано, – відповіла Марія. – Людина має жити й робити добро, не чекаючи на похвалу.

Отакої, подумала Сара. Але ж кожній людині приємна похвала за те добро, що вона вчинила. Господи, чи зрозуміє колись вона, Сара, Марію й увесь Її рід?

Яків ніс Ісуса на руках. Він закутав Дитину з ніг до голови, бо якраз починався вітер і пісок підіймався над землею хмарою. Треба було ставати табором, бо може здійсниться піщана буря, а йти в таких умовах неможливо. Почали напинати намети й зрозуміли, що чинять правильно, бо вітер і справді дужчає. Буря розгулялася не на жарт. Піски створювали нові бархани, а вітер вив недобитим вовком. Лише навколо їхнього намету було тихо й пісок не літав, як скажений. Подорожні давно перестали дивуватися на всякі чуда, але тут і справді все було дивним. Вони сиділи в затишку серед пустельної бурі й кожен думав про те, що з ними Бог-охоронець. Цього Бога Марія якраз годує, а Він їсть, пустуючи й сміючись. Сара, за звичкою своєю, починає примовляти собі під ніс:

– Чи то хто зрозумів що? Чи то не диво, що нас не засипало піском? Прости мені, Господи, я лише грішна жінка, що не вмію зрозуміти Твого промислу й дива. Я лише нещасна служниця, яку Ти сподобив бути коло святих Твоїх. Яке щастя Ти зливаєш на мене, Господи! За що, скажи, я вдостоїлася бути при них? Моя служба й допомога така дрібна й негідна проти Твоєї сили, моя молитва така немічна перед словом Твоїм. Я стільки неправедно чинила у своєму житті, я стільки нарікала на Тебе. Чи простиш мені це? Чи не відбереш у мене мою родину? Мою?.. Аякже, мою. Я своєї рідні ніколи не знала, а ця, що мала мене за служницю, стала мені ріднішою від усіх рідних. Я служниця, Господи. Але це таке щастя – служити тим, кого Ти обрав, Боже. Не відбери в мене цього щастя, не зневаж мого прохання й молитви моєї...

Марія прислухалася до Сариних слів і почала розуміти, про що шепоче служниця.

– Ти не рабиня, Сара, не служниця, – мовила Діва. – Ти одне з тих щасть, що Бог послав нам у дім наш і в нашу родину.

Сара не знала, що відповідати на Маріїну мову. Вона лише крутнула головою, ніби відганяючи від себе біль чи плач, а сама промовила:

– Маріє, я служниця й готова бути ще сто разів служницею Тобі й Дитяткові Твоєму!

Марія не відповіла нічого. Вона погладила Сару по голові й поцілувала в скроню. Служниця аж стрепенулася: за весь час, відколи Сара знає Марію, Та вперше поцілувала її. Ошелешена й спантеличена, рабиня сиділа й не могла нічого сказати.

– Що з тобою, Сара? – спитав Яків, і жінка ніби прокинулася.

– Нічого, – тільки й відповіла.

– Неправда. Ти якась дивна сидиш.

– До мене тільки-но доторкнувся Всесвіт.

Яків, хоч і не зрозумів, про що мовить Сара, але не став допитувати в жінки далі. А в Сариному серці затеплилося сподівання на кращу долю для себе й Марії з Дитятком. Бо Сара тепер точно знала, що Марія ніколи її не покине, не зрадить, не викине зі свого дому. «Яке щастя, – думала Сара, – що я потрапила саме в цей дім, саме до цих людей, що Анна приставила мене бавити Марію. Без цього й не знаю, як би я жила на світі. Може, якимось і жила б, але не так. Не пізнала б, що́ то світ, який лежить на твоїх руках». Сара й сама здивувалася таким своїм урочистим і високим думкам. «Напевно, накладає на мене печать життя з Марією. Це печать Духа Святого». Сара зітхнула з якимсь особливим полегшенням.

Баранов Віктор Федорович народився 14 жовтня 1950 року на Полтавщині в селі Кривуші Кременчуцького району. Закінчив Київський державний університет імені Тараса Шевченка, за фахом – філолог. Працював на видавничій роботі. Обіймав посади – головного редактора журналу «Київ», голови Національної спілки письменників України, віце-президента Товариства «Україна-Румунія».

Автор поетичних збірок «Народження полум'я», «У середу рано», «Жоржини в маминім саду», «Поворожи на вранішній зорі», «Хата синьоока»; збірки літературних пародій та гуморесок «Вічний двигун»; книг, повістей та оповідань «Переступаючи поріг», «Смуга біла, смуга чорна»; сатиричного роману «Презент», романів «Притула», «Смерть по-білому». Перекладає з румунської твори Е.Емінеску, Т.Аргозі, Ф.Нягу, Дж.Кашбука, Л.Блага та ін.

Лауреат премій «Сад божественних пісень» імені Григорія Скороди, «Тріумф», мистецької премії «Київ» у галузі художньої літератури імені Євгена Плужника, імені Олекси Гірника, імені Михайла Коцюбинського.

Помер у 2014 році.

ВЕРНІСАЖ ОДНІЄЇ КАРТИНИ

Що ми знаємо про себе й що хто знає про нас? Наше тіло належить часові й землі. А душа? Кому вона підвладна, хто розгадав у собі її справжню суть, її призначення, її вищий зміст? І чого по смерті вона ще довго нас не покидає?..

Він лежав у темній кімнатці, майже комірчині, що виявилася чудовим додатком до майстерні; він обладнав її під маленьку спальеньку на той раз, якщо робота затримає його тут допізна. Приміщення художник винаймав уже третій рік, а вперше довелося за-

ночувати кілька тижнів тому – на нього якраз «найшло», він ждав того місяцями й роками, то вже вирішив не зважати ні на що, зокрема й на домовленість із дружиною приходити на ніч додому, нехай хоч як пізно. Дружина, теж художник, але не маляр, а графік, мала свою майстерню; вони майже не провідували одне одного за роботою, зате щовечора сповідували віддавна запроваджений ритуал сімейного чаювання. Отак вони й жили.

Аж раптом ритуал порушився. У якусь благословенну мить художник відчув такий жаданий і так давно жданий трем у всьому тілі, що перед ним відступили всі неписані родинні закони й усталені звичаї. Він відчув не просто потяг до пензля й полотна, а мовби чийсь поклик чи й заклик: дивись же, це твій зоряний час, не змарнуй його, бо коли ще він прийде! Не опираючись поклику, він і не марнував, та коли одного разу дорешти вичерпав цьогоденний трем і мимохіть глянув у вікно, за шибкою чорним згустком зависала незвично тиха для цього міста (а отже, надто пізня) ніч. Діставатися додому в неблигому далечинь – перспектива не з приємних, а останніми роками іще й небезпечна. Пригадалися рядки, почуті з уст одного знайомого поета на котрійсь мистецькій вечірці: «Не ходи так пізно, синку, не затримуйсь по дівках: містом бродить привид ринку з монтировкой в руках». Справді, привидів розплодилося, як ніколи ... Тоді й стала в пригоді ця маленька комірчинка, що з неї художник вигріб кілька лантухів усякого мотлоху, призбируваного попереднім винаймачем невідь для чого (либонь, тому було ліньки вчасно позбуватися побутових відходів), а натомість притягнув ще доволі міценького диванчика, виставленого котримсь «круте ликом» під бак для сміття у дворі як абсолютний непотріб на тлі первісного накопичення капіталу новими «господарями життя».

Почалося все так. Він лежав у комірчині-спаленьці й довго не міг прикликати сон. Трем, що його ще пафосно називають натхненням, виходив з нього поволі, наче вода після повені з плавнів, затоплених людських городів і вибалків. Згадалася дружина, уявилося, як вона в цю мить теж не спить, може – подумки мережить

здогади про причини чоловікового неприходу додому, переживає. Оце мобільний телефон придався б, дружина якось дорікнула йому, що вже мало не третьокласниці їх мають, проте на жінчине вмовляння не піддався й правильно зробив, бо з тим телефоном він би напрацював... Тепер же наче й шкодував.

У шлюбі пробули вони без трохи двадцять літ і зим, але чи позначилося прожите чимось особливим, пам'ятним – художник ствердно відповісти не наважився б. Для знайомих і нечисленних друзів вони видавалися благополучною, коли б не ідеальною, родиною. Обидвоє – люди мистецтва, донька навчається в консерваторії, уже брала участь у кількох міжнародних конкурсах скрипалів, казали фахівці – у неї блискуче майбутнє й світова слава. Та й вони з дружиною власним виставкам – гуртовим і персональним – ведуть лічбу на десятки. Час від часу з'являються їхні імена в пресі, ото ж люди далеко не останні серед мистецької громади. Уважай, усе складається незле.

Але чи склалося його, художникове, життя так, як мріялося колись у юності? Тоді він бачив його не таким, яким воно вигоїдалося по літах, вірив у свою зорю й у те, що зійде вона яскравою прямою на мистецькому небосхилі й затьмарить інші зорі. Молодість завжди схильна до перебільшень, і зрілість їй вічно на те заздрить і злостивиться, часом не годна молодості пробачити. Отак і в нього. Він поволі звивав і майже звик, що от уже й у колодочки вбрався, а широке визнання до нього так і не прийшло, і прима обернулася на марку сигарет, яких він викурює за роботою по дві пачки на день. Ні, хистом Творець його не обділив, гріх нарікати. Проте тільки хистом – і не більше. Таких, як оце він, у їхній творчій Спілці – на кілька європейських країн. Геніїв же щось не видно, і він далеко не геній.

Тверезо зважити – ну то й що? Вішатися, топитися, різати собі вени? Боже збав. Але ж дружина... О, вона ніяк не може простити йому його «не геніальності». Ніби він комусь, і дружині щонайперше, ту геніальність обіцяв. Ну, були колись вечірки в товаристві «революційних» молодиків і дівчиськ, проказувалися високі слова

про виняткову місію митця перед народом, усі вони купно й кожен зокрема бачили себе майбутніми гогенами й пимоненками, тіціанами й нарбутами, наївно-свято сподіваючись поповнити власними іменами шерegu великих імен, які були до них.

Життя виявилось жорстокішим. Або їхній хист – кущішим. Чи перше й друге разом. І в тому геть нема трагедії. Вивітрився чад максималізму – то й на краще. Як це в буддизмі: надлишок бажання є джерелом страждання. Коли покласти руку на серце, то він, художник, від якогось часу має втіху вже не в тому, похвалить його в газеті або журналі котрийсь мистецтвознавець чи матиме на увазі серед «та інших», запросять до участі у виставці чи суєтно «забудуть»; найбільша насолода приходить у вигляді трему, коли все в тобі палахкотить, ти збуджено дрижиш, мов жайвір над свіжою ріллею, бубнявієш ізсередини, наче брунька на весняній галузці, ошасливлена сонячним промінням і знетямлена теплим леготом. І що та слава, що титули, відзнаки, лаври й мідні сурми! Красива бульбашка для втіхи амбітних. Александр Македонський звелів поховати його з оберненими догори голими долоньями – мовляв, іду на той світ, нічого з собою не забравши. А за життя півсвіту звоював!

Філософія... Та – не для рідної дружини. От якби він зрадив її з другою, якби запив-загуляв, злигався з котроюсь натурницею чи нечесаними бомжами – той гріх вона пробачила б йому набагато великодушніше, ніж невиконання ним своїх юнацьких обіцянок дорівнятися до великих майстрів пензля. Тож коли художник нелюдськими стараннями-порогообиваннями роздобув приміщення під майстерню, логічно розміркувавши, що їм тут і на двох стане місця, дружина немов сказалася й вивоювала у властей особисту майстерню. «Подалі від посередності!» – ось що прочитувалося у змісті її демаршу.

І однак родина існувала, як і досі, донька-скрипалька й на пучку пальця не мала нагоди запідозрити, що тато й мама розбили глека на ґрунті творчих претензій одне до одного, і щовечора пився чай «на трьох», і розмовлялося таке, що коли б за столом сидів сторонєць, то неодмінно подумав би услід за класиком: «Блаженна сторона! .. »

І от він уперше заночував у майстерні. А тоді ще й іще. І ко- трогось пізнього вечора чи й уночі він, не мігши заснути, дарма вдивлявся в гущу безпроглядної темряви свого припічка-закапелка (тут навіть віконця не було, як не було й дверей на одвіркові: він їх зняв, аби заходило повітря з майстерні) й раптом чогось подумав, що оце б йому для повної втіхи після останнього вдалого мазка на завершеному полотні – та склянку-другу доброго вина, та ... жінку. Спіймав себе на тому, що подумав не про дружину, а про якусь іншу жінку, чужу, незнайому, але не обов'язково для любовців. Просто аби була зараз біля нього молода красуня, з якою можна відзначи- ти справжній творчий успіх, закінчення картини, яка його солодко мучила кілька тижнів підряд. Не хвалитися ж йому перед власною дружиною! Упереджена й закомплексована, вона своїм скепсисом розтрощить його втіху на дрібні скалки: не стулиш докупи й не склеїш. А так хочеться, аби ще хтось порадів за тебе! Адже нове полотно тобі справді вдалося, і може, з нього й почнеться твій ви- щий етап творчості – отой, сміливо омріюваний тобою в молодечі, розхристано-безоглядні літа. Хто знає ...

Та от нараз пройма дверей освітілася дивним жовтуватим і га- рячим світлом, його тепло хвилями накочувалося на художника; він відчував його так, ніби лежав на березі моря, сповна віддав- шись на волю теплому хвилюванню води. Не встиг він гаразд усві- домити того дива, як постало перед ним інше: через поріг пересту- пила й сперлась об одвірок, заклавши руки за спину, молода жінка чи дівчина. Жовтогаряче світло, що струмувало десь із-позад неї, окреслювало її стан, обличчя ховалося в притінку, і все ж худож- ник уже бачив її ніжну, таку довірливу, щирю, безборонну усмішку, від якої хотілося сміятися, плакати й умерти від щастя водночас. Вона стояла, усміхалася й німувала, наче давала художникові змо- гу звикнути до її присутності, повірити у справжність того, що від- бувається.

Він дивився на неї без подиху, без поруху, молив Бога, щоб вона не зникала з-перед очей, і майже не мав сумніву, що видиво-диво побавить його якусь хвилину й щезне так само несподівано, як і

виникло, і тоді годі його шукати тут, у майстерні, чи у дворі, на вулиці, в цілім світі. Проте минали секунди, відлунюючись у скронях, а гостя не зникала. Художник поволі приходив до тями, тепер він бачив усю її поставу, лиш рук не бачив, бо їх вона тримала за спиною, а йому чогось так важливо було побачити й руки. Біляве волосся в жовтогарячому обрамленні світла – німбу, круглоvide обличчя, невеликий прямий носик, повні чутливі губи, округле підборіддя, а під очима – дві невеличкі затінені цяточки. Від того, що вона заклала руки за спину, розійшлися на грудях ступки кептарика, напіввідкривши високі груденята. Коротка спідничка ледь прикривала стегна ідеальних ніг. Ця дівчина-жінка, цей шедевр спільних старань неба й землі, явилась йому для того, аби нею захоплено милуватися, похлинатися німим щастям уже від самої її присутності й не думати ні про що більше.

Та ось вона ледь помітно відштовхнулася від одвірка, ось вона зробила крок убік художника, двома жар-птахами спурхнули руки й скинули з пліч кептарик, далі вони злетіли нижче, і впала додолу спідничка, і от дівчина-жінка в усій своїй сліпучій наготі й неземній вроді, усміхаючись, як і досі, підійшла до ложа, сіла на край постелі, нахилилася до бездиханного чоловіка й довгим поцілунком зробила його ще бездиханнішим, і він перестав будь-що сприймати ...

Скільки все тривало – він не пам'ятав. Прийшов до тями аж тоді, коли сонячний промінь протовпився крізь шиби вікна за порогом спаленьки й, улігшись на одвірку, почав по ньому поволі повзти. Художник хапливо звівся й сів, стрілив сюди-туди очима. Нема! І, може, й не було. Приснилося, примарилося, явилось привидом і привидом же зникло вслід за нічтю.

І все одно душа бриніла небуденністю. Бо посеред майстерні стояло напнуте на підрамнику полотно – закінчена пізно вчора картина, плід його давньої мрії, фантазія на тему дитинства.

У дитинстві він страшенно, просто панічно, боявся грози. І так само боявся показувати свій страх перед будь-ким із дорослих, навіть мамі про те ніколи не казав. Одного літа грози гриміли, як

ніколи, щораз повергаючи дитяче серце в безодню страждань. Уже був хлопчак на межі психічного розладу; здавалось, іще один вибух стихії – і серце його не витримає, вискочить із грудей, і тоді всі побачать, який він нікчемний боягуз.

І вона прийшла, ота найпам'ятніша гроза.

Хмара заходила з-за Дніпра – на півнеба, на півсвіту, а далі й на цілий світ. Миготіло й грюкало, грюкало й миготіло, ані тобі якої шпаринки бодай на змиг ока, щоб хоч подих перевести. Страх посилювався ще й від того, що з чорнючого неба до якогось часу не падало ні краплі; старші казали – то поганий знак. І він, малий, безпомічний і знетямлений перед силами природи, не витримав, утік до хати й забився в кут комірчини, де стояли лантухи із збіжжям, порожні сулії для майбутніх наливок з-під батькової руки, якісь тарілки, миски й полумиски, затягнені павутинням, де волога цвіль забивала й без того притлумлений віддих. Тут він скоріше намацав, ніж набачив, якусь хламидину, накрив нею голову й затулив пальцями вуха. Не чув уже ні гуркоту, ні того, як нарешті небо тріснуло, розпанахалося й вихлюпнуло із себе небувалу зливу, майже всесвітній потоп, ні побивань мами й сестри за раптовою пропажею малого.

А коли страшка було знайдено й виведено на світ Божий – на небі сяяла величезна, від обрїю до обрїю, веселка. Такої веселки малий досі ніколи не бачив. Її яскраві свіжі барви справляли враження чогось предметного, що його й рукою торкнути можна, якби наблизитися. Здавалось, то був велетенський міст із семи дуг, вифарбуваних кожна у свій колір. Веселка заспокоювала, лікувала надірване грозою маленьке тріпотливе серце.

А вже геть відійшов малюк душею тоді, коли відчайдушно гасав через теплі озерця, поналивані теплим дощем, у яких по шию стояли високі спориші, трава й вода лоскотали йому литки, і він сміявся так щасливо, як ніколи ні до того, ні після. І мама з сестрою теж сміялися, виливали тим сміхом недавній переляк від пропажі, і горобці на куцах бузини вздовж паркану заводили божевільно-радісні грища, а світ навколо блищав святковою чистотою, мовби віродився наново. То було справді неповторне щастя.

Відтоді образ веселки не раз і не два воскресав у художниковій пам'яті як символ світової гармонії й усеприродного щастя. Він брався відтворити на полотні той пережитий у дитинстві день, проте скільки вже разів у нього нічогісінько не виходило. Підсвідомість нашіптувала: якщо він і створить коли-небудь свій найперший шедевр, то неодмінно на тему веселки.

І от учора, здається, йому вдалося перенести на полотно давній і вже майже нездійснений задум. Художник дивився на витвір власної уяви й чувся не художником, а щасливим малюком під аркою веселки від обрію до обрію, і ногам було тепло й лоскітно, і за вікном чулися не ранкові голоси великого міста, а горобині грища; у майстерні пахло бузиновим цвітом, що його тільки в їхньому селі й більш ніде прозивали дивовижним словом – сапетон.

Постоявши перед своєю найновішою роботою й ще раз не без щемкої радості переконавшись, що вона йому вдалася, художник вернувся у спаленьку зібрати постіль. Склав ліжничок і простирадло, втиснув у висувну шухлядку дивана, підняв подушку... І зазмер: під подушкою лежала жіноча зачібка для волосся, і від неї струмувало жовтогаряче сяєво.

Ще якийсь час він, остовпілий, не міг прийти до тями. То це був не сон? Чарівна золотоволоска справді приходила до нього вночі, спопеливши його поцілунком, наготою свого неперевершеного молодого тіла, любовщами, солоду яких він раніше не спізнавав із жодною жінкою? То все було, було насправді! Не сон! Щось вибухнуло в ньому під серцем і теплою хвилиною розтеклося по всьому тілу. Він знерухоміло стояв, дослухаючись до самого себе, і жовтогаряча зачібка голубила йому очі й свідомість.

Він не годен був спитати в себе, як вона, той нічний привид, потрапила в його майстерню, де поділася згодом; звідки бралася світло, в ореолі якого золотоволоска стояла на порозі і в обрамленні якого наближалася, скидаючи з себе вишукану вдяганку, таку зайву на її божественному тілі... А якби й спитав, то чи знайшов би відповідь і в кого знайшов би, і хто повірив би йому, що то було увіч, а не уві сні. Те, що було, належить лише йому, це його власність і

найбільша таємниця, найбільша радість і, може, мука, бо нема пояснення, а є тільки спогад, здогад, відчуття нереальності й водночас –незаперечний доказ пережитого насправді: защібка для волосся.

Художник сторожко взяв її; була вона дивної роботи! Досі чогось схожого йому бачити не доводилося. Він знав манеру майже всіх колег у місті, які більше чи менше займалися литвом і виготовленням жіночих прикрас – каблучок, сережок, медальйонів, браслетів. Ця защібка не мала з усім тим нічого бодай трохи спільного. Він дивився на неї й наче щось пізнавав у ній, та все не міг упізнати. Обертав її в руках, підносив ближче до очей, а то тримав на долоні простягнутої руки; щось його в ній бентежило й заворожувало. Що ж саме? ..

І враз хлюпнула йому в очі семибарвна веселка, і сама защібка тепер бачилася художникові не предметом, не річчю, а маленькою райдугою, перенесеною з неба на його, художникову, долоню, аби тут змогли вміститися два її краї. Він мимоволі поглянув на скінчену вчора картину й усміхнувся .

Цілий день так і проносив на устах той загадковий усміх. Реальний світ сприймав, як щось невідь-ким нав'язане йому й усім людям – ці вулиці, будинки, юрби метушливих перехожих, миготливі до набридження автомобілі, показні вітрини магазинів, крамниць, банків, крикливі ресторани вивіски, в підземних переходах старці, які давно перестали жаль до себе викликати, бо так їх до дідька розвелось, що вже й не знаєш, де справжня злидня, а де професійний жебрак, надокучливі роздавачі рекламних листівок, пивні ятки на хідниках, відверті обійми й поцілунки малолітніх «закоханих», вир, галас, гамір, шумовиння, гвалт, поспіх, ненастанна гонитва всього, що лиш може бути увібгане в поняття «велике сучасне місто» ... Незліченний люд у путах вічних своїх гризот, клопотів, проблем і проблемочок, незважаючи на видимий рух, либонь, заляк у переконанні, наче світ саме такий і є, яким постає з першого погляду й міцно закарбовується на світліні масової свідомості. Шкода того люду: добігається-доколотиться до межі, а так ніколи й не спізнає щастя мати на долоні веселку.

Минув час. Художник усе не зважувався показати свою найновішу роботу комусь із друзів. Немов переживав своєрідний медовий місяць, коли сторонні свідки – зайві. Уранці поспішав до майстерні, відмикав двері, і серце скидалося, мов піймане в сіть пташа. За хвилику-другу незнана тривога минала: ось воно, його улюблене дітище, стоїть на підставці й ряхтить сімома барвами райдуги.

Власне, самої райдуги невтаємничене око могло одразу й не розгледіти. Вона була присутня на полотні незримо: під рукою художника кожен із семи кольорів дістав свій потаємний символ, а всі разом вони становили (принаймні так художникові праглося) сенс людського буття. Материнство, дитинство, радість, кохання, музика, розлука й смерть. Він оддавна поклав собі написати саме таку картину, саме з такими символами. Але композиції до часу не уявляв. Дуже довго не уявляв. Доки не прийшло осяяння. І вона прийшла.

Художник то спинявся перед полотном, то заходив до комірчини-спаленьки, брав зацібку, милувався веселковим перехлюпом барв. Ось уже відколи йому й на думку не спадало, що треба братися до нової роботи, доки не вийшов із нього натхненний трем. Не брався, бо йому хотілося повторення дива. І він знову заночував у майстерні.

Ждав і мучився: чи прийде? Прийди, казав подумки, лежачи бездиханно й не вічуваючи себе всього. Прийди, аби я побачив, що ти не сон і не привид, що ти така сама, як і я, що ми вготовані одне одному. Прийди, бо я тебе кохаю.

Він уже напівмарив, напівснів, як раптом стеля спаленьки, а потім стіни й уся кімнатина зайнялися мерехтливим жовтогарячим світлом. Він здригнувся, повернув голову – на порозі стояла вона, його золотоволоска, усміхалась до нього загадково, і він здивувався, прочитавши в тому її усміхові все зразу: материнство й дитинство, радість і кохання, розлуку й смерть. Не було тільки музики. Але поки він болісно бився думкою, чому ж немає музики, золотоволоска зробила крок, і другий, і ще один, і, доки наблизилась до художника, він мало не осліп і не збожеволів од її неземної наготи. Спершу дівчи-

на запаморочила його поцілунком, який тривав нескінченно довго, і кімнатка-спаленька пливла кудись посеред ночі, висвітлена в жовте й гаряче, і художник щомиті вмирав од безміру щастя й від нього ж воскресав щомиті, аби знову бути знетямленим, окрилений і безбронним перед жагою, принесеною жаданою гостею ...

Сонце вже лежало сліпучою плямою на одвіркові, коли художник скинувся зі сну й найперше потягся рукою під подушку. Пальці аж скрикнули від доторку до чогось твердого, й за мить у його долоні лежала зацібка для волосся. Точнісінько таку він кілька днів тому поклав до обладнаної під імпровізований бар настінної шафочки. Художник вискочив зі спаленьки, підлетів до бару, відхилив дверцята: одна зацібка мерехтіла йому райдужно з полицки, друга – з долоні. Він знову перестав сприймати світ реальним.

Кілька днів не навідувався до майстерні. Назбиралося буденних домашніх справ, яких є вдосталь у кожній родині й сповнення яких так чи так лежить на чоловікові. Сказати щиро – він аж зрадив, що ті справи вернули його в домашнє лоно, бо все ж відчував: кожна проведена із золотоволосою ніч поглиблює відчуження між ним і дружиною, а цього художник якраз не хотів. Любові між ними не було вже давно, проте він намагався лишатися перед зовсім не чужою для нього людиною принаймні лицарем. До всього, у них є донечка, за яку вічно болітиме його душа і якій потрібні батько й мати, тепло домашнього вогнища; художник радше вмер би, ніж дав йому загаснути.

Тимчасом про свою нову роботу він признався одному колезі, другому... Серед людей творчих поголос розходитьсЯ із швидкістю надзвуковою. І котрогось вечора за звичним родинним чаєм дружина спитала:

– Кажуть, ти воздвиг собі пам'ятник рукотворний. Тепер зрозуміло, чого не завжди ночуєш удома.

– І ти вже знаєш? – обережно глянув на неї художник.

– Та про це гуде вся Спілка!

– Гуде – то ще не аргумент. Цікаво, що скаже наша суперчутлива до чужого успіху публіка, коли картину побачить.

– Не побивайся, ця публіка скаже! – мовила з притиском дружина.

– Тату, ти написав нову картину? – з невдаваним захопленням озвалася дочка.

– Написав, доню. Сам іще не знаю, що воно таке.

– Ой! Я хочу подивитися!

– Потерпи трішки. Там ще кілька штрихів треба... Я сам запрошу вас на вернісаж однієї картини.

– Тату, ну тату!.. – почала канючити дочка. – Я не можу так довго ждати...

– Ти ж нашого татуса знаєш, – ущипливо докинула дружина. – Його слово – скеля.

Допивали чай мовчки. Думали хто про що. Художникові прийшов здогад, що завтра йому захочеться знов заночувати в майстерні, а сьогодні він має сповнити подружній обов'язок.

Коли вони полягали спати й він потягся до дружини рукою, вона не відповіла жодним порухом, навіть перестала дихати, немов перестала для нього існувати. Рука його ще побула хвилину-другу на «чужій» половині постелі і з прикрістю відступилася.

– Ти спиш? – спитав він.

Дружина мовчала, хоч не вірилося, що вона могла так скоро заснути.

Йому стало образливо, і бажання наступної ночі залишитися в майстерні посилювалося. Ще якийсь час він думав про те, чи можна вважати його любові із золотоволосою подружньою зрадою. Хто знає! Сам він тих солодких утіх не шукав, не був їхнім призвідцем, тільки захотів котроїсь ліричної миті мати побіля себе вродливу жінку, і вона й прийшла, невідь-звідки взявшись. Та й що було в нього з нічною гостею? Він був при тямі, коли з'являлося раптом у спаленьці жовтогаряче мерехтіння, виникала у проїмі дверей золотоволоска, потім наближалася до нього, вивільнюючись із вдяганки... А далі? Далі він не пам'ятає нічого. Її солодкий тривалий поцілунок, не знане досі блаженство – і все.

Більше, може, нічого й не було. А якщо й було, то поза його свідомістю. Може, було тільки сном. Але ж защібки для волосся...

Наступного вечора він приїхав у майстерню не з порожніми руками.

Узяв по дорозі пляшку марочного вина, дві помаранчі, цукерки. Склав собі план, як він зустріне жадану гостю цього разу. Тепер він не лежатиме й не ждатиме, доки вона наблизиться до його ложа; він сам ступить їй назустріч, підхопить на руки й віднесе на диван, далі поставить на круглomu столику тацю з вином і десертом, два фужери, вони вип'ють хмільного трунку, і він питає у неї:

– Хто ти, моє щастя?

– Я твоє щастя, – скаже вона.

– Як ти сюди потрапила?

– Ти мене покликав.

– А чому зникаєш серед ночі?

– Щастя не буває вічним. Якщо воно постійно з тобою – то вже не щастя.

– Як же тебе звати, кохання моє?

– Твоє кохання.

– Ти жартуєш?

– Із щастям не жартують.

Чогось йому уявився саме такий діалог. Він його не вигадував – слова самі прийшли до нього, пролунали в ньому й лишилися, і кожне посіло власне місце в пам'яті. Художник майже не сумнівався, що цієї ночі все так і буде.

Але от ніч настала, і коли ледь зайнялися гарячим і жовтим стіни й стеля, і він, як надумав собі раніш, мав підвестися з постелі назустріч золотоволосці, то не зміг і пальцем поворухнути. Ось у проїмі дверей з'явилась вона, художник хотів заговорити до неї раніше, ніж його знехтять поцілунок, однак жоден звук не злетів з його губ. А вона йде, наближається, полишаючи на підлозі одяг – знайомий кептарик і коротку спідничку, – ось вона бере його голову в обидві долоні, затулює його уста своїми, і він провалюється в солодку безодню, пливе через ніч і затерпає від непам'ятства...

А вранці під подушкою лежить іще одна зацібка для волосся, й на художниковій долоні оживає маленька райдуга-веселиця.

Не вдалося йому розговорити нічну гостю й наступного разу; і в ньому почав наростати майже панічний страх перед тим, що у стосунках із золотоволосою він постійно перебуває на межі між реальністю й містикюю. Що буде далі, скільки все те триватиме й чим скінчиться – про це він у себе не розпитував: боявся.

Настав день, коли на доньчині домагання подивитися нову батькову картину художник відповісти відмовою вже не міг. Та й дружина раптом зажадала скласти доньці товариство.

– Що ж, – здався він, – приїжджайте завтра. Я залишуся там на ніч, наведу сякий-такий лад, аби ви не перечіпалися.

Сам же думав про те, як поведеться дружина, коли натрапить у майстерні на кілька однаковісінських жіночих зацібок для волосся. І що він їй скаже – що почав продукувати жіночі прикраси для заробітку? Так вона й повірить. То був би останній удар по їхньому вдаваному родинному благополуччю. І він, і дружина перенесли б його з безболісним порозумінням. Але шкода доньки: навіщо травмувати її нестійку ще, юну психіку? Чиста душа, дорослий інфант із вартою подиву наївністю перед жорстокими реаліями життя. Що ж, такою вони її й виховали. Нехай же все до часу лишається без змін.

Перше, що художник зробив, відімкнувши двері майстерні, – це зібрав усі полишені золотоволосою зацібки в поліетиленову торбинку, загорнув у шмат цупкого паперу-крафту й заховав пакунок подалі в куток, за підрамники, недороблені ескізи, всілякий непотріб, до якого руки не доходять і який призибується в кожній майстерні, стаючи своєрідним атрибутом творчого процесу. Посеред майстерні, на найвиднішому місці, художник виставив картину. На хвильку затримався перед нею, навіть замилувався. Що ж, завтра йому не буде соромно зустрічати відвідувачів свого вернісажу одного полотна. Отож – до завтра.

Нині ж він заходився воювати з безладдям, якому сам сприяв упродовж років, відколи винайняв це приміщення, а допомагали друзі й колеги, провідуючи його часто зовсім не з творчими намі-

рами. Скільки тут випито вина, скільки переговорено, пересперечано, скільки викурено сигарет і навіть сигар! Бували тут і жінки – здебільша натурниці; одних запрошував він, другі пропонували себе самі, й ці другі лягали в постіль раніше, ніж він устигав про щось таке подумати. Але куди їм усім до тієї одної, яка приходить чи не з самого темного неба й запалює собою ніч.

По трудах, сяк-так по-чоловічому давши всьому лад, він зварив каву на спиртівці; сидів у кріслі, насолоджувався міцним гіркуватим напоєм і озиравав майстерню. От узавтра прийдуть дружина й донька – яке враження понесуть звідси?

Його погляд спинився в кутку; десь там, під неприбраним непотребом, лежить у тугому сповитку свідчення його мимовільного гріха – полишені золотоволоскою защібки. Ясна річ, дружині й на гадку не спаде. нишпорити по кутках. Отже, до приходу завтрашніх гостей він готовий.

А сьогодні в нього буде нічна гостя. Він ждатиме її не в постелі, а тут, сидячи в кріслі посеред майстерні, віч-на-віч із полотном. Хоча світло треба вимкнути. Ось так, у темряві, у тиші, у чеканні ...

Не знати, скільки він просидів. Уже й сон підкрадався до нього, пробуючи склепити йому повіки, знесилити тіло теплою млістю, заколисати кадрами видінь. Художник відігнав їх, звівся – темрява підказувала, що поруч нема нікого. Навпомацки зайшов у спальеньку, роздягнувся й ліг. І тієї ж миті у жовтогарячому сяєві пройми дверей постала вона. Плічми сперлася на одвірок, руки тримала за спиною, й цього разу була не в кептарику й спідничині, а в довгому, застебнутому на всі гудзики плащі. Стояла, всміхалася, і усміх був не такий, як раніше. Може – знічений і розгублений, а може – сумний і докірливий.

Художник хотів заговорити до неї, сказати слова, заготовлені впродовж дня і вечора, однак минали секунди й хвилини, золотоволоска стояла так само незрушно, і художникові заскімлило передчуття чогось недоброго.

Ураз у майстерні, за плечима в золотоволоски, розлігся різкий звук. Художникові обірвалося серце; він-бо знав гаразд, від чого

буває саме такий звук. Затулив долонею очі, переждав запаморочення, а коли відтулив руку від обличчя – довкола тільки темрява ворушилася, і він ще якийсь час напружено слухав її шарудіння. Навіть не спитав у себе, де ж поділась та, яка називала себе у вигаданому ним діалозі його щастям. Та й що тут питати?..

Тоді вийшов крізь чорну пройму дверей у майстерню, намацав вимикач і клацнув ним.

Його не здивувало те, що він побачив. Тільки вкотре за сьогодні защеміло й обірвалося серце; він почув, як щось у ньому глухо гупнуло, наче яблуко об землю, скинуте з галузки шарпким подмухом нічного вітру.

А побачив художник таке: полотно його найулюбленішої картини було мовби ножем розпанахане, і лінія розриву вигиналася так, як веселка.

НАТАЛКА

Поїзд із Кам'янця-Подільського присунув тяжко й утомлено. Дивлячись, як він приречено доповзає до перону, я здогадався, що вагони переповнені й путнього місця мені сподіватися годі.

Я міг узяти квиток у самому Кам'янці, та мій супроводжувач по Хмельниччині, невиправний оптиміст Євген, запевнив мене: у залізничних касах обласного центру в нього повно знайомих, і які можуть бути проблеми – усього один квиточок до Києва! Я повірив Євгенові й у якусь мить пошкодував; це коли ми мчали Євгеновим «москвичем», аби встигнути скоріш до поїзда на хмельницький вокзал. Устигли, але в жодній касі жодна касирка не бралася підтвердити своє «коротконоге» знайомство з Євгеном. Одне слово, я сів у вагон, де місце мав забезпечити провідник.

Поїзд стояв якихось десять хвилин. І весь цей куций проміжок часу тиснув мені на серце неймовірною товчцією: у тамбур напихалася маса людей із дітьми, клумаками, кравчучками – добре, ще ніхто не здогадався брати в дорогу кіз чи телят. Пригнічено виживав я, коли те стовписько дасть мені можливість бодай стати на верхню

приступцю, і лиш, як вагонне черево вмістило в себе новоявлену орду, я показав провідникові свій квиток без місця.

– Ждїть, – коротко й вичерпно зреагував на мене господар вагона.

Плацкартний дух, непередаваний і неповторний, назавжди відбивав щонайменше бажання будь-коли знову вирушати в дорогу нашою рідною залізницею. Народ, що їхав із Кам'янця й устиг уже вмотитися на нічліг, невдоволено косував у бік хмельницького десанту, той же у свою чергу заявляв права на не менший «комфорт»: подавай йому постіль, чай, печиво до чаю, ще якусь бенерю. Нарешті дійшла провідникова увага й до мене.

– Ідїть за мною, – кивнув мені провідник, а через кілька кроків кивнув також дівчині, яка, мабуть, сідала разом з ордою у Хмельницькому: – І ви теж.

І повів нас у самий кінець вагона, показав рукою останні місця, верхнє й нижнє; за тонкою стіною містився туалет.

«Так тобі, письменнику, й треба! – подумав я. – Щоб знав своє місце в суспільстві».

Ясна річ, я не міг дозволити собі взяти нижню полицю, красномовно поставивши дорожню сумку на верхню. А коли роззирнувся, то одразу збагнув, у якому товаристві доведеться перебути ніч. На двох місцях навпроти сиділи три колоритні особи, чиє соціальне становище не викликало сумніву. Я вгадав, хто вони такі: звільнені із місця ув'язнення, учорашні зеки. Через прохід на бічних полицях їхали два дядьки-селюки з виразом байдужої смиренності на обличчях. Це ті, для кого «моя хата скраю» було навіть не філософією буття, а його повсякчасним і єдиним змістом.

Поза спиною майнула прохолода. Тривожно стало за дівчину, та й самому не хотїлося шукати пригод на власну голову.

– Ходїмо візьмемо постіль, – глянув я на неї так, щоб вона не вчинила непослуху. А десь посеред вагону спитав: – Як тебе звати?

– Наталка.

– Добре, Наталко. Я плачу за постіль, а ти стелишся.

Коли ми вернулися від провідника з двома пакунками зі специфічним запахом і кольором, зеки пили пиво в супроводі величень-

кого портативного магнітофона. Репертуар на касеті був такий, який не міг бути інакший. Записи зроблено, звичайно ж, у зоні.

Наталка послала собі й мені, я з побажанням їй доброї ночі влігся на горішній полиці, але спати не хотілося та й не моглося. Магнітофон галасував на повну силу, зеки перемовлялися про щось своє, змагаючись голосами з піснями на касеті. Просити їх зменшити гучність спало б на думку хіба повному ідіотові, а я тішив себе, що до таких не належу. Дядьки на бічних місцях повідверталися до вікна, у разі чого підмоги від них не діждешся. Я лежав з розплющеними очима, знаючи, що от-от щось має початися. Воно й почалося, щойно зеки спорожнили пивні пляшки. Один з них – найстарший за віком – пересів до Наталки, яка, накрившись вологим простирадлом, удавала із себе сплюху.

– Спишь? – майже лагідно спитав зек.

Дівчина ворухнулася; зек збагнув – ні, не спить.

– Как звать-то?

– Наташа.

«А мені сказала – Наталка», – подумав я, натягнувшись, мов струна, передбачаючи розвиток подій у руслі «Весілля в Малинівці».

– Это твой муж? – зек увіч мав на увазі мене.

Від Наталчиної відповіді тепер залежало майже все. Вона якусь мить повагалась, далі коротко видихнула:

– Ні.

Мені всередині щось обірвалося. Тепер зекові руки розв'язалися повністю.

Важко збагнути, чому Наталка не відповіла «так»; у цьому разі відповідальність за себе вона переклала б на мене. Може, вчорашньому зекові не схотілось би в перші дні свободи наражатися на нову неприємність із можливими наслідками. Може, він проспівав би улюблене зеківське «Наташка, Наташка, чужая жена, налей мне, Наташка, стаканчик вина» – й на цьому його інтерес до «чужої жени» пригас би. Проте Наталка сказала «ні», хоч з усього видно було, що досвіду спілкування з такою категорією людей вона геть не мала.

– Хорошая ти девка, Наташка. Выходи за меня замуж.

Наталка мовчала; мабуть же, не ждала такого повороту. А може, як і я, дивувалася з логіки претендента на її руку й серце. Із зако-них останніх слів випливало, що Наталка мусить виходити за нього вже через те, що вона – «хорошая девка».

Він таки розворушив її на розмову. Зек їхав до Фастова, Наталка – до тітки в Київ. Він умовляв дівчину зійти з ним у Фастові, його мама буде дуже рада мати таку невістку, він обіцяв матері вернутись із зони з «подругою», кілька років листувався з однією, але та виявилася «круглая стерва», а він любить маму й не хоче її засмучувати, отож «давай, Наташка, соглашайся, со мной не пропадеш».

Решта два зеки поснули, схилившись до купи головами, дядьки на бічних полицях чи дрімали, чи воліли за краще триматися своєї «крайньої хати», домагання зека ставали чимраз найстійливіші, і я не знав, чим і як далі боронитиметься Наталка, бо зек чомусь упев-нився, що зрештою дівчині не лишається нічого іншого, як приста-ти на його увіч вигідну й таку природну в цій ситуації пропозицію.

Так, досвіду спілкування із зеками Наталка не мала. А я мав? Як із ними розмовляти, чи улягатиме моя логіка в їхню, якщо я не витримаю й заступлюся за дівчину в разі зек силоміць потягне її на залізничній станції Фастова? У них логіка своя: виведуть мене в тамбур і посадять «на перо». І свідків не знайдеться в усьому переповненому народом вагоні.

Чогось мені пригадалася тюрма. Я гостював у Львові у добрих моїх друзів, ми вечеряли на квартирі у Володимира З., і в нашій балачці впливла раптом зеківська тема; я сказав:

– Хлопці, а я навіть не уявляю, яка вона, та тюрма.

– Про що мова! – з ентузіазмом вигукнув Володимир. – Ми це нараз облаштуємо, у мене давній колега – заступник начальника Янівської в'язниці.

Володимир підійшов до телефона, покрутив диск, раз-другий тихо лайнувся, бо щось там не з'єднувалося, нарешті додзвонився. По хвилі поклав слухавку й із погордою глянув на мене:

– За двадцять хвилин буде машина. Ну, браття, на коня!

Нас було четверо, ми випили за вдалу поїздку до в'язниці й зазбиралися. Надворі холодно й нудно мжичило; саме такої пори добрий господар собаки з буди не вижене. Було відчуття нереальності того, що відбувається. Рання осіння ніч додавала мінору, і ми вчотирьох мовчки виглядали машину.

Майор Микола Петрович, який разом із водієм прибув по нас міліцейським «бобиком», дорогою до «місця призначення» встиг поінформувати, що під час німецької окупації нові «господарі» заснували біля села Янова концтабір. А прийшли «другі совети», вигнавши фашистів, то не стали руйнувати той табір. Тим більше, що зроблено його з неперевершеною німецькою якістю. Готовісінька тюрма, та ще й зразково-показова.

Коли ми прибули й вийшли з «бобика», перед нами постало феєричне видовисько. Проміння потужних ліхтарів мерехтіло-переблискувало на пофарбованому сріблянкою арматурному прутті, що з нього зроблено огорожу та численні аркосклепінчасті проходи-тунелі. Над усім цим висіла дрібна тремтливо-гойдлива мжичка – і в незліченних її крапельинах теж відбивалося світло; здавалося, табір накрито сяйливим ковпаком, під яким уже не збагнеш, де те світло береться й узагалі як співіснує ця розкішна й мила окові картина з таким далеким від будь-якої естетики поняттям – тюрма.

Ми пройшли тими феєричними тунелями вглиб табору, вийшли на так само освітлений плац і почули глухий тупіт сотень чобіт, що гупали по асфальту: зеки після вечері прямували до клубу, де ми мали перед ними «виступати». У залі клубу вони сиділи перед нами геть однакові: стрижені голови, чорні куфайки, чорні штани й чорні кирзяки. Я не уявляв, що саме маю казати їм, і коли надали мені слово, то спершу розгубився. Вплив із пам'яті епізод фільму Василя Шукшина «Калина червона», коли зек у зоні, судячи з виразу обличчя – викінчений убивця, співа Єсенінові рядки «я по-прежньому такої же нежный...». Прочитав їм зо два вірші, перейшов на анекдотичні випадки з життя нашого брата письменника і тим розворушив зеків; вони сердечно й невдавано сміялися, аплодували.

Після наших виступів один підійшов до мене на дозволену відстань (за відстанню пильно стежив майор Микола Петрович) і спитав коротко, довірливо:

– Узин знаєш?

– Це де народився космонавт Павло Попович? – перепитав я.

– Точно! Так я с Узина, – з незрозумілою погордою сказав зек.

– Скільки тобі ще трубити, земляче?

– Скоро амністія. Надеясь сходить в отпуск.

– Удачі тобі.

Мені справді хотілося побажати йому удачі, якщо він пишається Узиним, у якому народився перший український космонавт.

Від'їхавши від лискучих сріблястих воріт тюрми, «бобик» пірнув у холодну вологу безвість, фарами намацуючи асфальтову стрічку вибоїстої дороги. Я спитав у майора, що означає відпустка, про яку говорив зек.

– Тут сидять переважно рецидивісти. Але не мокрушники. Кишенькові крадії, квартирники... Минулого року багато втрапило під президентську амністію – а через місяць-другий вернулися знов. Кажуть – побули у відпустці та й знов до своїх. А чого ж? На волі вчорашній зек має сушити собі мізки, як тричі на день роздобути поїсти, де дістати гроші на куриво, на пиво. А в тюрмі в нього – своє, «рідне» товариство, його вчасно нагодують, на ощадкнижку капає якась копійчина. Ось так люди звикають до табірною життя.

– А скільки грошей виділяється на одноденне харчування зека?

– Не повірите: близько трьох гривень.

– І за ці гроші можна три рази нагодувати людину?!

Микола Петрович усміхнувся:

– Вам ще пощастило: сьогодні їх не годували списаними оселедцями.

Отоді в тюрмі «аромат»!

Коли «бобик» висадив нас там, де забрав півтори години тому, відчуття нереальності того, що відбувається, тільки посилилося. І все ж я побував у тюрмі.

Не знаю, які аргументи виставила проти зека Наталка, але у Фастові той зійшов без «подруги», обіцяної мамі. Двоє інших зеків їхали з нами до самого Києва. На пероні київського вокзалу Наталка підійшла до мене:

– Мені треба до центрального автовокзалу. Підкажіть, як туди доїхати... Вона дивилася на мене винувато й вибачливо: мовляв, не судить строго молоду й дурну. Я не знаходив ніякого морального права чимось їй дорікнути.

– Ходімо, Наталко.

Ми спустились у підземний перехід, вийшли на привокзальний майдан.

Я підвів її до зупинки, звідки йшов трамвай убік центрального автовокзалу.

– Дуже дякую, – сказала на прощання Наталка.

– Нічого, буває, – сказав я.

Сівши у трамвай, вона помахала мені рукою. І я їй помахав.

АЛЬТИЧ І ДЕСЕНКА

Вихор налетів зненацька.

Князівна, ледь зачувши сухий потріск гілок у високих кронах, затулила очі руками й злякано заціпеніла. Альтичеві тільки цього й бракувало; на таке він не годен був пристати ні тоді, коли князь повелів йому зостатися тут за охоронця своєї улюбленої доньки, ні тим більше тепер, ідучи назирці за князівною, якій забаглося прогулятися поза мисливською хижею. Альтич їхав сюди зовсім не для того, аби мати мороку з розпещеною, вередливою і з біса вродливою Десенкою. Усе його єство перебувало там, куди невгамовно охочий до полювання князь погнав себе, своїх дружинників, єгерів, коней, гончих псів і навіть перехопленого одразу за Вишгородом відуна (чи, може, той чоловік назвав себе відуном з переляку, застерігаючи власну долю від можливої княжої сваволі) у глуху осінню пущу – на лови, на гонитву звіра, на забиття дикої лісової душі. Якраз мали вгодуватися жолудьми

вепри, накликаючи на власні сліди вовчі зграї, а що князь більше любив полювати на хижака, ніж на безборонну звірину, про те в Києві й довкола нього знав усяк, хто бодай раз ступав у нетрища з луком чи ратищем у руці.

Десенка голосно зіпнула, Альтич подумки проклинав ту хвилину, коли йому велено було лишитися тут і головою відповідати за князівну, вітер дужче й дужче готів у верховітті – ще мить, і настане кінець світу. А що хлопцеві йшов лише дев'ятнадцятий і кінця світу йому не баглося геть, то позасвідомо вхопив Десенку за руку, відтуливши її від зблідлого обличчя, і потягнув до хижі.

Якби хто бачив і князеві доніс, як пручалася його улюблениця та як її, мов спійману дику козу, цупив до сховку смерд, – Альтича не було б на цім світі вже до смерку. І однак минав час, а хлопцева душа все ще лишалася при тілі. Ураз до вітру долучився сніг. Навіть не сніг – гостра крупа-січка: вона хльоскала в обличчя, змушувала стуляти повіки, вона ж і стала причиною переміни настрою князівни, витрутивши із неї хіть опиратися смердові, і за якусь хвилю за обидвома зачинилися важкі дубові двері.

Тут, у мисливській хижі, з дуба було все – масивний стіл для наїдків, заплямований слідами давніх і не дуже давніх веселощів-гулянь, вичовгані лавиці обабіч столів, стіни, стеля, підлога, величезне ложе у протилежному від столу кутку, навіть світільники-кадуби, натоптані ведмежим лоєм із устромленими в нього гнотами, що смерділи, пострілювали й давали сяке-таке світло. Лишень приземкувата піч праворуч од вхідних дверей складена з каміння, бо печі з дуба ще не вигадав ніхто. Хижа здавалася надійним прихистком від надвірного буревію, у першу мить війнула спокоєм і затишком.

Десенка, вивільнивши руку з чіпких Альтичевих пальців, знову відчула власну зверхність над смердом:

– Ось вернеться батько – скажу йому, який ти еси!

– Який же?

– Присилуєш мене! Цупиш, наче я тобі прачка з Подолу!

Альтич не мав бажання заходити в пусту балачку. Кинув оком у бік столу, за яким князь із наближеними ще недавно пили хмільне пиво на меду й заїдали печенюю, рибою, овечою бринзою, квашеними грибами. Усе це, лиш трохи надїджене, ждало повернення мисливців, і Альтич відвів погляд, аби не думати про незмогу бодай на пучку пальця скуштувати того смачнющого їдла: смердбо – і тим усе сказано.

Його брали сюди як одного із загінщиків, котрі мали виганяти на князя підняту з нетрищів звірину. А вийшло, бач, на інше. Допиваючи останній перед тим, як рушити на полювання, келих і подумки буди вже не тут, у мисливській хижі, а в сідлі та ще й із ратищем у руці напереваги, у передчутті збудження-лихоманки від можливості вчергово довести собі й допущеним до княжої забави свою полювальницьку відвагу й хист, князь мимохіть махнув рукою, імітуючи кидок ратища в пельку загнаного звіра, і влучив надкушеним шматком м'яса просто Альтичеві в груди. Той мав би поклони бити всім перунам і дажбогам, які винагородили його ласкою повелителя. Але Альтич тільки скинув на князя здивований погляд, не встигнувши чи й не бажаючи приховати, що якраз на таку ласку не зголошувався, тож не може визнати її за дарунок долі.

Князь спалахнув, однак, либонь, не мав охоти псувати собі настрій перед ловами. А що не годилося прощати смердові анінайменшого вияву непокори, то сказав, наче воском заліпив усім вуха:

– Цей лишається охороняти князівну! – Палець із масивним візантійським перснем, у якому змигнув спалахом коштовний камінь, поцілів Альтичеві у груди. – Усі – на коні!

І князь перший рушив із мисливської хижі.

Десенка дрижала чи то від холоду, надто раннього й нежданого як на таку (ще нині зранку лагідно-привітну) годину, чи від розгуби перед світом, який раптом постав перед її сімнадцятою осінню лихим, бо незвичним, не таким, який був у київських хоромах, обжитих і надиханих людським духом.

Гнівилася на батька, що той ні сіло ні впало загадав їхати разом із ним та цілим мисливським загоном – цими грубезними бороданями, які розпросторювали довкола себе дух погано вичиненої шкіри, що в неї вдягалися й озувалися, а ще – майже дикунську втіху від власної наближеності до князя, а відтак – нестримну запопадливість догодити князеві бодай чимось; вони пхались один з-перед одного князеві на очі, і гидко було спосерігати за їхнім плазуванням, неприховуваним самоприниженням. Десенка мала ще одну нагоду ображатися на батька – той уготував їй від'їзд із родинного гнізда й із Києва взагалі, і те мало статися ще до настання зими. Може, й сам гнітячись скорою розлукою з улюбленицею, князь забрав її з собою в цю пушу, аби вони набулися разом, бо поїде князівна в чужу землю надовго, власне – назавжди. І що з того вийшло? Батько з мисливцями десь там у нетрищах пережидає люту хвищу, а вона, Десенка, все одно залилася без отчої уваги, та ще наодинці із смердом, який дозволяє собі хапати її за руки, немовби батьків наказ охороняти доньку означає зверхність смерда над нею, князівною.

Горіли світильники – радше не горіли, а кіптюжили, і тепла від них не йшло ніякого; у хижі чимраз холоднішало. Альтич перекинувся увагою до печі при самісінькій підлозі, пошукав очима дров, що мали б бути наготовлені, але не знайшов. Зате нагледів сокиру й за хвилину вже рубав обвислі гілляки поза хижею, сприкрено думаючи, що таке сире й мокре горіти геть не годне. Хвища не вгавала, вітер торохкотів затято у верховітті, оскаженіло сікла снігова січка, мовби зраділа з'яві людини, на яку якраз і треба вихлюпнути всю скажену силу, бо на кого ж іще. З оберемком безнадійного галуззя Альтич ускочив до хижі, наче заледве випручався з цупких обіймів негоди. Узяв один зі світильників, поставив на спід печі, обережно, щоб не загасити, наклав над ним гірку нарубаних гілочок і гілок. Навпочіпках ждав, що з того дива вийде. Галуззя спершу люто сичало, далі зачало тріскотіти, а горіти й не збиралося.

Десенка зизом спостерігала за стараннями Альтича, не втручалася ні словом, ні навіть порухом: смерд отримав князів наказ і має його сповнити хоч би там що.

Попри неможливість роздобути вогонь Альтич мав іще надію на повернення князя та його челяді, яка цю хижу давно обжила, то й знає, чим тут можна зарадити; він же тут уперше, а з неофіта за віщо питати? До всього, його залишено боронити цю вродливу вередулю від лихої пригоди – нападу звіра чи якогось зайди-заблукальця; про убезпечення князівни від холоду, либонь же, наказу не було. Проте коли він укотре вже прочинив двері й визирнув надвір, серце йому стислося й заскімлило. Замість крупи-січки валив густоючий навкісний сніг, що, гнаний крижаним вітром із безвісті в безвість, поцілював просто в Альтичеву тривогу, чимраз тугіше натоптувану й тим же вітровієм, і майже геть зниклою надією діждатися цього вечора повернення з ловів княжого загону чи взагалі будь-чєїї підмоги, розради. Сам, усе маєш вирішувати сам, і на те немає чїєїсь ради, як не буде тобі й прощення ні від кого.

Тим часом холод брався не на жарт. Десенка дивилася на хлопцеве старання видобути з мокрого пагілля бодай язичок вогню – дивилась уже не зверхньо, як веліла їй належність до позначеного ласкою Перуна роду, а співчутливо, заохітливо й чимраз більше – благально. Але що тут діждешся від розгубленого смерда, коли він сам для себе не годен виблагати прихильності примхливої долі? Заходила ніч, через яку їй, князівні, може, й не судилося перейти – власне, перебути не саму темну годину, а цей несусвітений холод, що на нього ніхто не сподівався о цій порі: ще ж тільки початок жовтня. На Альтича надії мало – якщо він у чомусь і вправний, то хіба в ловах, задля чого його й узято до батькового загону, одначе проти холоднечі він нічого вдіяти не годен. Десенка знову відчула до нього погордливу зневагу.

– Підійди! – наказала майже люто від столу, до якого наче прикипіла звідколись.

Альтич – сидів-бо навпочіпки біля приземистої печі – озирнувся, та не звівся, усе ще сподіваючись роздобути вогню. Десенка поціляла в нього владним і аж хижим поглядом і казати вдруге те саме не збиралася. Він підійшов до столу й став потойбіч від князівни .

– Налий мені пива, – звеліла.

Ані бровою повів, ані слова не зронив: налив у джбан і широким, але обережним, порухом руки – через увесь дубовий стіл – подав княжій доньці. Далі налив і собі.

Хмільне пиво шугонуло в голову й скоро її замакітрило, а тіла не зігріло. Обидвоє відчули це, а що не бажали миритися з оманю, на яку піддалися мимоволі, сподіваючись тепла від хмільного напою, то Альтич налив іще, і втретє налив: відчуття холоду відступало хіба на куцу хвилю й верталось знову – щоразу колючіше, загрозливіше. Напруження задубілого тіла вигострювало слух, витончувало його до безміру, і котроїсь миті Десенці причулось іржання коня. Вона шарпнулася до дверей, устигла прочинити їх, але тієї ж миті була відкинута до середини могутньою вітряною масою впереміш зі снігом; Альтич кинувся на поріг і ледве зачинив двері. Щезла остання надія на повернення полювальників.

Десенка вже й не дрижала – її всю, з голови до п'ят, тіпало у вистудженому просторі хижі, у цьому безлюдному полоні, з якого немає визволення. Альтич не міг дивитися на князівну без розпачу, хапливо шукав якоїсь ради. Набачив на стінах ведмежі, вовчі, лисячі хутра – позривав і накидав купою на широчезне дубове ложе.

– Ходи сюди, – припросив Десенку.

Вона покірно підійшла до ложа, лягла й зіщулилася, він обіклав її хутрами, стояв над нею і ждав, чи зігріється хоч трохи. І даремно ждав. Його самого цупив зусебіч непоборний і невідступний холод, крижанілі пальці на руках і ногах, обличчя оберталося на застиглу маску, і єдине, що ще могло опиратися смертельній тужавості повітря, – це думка: якщо вони тут замерзнуть, то боги

візьмуть на себе тяжкий гріх. Нехай він, Альтич, – усього лишень звичайнісінький смерд. А Десенці за віщо така доля? Вона ж – князівна! А князі одвічно мали прихильність богів.

Думку його урвала Десенка.

– Грій мене, – проказала крижаними, майже нерухожими губами, аж до нього не одразу дійшов зміст мовленого нею. І вона повторила вже голосніше, виразніше: – Грій мене!

– Як же?.. – розгублено мовив Альтич, сприйнявши наказ князівни як щось таке, чого виконати геть неможливо.

– Собою! – з притиском видихнула Десенка.

Альтич стояв нерухомо, не годен усвідомити, що хоче від нього князівна.

– Ходи до мене і грій мене собою! – підвищила вона голос.

Він задерев'яніло сів на край ложа, Десенка відгорнула хутра й вивільнила для нього місце біля себе. Він лежав і не дихав, не смів поворухнути рукою, аби не наразитися нею на тіло князівни – нехай і відгороджене цупкими шатами, сховане в присмерк найдальшого кутка хижі, куди заледве сягало скупе пломіння від світильників. Десенка якийсь час тільки щільніше тулилася до Альтича спиною, затим розвернулася, й вони лежали обличчя до обличчя, князівна взяла хлопцеву руку й завела її собі за плечі, своєю ж обняла його за шию. Не тямлячи, що вони роблять і навіщо роблять, вони, проте, вже не годні були опиратися природному інстинктові, який кидав їх назустріч одне одному, і скоро вони незчулися, як їм перестало бути холодно. Уже не було тут смерда й не було княжої дочки – лиш тільки два молодих тіла, два жарких подихи, два серця на відстані серця, і світ – чорний довкіл, хоч і забілений дочасним снігом – кружеляв, гойдався, убирав і одразу ж обертав на найглибшу таємницю солодкі стогони щойно народженої жінки й затамоване щастя юного мужа – щастя володіти цією жінкою, ще до теперішньої ночі дівчиною, мати її на відстані серця й не думати, а що ж далі ...

Вони лежали розімлілі й незвично натомлені, несміло насолоджувалися цією дивовижною втомою, спізнаною вперше й іще не усвідомленою, не пережитою, не оберненою на досвід. Те, що сталося, давало їм право не соромитися й такої близькості тіл – нерухомої, але не менш бажаної. Холод іще не зважувався хукнути на них із укритих інеєм кутків хижі, та якби й зважився – вони вже відали, як його знову прогнати від себе. Стихало калатання сердець, лиш руки не знали втоми, не даючи обіймам ослабнути.

Спізнавши одне одного як чоловік і жінка, вони, проте, нічого не знали одне про одного поза тим. Удячні навзаєм, прагнули розпитувань як підсвідомого пошуку виправдання за скоєне, сподівалися в тих розпитуваннях і відповідях поріднитися також і душами.

– Альтич ... – пошепки мовила князівна. – Уперше чую таке наймення. Чому так зовешся?

– Бо я з-над річки Альти. Знаєш про таку?

– Віднині знатиму.

Дотяглася устами до його вуст, завмерла на довгу хвилю, вбирала солод поцілунку тихого, неквапливого, непожадливого. Відірвавшись, награно зітхнула (жінка, вже жінка!), притулилася щокую до Альтичевого плеча.

– І де ж та твоя Альта?

– Альта потече у Трубіж, а Трубіж – у Дніпро. Ми з батьком так допливаємо до Києва.

– А як сюди втрапив?

– На Подолі чимось не сподобався князевому дружинникові. Звелів забрати мене. Три ночі тримали в допрі. Аж тут князь намислив їхати на лови. Мені велено було йти загінщиком.

Вона зітхнула – цього разу несамохіть і невдавано. Жаліла хлопця, але не знала, чим зарадити.

– А ти чого Десенка?

– Я теж із-над річки – тієї, що біля Десни великої. Мене мати там і народила. Просто в лодії.

Помовчали. Мабуть же, думали, що раз дістали свої імена від назв річок, то рано чи пізно мали зустрітися в цьому світі, як і

води Альти й Десенки у Дніпрових водах. Вона ще раз торкнулася губами його губ, обкрутилася під хутрами, міцно притулилася до Альтича спиною:

– Грій мене ...

І безжурно віддалася сну.

А до нього сон геть не йшов.

Упала тиша на цілий світ, не чути навіть дихання Десенки. Вітер, здається, ущух і вляглася хуга, тільки щось шарудить поза хижею, хтось блукає, аки тать, уже й сам не радий своїй роздобувальницькій невсипущості – оце б йому до теплої господи та в Мойрині обійми ...

Альтич і сам заледве дихав. Кліпав у темряву над собою, перед собою, навсебіч, відчуваючи, як поволі полишає його блаженство, уперше спізнане й пережите, відколи топче він ряст. Блаженство минало його – зоставалася Десенка, його справдешня жона перед їхньою совістю й богами – наповзала крізь можливі й неможливі шпарини ночі тінь тривоги – Альтичеві приходило усвідомлення, що враз порушився усталений порядок речей і подій – усе тепер сходиться клином на ньому. З нього й нікого іншого буде спитано, і присуд так само буде виголошено йому й нікому іншому.

Ти, недостойний смерд, лежиш нині на князівському ложі, у князівській мисливській хижі, із князевою дочкою, яку самохіть чи невільно, задля її порятунку від смертельної холоднечі чи піддавшись природній хіті мав за жінку й не думав тоді, чи заслужив і чим заслужив право мати її. Ось вона тулиться до тебе молодим тілом, нерозтраченою вродою, ти зробив її жінкою – а чи зробив щасливою? і чи здобув щастя сам? Де там, де там... Права на неї ти не мав анінайменшого, і про якесь там щастя думати – зась тобі, зась!

Ти виконав князеве повеління, уберіг йому доньку, порятував од смертельного подиху зими – але яким робом? Таким, що за нього прощення тобі не буде. Отож мізкуй і шукай порятунку, якщо жити хочеш, бо двадцята твоя весна може й не настати.

Тать потойбіч стін хижі, либонь, не знаходив стежок додому, товкся й сопів, а далі почав сердито хрипіти, зрештою опинився під дверима й заходився об них тертись або що.

Альтич відгорнув хутра; рука мовби до крижини доторкнулася. Озирнувся на Десенку – князівна спала так, як сплять немовлята після купелі та маминої груді. На кам'яному виступові печі горів світильник. Альтич узяв його і підійшов до дверей. Відчинив – йому в коліна тицьнулося щось таке, немов клубок шерсті. Придивися й розгледів: то ж мале ведмежа! Звідки воно тут узялося, як? Відбилося від матері й заблукало в хуртовині? Воно й не дивно. Тут таке мело – світу Божого не було видно.

Ведмежа обнюшило Альтича, заскімлило. Альтич узяв зі столу пиво, підніс у дзбані волохатому гостеві – той жадібно вихлебтав, благально глянув на людину. Після котрогось дзбану ведмежа посоловіло роззирнулося й позіхнуло. І згорнулося клубком біля людських ніг. Альтич ніяк не міг повірити, що це йому не сниться.

Задум виник у змиг ока. Альтич сирицею від кінської збруї зв'язав попарно лапи ведмежаті й уклав мале звірення на ложе, відгородивши його спину від Десенчиної котроюсь там хутрянкою. Тепер Десенка не змерзне, а як прокинеться, то зв'язаному ведмежаті зуміє дати раду. А там вернуться мисливці. Він же виконав княжу волю, а що далі – про те відають боги.

Князь із ватагою перебудуть шалену ніч під Дніпровую кручею, рятуючись теплом іще не вистиглої води. На світання вони прибудуть до хижі й застануть там дивовижну картину – сплять поруч людина і звір: князівна – обличчям до стіни, а писком до дверей – мале ведмежа. Першої миті прибулих поиняв неусвідомлений жах.

– Смерд! – люто скрикнув князь. – Де смерд?! Я з нього власноручно шкуру здеру!

Люди з княжої ватаги після ночі, з якої могли й не вернуться в день і в саме життя, падали з ніг, проте мусили гнатися за смер-

дом-утікачем і недолюдком, на голову якого ще треба вигадати кару, що її світ не бачив. Княжі гінці знайдуть Альтича вже аж під Вишгородом – але мертвого, закривавленого, майже розтерзаного. Доки Десенка грітиметься від теплої спини ведмежати, розлючена втратою дитини ведмедиця візьме Альтичів слід і наздожене хлопця; кривава драма звіриної помсти безневинній людині розіграється без свідків.

Десенці про те не скажуть. Скоро вона поїде в далеку Чорногорію, про яку й не чула ніколи раніше, народить тамтешньому цареві сина й назве його Альтичем. Ясночолу й щиросерду, її полюбить чорногорський люд; багатьох народжуваних дівчаток нарекатимуть Десенками або Десанками.

Київський князь раптово зненавидить полювання. Котрогось літа у мисливську хижу побіля Вишгорода поцілить блискавка, хижа згорить дощенту, а наступної весни на місці згарища виросте пижмо й дивина, і сюди радо прилітатимуть дикі лісові бджоли та оси.

Бондаревич (Черненко) Лілія Василівна народилася 19 червня 1954 року в Білорусі на Ошмянщині (Гродненська область) у родині вчителів. Закінчила філологічний факультет Гродненського університету імені Янки Купали. Понад 25 років мешкає в місті Прилуках на Чернігівщині.

Працювала завідувачкою районного відділу культури, 13 років викладала естетику та зарубіжну літературу в Прилуцькій виховно-трудовій колонії для неповнолітніх, російську мову в гімназії. На місцевому незалежному телебаченні «Ефір-TV» вела авторську програму «Провінційні діалоги».

У її творчому доробку повість «Зона грає блюз», книги поезій білоруською мовою «Красавік кахання», «Торішній дощ», збірки прозових творів «Жінка, яка дещо знає» (українською та білоруською мовами), «Відьма з майбутнього», збірка нарисів, есеїв, монологів українською та білоруською мовами «На берегах любові». Повість «Настя Каменська з вулиці Вишневої» була надрукована в однойменній колективній збірці «Скіф».

Лауреат Міжнародної літературної премії «Тріумф»; Міжнародної премії імені Василя Стуса, Всеукраїнського конкурсу «Книжник-REVIEW», премії імені Михайла Коцюбинського за книгу «Ми всі – подорожні», неодноразовий переможець обласних конкурсів «Краща книга року».

Переможець обласного конкурсу «Жінка року-99».

Член Національної спілки письменників України.

Пише білоруською, українською та російською мовами.

Живе у Прилуках.

РАНДЕВУ З МІСТОМ

...Я хворію цим містом, його будинками сіро-зелених пастельних кольорів, його відполірованим бруком, силуетами черниць на ньому в ранішньому світлі чи вечірніх сутінках, годинником на ратушній вежі (може, тільки він один на всій планеті показує справжній час). Це місто змучило мене, як коханець, заворожило своїми таємницями. Воно надихане якимось зовсім незвичайним ароматом, просякнуте наскрізь особливим шармом, який відчуваєш так ясно, немов воно не в далині, за сотні кілометрів, а поряд, на відстані руки. Ось кого б «побачити і померти!» У контексті з ним тьмяніють і Париж, і Венеція, бо воно – моє місто на цій землі, хоч я ніколи там не була.

Мені сняться його кам'яні (і такі живі!) леви, котрі вартують герб, бачений мною тільки в енциклопедії; його гостроверхі дахи; павутинки-тріщинки на підмурівках споруд, статуї і барельєфи (виникає враження, що вони там, у Львові, скрізь, на кожному розі, на кожній стіні...).

Здається, що народитися Й жити в цьому місті – уже щастя і великий дарунок від Бога. Якби я жила в ньому, дивилася з вікон на його вулиці, на його небо, то я була б зовсім іншою, і життя моє було б іншим. Побувавши у Львові лише подумки, я вже боготворю його... І добре знаю, що коли-небудь це станеться насправді, бо ж я так прагну цього! І ще: я хочу, щоб це місто прийняло мене як свою, полюбило мене так, як я люблю його... Львів – це моя справжня шизофренія, це мій заповітний середньовічний сон, який обов'язково матеріалізується. Усе, що намріяно, вичитано, випитано в тих, хто там був і все-все бачив, давно складено в різнобарвну мозаїку, яка не повинна розсипатись і зблякнути, коли я приїду туди. Я вірю, що розчаруванню мене не спіймати. Швидше – мене чекає дежа вю. І не треба, будь ласка, говорити, що це місто теж змінюється, як і інші, що воно втрачає найголовніше – свій своєрідний аромат шляхетности й вишуканости. Не вірю, не хочу вірити, бо в цьому світі так мало зосталося справжнього. Господи! Лиши нам це!

...Приїжджаючи до незнайомого міста, ти починаєш убирати його в себе просто з вокзалу: сприймаєш через звуки, обличчя, дотики, запахи. Сходишки Варшавського вокзалу, які здаються нескінченними, приємний пташиний щебет енергійних польок... Захід сонця в Празі, затканий, заштопаний гостроверхими шпилями й вежами... Поручні чисельних мостів, мокрі на дотик... Охайні приємні чехи, трохи педантичні й не завжди багатослівні...

Чарівність містам надають насамперед люди, котрі жили в них колись, котрі живуть нині. Але... Чарівність ця нерідко зникає, розчиняється в жорстких реаліях часу. Кажуть, Венеція поступово потопає у своїх водах і скоро може зовсім поринути в них аж до самісіньких покрівель... Вічне Місто Рим давно вже перетворилося на звичайне місце паломництва туристів, готових безцеремонно, шматочками, вивезти до себе додому Сікстинську капелу Ватикану... І мало кого тішить те, що в одній із римських кав'ярень колись часто бував Микола Гоголь, який так пристрасно любив Італію...

Навіть найкращі міста світу втрачають свою первісну красу. Розриваються їхні духовні, історичні зв'язки з тими, хто приніс їм колись славу та велич (а отже, і з майбутніми поколіннями).

У лабіринтах середньовічних вуличок Риги й Гродно (здається, от-от побачиш живого лицаря на білому коні або обличчя гордовитої княгині, що промайне за фіранками карети) сучасні авто залишають по собі (зовсім не ніжний і серпанковий) шлейф вихлопних газів.

Взаємини людини з містом складні, багатопланові й досить сакраментальні. До міста, де змушений жити, ставишся зазвичай, як до деспотичного батька, що не дає дихати. Або як до надокучливого коханця, що кожного дня чинить тобі боляче, але розлучитися з ним не можеш, бо досі любиш. Рідше – як до доброго чоловіка, поруч з яким звично, тепло й затишно, або ж як до веселого приятеля, котрий часто й запросто підносить тобі приємні сюрпризи.

Наші нинішні міста – звичайні мурашники. З холодним склом вітрин, неоновими ввісками, рекламами «Мак-Дональдса» і «Пе-

псі-коли», шаленим потоком автомобілів. Обличчя більшості наших міст, великих і маленьких, немов обличчя близнюків, однако-вісінькі.

...Ми прокидаємося щоранку у своїх безрадісних будинках і квартирах (а де ж наші башточки, еркери, благородна ліпнина високих стель, печі з кахель, напівкруглі вікна з голубами? Де той простір, у якому багато сходів, світла, повітря, тепла?..). Ми виходимо в сірий вогкий ранок... Брудні сходи, що тхнуть котами... Сірі будівлі, вищерблені тротуари, головна вулиця міста – усього-на-всього скупчення людських тіл... І як нервово дихає ця маса похмурих облич, занурених у нерозв'язні проблеми буття! Місто-зона убогости, озлоблености, маленьких буденних бід і великих гріхів. Територія, на якій кожен виживає, як уміє. Вона не дає рухатися, сміятися, відчувати себе людиною з крильми, не дає відшукати своє власне «я» або зрозуміти чуже. Щодня кожному з нас доводиться освоювати цю територію заново, доводиться стикатися і спілкуватися з безліччю людей, і при цьому кожен (кульгавий бомж біля аптеки; неголений пияк у міському сквері, котрий нетерпляче очікує приятелів; шестирічна дівчинка коло Головопштамту, яка сидить на целофані із простягнутою рукою; бабусі, що під виглядом насіння продають під гастрономом цигарки; пані, яка виходить з перукарні й прямує до свого шикарного авто; мама з візочком, у якому спить її первісток) завжди залишається самотнім у повітрі міста, просякнутому байдужістю й відчуженням... Бути почутим або спроможним вчути когось іншого в цьому калейдоскопі будівель, очей, автобусів – не судилося...

Місто давно вже не живе в гармонії з природою, зі своєю історичною пам'яттю, з нами – його мешканцями. Воно забуло минуле й не турбується про майбутнє. Воно втрачає своє повітря й дерева; свої хмаринки, що раз-по-раз чіпляють краями димарі, утрачає свої найстаровинніші й найкрасивіші будівлі. Воно стає звичайним умістилищем нашої беззахисности й убогости, безпам'ятства й апатії, перетворюється на штучний простір, що пропах гарячим асфальтом і біляшами, які пропонують на кожному розі...

Що ж ми робимо з містами? І що ж вони, після всього цього, щоб помститися, роблять потім із нами?..

А як хочеться все переінакшити й перетворити своє місто на венеціанський карнавал із фонтанами та чистими вулицями, де звучать скрипки й блукають щасливі закохані...

З містами ми пов'язані не так географічними вимірами, як (тепло та зворушливо!) відстанню душі. Пов'язані нарівні чистих високих мрій, майже дитячого поклоніння. Вони вичитані, десь почуті, кимось розказані... При слові Мілан у свідомості відразу ж виникають імена великих патриціїв, голоси всесвітньо відомих тенорів, «Таємна вечеря» Леонардо да Вінчі, вишуканість Міланського собору, майдан перед ним із чисельними зграями голубів, які беруть крихти хліба просто з долоні. А нині – ще й футбольна команда «Мілан» з нашою гордістю – Андрієм Шевченком. Тебе вабить туди, хочеться надивитися на італійські дива, хоча розумієш, що, багатівікова культура міста (цього та інших, чудових і милих твоєму серцю) давно вже підпорядкована кон'юнктурній службі туризму, яка чітко визначила суму оплати за огляд соборів із фресками та полотен всесвітньовідомих живописців, за вхід до будинку чи палацу якоїсь славетної особи.

Ми приїжджаємо в місто й, опинившись на його бруківці, починаємо відразу ж розуміти, що їхали трохи не туди, що все трохи не так, як очікувалося, що за кожен старовинний ліхтар, кожне велике ім'я, перед яким схиляємося, треба платити – не так грішми (Господь з ними, з ринковими відносинами!), як власним розчаруванням і втратою тієї солодкої Мрії, яка вабила тебе віддавна...

І лише великі письменники, художники, композитори дарують нам місто у своїх геніальних творах таким, яким воно є насправді. Або таким, яким обов'язково повинне бути, яким ми його побачили звіддала, яким неодмінно хочемо бачити... Але дуже часто, вертаючись із далеких мандрівок, ми сідаємо заново переречитувати книжки, переглядати каталоги картин... Порівнювати, «підчищати» образ міста, ліпити, відтворювати його заново, поєднуючи реальне, побачене й те, що лежало монеткою на дні озера-душі...

І все ж таки, уже вкотре: лише в мистецтві (це його парафія) місто святе і чесне, навстіж відкрите до останнього закутка й провулочка... У такому місті ніколи не буває нудних правил дорожнього руху, холодних біляшів, недбало загорнутих у сторінки учнівських зошитів. Там-таки є небо, чудові вузенькі завулки, які відведуть тебе в країну старовини й щедро обдарують дивовижними долями дивовижних людей...

Мистецтво безжально мстить нам за те, що ми намагаємося перекроїти, переробити місто під себе, на догоду часові і його меркантильним потребам...

Мабуть, саме тому сильніше й щиріше любиш не так реальні міста конкретної географічної довготи й широти (якщо тобі раптом і пощастило там побувати), а ті – з книг, картин, кінофільмів... Тільки вони – справжні.

У кожного з нас – свої улюблені міста, подаровані тим чи іншим генієм. Новий Орлеан не можна збагнути й зрозуміти без п'єс Теннессі Вільямса. Елегантно впакований у путівники всюдисущих туристів Рим, який при цьому намагається не втратити власне обличчя, для мене – лише фільми Фелліні й щоденники Марії Башкирцевої: «...дивне, дике й витончене місто», одягнуте у вишукані шати античності... Вона блукала його темними вулицями, заходила в палаццо, що стали смарагдово-зеленими від постійного повіу часу, гуляла між його порталами й колонами, високими склепіннями й мозаїчними підлогами... Поверталась у готелі, мебльовані кімнати, писала свої дивовижні картини, терзалася дивною нудьгою (можливо, передчуттям близької смерті, яка не дозволила Марії дожити до двадцяти чотирьох років), і продовжувала пристрасно любити все, що оточувало її – усі міста й краї: не лише Рим, а й садибу Гавронці під Полтавою, і Ніццу, і Париж, і Харків, і Петербург...

Крим – це, насамперед, акварелі Максиміліана Волошина, який брав на свої пензлі жовтий пісок, спеку й густе гаряче південне море.

Я дуже люблю ще один Крим – Крим Лесі Українки. З її віршів, з «Блакитної троянди», новел і листів. Кипарисові стежинки, безліч

зеленого чіпкого плющу на стінах і поручнях сходів. Човен, який несуть хвилі... Веранди, тераси, балкони – сидіти на них і дивитися на той човен. І обов'язково – крісло-гойдалка. І море. Море, що палякотить у темряві ночі, море, що розбивається вдень об білу ринь на сотні блакитних, бірюзових, зелених бризк... Море, якому не судилося відати болі й немочі, слабкості й печалі... Хворобливий, але прекрасний Крим Лесі пахне прив'ялими трояндами, прілим осіннім листям, винними ягодами, осіннім дощем... Пахне тим, що не збулося, не сталося, чого не дочекалися...

Чого гріха таїти, я страшенно банальна, і хотіла б побувати в Парижі (про нього так багато і по-різному писали Еріх-Марія Ремарк, Ернест Гемінгвей, Зінаїда Гіппіус, Гертруда Стайн...). Але – не заради найголовнішої, колись зневаженої пам'ятки, яка здавалася багатом такою потворною, бридкою (сам Мопассан хотів залишити місто саме через неї). Не Ейфелеву вежу я хотіла б насамперед побачити в Парижі й не богемні кав'ярні, у яких пропадали Далі й Гала, Поль Гоген, Сартр. Я б хотіла покопатися в паризьких букіністичних крамничках, лагідно погладити обкладинки книжок, котрим років по сто, удихнути в себе їхній запах!.. Ще побувати в невеличкому театрі «Олімпія» (там виступала колись Едіт Піаф) і поспілкуватися з живою консьєржкою – оригінальною перчинкою дещо легковажного й такого чуттєвого Парижа...

Венеція для мене – це насамперед Казанова (а вже потім – славнозвісний десятиденний карнавал). Саме Казанова – один із найталановитіших письменників XVIII століття, чії мемуари були по-святенницьки виправлені й підчищені (лише сорок років тому світ зміг прочитати істинний текст історії його життя). Блискучий Джованні, великий містифікатор і філософ, чарівний, відважний і веселий маг, який зумів утекти з венеціанської в'язниці... Прекрасний негідник, славетний коханець, безумець насолод... Його обожнювали всі жінки в усіх європейських столицях, бо цей красень із вельми смаглявою шкірою, який завжди носив шикарний капелюх із білим плюмажем і чорний оксамитовий

камзол, умів зробити з кожної жінки королеву – на день, на тиждень, а мо', на все життя. Вони були вдячні йому за це...

Вправного серцеїда й невиправного романтика не слід шукати в Чехії, де він помер, а саме – у Венеції. Гондола, вузька й витончена, уже наготові... Він уже призначив побачення, і чекає своєї години англійка (або черниця), що приїхала подивитися на архітектуру міста... До кохання – один крок, один погляд, один сплеск води...

Кожен із нас, мабуть, давно визначив для себе перелік абсолютно чарівних міст, де б хотілося побувати, і якщо доля усміхнулася, то зумів це зробити...

Прага, певно, найпримарніше й найзагадковіше місто на планеті. Воно гостинно зустрічає кожного своїми елегантними соборами, Градчанами на високому лівому березі Влтави, де здавна оселялись імператори, королі, а нині – президенти; ратушею з астрономічним годинником, у якому під звуки дзвіночків рухаються апостоли... Бляшані півні на дахах, що здіймаються вгору, численні колони палаців, прохолодні костьоли з їхнім шепотом, тінями, ковані мережані ґрати, безліч арок, несподіваних східців. Мости й будівлі в Золотій Празі створюють живий організм, у них відчуваєш душу. У Празі є вулиця Лілова (не Радянська там чи Борців Революції, а Лі-ло-ва). Спробуйте промовити вголос по складах. Немов солодкий прохолодний льодяник у роті...

День і ніч у Празі – зовсім не одне й те саме. Удень місто святкове, навстіж відчинене. Уночі – таємниче, повне містики, ожилых сновидінь, ірреальних подій, несподіваних сюжетних і архітектурних поворотів.

Гашек і Кафка, як відомо, народилися 1883 року. Померли, з невеликою різницею, теж в один рік. Вони писали протягом одних і тих же десятиріч (кожен – у свій часовий період) у цьому місті. Гашек – завжди життєрадісний і веселий. Його, найвірогідніше, виховала, «зліпила» денна Прага, яка оглушує своїми духовими оркестрами, гостинно розкриває двері пивниць, пригощає славнозвісним хмільним пивом із білою піною на кухлі, щедро годує

кнедликами, звареними у серветці (їх подають обов'язково з тушкованою яловичиною й капустою)... Гашек завжди постає в уяві оточеним рум'яними чехами, що регочуть, веселими чешками, які вихляють крутими стегнами у танці...

Кафка – зовсім інша планета. Потайний, похмурий, що ятрить власну й чужі душі – дитя нічного міста... Прогулюєшся порожніми опівнічними вуличками й здається, десь попереду чи за тобою йде Кафка. Ти чуєш його кроки, ти точно знаєш, що він тут, досі живе в цьому місті, блукає його сходинками, купаючись у власному безсонні. Він іде, несучи в собі неосяжність земного простору, невідокремленого межею цього примарного міста, свою оголеність і розгубленість перед ним. У старих кварталах ти можеш за просто зустріти дивного чоловіка у зношеному циліндрі, з ціпком (Мефістофеля? самого Диявола?); по-приятельськи погомоніти, холонучи від страху, із мерцем; почути скрипіння карети, що віддаляється... Просто в руки тобі може скочити здоровенний чорний кіт із сяючими очима й за просто поцікавитися: «Котра година?»). Одного разу я зустріла на мосту пані в елегантному боа з дивовижного пір'я, у довгій блакитній сукні. Хвилин із десять ми йшли разом, поруч, і вона посміхалася мені... Тут із тобою може трапитись усе, і неможливо відрізнити вигадане від побаченого, мрії від реальності... Тебе, як і Кафку, починають оточувати привиди. І – загадкові будинки із загадковими дверима, у яких стримлять ключі й говорять тобі про те, що ти не відчиниш ані жодних дверей і не вийдеш ані на жодну дорогу...

Я вдячна Празі за солодкий дух і посвяту в чаклунство, якого ніде більше не знайдеш... Але якщо мені знову (вже втретє) судилося поїхати туди, то я нікуди не буду виходити вночі. Такого насиченого побачення з містиком, де стільки страху, самотності, щемлячої туги, неможливості з'єднатися з іншими людьми, мені більше не стерпіти... А що стосується метаморфоз письменника, то я не хотіла б перетворитися коли-небудь на жакливу комаху. Краще – на птаха, що сидить на флюгері празького даху й виспіває там свої веселі пісні.

Іноді здається, що київському Андріївському узвозу, Подолу вже майже нічого не нагадує про тихі кроки Михайла Булгакова. Літній день під час великого святкового вернісажу на узвозі – гамірний, стомливий, трохи недоладний і по-своєму чудовий, який відшумів так раптово й полишив по собі на кам'яній бруківці купу сміття й порожніх пляшок з-під мінеральної води. От коли мрячить дрібний дощик і на краю тротуару стоїть старий самотній художник під великою чорною парасолькою та намагається продати хоча б одну зі своїх робіт – це і є Булгаков, що мешкав колись тут неподалік у будинку № 38 навпроти Андріївської церкви – ажурної, ладної злетіти до хмар, – і внизу, на узвозі, у будинку № 13 під зеленим дахом (ось де – наші башточки, благородна ліпнина стель, скляні двері, печі з кахель, зелений абажур...).

Київ я сприймаю як місто булгаковське. Михайло Опанасович завжди писав його з великої літери – Місто (але ж ми добре знаємо, що це саме Київ), неначе цим хотів його прирівняти до... Вічного Міста Рима.

Гортаючи сторінки «Білої гвардії», гортаєш назад час... Вулиця здіймається вгору, скочується вниз. Будинок під зеленим дахом – половина шляху з Нижнього Міста до Верхнього, межа між ними... А внизу повільно тече Дніпро, анітрохи не підозрюючи, що через нього протікає, проходить кордон двох губерній – Київської та Чернігівської (про це ми теж читаємо між рядками роману)... Скільки разів письменник проходив тут у свої гімназійні, студентські роки, їздив на бідарці, на трамваї... Криві вулички на крутих дніпровських кручах, пагорбки, заплутані провулочка, сади зі стежечками – усе це неповторні ландшафти його юности. Вони то наскрізь просвічені сонцем, зтягнуті, завішені золотавим призахідним серпанком, то припорошені ласкавим, пухнастим, пелехатим снігом, який не падає в інших куточках планети...

Газові ліхтарі, афішна тумба, різнобарвні вітражі дверей, підворіття. Липові, кленові, каштанові алеї. Цегляні доріжки Володимирської гірки, дім-палац «Річард Левове Серце», жовтий, високий, із готичною гостроверхою вежею...

І, мабуть, «Біла гвардія» – сповідь не про загибель білого руху, а сумна оповідка про загибель Міста, якому обов'язково судилося загинути: «Гетьманське Місто загинуло трьома годинами раніше, ніж йому належало б». Гірка й сумна істина про духовну смерть Міста, про зруйнування його старої культури, про катастрофу людського єднання й розуміння, про братовбивчу війну на його вулицях, про те, що вони затоплені кров'ю, наповнені страхом, зрадою, панікою, смертю... Незмінне Місто, гинучи, залишається при цьому на землі навіки, як Рим. Міф літературний, закарбований назавжди в чарівний булгаковський текст. Міф реальний, що належить не одній нації, епосі. Міф, у якому відбилися вічність і швидкоплинність часу, тендітність і нетлінність усього живого, нескінченний незримий зв'язок людських душ, поколінь, нашого з вами буття... Легенда про Місто, яке належить землі й небу, людям і богам...

Багато хто з моїх друзів гортає Київ як сторінки романів письменника (а Місто присутнє майже в кожному з них), звіряючи за булгаковськими адресами (а їх було багато, не тільки ці два будинки) і назвами вулиць думки, день учорашній і сьогоднішній...

Київ для мене – це Поділ. Там справжнє Старе Місто. Не нішній Хрещатик (офіційно-кондитерський, охайно підстрижений і причесаний для іноземних гостей, розфарбовані бістро з китайською кухнею й бутики від європейських модельєрів). І вже ж, звичайно, не Майдан Незалежності. Може тому, що там усе частіше розбивають намети, пікетують, б'ються й кричать.

Я взагалі не люблю контрастних, наполовину задушених міст, де є дорогі нічні клуби зі стриптизом і шістнадцятилітні хлопчики й дівчатка, що кидаються з вікон і дахів багатоповерхівок. Не люблю міст, де в під'їздах будинків за просто продають наркотики й старенька бабуся вмирає одна в своїй квартирі на початку ХХІ століття з голоду та від самотності. Мені більше до душі милі, благудушні старенькі, що сидять на лавках серед мальв і плетуть мереживо своїх нескінченних, зрозумілих лише їм, розмов... Чи є ще де-небудь подвір'ячка, на яких цвітуть мальви? І благудушні старенькі на лавках?

Мені сниться це місто знову й знову, уже вкотре... Його темний, ніби відполірований брук, на який так приємно ступати, його вежі, шпилі, арки, ліпнина на фасадах, цукерочні крамниці, усміхнені люди... А також – будинки, пофарбовані чомусь чорним і червоним кольором (цікаво, там є такі? Якщо ні, то чого їм треба в моєму сні?). Боюсь, що Львів поступово перетворюється для мене на ефемерне міфологічне поняття, на містичну нав'язливу субстанцію, на ту частку землі, куди обов'язково потрібно якнайскоріше потрапити, щоб закінчити з хворобливими ностальгійними снами, відкрити його, нарешті, наяву... Приїхати й схилити голову... Перед вічністю? Незбагненою загадкою його існування? Чарівністю людських рук, які створили його з такою любов'ю і ніжністю?

На думку багатьох, Львів – місто не плебеїв, а вільних духом аристократів. Місто, у якому співала чарівна Соломія (один цей факт змушує стискатися моє серце). Кажуть, у ньому існує цілком чудова богемна тусовка. Кажуть, сучасні літературні художні лики Львова дуже цікаві й різнопланові: у них присутні всі стилі – від традиційного до постмодерністського. Львівська інтелектуальна спільнота багата на незвичайні талановиті особистості. Вона постійно творить, вірує, перекреслює все і всіх, провокує, дивує, захоплює й дає всім творчим мислячим людям (не тільки львів'янам) нове дихання. Воно елітарне, це братство, воно вишукане й трохи епатажне. О, ця земля, куди віддавна стікалися шляхи всіх культур і, збагачені, витікали з неї в усі кінці Європи, уміє бути вічною й молодою!

Досвід маргінального виживання поодиночі нас давно вже не влаштовує. Ми мріємо вирватись із контрастів нинішньої дійсності, які нас лякають, мріємо прорватися крізь товщу бід і безликих цегляно-бетонних споруд до глибин власного й чужого серця, почати жити не на роздоріжжі, а в самому центрі теперішнього й майбутнього, помноженого на минуле, відчутти себе значною частиною цілого – такого великого, рідного, свого!.. Стати добрішими... Мені здається, це можливо лише у Львові...

Пожити хоча б тиждень у цьому рафінованому стильному місті, подихати його шляхетністю, його неповторною аурою, зануритись у його інтимну відокремленість і свободу, посидіти в його барах і барчиках, кав'ярнях і кав'ярнячках з філіжанкою кави і з новими друзями. Мені Львів пахне невисохлою фарбою на полотнах його художників і дзвенить трамваями (трамвай – заповітна мрія моєї провінційної душі, бо в банальному, безбарвному місті не буває трамваїв). Ці трамваї так незграбно, немов червоні слони, перехиляються набік на небезпечних поворотах і завжди привозять тебе в щось незвичне...

Віддалік Львів здається величезною антикварною крамницею, де завжди багато незвичайного, дивовижного – бронзові статуетки з розводами патини, старовинні годинники, древні манускрипти, книги в дерев'яних обкладинках, мечі та кольчуги...

І там тобі безкоштовно й назавжди дарують раритетні речі старовини, культури, історії, з якими ми зв'язані материнською пуповиною... Там так легко відшукати ту ниточку, що пов'язує минуле, теперішнє, майбутнє; відшукати саму себе, своє місце в цих загадкових споконвічних часових просторах...

Кольорові листівки й буклети ніколи не розкажуть тобі все про твоє улюблене місто, скільки б ти їх не привіз із собою в дорожніх валізах, закупивши оптом у привокзальному кіоску... Ти обов'язково привезеш у найпотаємнішому куточку свого серця й підсвідомости, у кожній клітинці шкіри невловиме дихання міста, повів його душі, звучання його головної струни, аромат його вулиць, очі тих, хто живе в ньому.

І якщо у Праги мигдальний присмак свічок, запалених над старовинними книжками з чаклунства, то Варшава (місто-іграшка, чисте, вальжане, де цілуються й моляться на кожному кроці) має смак солодкого різдвяного торта!.. Зовсім інший запах у Гданська – витонченого, задумливого й старомодного (у найкращому розумінні цього слова, бо тобі, жінці, щохвилини цілують руку артистичні галантні чоловіки)... Він пахне північним морем, намальованим на вицвілих гравюрах, зігрітими сонцем

черепичними дахами, прохолодою костьолів, де так багато молодих облич. Вільнюс з його чудотворною іконою Остробрамської Матері Божої, з його сивоволосими аристократичними пані (кожної неділі вони, діставши зі скринь свої вовняні, пропахлі нафталіном сукні з мережаними наївними комірцями й лакові сумочки, яким років по п'ятдесят, статечно прямують помолитись у католицьких храмах) має запах сосен, рижика у траві Жмудської височини й запах відвойованої волі, розуміння власної значущости як нації...

Твій зв'язок із містом існує на рівні найнесподіваніших асоціацій. Празькі каштани раптом нагадають тобі Київ, і ти зрозумієш, що київські квітнуть буйніше, красивіше й спалахують, мов травневі свічки, без твого вогню... Лілії в невеличкому саду, куди ти потрапила випадково, миттєво перенесуть тебе до Чернігова, у дім-музей Михайла Коцюбинського, оточений чудовим розмаїттям квітів, що довірливо тягнуться до сонця й долонь ще за життя великого письменника... Нині ж їх любовно доглядають його нащадки, шанувальники його таланту. І як це схоже на те, що він колись написав: «...жайворонки... кидають... на поле... пісню... Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає...»

І лілії з його саду в тебе є. Так сталося: ти була там, їх тобі подарували...

Ти засушила їх у гарячому піску й поставила у великий глечик. Вони ростуть, живуть тепер там...

Я не хочу зараз розмірковувати про те, що із самого дитинства я й мої ровесники (кому нині по 40-50), жили в дивних містах: у них гіпсові піонери сурмили в сурми, а не дзвонили дзвони храмів, запрошуючи до вранішньої молитви... Протягом сімдесяти років у міста намагалися відібрати всі його молитви, затушувати славні імена справжніх національних героїв, намагалися навчити розмовляти чужою мовою – не мовою Василя Стуса й Ліни Костенко!.. Боляче думати про те, чи увінчані нині золотою короною ті, справжні славетні імена і діяння?..

Нам усім такий близький і дорогий книжний Едем. Там усе розкладено по полицках. Але ж ми живемо не в літературному місті, а там, де визначено Богом і долею...

Нам так хочеться відчутти його неповторну красу, яка утікає, немов пісок крізь пальці... Нам так хочеться відчутти свій астральний духовний зв'язок з його сивими стінами!.. Болить серце. Усі ми шукаємо свої чудесні небесні (а не земні) міста, рай, породжений мрією... А реальне місто – воно тут, із тобою. І важко жити, бо не ростуть у ньому квіти, бо є випалена трава й брудний сніг. Місто – твій монстр і твій ангел. Воно обурюється, сердиться, голодує, хворіє, плаче, сміється й сподівається разом з тобою. Пожаліймо ж його: воно таке, яке є. Воно, як життя, як реальність, як ми самі – нещасне і стомлене. Усі ми живемо в місті, і місто – у нас. Дійсне чи вигадане...

Мабуть, у нас не вистачає сил для того, щоб усім разом переробити, перетворити своє нещасне сирітське місто на те – омріяне, дивовижне, де людина пишається собою і своєю землею, де стає сил пізнати у звичних до болю силуетах щось головне, споконвічне, відшукати на дні забутої криниці втрачені крихти головних імен і подій, які стільки століть роблять йому честь... Мабуть, як ми зробимо це, то наше місто перетвориться на власний дім буття, у якому хочеться жити, творити, народжувати дітей, потім – пестити внуків, а потім – тихо померти, коли прийде час... Усе так і не так...

Єдине, що я знаю твердо: колись, коли-небудь, зовсім-зовсім скоро (відкладати більше не можна) я покладу у свій невеличкий дорожній наплічник найнеобхідніше, зачиню, замкну за собою двері квартири, двері вулиці й нудного провінційного вокзалу, сяду в потяг і поїду з міста, у якому, мабуть, ніхто не сумуватиме за мною... Поїду від почуття покинутості (ти – сама, зовсім сама в нескінченному Всесвіті, стоїш на брудному тротуарі, а до ніг тупиться нічийний прибудний собака...).

Поїду до міста, яке на мене чекає. Воно ще не знає мене, але вже чекає. Я хочу приїхати туди вранці. Неодмінно, обов'язково

вранці... Щоб удихнути в себе запах напівсонного Львова (той, хто спить, кого боїшся розбудити на світанку, завжди пахне якимось особливо).

Кожна жива істота уві сні завжди така, якою є насправді... Я добре знаю це, бо маю коханого, який на світанку завжди перетворюється на дитину, солодко цмокає губами, шепоче щось ласкаве, тулиться до мене гарячою щогою...

Але ж я добре знаю, що дитиною він здається тільки вранці, а насправді він сильний, великий і мудрий чоловік... І завжди обов'язково захистить мене...

СТОЛИК НА ДВОХ

Про себе ми звали її Шахерезадою (інколи – іронічно, інколи – захоплено), хоча під час знайомства вона відрекомендовувалася, як Яна Яновська. А потім, між іншим, додала, що її предки належать до старовинного шляхетного роду з польським корінням, що вони мали багато землі й велику поміщицьку садибу на Волині...

Як виявилось пізніше, її взагалі звали... Але – не буду забігати наперед.

Ми познайомилися з нею випадково в кав'ярні «Конвалія», навпроти видавництва. Я заскочила туди під час обідньої перерви, щоб з'їсти якесь тістечко та ковтнути кави (вона у «Конвалії», слід зазначити, завжди смачна).

Яна сиділа за столиком у напівтемному кутку, не знявши навіть старої кожушанки («кожушанка на справжньому вовчому хутрі, дуже тепла, це подарунок батька, на жаль, тата й мами вже немає, померли, коли я ще навчалася в Києво-Могилянській академії...»). В очі впали чоловічі черевики на два розміри більші (згодом вона пояснила – «це черевики мого коханого Арсенія, у них дуже зручно»). За спиною, на стільці, висіла велика полотняна, розшита бісером сумка, з якою доречніше вештатися влітку курортним містом, ніж нашим – північним, наскрізь просякнутим холодними протягами. А ще висіла строката шаль з китайськими ієрогліфами

– вона майстерно, за лічені секунди, уміла зробити з неї на своїй голові оригінальну, стильну чалму. І єдине вільне місце було саме за її столиком – столиком на двох. Очі – дві великі смородини, довге смолянисте скуйовджене волосся, смагляві дитячі руки. Років двадцять п'ять, не більше, машинально зауважила я про себе...

За п'ятнадцять хвилин вона встигла наділити мене купою не потрібної інформації, яку я слухала краєм вуха, бо голова була повністю забита рукописом нашого постійного, талановитого й дуже хворого автора. Потрібно було швиденько, якісно відредувати й видати, мабуть, останню його книгу ще до того, як він... помре.

– Знаєте, пані Наталю, мені не дуже сподобалося ваше місто. Занадто похмуре, неласкаве. Навіть оця безліч старих церков і золотих бань не роблять його теплішим. У моєму Києві набагато за тишніше (слід сказати, вона полюбляла займенники «мій», «моя» і доволі часто використовувала їх...). Прямо з вокзалу я стрибнула в це місто, як у холодну ріку. Воно видається якимось... картонним, несправжнім, буцімто велика декорація до середньовічного спектаклю.

– Щоб відчутти місто на смак – потрібно пожити в ньому, – чемно відпариувала я. – Мені ж воно з кожним днем видається привабливішим.

– О, як гарно Ви сказали, пані Наталю, місто потрібно «розсмакувати»... Певно, я поквапилася... Це, мабуть, мій столичний снобізм, я ж прожила в Києві п'ятнадцять років. Спочатку навчалася, потім працювала в газеті. Колись була навіть юною художницею. Мій коханий Арсеній говорив, що я могла б досягти значних успіхів у живописі, коли б не моя холеричність і невміння зосереджуватися... Мені вже тридцять п'ять, але поки що себе я не знайшла...

– О! А виглядаєте зовсім дівчинкою...

– Це тому, що я користуюся золотою пірамідою Ю ШИНСЕ... Щойно стала це робити – почався стрімкий процес омолодження, годинник побіг назад... – вона засміялася й трусонула гривовою свого чорного, як ніч, волосся.

Далі хвилин з десять вона говорила про те, що піраміда Хеопса – найдосконаліша споруда у світі, що в її формі закодовано інформацію про будову Всесвіту, Сонячної системи й самої людини. І що вона була не звичайною гробницею, а могутнім генератором космічної енергії, тому й фараони жили довше, ніж звичайні люди... Вона так збуджено, з дитячим захопленням, говорила про це все, нібито відкривала якісь нові істини, навіть і не підозрюючи, що це давно вже всім відомо. Чим би дитина не тішилася! А потім ще й про те, що вона досить тривалий час є членом команди київських спеціалістів, що безпосередньо співпрацює з відомим американським вченим Норманом Старком, що вони в мініатюрному вигляді сконструювали ту славетну піраміду, випробували її й подарували людям (мабуть, її «вислали», як п'яту колону в наше місто – рекламувати цю піраміду Ю ШИНСЕ).

– Ви знаєте, – палко говорила Яна, – вона гармонізує оселю, будь-яке приміщення, зміцнює імунітет, лікує всі хвороби, очищає воду...

Потім пішов складносурядний текст про геометрію піраміди, яка структурує молекули води в особливий спосіб, задаючи їм програму самоочищення й таке інше.

– І найважливіше – вона повністю розблоковує творчий потенціал, закладений в людині від народження, нейтралізує шкідливі нашарування, які заважають виявлятися особистості. Моєму Арсенію, ви певно чули, Арсеній Завальнюк, відомий у Києві художник-авангардист, почало щастити лише після того, як я подарувала йому цю пірамідку. Він відразу написав чудову серію картин «Вереснева спокуса», познайомився зі знаменитим галеристом, який улаштував йому персональну виставку. Ну, «Вересневу спокусу» було присвячено його натурниці... Вона старша за нього на п'ять років, за мене – на десять, але ще в досить пристойній формі... Я не образилася, я пробачила. Ось, пані Наталю, (вона полізла у свою величезну сумку, з якої постійно обсипалися бісерні горошинки, і почала витягувати з її безодні клубки якихось яскравих акрилових ниток зі спицями, світлину грізного діда з вусами у па-

радному мундирі («мій прадід, Станіслав Яновський»), купу згорнутих газет, тубик губної помади («подарунок, дуже ядучий колір, ніколи не користуюся косметикою»), мобілку «Моторолу», модель середини 90-их, з круглим, наче годинниковим, екраном, велику бляшанку з-під чаю («тут родинні реліквії, усі скарби ношу з собою, а речі – у готелі») і, нарешті, наостанку – маленьку блискучу жовтогарячу пірамідку.

– Пані Наталю, – промовила врочисто, піднесено, – я хочу подарувати її Вам. Ви – перша приємна людина в цьому незнайомому місті, з якою я так добре поспілкувалася.

Я (розгублено, ніяково): Але ж... але ж вона, мабуть, дорого коштує. Я не можу прийняти її як подарунок. Скільки вона коштує?..

Вона: Що Ви, це дрібниці! Беріть. Я від чистого серця... Хочу, щоб Ви стрімко помолодшали (дуже дотепно й тактовно! Я звикла пишатися кожним своїм, майже невидимим, промінчиком навколо очей – старіти потрібно шляхетно, без відчаю, з почуттям власної гідності).

Мій друг Назар трішки пізніше покрутив пірамідку в пальцях, гарненько роздивився з усіх боків і виніс вирок: особливої вартості немає, не схожа на мідь, швидше – звичайна латунь...

Ось так ми познайомилися. Через декілька днів я знову зустріла її в «Конвалії» і знову сіла за її столик у напівтемному кутку. Ми привіталися, як давні знайомі. Виглядала Яна стомленою, смородини очей були сумними. Перед нею стояла порожня філіжанка, більше вона собі нічого не замовляла...

Ми поговорили трішки про модернізм Кафки й абсурдність нашого життя.

Я не дуже багато думала про неї – звичайне випадкове й короткочасне знайомство в кав'ярні, та й усе. Цікава дівчина, майже дівчинка, чудернацька квітка на тлі тутешніх звичайних пейзажів.

Зачіпали її дитяча безпосередність і наївна впевненість у тому, що всі навколо повинні вірити їй і слухати, роззявивши рота. Її чоловічі черевики й тюрбан на голівці, і те, що вона відкриває свою полотняну сумку, як коро-лівську скриньку. І все ж

таки (вже тоді!) проглядалася в ній якась беззахисність і неприка-
яність, як ледь помітна тріщинка на новій екзотичній вазі...

Вірити всьому тому, про що вона розповідала, було безпечно,
але – не мудро. І не тому, що вона лукавила, ні. Вона свято вірила
в те, що говорила. За свої сорок з гаком років, працюючи у видав-
ництві, я набачилася й начулася всього. Окрім справжніх письмен-
ників, до нас зграями злітали графомани, люди з хворобливою
уявою, валізами несли свої «нетлінки». Це була особлива публіка,
і моя шефіня вміла говорити з ними лагідно, впевнено й коротко.
Вони йшли від нас задоволеними на якийсь час, а потім поверта-
лися знову.

Живучи в цьому місті з його золотими банями, я досхочу на-
слухалася акторських байок і мисливських побрехеньок (Назар був
затягим мисливцем, перезнайомив мене з усіма своїми друзями).
Через сина я познайомилася з місцевими толкієністами, які моде-
люють свій світ – живуть, закохуються, воюють і помирають у ньо-
му, поступово стираючи межу між життям і грою... Мене вже ніщо
не дивувало. Слухай і мовчи. Мовчи і слухай. Мабуть, кожен з нас
має право на віртуальне життя. Я ж теж втікаю з реальності, коли
готую до друку романи наших авторів, бо обов'язково стаю однією
з їх героїнь...

Третя зустріч з Яною виявилася зовсім сумною. Якось після
робочого дня я стомлено поверталася додому, мріючи лише про
теплу ванну й можливість подрімати перед телевізором. У сквері,
поряд з «Конвалією», я побачила на лавочці одну згорблену фі-
гурку у вовчій кожушанці. Щось змусило мене підійти до неї.

– Добри вечір, Яно.

– Добрий... – відповіла вона якимось злякано. – Пробачте, не можу
довго спілкуватись з Вами. Трішки занедужала. Мабуть, у мене
температура... Ось присіла на хвильку.

Її схудле смагляве обличчя у світлі вуличних ліхтарів відлива-
ло чорним, а очі дійсно блищали хворобливо.

– Господи, Вам не можна тут залишатися, Яночко...

– Так, так, дякую... Ось зараз піду до готелю...

Вона мляво піднялася, ступила два кроки й почала сповзати на засніжений тротуар, як зламана лялька. Я викликала таксі й привезла її додому. У машині вона знову непритомніла. І, як я потім зрозуміла, не тільки від грипу, а ще й – просто від голоду. Майже весь цей час вона жила на самій каві. Звісно ж, ніякого готелю, ніяких речей у неї не було. Як і добрих знайомих у нашому місті, які не залишили б її помирати на лавочці.

Ось так неочікувано (і – так надовго) вона оселилася в нас з Тарасом (Тарас – це мій син, двадцятирічний красень, їй-богу не перебільшую. Студент, гітарист, комп'ютерник. Максималіст, як всі в його віці. Він з самого початку був проти цієї авантюри. Можливо, просто ревнував, як до «новоявленої» сестрички). Назар (про Назара ви вже чули) страшенно здивувався, але – промовчав.

Яна одужала швидко. Домашнє тепло, гарячі бульйони, новомодні ліки від застуди зробили свою справу. Одного дня я повернулася з роботи – вона вже була на ногах. Вона (!!!) мила кухонне вікно, відчинивши його навстіж (і це – в грудні!).

– Господи! Навіщо ти це робиш! Це – божевілля! Хай би було це кляте вікно немитим до самісінького Великодня! У квартирі – крижаний холод... Ти ж знову підхопиш застуду.

– Ні, ні, пані Наталю. Я так не можу. Я повинна віддячити Вам тією ж турботою. Ви працюєте з ранку до вечора. Тарас в інституті, а я просто лежу в зручному ліжку, на кольоровій білизні з метеликами... Знаєте, я нині не на хвилі успіху, якісь складні часи настали. З Арсеном ми посварилися, тому я й покинула Київ. Але це ненадовго, повірте! Ми... ми з ним просто створені одне для одного... Я ж не можу жити у Вас (???) і нічого не робити. У домі – хаос (???). Вам не вистачає часу на дім. Візьму на себе всі господарські справи, на кшталт економки, домоправительки. Буду ходити по крамницях, готувати вам сніданки й вечері, прибирати... За телевізором стільки пилу – жах!.. Відповідати на телефонні дзвінки... А паралельно – писатиму роман (вона почервоніла й опустила очі додолу). Я працюю в жанрі фентезі, і дуже сподіваюсь, що колись Ви його прочитаете, відредагуєте... і будете мною пишатися. Ви згодні?..

Що б ви відповіли на цей монолог? Я не злякалася, ні-ні, я просто... розгубилася. Я не знала, що сказати, як відреагувати. Вона що – вирішила залишитись у нас?.. Як пояснити їй, що це ... нелогічно, недоречно (нетақтовно, нешляхетно, нереально – я гарячково підбирала в голові влучні для ситуації прислівники).

Я – зріла жінка. У мене вже давно все устаткувалося. За плечима – невдале заміжжя, огидне розлучення. Життя пливе собі за заданою траєкторією, живеться, як живеться. І не так вже й погано. Є робота, яку я люблю, чудовий син, друг, який навідує мене наприкінці тижня й на всі календарні свята. З Назаром вони давно потоваришували й навіть об'єдналися у своє чоловіче братство й інколи наступають на мене «єдиним фронтом». Інколи, жартома, я кличу Назара «коханцем вихідних і святкових днів...»

Чужа людина в оселі – чужа... Але її очі дивилися так ясно-невинно! І – так благали! Або ж – ангел, чиста душа, або ж ... Добре, що маємо чотири кімнати. Живи, дитино! Хай все тече саме собою, а там – побачимо...

З місяць ми проіснували в такому новому товаристві досить мирно й цікаво. Яна стала свіжим морським вітерцем, що вільно гуляв між стінами й п'ятиметровою стелею старої квартири, що дісталася мені в спадок від бабусі – знаного в місті архіваріуса.

У Яни був винятковий талант – чіплятися за одну випадкову фразу й витягати з неї велику дивовижну історію: чи то з життя якоїсь легендарної людини, чи з її особистого. Вона начебто хапалася за нитку, що вилізла зі светра, і починала його торочити. Светр зникав, на підлозі залишалася купа перебраних барвистих ниток... В'язання, до речі, було одним з улюблених її захоплень, вечорами вона частенько сиділа зі спицями й плела якісь довжелезні полотна незрозумілого призначення. Уважалося, що це майбутня елегантна й шикарна шаль для мене: «Ви – літературна пані, у Вас обов'язково повинна бути шаль, щоб тяглася за Вами, як хвіст жар-птиці. Вона додасть Вашому образу потрібного шарму та стильності...»

Її розповіді були схожі на шизофренічні вигадки, у яких неможливо зрозуміти – що правда, а що суцільна дитяча фантазія (а

хіба ж ми завжди говоримо правду одне одному, не прикрашаючи свої монологи якимись нереальними яскравими деталями?). Усі її історії крутилися навколо чотирьох головних тем: «Мої мандрівки», «Мій Арсеній», «Мої зустрічі з видатними людьми епохи», «Мої відкриття незвичайного у звичайному». Вони інколи смішили, інколи драгували, а інколи – змушували замислюватися над тим, повз що звично проходиш, навіть не зупиняючись. Причому Яна починала з одного, а закінчувала зовсім іншим. Тепер, як це все сталося, починаєш розуміти те, чого раніше не розумів.

...Мій коханий належить до людей, які постійно прагнуть екстриму. Він тільки те й робить, що мандрує задвірками Всесвіту. Кидається в пригоди, від яких кров холодне у жилах. То літає на дельтапланах, то пірнає з аквалангами на дно, то якісь скарби шукає в небезпечних печерах, у яких є підземні озера, а до стін приліплені мохнаті кажани. І завжди тягає мене за собою. Одного разу ми тиждень жили у старовинному замку в Кам'янець-Подільському, потоваришували з привидами, вони навіть шашлики для нас поливали червоним вином. Це були часи, коли Арсеній (зітхає) був шалено закоханий у мене. Тоді я працювала у Швеця (потрібно розуміти – у «Фактах», біжить до сусідньої кімнати, дістає зі своєї сумки скаменілий мотлох відксерених газетних матеріалів, під якими дійсно є підпис «Яна Яновська», а зверху шпальти – «фактівські» колонтитули). Я тільки починала свою журналістську кар'єру. Працювати у Швеця – означає крутитися на гарній «газетярській кухні»... У майстерні художників я була своя. Ніхто до мене не залицявся, бо всі знали, що я – дівчина Завальнюка. Поряд з ним я почувалася, як учениця, ми їздили разом на всілякі пленери, він навіть подарував мені мольберт. Якось малювали церкви на Полтавщині. Які дивовижні галушки готувала нам тітка Катря, у якої ми знімали кімнату! Я десь навіть зберігала детальний рецепт, днями здивую вас ними... Арсеній сам робить фарби для своїх картин – щось там змішує, додає яєчний жовток. Усі його картини написані дивовижними кольорами – жовто-молочними, бузковими, світло-блакитними, рожево-ліловими. Він завжди

пише не пензлем, а подушечками пальців правої руки. Вони стають суцільними ранами, тоді я змазую їх спеціальною маззю, яку роблю з нагідок та прополісу – загоюються за добу... Ми досить гарно ладнали удвох. Але прийшов час, я з'їхала від нього до своєї подруги, вона жила на Подолі. («... Ну звісно, а де ж іще вона могла жити», – іронічно прокоментував Тарас). Він почав мені зраджувати з Ірен. Звичайна драна кішка, скажу Вам, пані Наталю. У неї навіть одне око зелене, а інше – каре. Але ж для художника мати коханку-натурницю – це вищий пілотаж. Потім ми знову зійшлися – я вмю пробачати, хоч це дуже важко. Потім знову розлучилися. Він телефонує мені, але я ще вагаюся. Нехай помучиться (її мобілка дзвонила рідко, вона завжди чемно вибачалася, виходила з кімнати в іншу... до нас долітало лише невиразне буркотіння). Я хочу дати йому витримку. Так ось, я оселилася в подруги на Подолі. Це була дівчина з вищого товариства. Батько – «помаранчевий» депутат. Товстий та лисий, а Анжелка – суцільна красуня. Один гламур. Королева київської тусовки. Ми разом відпочивали в нічних клубах. Вона вивчала болгарську, їздила на стажування до Софії. Всі кудись їздять хто в Штати, хто в Англію. Потім політична погода змінилася, депутат був уже не в парламенті, жив десь у теці під Бояркою. Анжелка у черговий раз поїхала до Болгарії... Я випадково зустріла її однокласницю – знала її з тусовок. Вероніка працювала стюардесою на міжнародних авіалініях. Вона запросила пожити в неї й понаглядати за квартирою, бо частенько ж відлітала – то до Лондона, то до Сан-Франциско. Я забрала валізи й переїхала. І тут зі мною трапилася дивовижна історія. Точніше, не зі мною, а з Веронікою. У Нікі була маленька квартира – з сірникову коробку, вона декорувала її в стилі авангарду. Ліжка не було – ми спали просто на смугастому матраці, їли на підлозі, точніше, на пухнастих килимах, витканих десь на Івано-Франківщині. І телевізор стояв у неї на підлозі. Одного разу до Парижа летів принц Альбер – із однієї карликової держави («з Монако, чи що?»), – трішки насмішливо перепитав син). Це несуттєво. Цей чорношкірий Альбер – він зі старовинного княжого роду. Його

батько помер, а Альбер ніяк не міг стати монархом держави, бо не мав дітей-спадкоємців. При цьому для цієї важливої процедури потрібно було обов'язково мати сина. Альбер – шляхетна людина. Він не міг одружитися й завести дітей без кохання. А ось побачив Ніку й закохався по самі вуха. Знаєте, як воно буває... Про кохання все розумієш з першої секунди – буцімто блискавка проскакує і все. Ти вже в пастці й нічого не можеш зробити – це як сонце встало. Вони добу прогуляли по Парижу. На Ейфелевій вежі він їй освідчився, запропонував руку, серце й усе своє королівство... Ніка народила йому темношкіре п'ятикілограмове дитинча, він одружився з неї всупереч їхнім суворим законам. Вона тепер живе в палаці серед фонтанів і чудернацьких квітів. Там повсюди вештаються слони й нестерпно гаряче. Навіть кондиціонери не рятують... Я гостювала в них з місяць. Усе занадто церемонно, за розпорядком, їх навіть одягає прислуга... І це нестерпне сонце... Але Альбер дуже милий, і Ніка щаслива...

У господарських питаннях Яна була щойно народженим немовлям – починала варити борщ з капусти, упевнено прала білу білизну з кольоровою – декілька простирадел довелося просто викинути. Вона постійно затоплювала сусідів, бо одночасно відкривала всі крани й зовсім про них забувала.

Гніватися на неї було якось незручно. Усі складнощі нашого існування під одним дахом згладжували її неймовірні оповідки під час вечірнього чаю з яблучним пирогом, який вона з настирливою послідовністю випікала для нас щосуботи (зізнаюся, що цей пиріг був вершиною її кулінарного мистецтва). Ми з насолодою відправляли його до рота шматочок за шматочком і слухали, слухали. Піраміди, печери, сакральні місця планети, древні цивілізації – це були її улюблені теми...

...Якось ми з моїм Завальнюком мандрували Алтаєм. Алтай до цього часу зберігає докази існування древніх цивілізацій. У печерах ми бачили графіті із зображенням незрозумілих істот, у них, уявіть, були голови, наче сучасні скафандри. Там є все – археологічні пам'ятки кам'яного віку, статуї, котрим більше ніж дві тисячі

років, стародавні тюркські кургани й письмена в музеях. Ми парилися у справжній кедровій лазні й пили кумис. А які там озера! Біля долини – п'ять цілющих джерел, у їхній воді дуже велика кількість срібла. Ми привезли до Києва цілі каністри... Там ми познайомилися з алтайською провісницею. Вона щовечора спілкується з духами. Така собі ... рухлива, жива бабця, обвішана дзвіночками. Усе скакала навколо вогнища, біла в бубон і відповідала на питання, які ми ставили духам. Вона перша прирекла, що Завальнюк закохається в цю драну кішку, і ми розлучимося... Провісниця подарувала нам всім обереги (Яна розстібає комірець і дістає з шовкових рюшевих глибин маленький шкіряний дзвоник на шнурочку). Від барнаульського вченого ми дізналися, що існує підземний світ і відшукати його можна лише на Алтайї. Уявіть, пане Назаре, на його першому рівні живуть янголи, на другому – люди, звірі, рослини, каміння. Але вони – нематеріальні. Їх можуть бачити лише шамани. Коли підземні люди гніваються, вони світяться червоним світлом. Там є сонце жовтогарячого кольору й жовте море. Тунелі – завбільшки з вушко голки... Третій рівень – це країна мовчання, найбільший і найсильніший світ. У ньому – цілі натовпи людей, вони схожі на мерців, сидять, мовчазні, на своїх місцях. І повсюди якісь ходи попід землею, круглі отвори. Таємничі, незвичайні, до мурашок по тілу – так лячно і так солодко. У них можна увійти, лише перебуваючи у безтілесній формі. Цей барнаульський вчений декілька разів намагався трансформувати себе в дух, але ж у нього нічого не вийшло. Для цього існує цілий комплекс спеціальних медитаційних вправ.

Арсеній гарячкував, кричав, що нічого неможливого немає, але в нього так само нічого не вийшло... Він інколи буває такою дитиною! Ви ж знаєте, пані Наталю, які вони ... ці наші чоловіки...

Я думаю, шановні добродії, вам усім відомо, що в стародавніх легендах Алтай зветься пупом Землі, бо він розташований на однаковій відстані від чотирьох світових океанів...

Прямо з Алтаю ми попрямували до Монголії, це – майже те ж саме, але трішки не те. Вони ж поряд на мапі... Не заважай-

те мені, будь ласка, я повинна зосередитися. Ви, пане Тарасе, як мій Завальнюк – він у всьому сумнівається... У нього була ідея-фікс – відшукати могилу великого монгола Чингізхана й написати про нього серію картин...

Ну що вам сказати про Монголію?.. У цьому краю степів монголи носяться на конях вдень і вночі, як наші київські байкери по вулицях... Клімат там суворий – улітку страшенна спека, пилюка, узимку – морози до 50 градусів і сильні вітри. Мій хронічний гайморит там загострився. Це був жах!

Побачили у степу колодязь, а попити води з нього неможливо – вона крижана. Там з нами траплялися дивовижні історії. Питаємо: де тут у вас дуи? Ніхто не розуміє. Митися в них – поганий тон. Немає ні заводів, ні доріг, ні ліній електропередач. Гори, безкрайні степи, ріки, дикі тварини...

В Улан-Баторі ми бачили, як з банку вийшов клерк і, тільки уявляє собі, пані Наталю, присів прямісінько на газоні! Туалети для них – це брати Стругацькі, суцільна фантастика...

Скотарі кочують дванадцять разів на рік, стоять на місці, поки кінь не з'їсть всієї трави навколо юрти. Арсеній весь час цитував Чингізхана: «Я не завойовую світ, а йду туди, куди йдуть мої коні». Повсюди коні, барани, вівці. Цілі череди. Наш знайомий скотар продав частину стада й... відправив дітей учитися до Англії. У цій злиденній Монголії – кожен мільйонер... Особисто мене зачарувало їхнє відчуття свободи – сів на коня та й поскакав світ за очі. І біля кожної травинки твій дім, родинний куток. Молоді, повчившись у престижних європейських закладах, усе одно повертаються назад і продовжують існувати, як їхні предки, і це – чудово. Живуть просто, зрозуміло, між землею та небом... На «ти» з вітром, з вовками, лісами, з неозорими просторами... Але ж цілитись, наприклад, у вовка з білою плямою не будуть. Це для Вас, пане Назаре, Ви ж – зятятий мисливець... Убивати його – великий гріх, бо це не вовк, а бог... І кінь для монгола – найважливіша, найсвященніша істота. І взагалі – люди дуже ласкаві, як трава в саду, привітні, наївні, як дітлахи...

Якось під час грипової навали Тарас звалився з величезною температурою. Яна побігла до аптеки, але ж повернулася без ліків і навіть без рецепта – одному Богові відомо, куди він подівся. Замість ліків вона принесла Тарасові величезний ананас, «бо хворий, в першу чергу, потребує вітамінів, а не цих небезпечних хімічних сполук...» Довго сердитися на її безпутність було неможливо. Усе, що вона робила всупереч логіці, завдяки своїй феноменальній звичці жити й діяти навпаки, вона робила так щиро, так невинно, з таким великим серцем і любов'ю! Суцільна жіночність органічно поєднувалася в ній з дитячою наївністю, зі зворушливою беззахисністю і святою вірою в те, що життя позичило нам її для щастя й радості. І така в ній жила жага до дивовижних пригод, така цікавість до інших світів і епох, людей та країн, що завжди здавалося – їй тісно й незатишно в нашому звичному, звичайному буденному просторі, нецікаво й ніяково. Вона поспішала жити, по-особливо-му сприймала все навколо і не стомлювалася ділитися з іншими своїми парадоксальними, неочікуваними й інколи не по-дитячому мудрими думками, спостереженнями, випадками...

...Ну що вам сказати про цього Бонапарта? Бути справжнім імператором – не обов'язково бути високим і струнким. Знаєте, він усе життя дарував своїй незрівнянній Жозефіні фіалки. У нього було стільки ворогів, і всі бажали його смерті – навіть шпалери в кімнаті засланого імператора були просякнуті миш'яком. А нині отруйну траву можна надіслати в поштовому листі. На вигляд, звичайний білий порошок, а насправді, це спори якоїсь чуми чи бацили холери. Правда, листи нині пишуть все рідше. На жаль. («Що ж, – іронізував Тарас, – з наступного дня починаємо носити протигази і за обідом обмінюватись тарілками з сусідом») Американське ЦРУ колись планувало розпорошити отруту в радіостанції, де виступав Фідель Кастро, або ж підсипати в його їжу солі калію, щоб випала його знаменита борода.

До речі, я була на Кубі й бачила команданте. Це коли працювала у «Фактах»... Нас – учасників Міжнародної конференції «Диалог цивілізацій» – було з України 25 людей... Усі встали, коли він

зайшов. Виступав Фідель п'ять годин, і дуже емоційно. Говорив про створення світу, про кубинську медицину, революції, аборти, пенсії, Мексику й Венесуелу, про США. Америку він звав не інакше, як «північною сусідкою», або ж просто – «вони». У легендарного команданте дивовижно молоді очі, жагучі, циганські...

На острові Свободи панує справжній комуністичний режим.

Моя тітка Тетяна з Корюківки ось що мені розповідала (тут вперше «впливло» ім'я її тітки, та ще й з Корюківки, у яку ми мало повірили, бо вона слабо «вписувалася» в галерею інших її жінок, відомих та незвичайних... Яна ж годинами полюбляла розповідати нам про принцесу Діану, Мата Харі, Айседору Дункан). Колись, у часи СРСР, люди були зобов'язані купляти кубинський цукор, яким «наводнили» країну. Це була така наша допомога й підтримка братському кубинському народові. А той був увосьме-ро дорожчий, ніж вітчизняний... Їхня карткова система – просто жах! А пенсія в літніх – 300 песо, це всього лише 12 доларів на місяць! Для дітей головне – гарно вчитися й носити галстуки. Маленькі носять сині, старші – революційного, червоного кольору. Кубинці живуть дуже бідно, зате всі, як один, боготворять Фіделя. Пісок там, як борошно, вода океану бірюзова й прозора-прозора. Пальми повсюди. Сонце. Це єдине, що так приємно вразило. Справжній рай на землі. Все інше мені не сподобалося до болю в серці. Навіщо такий комунізм чи соціалізм, коли люди не можуть досхочу наїстися? Ніщо так не принижує людину, як голод...

З появою Яни в нашій квартирі постійно щось траплялося. Усе чомусь виходило з ладу – ламалися замки, перегорали лампочки у світильниках з періодичністю раз на тиждень, переставали зачинятися шафи, телевізор утрачав кольори, стріляли й диміли праски.

– У мене дуже сильне біополе, – вибачалася вона.

...Воно все й усіх пригнічує, душить. Це, мабуть – родинне. Моя тітка з Корюківки спокійно, як під теплим душем, сидить під напругою у 220 Вт, уміє заряджати воду струмом, пропущеним через своє тіло, а потім лікує нею... До речі, я вмю впливати на людей – частіше вони роблять саме так, як хочу я, а не вони...

Вона постійно радила нам продати нашу квартиру з високими стелями й придбати іншу. Якось, повернувшись із роботи, я побачила на столі у вітальні купу ліпшини і якихось гіпсових уламків.

...Пані Наталю, це не я, «коні не винні». Я сиділа, мріяла, спокійно в'язала Вам шаль, раптом зверху, зі стелі, щось починає падати... Усі мої клубки ниток, спиці, я сама вмить опинилися під цими жахливими уламками... Узагалі, «недобре щось у королівстві Данському...». Ви всі пішли, а я тут одна. Я постійно чую кроки, хтось ходить, стукає дверцятами, кашляє. Виходжу на кухню – на плиті, на новій тefлоновій сковорідці, сама собою смажиться картопля з цибулею. Така, яку моя тітонька завжди готує... А я ще вечерю вам і не думала готувати... Разом з нами тут живуть привиди. Зі стелі на тому тижні весь день капало, наче на вулиці дощ... А на вулиці ж – ясно, сонячно й живемо ми не на останньому поверсі... Я раджу вам негайно продати цю квартиру, або ж – освятити. У мене є знайомий священик, отець Вадим, прийде й зробить усе за помірну плату...

– Ма, – з юнацькою безкомпромісністю доводив син, – вона точно працює на якогось брокера. Звичайна авантюристка, без роду, без племені. Коли ти перестанеш вірити її побрехенькам! Ніде вона не мандрувала, ні з якими знаменитими людьми не зустрічалася – ні з Фіделем, ні з Діаною, ні з Коперфільдом. Це все байки. Про секрети фокусів останнього я сам тобі розповім. І про цей вагон Східного експреса, який начебто розтанув у повітрі... Одна механіка... І у «Фактах» вона не працювала. Немає в Києві такого відомого художника – Арсенія Завальнюка, нема! Мій викладач зв'язувався зі своїми столичними друзями, цікавився. Це міф, суцільний абсурд. У ній усе фальшиве, справжні лише її чоловічі черевики і, може, ще тітка з Корюківки. Вона нагодувала моїх черепах шпротами й вони подохли. Запевняла, що боїться комп'ютерів, як мишей, а сама постійно «гуляє» в інтернеті. До того ж – поцупила мій улюблений светр з оленями. Хай не поцупила, хай непомітно привласнила. Це несуттєве. Говорить і думає штампами, проти яких ти все життя борешся, редагуючи чужі ру-

кописи. Тепер ти знайшла живий «штамп», з яким боїшся навіть посперечатися...

Далі йшов довгий емоційний спіч про те, що я не мати Тереза, щоб рятувати все й усіх. Про те, що мій остеохондроз саме через Яну – вона, мовляв, усілася мені на шию й ніжки звисила, що вона звичайна нахабниця...

– Ти ж сама все розумієш не гірше мене! Їй тут тепло, зручно, ось вона й присмокталася, як п'явка, прибилася, як цуценя. Теж мені – Шахерезада з Корюківки! Ходячий рознощик конфліктів – уже з усіма нас пересварила! Чому ми повинні терпіти її витівки, скажи, будь ласка? Хай іде, куди хоче... І не кажи, що їй немає куди піти...

Так, з нею було не все так просто й однозначно. Її витівки інколи заганяли нас у глухий кут. Нашим добрим знайомим і друзям вона несла по телефону різні нісенітниці, лякаючи їх. На кшталт того, що я лежу з серцевим нападом бездиханно. Покинувши всі нагальні справи, вони мчали до нас щодуху і... знаходили мене здоровою й веселою. Мою шефіню, директора видавництва, милу Ольгу Петрівну вона якось обізвала старою коровою (і це після вдалої пластичної операції, коли вона так пишалася своїм майже бездоганим молодим обличчям!) і рабовласницею, яка за мізерну платню примушує працювати мене по тридцять годин на добу! Назарові влаштувала сцену за кран на кухні (за всіма канонами традиційного жанру), який протікав тиждень, і за велике шкіряне крісло у вітальні, з якого вилізла пружина. Охрестила його пристосуванцем, боягузом, який не хоче одружитися зі мною через велику відповідальність за таку незвичайну неземну жінку – жар-птицю. Назар ображався з тиждень, потім прийшов і все відремонтував.

– Ми так спокійно, гарно жили, – говорив він мені, готуючи каву з пінкою на маленькому вогні, – а тепер все... якось не так. У життя влетіла сліпуча гаряча комета... Іскри сиплються... До речі, я збирався зробити тобі пропозицію, від якої ти навряд чи відмовишся. А потім... потім. Знаю, чого тобі так не вистачає... Потім народиш доньку. У неї будуть твої очі, твої довгі витончені пальчики...

На цій поетично-ліричній ноті двері на кухню розчинилися: на порозі стояла Яна.

– Я підслуховувала... Але це – несуттєве. І не сподівайтесь: вашу доньку буду виховувати я! З мене вийде чудова Мері Поп-пінс!

Назар тихо зойкнув, і кава з джезви вихлюпнулася на плитку...

Десь раз на квартал Яна вирушала у великий похід, як вона казала – брати в облогу золотoverху столицю: чи то – навідати подружок, чи то – на чергові переговори з Арсеном.

Одного разу її не було цілих два місяці, і син остаточно заспокоївся – не повернеться. Сподівання виявилися марними.

Яна з'явилася в один із травневих днів з чорними колами під очима й купою маленьких однакових полотняних мішечків. У кожному з них були засушені пучечки трав: «Це – сандал, а це – розмарин, ось тут – імбир, а тут – лаванда». Квартира вмить наповнилася терпкими пряними пахощами. Поки вона приймала ванну з мигдалевою піною, Тарас злісно шепотів мені на вухо: «Ти хоч розпитай, де воно вешталось, це циганське дитя, що робило... Куди йдеш? Куди очі дивляться... Що шукаєш? Усе, що знайду... Ма, вона ж ненормальна, хіба не видно? З нею точно в якусь халепу вскочимо... Що це за смердючий мотлох вона притягла? Суцільна шизофренія, їй богу...»

...Пробачте, пані Наталю, що я так надовго покинула Вас. Не мала права. Вам же потрібна постійна опіка! Ви ж, як дівчинка. Вас всі обдурюють і користуються Вами, – говорила вона, закутувшись у мій рожевий халат, зручно вмощуючись у кріслі. – Ой, Ви не повірите, я місяць жила в комуні Дамбая. Це там я назбирала й насушила цих дивовижних трав для ароматерапії... Я брала там участь у сеансах, тільки не лякайтеся, тантричного сексу. Секс був віртуальним. Прийшла в комуну, як гість. Давно чула про неї й хотіла побачити все зсередини, це для мого роману. Вони дозволяють якийсь час пожити серед них, для цього треба всього лише дати слово, що будеш притримуватись їхнього кодексу честі. У гуру Дамбая відразу п'ять дружин, такий собі новий тип полігамної родини. Я могла би стати шостою, але це занадто. Цей Дам-

бай, як на мене, справжній деспот. Уважний і щирий, але ж все одно – деспот. Схиблений на диханні, він постійно всім каже – дихай рівно, глибоко, насолоджуйся життям і ні про що не думай. А ще: вдихай – гарне, видихай – погане. Мене страшенно здивувало, що всі його п'ять жінок вільні, відкриті до стосунків з іншими мужчинами. Ревнощі, за їхнім кодексом честі, – недостойне почуття, і воно вбиває любов. Подібне безглуздя я чую вперше. Дамбай говорить: «...Я вам все віддав – серце, розум і ...» Ну, Ви розумієте, пані Наталю. І, мовляв, усе це – єдине ціле в коханні до всіх його дружин. Теж мені свята трійця! Він чомусь відчуває себе богом на Землі! Нахабство й те, що постійно наголошував – у самому моєму імені вже закладене «дам», а не заберу. Створив такий сусальний родинний полігамний рай – світ без болю й страждань. А рай той – штучний, несправжній, прісний. Він ніякий. У ньому не помирають від кохання та ревнощів, справжніх почуттів. Там всі так обережно грають з істинами, з душею, з пристрастю... Не для мене це... я ж – дика кішка! О, як я вмю ревнувати! Коли Арсен зраджував з цією драною Ірен, – о, я побила посуд і нігтями зборонувала його обличчя! І навіть снодійного напилася, але він вчасно викликав «швидку». Я була ладна купити мисливську рушницю й застрелити його просто в галереї... Цей прісний світ вегетаріанського кохання розсердив мене: чоловіки й дружини – як родичі, як брати і сестри. Нісенітниця, та й усе! До того ж, у комуні годували самою квасолею та капустою, а мені так хотілося кусень смачного м'яса!

І річ навіть не в традиційних моральних чеснотах, не в моїй слов'янській ментальності, а в звичайнісінькій гігієні... Ось що я бачила в Монголії – у юрті немає кімнат, молоді й старі живуть поруч, відділені лише скринями. Теж начебто коммуна. Людей у тій юрті повно вдень і вночі, і молоді, накрившись ковдрою, спокійно кохаються. Але ж – тільки він і вона. Все. Більше ніхто для кохання не потрібен...

А далі пішов монолог про сексуалізацію суспільства, про те, що вся модна індустрія, шоу-бізнес, кіно, реклама, парфуми й цукерки – усе просякнуте сексом, його пропагандою.

... І якщо я не роблю кохання кожен день, то зі мною щось не те, я – не людина? А це – не так! Я знаю: кохання між чоловіком і жінкою на все життя – велика ілюзія людства. По суті, усі чоловіки – полігамні. А жінкам до вподоби – постійні стосунки. Вірність – це так прекрасно! Собі і йому! Так, ми абсолютно вільні в коханні, але ж коли ми свідомо приймаємо рішення – бути разом, тільки з ним, відповідати одне за одного, то так воно і є...

Потім? Потім? Що було потім?.. Майже весь червень ми жили у Назара на дачі. У милій білій хатинці, що дісталася йому від покійної матері. У ній пахло побіленими стінами, гарбузовим насінням і ладаном.

Яна походжала по старому саду у великому солом'яному капелюсі й будувала плани:

– Між цими яблунями ми повісимо гамак, а ось тут, пане Назаре, потрібно негайно збудувати альтанку, оповити плющем, а поряд поставити мангал.

Вона кидалася робити все – прибирати, прати фіранки, полоти картоплю. Миючи посуд, вона перебила всі тарілки, що zostалися в господі від матері. Разом з бур'яном виполола всю матіюлу під вікнами, а дізнавшись, гірко плакала... З рослинами, квітами потоваришувати в неї ніяк не виходило.

Якось раніше, напередодні Нового року, вона налила води в наші найкращі винні фужери й повстромляла у них великі цибулини з якимось суперважливим ворожінням. На кожен бокал з цибулинами вона понаклеювала папірці з іменами відомих їй чоловіків нашого оточення – начебто моїх залицяльників. З одним з них я повинна ось-ось зв'язати свою долю, а обранцем мав стати той, чия цибулина найшвидше проросте й зазеленіє... Ось таке ворожіння.

Серед моїх залицяльників значилися Назар (безперечно, було логічно внести першим його до списку), Іван Миколайович (сусід з квартири навпроти, такий високий добродій, який щодня вигулює великого чорного пса й трішки зневажливо вітається з усіма), Василь (товариш Назара по мисливству і спільних посиденьках:

«Трішки ревнощів Назару не завадить»), власник магазину «Фламінго», привабливий вірмен Давид, з яким ми навіть не були знайомі («...Це не суттєве, що не знайомі. Він дуже симпатичний, із богемною бородою. До того ж заможний, у нього гарне авто... Дружина Карина й двійко діток – дрібниці...»). Останнім за списком ішов Степан – колега по роботі, який ненавидів цигарковий дим, трохи заїкався, носив окуляри з грубими скельцями, мав у свої тридцять п'ять славу цнотливого хлопчика, який у своєму житті любив лише одну жінку – свою матусю («Саме з таких виходять справжні чоловіки!»).

Першою проросла й буйно зазеленіла цибулина Івана Миколайовича. Яна засмутилася:

– Це його нікчемні жалюгідні флюїди проникли крізь стіни й зіпсували чистоту експерименту... Казала ж – потрібно негайно виїжджати з цієї квартири...

А якось ранком вона поїхала на ринок за м'ясом... Доїхала тільки до магазину квітів і повернулася звідтіля з десятком квіткових горщиків, у яких доживали віку зачахлі рослини... («Тільки їй могли «впарити» за таку велику суму таку кількість мертвих пропащих рослин», – виголосив свій вирок Тарас).

Вона пересаджувала їх у «надзвичайно родючий ґрунт», обприскувала, поливала, підживлювала за спеціальною книгою, розмовляла з ними – ні одна з них не повернулася до життя... Ідея створити зимовий сад на підвіконні зазнала прикрої поразки.

...Це все зрозуміло. Ми ж не на Багамах, – виправдовувалася Яна. – Не та широта... Між сакральними місцями планети є уявні лінії. Вони йдуть від піраміди Сонця в Мексиці до єгипетських пірамід, від британського Стоунхеджа до кам'яних статуй на острові Пасхи. Ці лінії перетинаються в районі Південних Багам. О, це маленькі такі, мініатюрні островки! Так і хочеться покласти їх на блюдце, і понести із собою! Коли взяти засохле листя й кинути у воду джерела, воно раптово зазеленіє. Мертві жучки й комахи після купання в цій живій воді починають літати... Інколи живе здається таким мертвим, і – навпаки... не вистачає лише крапли-

ни води... У цьому нашому світі є стільки незрозумілих дивовижних речей! Інколи – щось таке трапляється, і ми не в змозі його структурувати, пояснити, розитовхати по звичних шухлядах, розкласти по полицках... А, може, не потрібно розкладати? І саме в цьому головна людська мудрість, га, пані Наталю?..

А що було потім?... Вона зникла в черговий раз. У Завальнюка намічається персональна виставка, і вона обов'язково повинна бути на її відкритті й підтримати. І там будуть навіть пані Катерина з паном Віктором... І взагалі, це дуже відповідально, хвилююче. Ми досить пристойно одягли її для цієї важливої події: придбали стильний блакитно-бузковий костюм і елегантні туфлі зі сріблястими пряжками в магазині «Леді» – не відправляти ж її туди в чоловічих черевиках на два розміри більших! Вони й досі стоять у передпокої..

Щодо реальності події особливих сумнівів не було: у теленовинах ніколи не розкажуть про персональну виставку неіснуючого художника, а перша особа країни, разом з дружиною не навідують того, кого немає. Але ж телевізор у квартирі майже не вимикався... Ми все чекали якихось повідомлень.

Потім нам зателефонувала з Корюківки... Янина тітка (вона таки насправді існувала!)

– Приїздіть, будь ласка, Олена померла. У неї була лейкемія. Поховання завтра.

Ми все зрозуміли... Ми поїхали. Тітка Тетяна виявилася блідою зажуреною жіночкою середніх літ. Від неї пахло пиріжками, а на подвір'ї росли мальви. Крім нас, пані Тетяни та її дочки з Києва, на похороні була ще старенька бабуся – сусідка. Яна... лежала у блакитно-бузковому костюмі, у туфлях зі сріблястими пряжками. Якась така маленька, тендітна, печальна...

– Та й не тітка я їй. Ніхто, – сказала нам потім Тетяна Петрівна, за поминальним столом. – Колись давно-давно я зустріла її в Києві на вокзалі. Зустріла голодну, холодну, з божевільними очима. Пожаліла, забрала до себе... Написала до її дитячого будинку – звідти прийшли її документи. Паспорт, атестат, свідоцтво про народження... Олена Волошко її звали. Її немовлятком знайшли край житнього поля по-

серед волошок... Тому й нарекли так. Лежала, загорнута у квітчасту циганську хустку... Ви ж бачили, якою вона була – смаглявою, з чорними очима... Справжня циганочка. Донька влаштувала її консержкою в столичну багатоповерхівку, жили там одні знаменитості, але вона працювала старанно, усім переймалася. Її всі любили – двірник Арсеній, гарний такий дідок... Його дружина підгодовувала її, турбувалася. З однією журналісткою потоваришувала, купатися до неї ходила, чай пити... Професор, степенна така людина, завжди з важким портфелем ходив, він на третьому поверсі жив у великій квартирі, казав мені – їй вчитися потрібно, здібна дівчинка... Вона книги в нього брала читати. Але куди їй вчитися? Хворобливою була, неприємною... Потім зникла, усе покинула... Потім з'явилася... Щаслива – я знайшла свою родину. Розповідала, яке гарне життя тепер у неї, як ви її любите, які цікаві люди до вас приходять, про презентації, видавництво... Ми думали – вона все вигадує, як завжди... Знаєте ж, які вони, ці дитбудинівські діти... Лежать під казенними ковдрами й усю ніч одна одній розповідають казкові історії.

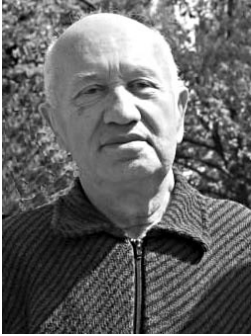
Одного разу відвела її до лікарні, здали аналізи... До Києва нас направили, там уже остаточно поставили діагноз – лейкемія... Зробити вже нічого не можна було. Приїхала до мене помирати, вас не хотіла засмучувати, зайвих клопотів завдавати... Вона всім вам подарунки залишила...

Донька винесла з іншої кімнати шаль для мене (вона все ж таки її сплела!), великий глобус для Тараса, а Назару, який вже став мені чоловіком, товстенну книгу про мисливські рушниці.

Яна, Яна...

Нескладна, сповнена живих емоційних рухів, з тоненькими ручками. Доросла дитина, яка змагалася, як уміла, зі своєю самотністю, нещасливою долею, хворобою. Велика мандрівниця, що подорожувала лише у своїй уяві, смішна вигадниця історій, у які свято вірила. Яка так хотіла жити, а коли померти – то тільки від кохання... Їй не вистачило всього лише крапельки живої води...

Яна Яновська. Олена Волошко. Я сумую за тобою. Ми всі сумуємо... Пробач нам!

Брик Олексій Григорович народився 15 травня 1935 року в селі Кузьминцях Гайсинського району Вінницької області. Батько загинув на фронті. Мати працювала в колгоспі. Згодом сім'я переїхала до міста Гайсина, там і пройшли юнацькі роки Олексія.

У сьомому класі почав писати вірші. Кілька з них було надруковано в районній газеті «Радянське село». Наступного року його нові вірші уже з'явилися у журналі «Піонерія», а оповідання «Мать» – у журналі «Юність».

Навчаючись у Молдові у Бельцькому педагогічному інституті (факультет філології та психології) і Київському державному університеті імені Т.Г. Шевченка (романо-германська філологія), юнак продовжував писати вірші й оповідання. Друкувався в газетах «Вінницька правда», «Радянська освіта», у журналі «Зміна».

Олексій Брик згодом переїхав до Чернігова. Працював учителем, директором школи, викладачем Чернігівського технологічного університету. Відмінник народної освіти, відзначений урядовими нагородами.

У 90-ті роки минулого століття Олексій Григорович повертається у літературу. На шпальтах газет «Наш край», «Чернігівський вісник», «Деснянська правда» з'являються яскраві хвилюючі оповідання, а починаючи з 1999 року одна за одною виходять його книги «Диво-жінка», «Гра в коники», «Не схили чола», «Всі хочуть жити», «Спадкоємиця мудрих», «І возлюби...», «Шоколадка», «Таємниця амулета».

Олексій Григорович Брик – член Національної спілки письменників України.

Друкується у вітчизняних та міжнародних часописах. Він – один із співавторів книги «Живими залишилися тільки ми» (свідчення і документи) за редакцією доктора Бориса Зобарка, член редколегії «Книги пам'яті», редактор кількох книг.

Живе у Чернігові.

БЛАКИТНІ ТРОЯНДИ

Новела

1

Павло побачив її в ресторані на весіллі свого однокласника. За столом вони виявилися поруч. Сталося це випадково чи друг «услужив», Павло не знав, але дівчина йому сподобалася з першого погляду.

Біля нього сиділа розкішна блондинка з розпущеним довгим волоссям, синіми, ніби волошки, очима, довгими ногами. Напівоголені груди притягували до неї погляди сильної статі.

Коли почалися танці, Павло запросив її. Танцювала вона чудово, а він від хвилювання раз у раз збивався з такту вальсу. Був набагато вищий за неї, спортивна статура, шатен з незвичайними зеленими очима.

– Може, все-таки назвете своє ім'я? – узяла ініціативу на себе.

– Ой, перепрошую, я Павло, а вас як накажете величати?

– Анжела. Ось ми й познайомилися, і давай називатимемо одне одного на «ти», гаразд? – усміхнулася до нього.

– А хіба тобі можна відмовити? Та не такий я вже й старий, щоб звертатися до мене на «ви».

Від її усмішки навколо ніби все засяяло. Потужна музика лилася хвилями, і щось у тій музиці було таке незвичайне, що, здавалося, співає все навколо, а в самій мелодії нічого земного: кришталево чиста, відділена від людських пристрастей, вона здіймалася в піднебесся. Голос Анжели повернув Павла до дійсності:

– Ходімо. Нас кличуть за стіл.

Поки тривало весілля, вони весь час танцювали разом. Анжела розповіла йому, що працює в престижній фірмі й заочно навчається на останньому курсі університету.

– Так це ж мій університет!

– Невже ти теж там учишся?

– Минуло вже більше семи років, як закінчив, зараз я працюю там.

– І ким? Щось я тебе жодного разу не бачила в університеті.

– Можливо, і зустрінемося під час захисту дипломної роботи.
Я член комісії.

– Ти? Мабуть, заливаєш? Хіба що проводиш практичні заняття. Цьому я ще можу повірити, але щоб членом держкомісії... Пожартував, чи не так?

Він не встиг відповісти.

– Агов, професоре, досить там щебетати з моєю подругою, ідіть, вип'ємо, – покликала наречена. – Нічого їй мозок «пудрити»!

Анжела здивовано глянула на неї:

– Який професор! Жартуєш?

– Жодних жартів. Павло справді доктор наук, професор. Він що, тобі не сказав? Скажи моїй дружці, – звернулася до жениха наречена, що вже добряче хильнула, – невже я брешу? Саме так, Анжело, Паша у нас світило. Його не хотіли навіть зі столиці відпускати, пропонували роботу в міністерстві. Не кажучи вже про університет. Ледве вирвався...

Коли розходилися з ресторану, Павло запропонував відвезти Анжелу додому на таксі, але та навідріз відмовилася.

– Поїду «маршруткою». Вони працюють у вихідні допізна. Якщо бажаєш, можемо пішки пройтися, подихаємо свіжим повітрям. Поглянь лише, яка чудова ніч!

Павло й Анжела повільно крокували тротуаром. Зрідка повз них проїжджали машини. Була травнева тиха ніч. У косих відблисках місячного сяйва плив сірий серпанок. Цвіли яблуні, черемха й бузок. Усе було свіже, зелене, запашне, як у дитинстві. Юнак і дівчина пройшли міст і спустилися до річки. Вода, освітлена місяцем, здавалася яскраво-зеленою. Десь співав соловейко...

Після цього Павло з Анжелою іноді зустрічалися в місті. Вечорами спілкувалися інтернетом годинами. Анжела Павлові подобалася все більше й більше, та й хлопцеві здавалося, що він їй теж не байдужий. Вона не приховувала, що в неї були до нього друзі серед хлопців, але усі – не те. «Їм треба було від мене – сам знаєш чого. Коли натякали, відразу відшивала...»

Зверталася іноді до нього по допомогу. Пояснював, як виконувати те чи інше завдання, знаходив для неї першоджерела. Часто обговорювали нові фільми й книги. Особливо Анжела захоплювалася поезією Блока.

Якось дівчина зненацька зайшла до Павла на кафедру. Молода колега, викладачка філософії, що, очевидно, теж на щось розраховувала, коли Анжела пішла, запитала :

– А це ще що за лялечка?

– Студентка-заочниця приходила на консультацію. Що ти можеш сказати про неї?

– Модель-красуня, з характером дівчинка, самозакохана, емоційна, лідер, любить блиск і славу, сама не світило, та зробить усе від неї залежне, щоб засвітитися в променях чужої зірки. Не червоної, Павле Івановичу. З тобою все зрозуміло. Цяцька приваблива, але іграшки, що блистять, приваблюють і інших. На жаль, не всяка іграшка встоїть перед спокусою.

– Ти що, ревнуєш?

– Просто застерігаю. Я в жіночій психології краще знаюся, ніж ти. Дивися, не обпали крилець.

Вона їх ще не раз бачила, коли Анжела зустрічалася з Павлом в університеті. Нічого не казала, тільки саркастично всміхалася. Павло помічав: Анжелі подобалося, коли його студентки, зустрічаючи їх разом, зазрили її.

Йому хотілося бувати з нею частіше, та Анжела знаходила щоразу привід, аби відмовитися: то стомилася на роботі, то потрібно допомогти матері, то з подругою зустрітися. Іноді відвідувала з ним спектаклі місцевого театру. Якось, переглядаючи комедію, голосно сміялася, спостерігаючи, як Павло реагує на гру акторів. Такою емоційною й життєрадісною побачив Анзелу вперше.

Зненацька в її сумочці «відгукнулася» мобілка: отримала есе-меску, прочитала. Обличчя дівчини відразу спохмурніло. Коли закінчився спектакль, заквапилася додому.

– Щось трапилося? – поцікавився Павло.

– Нічого страшного.

– Я проведу тебе.

– Не треба. Я сама доберуся.

І все-таки він наполіг. У під'їзді їх зустріла її мама:

– Де ти вештаєшся? Тут мені весь вечір своїми дзвінками...

– Мамо, я не одна, удома розповіси, – перебила її Анжела.

– З ким це ти? Хвилинку, мені твоє обличчя, парубче, здається, знайомим. Де я тебе могла бачити? Господи, невже Павлик? Ну й вимахав! Метр дев'яносто, угадала?

– На п'ять сантиметрів менше.

– Упізнав мене?

– Ще б пак! Як можна забути свою першу вчительку?

– Дуже постаріла?

– Та ні! Зовсім не змінилися!

– Анжело, це Павлик. Яким учнем був! Тепер такі рідко стрічаються. Як склалося твоє життя, мій хлопчику? Господи, чого ж це ми в під'їзді стоїмо? Ходімо до нас, сусідів я й завтра зможу провідати.

– Уже пізно. Павлові додому час. Я з ним, як бачиш, знайома, сама розповім тобі, чим він займається. До побачення! – махнула йому рукою. – Пішли додому, мамо!

Він був збентежений. Павлові з Анжелою завжди було цікаво проводити час – і раптом такий конфуз. Його зіркі очі завжди все зауважували, а аналітичний склад розуму міг дати правильну оцінку тому, що відбувалося в ученому світі. Але ось тут він виявився неспроможним. Ішов повільно, заглибившись у свої думки. Невже чимсь скривдив Анжелу чи зовсім їй не подобається?..

Під настрій була й погода, що надто швидко й непомітно зіпсувалася. Темні свинцеві хмари низько пересувалися над будинками сплячого міста. Тьмяні вогні неонових реклам блякло миготіли в чорній темені ночі.

– Ти що, уже й друзів не впізнаєш? Вигадуєш щось нове для нещасних студентів? – Павло підвів голову й упізнав свого однокласника, у якого був на весіллі. – Ну, як твої справи, не одружився ще? – потис Павлові руку. – Пора, брат, пора. Ти один неодружений

залишився з нашого класу. Дивися, не засидься в парубках, ось-ось стукне двадцять вісім.

– Коли одружуватимуся, обов’язково запрошу тебе на весілля. А поки що ні на кому.

– А Анжела? Яка дівчина! Як гадаєш, навіщо на своєму весіллі я вас поряд посадив за столом? Не лови бліх, Пашо! Утратиш Анжелку! Дівчина-красуня, чого тільки її фігура варта, та й зріст 175 – модель!

– Щось у нас не виходить, – розповів про їхні взаємини.

– Я не завжди її розумію, – повідав про сьогоднішній вечір.

– Не роби передчасних висновків. Ще не народився той чоловік, який може зрозуміти жінку. Та й вони самі іноді таке витворюють, що потім все життя шкодують. Ти думаєш, я свою дружину розумію? Подумаєш, хтось дзвонив їй увесь вечір. Ну то й що з того? Їй двадцять два, ти впевнений, що вона ні з ким до тебе не зустрічалася? Може, хто й сохне за нею, але ж тобі віддана перевага.

– Тоді чому вона не хоче «світитися» зі мною у своїй компанії?

– Не квапся, «засвітишся»... А щоб тебе не мучили сумніви, зроби їй пропозиція вийти за тебе заміж. І не відкладай. Дівки продукт, що швидко псується, їй уже не вісімнадцять. От і почуєш відповідь. Ну, бувай! Я тепер одружений, дружина вдома на мене чекає.

Довго думав Павло, як порозумітися з Анжелою. Під час їхніх нічних листувань в інтернеті вона марила синіми трояндами, виведеними недавно в Ботанічному саду в Києві. Вирішив подарувати їй квіти. Узяв вихідний в університеті й поїхав у столицю. Купив 25 синіх троянд, йому оформили букет.

А ввечері, коли Анжела поверталася з роботи, зустрів із синіми трояндами біля дверей її квартири. Побачивши букет, дівчина ойкнула, на очах проступили сльози. Обійняла його, міцно поцілувала в губи й пригорнулася до нього. Не вірила, що тримає рідкісні сині троянди, про які могла тільки мріяти. Треба було побачити її здивоване обличчя. Шепотіла: «Невже це мені? Де ти їх узяв?» – «У Києві купив...» – «Так ти ж витратив на них стільки грошей!

Скільки вони коштують?» – «Навіщо тобі знати? Це ж для тебе...» – теж відповідав пошепки. – «І все ж?» – «Ну, якщо ти так наполягаєш, половину своєї місячної зарплатні...» – «І зірку для мене зміг би з неба дістати?» – «Яку тобі зірочку? Покажи лише! Послухай, Анжело, – вимовив схвильовано, – я кохаю тебе! Виходь за мене заміж! Не кажу негайно. Тобі ще потрібно університет закінчити. Подумай...»

Вона, зануривши обличчя в квіти, мовчала.

– Що з тобою?

– Нічого, мені добре. Це я від радості. Мені й раніше дарували троянди, але щоб такі!

Їх огортала казкова тиша. Під'їзд дихав ароматним запахом троянд...

Павло повертався додому. Летів, немов на крилах. Поглянув на засіяне зірками небо. Здалося, що вони виконували для них серенаду. Місяць, повільно рухаючись небосхилом, ніби підморгував і ласкаво всміхався до хлопця...

Вранці Павла розбудив телефонний дзвінок. Зняв слухавку. Це була вона.

– Ще спиш? Ось що я тобі скажу: залишимося друзями.

Він не повірив власним вухам. Запитав розгублено:

– Жартуєш? Не лякай мене, Анжело.

– А я з тобою й не збиралася жартувати: сказала те, що думаю.

– Що ж тоді було між нами вчора ввечері? Адже ти сама проявила ініціативу.

– Нічого, окрім емоцій. Ти мені подобаєшся, але й не більше. У мене був хлопець. Як я його кохала! А він мене зрадив. Відшила зрадника. Тепер моє серце замкнуте для всіх, – схлипуючи, кинула слухавку.

Довго Павло не міг отямитися. Потім вирішив все-таки поговорити з Анжелою. У другій половині дня зайшов у крамницю, купив коробку цукерок і поїхав до Анжели додому. Подзвонив у двері, відчинила бабуся.

– Покличте, будь ласка, Анжелу.

– Її немає вдома, пішла прогулятися. Заходьте. А хіба вона не з вами?

– Ні, як бачите. Я зараз зателефоную їй, – набрав на мобільці номер її телефону. – Де ти?

– З подругою.

– Нам треба зустрітися.

– Не варто. Це нічого не змінить. Не ображайся на мене. Мені здається, що після всього ти не захочеш, щоб ми навіть і друзями залишалися. Та не роби з цього трагедії.

– Усе нормально. Трагедією для мене була смерть мого батька. Переживу.

Вона відімкнула мобільку. Бабуся, що продовжувала спостерігати за ним біля відчинених дверей, чула їхню розмову. Сумно зітхнувши, запитала:

– Ви, напевно, Павлик? Знову моя онучка щось витворила?

– Не вийшло, як бачите. Ось ці цукерки передайте, будь ласка, Людмилі Іванівні. Вона була моєю першою вчителькою. До побачення!

– Не зважайте, юначе, ранок, як мовиться в казках, вечора мудріший...

Саме в цей час Анжела радилася зі своєю подругою, розповідаючи про нього.

– Нічого не розумію, – докоряла та їй. – Павло тебе любить. Який хлопець! Закінчив школу із золотою медаллю, президентський стипендіат в університеті, у двадцять три роки – кандидат наук, через п'ять років захистив докторську дисертацію. Не п'є, не курить, на дівчат не заглядається, хоча студентки в захваті від нього. Інша на твоєму місці пищала б від щастя, а ти все носом крутиш...

– Та розумію я все, але ж серцю не накажеш...

– Усе не можеш забути своє перше кохання?

– Я тепер нікому не довіряю.

– Це ти з Павлом тільки що по телефону розмовляла?

– А з ким би ще?

– От що я тобі скажу, Анжелко, коли ти вирішила порадитися зі мною. Не будь дурною. Не розлучайся з ним. Кращого не знайдеш.

– Легко тобі говорити...

– У мене теж було неземне кохання. Та, як бачиш, вийшла я заміж за однокласника Павлового. Ти думаєш, що я свого чоловіка так уже й дуже кохаю? Нічого подібного: звикнемо – злюбимся. Сімейне життя – це не романтичні поцілунки на лавочці під місячним сяйвом. Начиталася Блока й мариш, сама не знаєш, чого тобі хочеться. Якщо шукаєш принца на білому коні, то скажу тобі, що їх не буває.

– Помиляєшся, бувають.

– Якщо й бувають, то дуже рідко й одружуються вони, як правило, з принцесами, а, як мені відомо, ти до них не належиш.

– Я взагалі, напевно, ніколи не вийду заміж.

– Не мели дурниць! Ніхто не змушує тебе відразу виходити заміж за Павла. Ти ж сама казала, що тобі дано час для роздумів. Придивися, погуляйте ще якийсь час. Не дурій!

Коли Анжела повернулася додому, бабуся докірливо поглянула на неї. Хотіла щось запитати, та мама покликала Анжелу й зачинилася з нею в кімнаті. Про що вони говорили, бабуся не чула, та коли онучка зайшла в кухню повечеряти, очі в неї були заплакані. А згодом дівчина повела на прогулянку собаку.

О 23 годині на дисплеї комп'ютера в Павла висвітився напис: «Доброго вечора! Мені важко розібратися з курсовиком. Не допоможеш?»

Уранці Анжела зателефонувала: «Даю на збори десять хвилин. Зустрічаємося біля річки на нашому місці. Одягни спортивний костюм. Буду з собакою».

Він викликав таксі. Анжела вже чекала на нього. Болонка першою побачила Павла, кинулася до нього, скочила на руки й лизнула в обличчя.

– А мій собака любить тебе, – промовила ревниво дівчина.

«Більше, ніж його господиня», – подумав він, та промовчав.

Разом провели кілька годин. Про сині троянди більше не згадували...

Як і раніше, Анжела й Павло спілкуються у вечірній час в інтернеті. Жартують, гострословлять, про кохання – жодного слова...

Пізно вночі, коли Анжела засинає, їй сняться блакитні троянди. Вона пильно вдивляється в них – і квіти несподівано набувають червоного кольору... Троянди її першого кохання. Анжела притискає їх до грудей, вдихає їхній дурманний запах – і стогне уві сні...

Болонка підхоплюється з місця й підбігає до ліжка. Упевнившись, що з дівчиною все гаразд, лягає на килимок біля дверей і засинає...

Спить місто, сплять будинки, сплять люди. Тьмяно мерехтять зірки, і продовжує свій нескінченний шлях місяць по засіяному невеличкими хмаринками небу...

ШКАРАЛУПА КАЗКОВОГО ГОРІХА

Продовження новели «Блакитні троянди»

2

Грудень видався непередбачувано теплим: мокрий сніг змінювали надоїдливі дощі, а нічні морози перетворювали калюжі у великі крижані ковзанки. Перехожі проклинали ожеледицю, потираючи ушкоджені після падіння місця...

Павла Івановича теж не обминула така okazія. Повертаючись із університету додому, падав кілька разів. Приймаючи душ, побачив на стегні чималий синець. Та це його не вивело з рівноваги. Був у доброго настрою. Ось уже кілька вечорів готував для Анжели новорічний подарунок. Робота забирала чимало часу: хотів здивувати дівчину власним оригінальним витвором.

Напередодні Нового року йому виповнювалося двадцять вісім. Запропонував Анжелі в компанії друзів відзначити в одній з міських кав'ярень його день народження. Вона якусь мить помовчала, а потім сказала:

– Мені незручно. Святкуй сам зі своїми друзями, а ми з тобою згодом відвідаємо якусь кафешку. Йому нічого не залишалося іншого, як погодитися...

І ось настали передноворічні дні. Подарунок був готовий – вітальна картка з кольоровим портретом Анжели на титульній сторінці, два компакт-диски з ілюстрованими малюнками та фрагментами її улюблених персонажів з книжок і кінофільмів, її улюблений дитячий фільм «Три горіхи для Попелюшки». Придбав фотоальбом у вигляді старовинної книжки-шкатулки з ілюстраціями середньовічних майстрів Відродження на обкладинках, кольоровим сканером створив колажі в центрі й розмістив їх у альбомі.

Зустрілися 31 грудня, наступного дня після його іменин. Заїшли в кав'ярню.

– Замов для мене філіжанку кави. Тільки без тістечка й цукру.

– Може, якихось фруктів?

– Ні, більше нічого не треба. Ну, вітаю тебе з днем народження, – сказала якимось буденно після випитої кави. «Навіть руки не потиснула, – промайнула думка, – а я гадав, що поцілує...» – Ось тобі мій новорічний подарунок, – протягнув Анжелі пакет.

– Дякую. Я для тебе теж приготувала подарунок. Ходімо до мене. Побачиш мою ялинку, та й бабуся хоче з тобою зустрітися.

– Зачекай, куплю для бабусі цитрусових.

Старенька поцілувала Павла, подякувала, захотіла з ним порозмовляти, але Анжела взяла його за руку й повела у свою кімнату, зачинивши двері. Бабуся підійшла до вікна й сумно зітхнула.

– Подобається тобі моя ялинка? – звернулася Анжела до Павла.

– Мені все подобається, що пов'язано з тобою.

– Ось тобі мій подарунок, – дістала з-під ялинки записничок.

– Дякую. Подивися, що я тобі подарував.

Вона витягнула з пакета диски й фотоальбом. Мабуть, він сподобався їй.

– Яке диво!

– А ти заглянь в середину.

– Ну й молодець ти! Сам макетував?

– А то хто ж...

– Дякую.

– Може глянеш, що на дисках?

Вона дістала ноутбук. Коли побачила «Три горіхи для Попелюшки», не стрималася й почала переглядати фільм. Здається, забула, де вона і з ким, поринувши в далеке дитинство. А він, спостерігаючи за дівчиною, не міг відвести від неї погляду, та вона цього не помічала. Коли завершилися останні кадри, ще якийсь час сиділа мовчазна й невесела, забувши про все.

Із задуми її вивів голос бабусі:

– Анжелко, не забула, що треба ще дещо прикупити на Новий рік? Сходиш у гастроном?

– Я тобі допоможу, – напросився Павло.

– Ну що ж, ходімо, – погодилася вона.

Анжела купувала продукти, а він носив за нею сумку. Вони привертали погляди: дівчина в голубій плетеній шапочці під колір очей, короткій шкірянці й синіх джинсах, він – у такому ж одязі, тільки без головного убору. До них підійшла жінка похилого віку, привітала з Новим роком, що ось-ось мав уступити у свої права:

– Яка чудова пара! – промовила тихо. – Живіть, дітки, у мирі й згоді!

– Дякуємо, тіточко, – сказав Павло. Анжела промовчала.

Підніс покупки до під'їзду. Коли передавав сумку, у Анжели обіззався мобільник. Вона, мабуть, все ще продовжувала перебувати під враженням недавно переглянутого фільму про Попелюшку. Повільно дістала мобільник, натиснула на кнопку, і Павло почув чоловічий голос:

– Я тобі орхідею купив, подарую на Новий рік...

Вона всміхнулася Павлові, а абоненту відповіла:

– Поговоримо згодом. Дякую за допомогу, – кивнула Павлові й попрямувала до ліфта.

Та «орхідея» примусила понервувати, коли повертався додому. «Але ж вона провела зі мною майже весь день, запросила до себе,

вручила подарунок, мало хто їй міг купити квітку», – переконував себе, та душу все ж огортав неспокій.

Новий рік зустрів удома з мамою. Рано пішов спати, довго не міг заснути: «Цікаво з ким вона зараз?» – не покидала думка. Першого січня після обіду зателефонував і привітав Анжелу з Новим роком. Обізвалася сонним голосом:

– Я тебе теж вітаю!

– Перепрошую, що розбудив. Може, пройдемося. Погожа дняна. Сон ніби рукою зніме.

– Я хочу спати.

– А як щодо завтрашнього дня?

– Відпадає: поїду на шашлики.

– Тоді зателефонуй мені, коли звільнишся.

– Гарзд, – позіхнула й відімкнула телефон.

Кілька днів він чекав від неї дзвінка. В Інтернеті Анжела теж не з'являлася. Нарешті не втерпів і сам зателефонував їй. Відгукнулася захриплим голосом.

– Що з тобою? – запитав стурбовано.

– Застудилася на шашликах.

– Можна провідати тебе?

– Ні в якому разі! У мене поганий вигляд.

Знову замовкла на кілька днів. Він сидів біля комп'ютера з підключеним інтернетом, вдивлявся в дисплей – Анжела не виходила на зв'язок.

Зателефонував:

– Я здав твої лабораторні роботи й дізнався, коли розпочинається зимова сесія в заочників.

– Дякую... – І жодного слова більше, а він так хотів почути його від неї.

– Анжело, що трапилося? Нам треба поговорити. Зустрінемося завтра.

– Не зможу.

– Чому?

– Їду з друзями в Київ на ковзанку.

– У машині не знайдеться для мене місця?

Вона, мабуть, не чекала подібного запитання, тому на якусь мить затрималася з відповіддю, та через хвилину відповіла:

– Ні.

Павло Вимкнув телефон. Мама подивилася на нього. «Аж по-сірів», – зітхнула важко, та синові нічого не сказала...

Анжела повернулася зі столиці стомленою й роздратованою. На пропозицію матері повечеряти невдоволено відповіла: «Я не голодна!» Дістала Павлів подарунок . Розгорнула альбом. Уважно вдивлялася в персонажі колажів. Їй раптом здалося, що вона й сама потрапила в казку й мчить на коні, наздоганяючи принца. З альбому випала засушена нею блакитна троянда, яку вона туди помістила. Зів'яла орхідея сиротливо визирала з вази...

Різкий телефонний дзвінок змусив Павла повернутися з коридору. «Нарешті», – прискорено забилося серце. Ухопив слухавку: «Алло, говори, я слухаю!» Даремно він сподівався. Це була не Анжела. Упізнав знайомий голос кандидата наук, викладачки філософії:

– Павле Івановичу, що робиш? Не проти подихати свіжим зимовим повітрям, ні? Тоді зустрінемося в міському парку.

– І справді, чому б тобі, синку, не прогулятися, – заохотила мати, що почувала, мабуть, запрошення дівчини. – Весь час сидиш біля комп'ютера. Аж позеленів...

Колега вже чекала на нього. Струнка, висока, кароока, з розпашілим на морозі обличчям, несподівано нагнулася, схопила грудку снігу й жбурнула в

Павла:

– Я змерзла, чекаючи на тебе, доганяй! – кинулася в гущу дерев.

«А вона вродлива», – зазначив про себе, і побіг за нею. Раптом зачепився ногою за пеньок, засипаний снігом, і впав біля високої сосни, на якій щось ворушилося. Підвівся. Зверху посипалося – і біля його ніг впало дві половинки горіхової шкаралупи. Глянув догори: перебираючи швидко лапками, утікала білочка, тримаючи

в зубах серцевину горішка. «Три горіхи для Попелюшки» – несподівано зринуло в пам'яті...

До нього поспішала колега. Підбігши, схвильовано запитала:
– Павле, що трапилось?

Побачивши оголений пеньок і місце падіння, струсила з Павлової дублянки сніг:

– Ти не забився, бува? – нерішуче обійняла.

У нього ніби полуда спала з очей. Несподівано для себе погладив дівчину по холодній щоці.

З верхівки сосни за ними спостерігала білочка.

Наступного ранку, коли Павло вже збирався йти на роботу, на дисплеї висвітилося:

– Привіт! Як справи?

Це була Анжела.

ЯК ТЕБЕ Я КОХАВ...

Продовження новели «Блакитні троянди»

3

В останні дні весни таке траплялося не раз: ранок обіцяв ясну днину, а вночі періщив рясний дощ. Наступного дня прояснювалося, а ввечері знову все повторювалося. Небо й вода – два відтінки пастельної блакиті...

Павло з Анжелою після випускного вечора, де Анжелі вручили диплом про закінчення магістратури, поверталися з університету. Цю урочисту подію в житті дівчини він запропонував відсвяткувати в ресторані. Анжела погодилася.

У банкетному залі панував напівморок. Під звуки повільної музики у відблисках різнокольорових спалахів рухалися, мов тіні, безликі пари. Поки очікували на офіціанта, Павло вів розмову з Анжелою:

– Не бажаєш продовжити навчання? Ти ж закінчила магістратуру з відзнакою, а при університеті є аспірантура.

– А навіщо вона мені? Набридло тільки те й робити, що вчити-ся. Треба й про особисте життя подумати.

– Заміж збираєшся? – запитав нерішуче.

– Мені нікуди поспішати. Найперше, що зроблю, відсипатимуся тиждень. У мене відпустка ще не закінчилася.

Ліхтарі востаннє викинули набір кольорового різнобарв'я, стихла музика, у залі спалахнуло яскраве світло. До них підійшов офіціант. Вибираючи страви, Павло помітив, як Анжела кілька разів кинула погляд на сусідній столик, за яким сиділи два широкоплечих молодики.

– Вибрали? – нагадав про себе офіціант, підійшовши до них з пляшкою шампанського. Відкоркував обережно й налив у два фужери. – Презент дамі від чоловіків, – кивнув у бік сусідів.

– Ти їх знаєш? – пошепки, аби не почули, запитав Павло в Анжели, а офіціантові сказав: – Унесете вартість шампанського до мого рахунку.

– Перепрошую, але за нього заплачено. То ви будете ще щось замовляти?

Він не встиг відповісти. За їх столик перебралися обидва молодики.

– Привіт, Лялечко! Як ся маєш?

– Ми знайомі? – усміхнувся іронічно Павло.

– Лялечко, може, познайомиш нас зі своїм кавалером?

– Нам не потрібне ваше товариство, добродії. Забирайте ваше шампанське й повертайтеся туди, звідки прийшли, – відказав сердито.

– Лялечко, ти теж цього хочеш? – підвелися обидва. – А кавалер твій невихований. Ми ж хотіли по-дружньому. Дивись, одружитесь, можливо, колись і з нами не відмовишся поділитися Анжелкою. А ти, хлопче, нізащо образив нас. Проведи з ним виховну роботу, Лялечко, – окинули Павла глузливими поглядами.

Здобувшись на голос, той запитав:

– Що це все значить, Анжело?

Вона мовчала. Він тільки бачив її гарний чіткий профіль, освітлений м'яким жовтавим світлом. На Павловому обличчі застиг вираз страждання, розум відмовлявся вірити в те, про що хлопець

уже давно здогадувався. Немов намагаючись переконати себе, що це страшний сон, Павло знову поглянув на сусідній столик. За ним сиділи молодики, пили коньяк і щось жваво обговорювали.

– Анжело, я чекаю.

– Що ти хочеш від мене почути?

– Чому вони називали тебе Лялечкою?

– Так звертаються до мене мої близькі друзі.

– Хто ці чоловіки?

– Мої друзі.

– Але ж їм уже за тридцять. Що може бути в тебе з ними спільного?

– Слухай, Павле, перестань! Я тобі нічого не обіцяла, нічим не зобов'язана й не збираюся перед тобою звітувати. Хто ти такий, щоб улаштовувати мені допит?

– Але ж само собою зрозуміло...

У її очах майнула зневага:

– Ти ніби мала дитина! Я тобі не раз говорила, що їду в Київ гуляти, часто відмовлялася від зустрічей. Невже це не викликало в тебе жодних підозр? У наш час ніщо даремно не робиться. Я працюю в престижній фірмі. До нас іноді приїжджають іноземні гості. Я подобаюся не тільки тобі. Ти хоча б знаєш, яка моя заробітна плата?

– Звідки мені знати?

– Вона в кілька разів більша за твою. Іноді, крім основної роботи, мені доводиться виконувати й «іншу». Один з тих, хто послав нам шампанське, якщо тебе це так цікавить, начальник відділу фірми, де я працюю, а ти повівся з ними нахабно.

– Яка ж ти бридка, Анжело, – вимовив, скрегочучи зубами.

Її це, видно, не стільки образило, скільки спантеличило. Очі Павла наповнилися сльозами. Він уже не пам'ятав, коли востаннє плакав. Сповнений гідності, розпростер плечі й глянув їй прямо у вічі. Вона витримала його погляд.

– А я кохав і продовжую кохати тебе:

Як кохав я тебе,
Знають сонце і зорі.
Обіймав, цілував
В віртуальнім просторі.

– Не треба, Павле. Ти просто ідеалізував мене. У цьому, звичайно, є і моя вина. Я більше не хочу про це чути. Але не така вже я й бридка, як тобі здається. А ти завдав мені болю. Той, хто по-справжньому кохає, не завдає коханій болю. Я ж тебе не кохала й не кохаю. Тепер і я тобі дещо процитую. Правда, не мною написане: знайшла в інтернеті. Отож послухай:

Дарувати себе –
Не значить продавати.
І поряд спати –
Теж не переспати.
А відпустити –
Це не упустити...

Використовувала тебе, визнаю. Щовечора листувалася: мені ж треба було університет закінчити. А що не погодилася за тебе вийти заміж, то ти тільки від цього виграв. Не склалося б у нас життя. Між іншим, одружився з викладачкою філософії. Вона тебе кохає. Бачила, як узимку в парку обіймалися.

– Підглядала?

– А навіщо це мені? Випадково стала свідком, коли вигулювала болонку.

– Моя колега, поки ти мене за ніс водила, устигла вийти заміж. Та я не жалкую: не кохав її.

– Перемучишся якийсь час і знайдеш для себе достойну дружину, яка кохатиме тебе. Прощай, Павле! – Рука в Анжели була холодна, голос навіть не здригнувся.. – Якщо зможеш, не згадуй мене лихим словом.

Йому дуже хотілося їй сказати: «Забути все – не значить все простити». Та він промовчав.

Вона встала із-за столу й пересіла до «широкоплечих». Мабуть, він довго простояв, нічого не тямлячи. Почув голос офіціанта:

– Вам зле? Вийдіть на свіже повітря. Ходімо, я вам допоможу. Не переймайтеся: ця дамочка тут часто буває в компанії поважних чоловіків...

«Анжела викреслила мене зі свого життя. Коли б міг її повернути, то зробив би все від мене залежне, щоб це сталося, та розбитий глечик не склеїш», – важко зітхнув.

Спустошений, розчавлений, він покинув ресторан. Неспроможний опанувати себе, Павло був мов той знесилений плавець, що здається на волю течії, якої вже не може подолати. У голові набридливо бриніло:

Та трояндна блакить
Десь давно вже зотліла.
Поцілунком на мить,
Що мене лиш зігріла...

Єдине, що залишалось – обернути поразку на перемогу.

За лаштунками багатоповерхівок котилася ніч. Павло йшов туди, де існував час, де існувало майбутнє. В очі йому заглядали зорі...

ОСТАННІЙ АКОРД

Закінчення новели «Блакитні троянди»

4

Ректора проводжали на пенсію. За видатні досягнення в галузі електроніки та підготовку наукових кадрів під бурхливі оплески присутніх представник Президента вручив академікові орден Ярослава Мудрого. Лунали, як прийнято в таких випадках, хвалебні оди виступаючих, називалися книжки, написані вченим, і зарубіжні академії, членом яких він числився.

Ректор, здавалося, не реагував на дифіраambi. Спокійно спостерігав за дійством, ніби це його не стосувалося. Не полишала думка: «Солодко співають, немовби в останню дорогу проводжують...» Коли ж запросили до слова, висловився лаконічно й коротко:

– Дякую, колеги, за співпрацю. Університет не зміг би досягнути успіхів без вашої сумлінної роботи. Моя нагорода – це й ваша заслуга. Запрошую викладацький склад і моїх друзів до ресторану.

– Зачекай, – підійшов до мене. – Мій водій підвезе нас. – Ти ж будеш?

– Правду кажучи, мене туди не тягне. Та хіба я тобі можу відмовити? Розумію, як ти себе зараз почуваш. Сам був на твоєму місці.

– Тоді ходімо.

З ректором я не тільки навчався в одному класі. Ми навіть сиділи за однією партою протягом семи років – з четвертого по десятий класи. Обидва закінчили школу з золотою медаллю, та в подальшому наші шляхи розійшлися: він навчався в технічному університеті, я – в гуманітарному. На канікулах ми зустрічалися. Дружба між нами тривала. Не раз запрошував мене працювати в його університеті, та я відмовлявся, викладав у інших, хоч його університет уважався найпрестижнішим у місті. На його закиди доводив: «Це може зашкодити нашій дружбі, на роботі всяке трапляється...»

Ми вийшли надвір. Під'їхала університетська машина. Він сів зі мною на задне сидіння.

– Не сумуй! – потиснув йому руку. – Настає час, коли нам доводиться залишати роботу. Тобі зараз дуже важко, знаю. Поступово звикнеш.

– Звичайно. На цьому життя не закінчується, – зітхнув .

– Що думаєш робити?

– Минулого року в мене відбулася розмова з міністром. Сам знаєш, скільки мені років. Дозволили ще рік попрацювати й підготувати собі зміну.

– Підшукав?

– Працює в університеті один тямущий хлопчина. Скажу тобі – талантище! Та трапилася невеличка оказія. Закохався мій протеже по вуха, а вона не відповіла взаємністю. От він на якийсь час і

втратив контроль над собою: не з'явився в міністерство вчасно на співбесіду. А там цього не люблять. Зате поїхав його конкурент, наговорив багато зайвого – і все заглухло. Мені пояснили, що, мов, він ще молодий, нехай попрацює завкафедри, а там видно буде. Шкода хлопця, дуже перспективний. Його навіть за кордон на роботу запрошували, уже не кажучи про Київський університет. Відмовився. Патріот свого міста.

– Виходить, у всьому винна дівчина? Вона що, не розуміє кому відмовила, чи може в неї є наречений? Ти хоч бачив її?

– Доводилося. Закінчила наш університет. Дуже вродлива. Про нареченого не знаю.

– Хотілося б побачити цю кралю.

– Гадаю, побачиш. Мені здається, вона буде сьогодні в ресторані.

– Та годі про неї. Краще про тебе побалакаємо. Що думаєш робити?

– Візьму кілька годин в університеті, щоб не було нудно. Є задумка написати новий підручник для студентів. Ось ми й приїхали. Ходімо стрічати гостей.

Коли зайшли до банкетної зали, до нас підійшов чоловік років п'ятдесяти. Його супроводжувала вродлива блондинка з напівоголеними грудьми, у блакитній, під колір очей, щільно припасованій сукні, що підкреслювала бездоганність її витонченої статури.

– Познайомтеся, мій друг, відомий письменник, – представив мене чоловікові ректор, назвавши моє прізвище. – А це один із найзаможніших бізнесменів міста, наш спонсор.

Бізнесмен міцно потиснув мені руку:

– Здається, я чув щось про вас, але признаюся чесно: нічого вашого не читав. Та й узагалі, я вже давно, крім газет, нічого не читаю.

Поки ректор запрошував гостей сідати за стіл, я спостерігав за дівчиною. Помітив, як пильно та вдивлялася в присутніх, ніби шукала когось. Мабуть, їй таки вдалося побачити того, хто цікавив. Узявши бізнесмена під руку, запропонувала:

– Ходімо, сядемо за стіл. А чого ви стоїте? – глянула на мене.
– Дивіться, щоб без місця не залишилися.

– Дякую. Ваша внучка надто турботлива, – подивився на чоловіка. Той, засміявшись, відповів:

– Анжелка ніяка мені не внучка. Вона працює заввідділу в одній із моїх фірм. Мені подобається, коли вродливі дівчатка супроводжують мене на подібних заходах. А кому, скажіть, із людей мого віку таке не до смаку? Правда, не кожний собі може це дозволити. Такі кралечки надто дорого коштують, – підморгнув значуще.

Я чекав, як на його слова відреагує «кралечка». Та вона промовчала. Можливо, й почула їх, бо продовжувала дивитися на молоду пару, що сідала за стіл.

– Ідіть до мене, – помахав нам рукою ректор. – Сідайте.

Офіціанти закінчили свою роботу. Гості наповнювали келихи. Виголошували тости за здоров'я ректора, бажали довгих років життя...

З'явилися музиканти. Виконували пісні на замовлення. Танцювали гості. Особливо великою популярністю користувалася Анжела. До танцю її запрошувало багато чоловіків, і вона нікому жодного разу не відмовила. Спостерігаючи за нею, захмелілий бізнесмен весело жартував:

– Анжелка у своєму репертуарі: пудрить мужикам мозок. Отакою вона мені й подобається.

Напросився і я потанцювати з нею. Дівчина танцювала легко й невимушено, пурхала, ніби метелик.

– Не сприйміть мої слова за образу. Ви ще така молода і вродлива! Гадаю, не заміжня. Навіщо вам псувати свою репутацію в компанії цього діда?

– Він мій шеф, а шефу, як відомо, не слід відмовляти. Чули вислів про шампанське?

– Хто не ризикує, той не п'є шампанського. Чи не так? Та п'ючи шампанське, можна теж ризикувати. Не задумувалися над цим?

– Дякую. Я подумаю.

Потім вона танцювала з бізнесменом.

– А я не помилився, – торкнувся моєї руки ректор. – Бачу, що й на тебе дівчина справила неабияке враження. Що вже казати про молодого вченого?

– Так це Анжела?

– Саме так. Я тебе зараз познайомлю з ним, поки вона танцює. Павле Івановичу, – покликав. – Тебе можна на кілька хвилин?

До нас підійшов високий зеленоокий парубок. Я впізнав у ньому хлопця, за яким спостерігала Анжела, коли той сідав за стіл.

Перекинувшись з ним кількома фразами, зрозумів, що ректор не помилився: це справді була обдарована, високоосвічена особистість. Устиг помітити смуток у його очах, який хлопець намагався приховати.

– Радий знайомству з вами. Читав кілька ваших книжок. Особливо вразили романи «Всі хочуть жити», «Спадкоємиця мудрих», «Без Батьківщини», «А дерева мовчали...» Перепрошую. Я підумав залишити самою свою дівчину.

– Отже, як я зрозумів, у нього є дівчина?

– Наша аспірантка. Дай, Боже, щоб у них все склалося...

Не встиг ректор закінчити, як у залі пролунало:

– Завершальний танець. Дами запрошують кавалерів...

Анжела стрімко підвелася й попрямувала до Павла. Майже силоміць вихопила його в аспірантки, що збиралася з ним танцювати. Усе це сталося так несподівано, що він навіть не чинив опору. Гучно лунала музика, краляли душу слова співачки:

Як співати, так співати,

Як гуляти, так гуляти,

Як кохати, так кохати...

Як страждати, так страждати, – підхопила Анжела.

Вона кружляла в стрімкому вихорі вальсу, ніжно заглядаючи в Павлові очі. Губи її були напіврозтулені, ніби жадали поцілунку.

– Анжело, навіщо все це? Знову граєшся зі мною. Я вже доволі натерпівся з тобою. Гадаєш забув тобою сказане?

– Мало що могла я сказати...

– Пригадати: «Не будь мені мамою», «не звикай до мене...»
А те, що наговорила під час нашої зустрічі в цьому ж ресторані...

– Коли ти обізвав мене бридкою шльондрою. Як бачиш, пам'ятаю. Помовчмо, – схилила голову йому на плече, стуливши повіки.

Пролунав останній акорд і ніби завис десь угорі під стелею. З-за столу підводилися ректорові гості, підходили до нього, тиснули руку, бажали довголіття й здоров'я. А вона не випускала Павла з обіймів, забувши про все на світі. Марила блакитними трояндами. Здавалося, що знову відчуває їхній запах.

– Досить, Анжело. Ходімо, відвезу тебе додому, – повернув її до дійсності голос бізнесмена.

– А, це ви? – ніби прокинулася. – Залишіть нас, будь ласка, наодинці.

– Гаразд, тільки ненадовго.

– Ну що ж, Павле, попрощаємося, – поцілувала. – Можливо, все життя шкодуватиму, що не зуміла покохати тебе. Мабуть, така моя доля. А тепер ходімо, – узяла його під руку. – На тебе й на мене чекають, – підвела до аспірантки. – Бережи його, він того вартий, – витерла сльози. – Прощай, Павле! – побігла до бізнесмена, що чекав на неї біля дверей...

Відїжджали легковики. У ресторані погасло світло. Ніч огорнула докільля...

ПАСТКА

Ніч була темною. У неоновому світлі ліхтарів невизразно проступали будівлі митного догляду й прикордонного контролю, а посеред майданчика стояли вже далеко не нові «жигулі» з вимкненими фарами й самотнім водієм у кабіні.

Біля машини вже давно вовтузився польський прикордонник. Чи то дасться взнаки природжений педантизм, чи робить свою справу, чи вбивча службова нудьга, та він довго гортає паспорт людини, що сидить за кермом, – зовсім новий, майже без штампів віз у інші країни. Чоловік не проявляє жодних ознак нетерпіння. Здається, йому навіть подобається тимчасова затримка.

Переглянувши всі сторінки паспорта, прикордонник повертається знову до першої, недовіжливо розглядає фотографію, ще більш підозріло – самого господаря «жигулів», немов не може дійти висновку, він це чи не він. Нарешті, переконавшись, що все ж таки це він, по-військовому розвертається кругом, заходить до будинку прикордонного контролю, щоб поставити в паспорті відмітку. Прикордонники – народ ввічливий, та від їх льодяної чемності в декого мурашки по шкірі повзуть.

Чекаючи його повернення, людина в «жигулях» байдуже розглядає розфарбований «під зебру» прикордонний шлагбаум. За сотню метрів від шлагбаума зелені букви неону висвічують: «Обмін валюти», а трохи далі рожевий неон сповіщає: «Бар». Прикордонник чомусь затримується.

Саме цієї миті на територію прикордонного контролю в'їжджає «мерседес». Чоловік якусь мить спостерігає за ним, потім несподівано виходить з машини. Злоті у нього є, і він прямує до бару. Столики на терасі перед баром не зайняті. Усередині – теж порожньо, та він віддає перевагу свіжому повітрю.

З'являється офіціант. На його обличчі виграє люб'язна усмішка. Чоловік теж задоволений: нарешті, після стількох підозрілих поглядів його вшанували ласкавою усмішкою. Пускаючи в хід небагатий запас польських слів, замовляє каву й відзначає, що офіціант його розуміє.

Терасу освітлює лише сяйво вітрини. Навіщо тратити енергію заради одного відвідувача. Навколо бару темніють декоративні куші. Нічний морок оповив усе довкола, та звідси добре видно «мерседес» і людей, що сидять у ньому.

Офіціант приносить каву, а разом з нею й рахунок. Пересвідчившись, що відвідувач накинув п'ять злотих, знову посилає йому чарівну усмішку. Запах кави подразнює ніздрі, тиша діє заспокійливо, приємна й нічна прохолода.

– Цей «мерседес» часто перетинає кордон? – лїниво запитує в офіціанта чоловік, запаливши після випитої чашки кави.

– Кілька разів помічав...

Він не встигає закінчити. Несподівано лунає рев сирени. Він долітає не від кордону, а з протилежного боку. Прикордонники біля шлагбаума заметушилися. За їх командою з-за придорожніх дерев виїжджають два «камази» й перегороджують дорогу.

Рев сирени наростає, чути постріли. І раптом не біля кордону, а навпроти спалахують фари й розлягається шалений рев мотора. До шлагбаума прожогом несеться білий «ауді», та несподівано наштовхується на вантажівки. Машина гальмує, зменшуючи швидкість, і круто розвертає вбік бару. Далі їхати неможливо: попереду висока залізна огорожа.

З кабіни вискакують два чоловіки й біжать до огорожі. Вони майже поруч з нею, їх розділяє лише декоративне насадження. Чоловік, що стоїть на терасі, бачить, як один із втікачів на бігу кидає в кущі якийсь темний клунок. «Якщо це бомба, – встигає подумати він, – погані мої справи. Та навряд чи це бомба, коли я ще живий. Хіба що бомба уповільненої дії».

Як тільки втікачі зникли за огорожею, до «ауді» підбігли прикордонники. Пролунали якісь вигуки, нерозбірливі накази – і вони кинулися в темний проміжок між кущами й огорожею. На проїжджій частині біля тераси вже зібралася група «коментаторів»: офіціант, господар бару й двоє чоловіків з «мерседесу». Та, видно, поговорити їм ні про що, якщо не зважати на постріли, які долинають звідкись здалеку. Нарешті всі розходяться – господар і офіціант у бар, чоловіки – в машину. На місці залишається лише водій «жигулів».

Допаливши, він озирається довкола. Поспішати йому нічого, особливо в цьому випадку. Не варто до себе привертати увагу. Нарешті, з'являється прикордонник із паспортом в руці й наближається до «жигулів»...

Пофарбований «під зебру» шлагбаум повільно підіймається, пропускаючи машину в морок ночі. Темне небо, затягнуте хмарами, розпростерті зелені поля, розсічена білою лінією дорога, по обидва боки якої зрідка виростають будинки, білі й примарні, немов міражі....

Шосе зовсім безлюдне. Цим прикордонним пунктом користуються небагато людей, особливо в цю пору року й у такий пізній час. Лише зрідка поряд пролітають машини, перемикаючи далеко світло фар на ближнє, й зникають в порожнечі ночі. Йому здається, що його обігнав і «мерседес», але він не був упевнений у цьому.

За кілька хвилин «жигулі» зупиняються на узбіччі. Чоловік дістає із заднього сидіння клунок, кинутий втікачем у куші. Потрібно було б бути зовсім байдужим, аби, проходячи поряд, не прихопити його. І він починає досліджувати вміст, з метою переконатися, що в клунку саме те, чого очікував. Пересвідчившись, що не помилився, залишає клунок біля ніг, телефонує комусь з мобілки й знову виїжджає на трасу. Його місія за кордоном завершена. Пора додому...

І тут він пригадує, що домівки тепер у нього немає. Невдовзі перед відрядженням його вигнала дружина. Ні, вона не викинула його речей у вікно та й самого «не спустила східцями». Речі вона залишила собі – все, що їй могло знадобитися. Що ж стосується східців, то в Регіні немає для цього ні фізичних даних, ні схильності до такого виду спорту. Вона просто оголосила: «Проживати в одній квартирі тепер стало незручно». Щодо незручності спільного проживання, Регіна, звичайно, мала рацію. Вона завжди мала рацію.

І тоді, коли після їх дворічного перебування в шлюбі, стала стверджувати, що її одруження чимось нагадує маленьку корабле-катастрофу, і згодом, коли в неї увійшло в звичку називати його впертим ослom, і, нарешті, коли рятуючись від кораблекатастрофи, кинулася в обійми Цяви.

Незручності, про які говорила Регіна, відразу впливли на поверхню, коли в них удома все частіше став заночовувати Цява. Вона повністю увійшла в «світське» життя. Спочатку дружина не заперечувала, аби він був свідком її «світських» розваг. У цьому Регіна вбачала можливість утерти йому носа й наочно довести, як при бажанні молода сім'я може проводити час. Аби не псувати дружину

настрою, він намагався якнайменше бувати вдома. Однак, кімнати у квартирі спроектовані так, що як би не пізно повертався, усе ж доводилося долати вітальню, де кілька пар під завивання магнітофона тягнули спиртне й займалися танцювальними вправами.

Траплялися й спокійні ночі, коли, боячись виклику сусідами міліції, гості задовольнялися випивкою й грою в карти, а у вітальні було так накурено, що йому вдавалося прослизнути непоміченим. Якщо хтось його й помічав або вдавав, що помічає, то це була Галя – одна із приятельок дружини. Галина, якщо вірити її словам, давно «накинула на нього оком», і коли Регіна поблажливо запитувала її: «Що ти цікавого знайшла в цьому кисляку?» – відповідала: «Ну, знаєш, одним подобається солодке, іншим – кисле...»

Бувало, Галя помічала його, відриваючись від карт, коли намагався прошмигнути у свою кімнату.

– А, Діма! Чого ти крадешся, мов злодій? Іди сюди, до мене, тим більше, що ти тепер вільний.

Щоб не зійти за консерватора, він підсідав до неї, випивав навіть кілька ковтків спиртного. А вона йому погрожувала: «Скільки б ти не уникав мене, нікуди тобі не дітися». Можливо, приставання Галі дійсно пояснювалося її пристрасною до кислого, але тут скисав не він, а вже Регіна, хоч і намагалася зберегти незалежний вигляд. І хоч тепер вона захопилася Цявою, нехтуючи чоловіком, та за шість років спільного життя звикла користуватися ним, як власною річчю.

Напередодні його відрядження вона раптом заявила:

– Так далі продовжуватися не може!

– Звичайно, – кивнув він. – Люди, які мешкають внизу, обов’язково заявлять у міліцію.

– Ти прекрасно розумієш, що я маю на увазі зовсім інше. – Оскільки він не уточнює, що саме, вона пояснює: – Це співжиття стає нестерпним.

– Ти ж бачиш, я докладаю надзусиль, аби стерпіти.

– Я не про тебе кажу, а про себе! – зривається Регіна, як в старі добрі часи, коли він ще виконував усі її примхи.

Розмова відбувалася в кухні, де чоловік пив власноруч приготовлену каву. Час раннього пиття кави вгамовував нерви. Після «світських» розваг, дружина й Цява просиналися перед обідом. Регіна ніде не працювала, хоч і мала освіту бухгалтера-економіста. Ніяк протягом п'яти років після закінчення університету не могла знайти собі роботу «до душі». Цява перебував у якійсь фірмі посередником, та в грошах нестачі не відчував, улаштовуючи майже щовечора п'яні гульбища в них у квартирі.

Цей ранок навряд чи можна було вважати тихим. Зайшовши до кухні, Регіна прийняла войовничу позу.

– Не розумію, чого ти від мене хочеш? – подивився він на неї, відірвавшись від чашки з кавою.

– Воли! Невже не зрозуміло? – не змінила войовничої пози.

– Ану підійми руку вгору! – запропонував їй.

– Навіщо це мені?

– Будеш схожа на амазонку.

– Я б тобі показала амазонку, та вази шкода, – кивнула на буфет, де стояла кришталева прикраса, готова до дії.

Мабуть, вирішивши, що перш, ніж переходити до більш рішучих дій, слід випробувати дипломатію, Регіна запитала:

– Діма, ну скажи, чи може жінка одночасно жити з двома чоловіками?

– Ти живеш з одним.

– Але ж сусіди іншої думки: з одним не розлучилась, інший мешкає в неї. Отже, живе з двома.

– Хто тобі заважає вийти за нього заміж?

– Ти.

– Можеш подавати на розлучення й одружуватися з ним. Я не перечитиму.

– Але Цява погоджується одружитися зі мною лише в тому випадку, якщо ти звільниш квартиру.

– А мені де жити, на вулиці?

– Не мели дурниць. Щоб капітану-прикордонникові та не дали хоча б однієї кімнати.

Він якийсь час мовчав, обдумуючи, як би викрутитися, але наперед знав, що програє. Вона не сумнівалася, що після звичайної в таких випадках риторики, він спасує.

– Іншого виходу в нас немає, – продовжила наступ. – Поки що поживеш у казармі, а там і кімнату дадуть. Допомогти тобі зібратися?

– Нічого мені допомагати.

Весь його багаж увійшов в одному чемодані.

– Новий чемодан, – кидає навздогін дружина. – Якщо він тобі буде не потрібний, повернеш.

– Невже я не нажив його за шість років життя з тобою?

– Я ж не заперечую, що ти забираєш «жигулі».

– Але ж це машина мого батька.

Увечері його поселили в маленькій кімнатці в будиночку, який належав прикордонній заставі...

Невеселі думки капітана обриває поява непоказного «уазика», що їде йому назустріч і сигналізує світлом фар зупинитися. З нього в супроводі двох прикордонників виходить його начальник. Усі вони в цивільній формі. Швидко звільнивши клунок, підібраний у кущах, від його вмісту й поклавши в прихопленій з «уазика» ящик та заповнивши мішок іншим вмістом, після короткої розмови віч-на-віч з капітаном, начальник сідає в машину, і вона зникає у зворотному напрямку. «Жигулі» рухаються за нею. Тепер він не поспішає. Підсвідомість послужливо відновлює зміст розмови, що відбулася між ним і начальником застави десятків днів тому.

– Капітане, з оперативних даних наших сусідів, польських прикордонників, стало відомо, що в прикордонній зоні існує прохід, по якому наркокур'єри переправляють отруйне зілля. Вам доведеться відвідати наших колег. Мені відомо, що ви володієте польською мовою. До речі, де ви вивчали її?

– Нашими сусідами були асимільовані поляки, яких у селі називали мазурами. Я дружив з їхніми дітьми. Коли батькам треба було сказати щось, не призначене для моїх вух, вони переходили на польську мову. Це мене злило, і за допомогою своїх польських

ровесників я трохи оволодів нею. Та з пори мого дитинства минуло чимало часу. Так що стверджувати, що я знаю її, було б перебільшенням.

– Поїдете туди туристом. Оформимо вам візу на два тижні. Про справжню мету поїздки знатиме тільки мій польський колега. З ним і зв'яжетеся. Не виключено, що злочинцям може допомагати хтось із місцевих прикордонників. Придивіться там, а ми поки що в нас попрацюємо...

І знову в голову лізуть запитання, як наприклад: «чому?», «для чого?», «до якого ж це часу?». Він не раз чув розмови «світського» товариства, що приводив у їх домівку Цява.

– Ми служимо суспільству, – говорили одні, стверджуючи це тим, що одержували зарплату.

– Ми творимо для народу, – говорили інші, хоча за нашу роботу нічого не одержуємо.

– Ми займаємося своїм духовним відродженням, – доводили треті, тому що нічим більше не могли похвалитися, як і його дружина. Вона понад усе відстоювала мораль і лише для того, аби довести це йому.

З піною на устах її «товариство» захищало людські цінності, хоча на шлях удосконалення людство стало ще на початку літочислення, точніше, відразу після того, як розіп'яли Христа. Розіп'яли – і давай самоудосконалюватися. А оскільки в Заповідях Божих сказано: «Не вкради!», вони теж волають: «Не вкради!» – і потихеньку крадуть. І оскільки там же йдеться: «Не прелюбодій!», вони клянуться в дотриманні моралі – і йдуть спати з чужими дружинами та чоловіками...

Пригадалося дитинство в поліському селі, завершення навчання. Ні, зірок з неба, як кажуть, він не хапав, але був наполегливим у досягненні мети. Коли постало питання, ким бути, вирішив стати прикордонником. Дмитро Куценко багато читав про них і захоплювався їх службою. Під час випуску він і познайомився зі своєю майбутньою дружиною, що прийшла на запитання батька, який викладав в академії. Закохався Дмитро

в Регіну з першого погляду, а коли заговорили про одруження, майбутній тесть застеріг його:

– Не поспішай, лейтенанте, подумай добре. Дочка в мене розпещена.

– Ми кохаємо одне одного...

– Не знаю, як ти, а вона любить лише себе. Зазнаєш лиха з нею. Кажу тобі, як її батько. Дивись, щоб згодом не жалкував.

Після одруження Дмитро приїхав у відпустку з Регіною додому. Мати, уловивши мить, коли залишилася наодинці з Дмитром заплакавши, сказала:

– Не пара вона тобі, сину...

Він тоді не послухав нікого. Був окрилений великим коханням. І ось маєш. Ні, це не вибило його з життєвої колії. Жертв немає... І немає, і є... Він навіть не підозрював, наскільки її кохає. А Регіна про це знала. Зуміла підкорити його так, що він завжди робив усе те, що їй хотілося. Лише останнім часом у нього відкрилися очі на багато речей.

«Скільки написано книжок різними мудрецами на тему «Як досягти успіху в житті...» Але ж чому ніхто з наймудріших не напише книги на іншу тему – «Що робити, коли ви не досягли успіху?». У такої книги було б дуже багато читачів», – важко зітхнув капітан...

З калейдоскопічною швидкістю зринають у думках події, пов'язані з Регіною. Не минуло й року від дня їх одруження, як вона стала влаштовувати сварки.

– Завіз мене в цю глушину, днями пропадаєш на роботі, а мені скучно...

У голосі її відчувався сум, але це був лише початок – їй треба було «розспіватися». Уже за два роки в її арії зазвучали ноти глибокого трагізму:

– І за які такі гріхи все звалилося на мою нещасну голову? Чому я повинна так страждати?

Він тоді не наважився сказати Регіні, що ці слова було б більш доцільно говорити йому, аніж їй.

– Ти мене нікуди не водиш, – продовжувала дорікати йому. – Сиджу в чотирьох стінах, немов черниця.

– Гаразд, куди б ти хотіла піти? Не проти, якщо вихідними сходимо в ресторан?

Регіна милостиво погоджується, немов робить йому велику послугу. Наступної неділі вони відвідали нічний ресторан, а коли перед досвітком повернулися додому, разом з ними припленталися ще три пари й Цява. Більшість членів компанії були зовсім п'яні, решта отримали можливість надолужити упущене в них удома.

Він не збирався напиватися: не терпів п'яниць. Та коли помітив, як Цява під столом гладить стегно його дружини, а та мліє від насолоди, таки напився, замість того, щоб привести Регіну до тям двома-трьома ляпасами, а Цяву спустити вниз східцями. Може, він і неправильно вчинив, що стримався тоді, але що б це дало? Адже нічого не зміниш.

Тобі здаватиметься, що навів лад, але вона залишиться такою, якою була: розіграє сцену каяття, зронить сльозу, скаже щось на зразок «й сама не пам'ятаю, що сталося, була настільки п'яною», – і помириться в ліжку...

А за кілька днів, коли відбулася нова зустріч у постелі, але вже не з ним, а з Цявою, йому стало все зрозумілим. Перестав танцювати під її дудку й дав зрозуміти, що він не такий уже й наївний протак, яким вона собі його уявляє. Коли ж побачив, як вона риться в його паперах, на їх подружніх взаєминах було поставлено хрест...

Ну, ось і його нове житло. Коли вніс клунок до кімнати, уже добре розвиднілося. Капітан ледве тримався на ногах. Кинувши клунок під стіл, замкнув двері й, не роздягаючись, звалився на ліжко. Незчувся, як заснув. Його розбудив стукіт у двері.

– Зачекайте, зараз відчиню...

Перед ним стояла Галя, за нею – Цява.

– Ну й соня ти, Дімо, – сказала, обнявши. – Дванадцята година. Ледве добудилися. Де це ти пропадав, я вже скучила за тобою.

– Воно й видно, – кивнув у бік Цяви, що прискіпливо оглядав кімнату.

– Може, запросиш сісти? – зупинила погляд на клунку під столом. – Є розмова. А щоб нас не турбували, Цяво, замкни двері!

– Я бачу, ти розпоряджаєшся в мене, як у власній квартирі, – сказав, усміхнувшись.

– Досить, перейдемо до справи. Я не сумніваюся: бачив, що в мішку, який ми зараз заберемо.

– Допустимо. Звідки тобі стало відомо, що він у мене?

– Невже не здогадуєшся?

– Проінформували люди з «мерседеса». Не помилився?

– Молодець. Точно в яблучко. Дякуємо, що доставив «товар». Ми вже думали, що він пропав. У накладі не залишишся. Одну пачку зелених можеш залишити собі. Решту баксів і порошечки доведеться віддати.

– А коли я не погоджуся?

– Ти що, ненормальний? Ми ж тобі даємо десять тисяч доларів. Це ж твоя платня за два роки...

– Навіть більше...

– То якого тобі біса? Не будеш дурнем, підроблятимеш у нас, то й твоя гуска до тебе повернеться. Гроші вона обожнює. То як, домовилися?

– Боюся, що ні. Що ж до Регіни, дарую тобі її, Цяво. Тепер мені відомо, звідки в тебе такі гроші. А ти, моя кралечко, якій так до вподоби кисленьке, виявляється, у наркобізнесі.

– Послухай, мій кислячку! Не прикидайся дурнем і досить теревенити. Ти нам потрібний, як своя людина на кордоні. Ми вже давно спостерігаємо за тобою. Цява підкотився до твоєї жирної гуски, щоб шантажувати тебе. Та спрацював він, як завжди, по-дурному.

– Тобі теж не вдалося заарканити його, – не залишився той у боргу.

– Стули пельку, дурню! – Капітан побачив у неї в руці пістолет. – А тепер послухай, Дімо, що скажу. Ти попав у пастку. Живим ми

тебе можемо залишити лише за умови, якщо погодишся на співробітництво з нами. У іншому випадку – сам розумієш...

– Пастка може бути й подвійною, – мовив тихо. – Дивися, аби сама туди не потрапила.

– Ну що ж, ти обрав свою долю, – натиснула на спусковий гачок. Пострілу Дмитро не почув. Щось влучило йому в шию, він встиг ще відчути гострий пекучий біль, і за мить свідомість оповила темрява...

– Ну, як він тут? – почув, мов крізь сон, чийсь голос.

– Хто це говорить? – Ледве розтулив обважнілі повіки. Біля ліжка в білому халаті стояв начальник прикордонної застави.

– Де я? – промовив кволим голосом.

– Слава Богу! Ми вже думали, що ти ніколи не прокинешся. Вона встигла-таки всадити в тебе чималу дозу невідомої отрути. Кілька діб балансував між життям і смертю. Лікарі не відходили від тебе. Усе, здавалося, продумали під час планування операції, а такого не передбачили.

– Узяли їх? – ледве розчув його голос.

– Усіх затримали – і в нас, і в Польщі. Вони спочатку пробували було відбріхуватися, та записи, зроблені у твоїй кімнаті установленою нами апаратурою, підвели їх. Між іншим, мій колега з дружньої нам країни висловлює тобі щиру подяку. Одужуй! А потім поїдеш до санаторію. Повернешся, отримаєш нову квартиру. Міське начальство обіцяє як винагороду за допомогу в розкритті міжнародного наркоконтрабандного злочинного угруповання. Мало не забув сказати: мене сьогодні відвідала твоя дружина. Вимагала, щоб допоміг їй повернути тебе...

Дмитро Куценко до кінця не второпав останніх слів начальника застави. Сон знову здолав його...

– Усе гаразд, він житиме, –запевнили лікарі.

КВІТКА

Присвячую N.

Стрясаючи бузкову піну, кружляв надворі травень. Небо мінілося, граючи барвами. І все світилося наскрізь, блищало іскрами, діамантами, переливалося то різким, то матовим світлом. Густим килимом покрили землю фіалки. Вони пахли ніжно, радісно й хвилююче. Місто спочивало в полуденній тиші. Непорушно стояли дерева.

Удихаючи тремку синь, головною вулицею крокувала зеленоока русява красуня. Очі були такі світлі й зелені, що в темряві вони, мабуть, блимають, як світлячки. Її кругле, ніжне підборіддя й кирпатий загорілий носик скидалися на витвір мистецтва. У руці – букетик польових квітів.

Жінка й сама була схожа на квітку. Висока, струнка, напрочуд вродлива. Вдивлялася в очі весни, у її ледь чутне дихання – збудливу таємницю свіжості, краси природи, що завжди відроджується й відроджується..

Чоловіки не могли відвести від неї поглядів. Зупинялися мовчки, думаючи про своє. У їхньому заглибленому думанні й мовчанні – спогади про юність, про силу кохання. І сонце ясне на небі – і смуток легкий бере. У такі хвилини зовсім зникає реальність.

Очі жінки випромінювали світло. На голові, ніби сяєво німба, крок легкий, як злет подиху. Вона йшла не поспішаючи. Модно пошите плаття, що прилягало до тіла, підкреслювало її античну статуру. Округлі напівоголені груди виглядали крізь виріз плаття.

На залицяльників уваги не звертала. І ледь помітно підсмикнувши брови, указувала владно на їх місце. Розважна й непокірна, мов тигриця...

Її чоло проорювала зморшка. І одухотворене було в неї обличчя, і як поважно стулені уста! Вродлива жінка з ледь помітним гримом – і риска під байдужими губами. А сонце грало промінням барвистим, що заблукало в нетрищах повітря, висвітлювалось небо синім кахлем, лунала в серці пісня про кохання. І тиша охопила все безмежжя...

Ця жінка-квітка всіх зачаклувала... Так хочеться її поцілувати. Про що ти мрієш? Чи гадаєш справді, що врода вічна, як саме кохання? Якби ж то все насправді так було!

Я дивився на неї й почував, що з кожною хвилиною вона все дужче хвилює мене й нестримно вабить до себе. У серці зароджувалася мелодія пісні, що бентежила душу. Здавалося, що зараз злетчу над землею й, підхоплений тією чарівною мелодією, полину в безмежний простір неба, легкий, як пиріжка.

Серце продовжувало гучно й тривожно стукотіти. «Квітка, – подумав я. – Нехай мої руки відчують твої ніжні, як сама молодість, груди. Нехай я притулюся до щоби цієї безмірно звабливої красуні. Зараз я простягну руку й приголублю Квітку...»

Простягнув – і розтулив повіки: я обіймав повітря. Відчув тихий колисковий смуток. Був він незвичайний. Хотілося особливо-го, гарного, хоч знав: те гарне – біль у душі. За кожним гарним стоїть біль гіркоти. І все ж не покидала надія, що ті зелені зіниці все ж помітять і оцінять мене...

А серце гуде й співає. І життя, що нестримно люблю, веде мене знову без упину до неї. Я крокую їй назустріч. Боязко беру за руку. У відповідь – легкий дружній потиск. А з вуст, ніби чарівна музика: «Мені подобається усміхатися. Мені здається, що тут щось є. Нехай кажуть, що для мене це тільки гра. Головне, аби знайшлася людина, яка скаже мені: «Доброго дня, Квітко! Як добре, що ти є на світі!»

Очі мої розплющилися в особливому баченні й таки здобули сокровенного світла. І весь світ тріпоче-міниться в моїх очах. Я ніби народжуюся заново. Спогади п'янять і хвилюють, проникають щемом у груди. Це насправді правічна надія закоханих...

Будь благословенна, Квітко! І хоч життя своє нам повторити не можна, я знову прославлятиму тебе!

Деко (Рабинович) Олександр Аврамович народився 23 грудня 1926 року в м. Чернігові. Закінчив Львівський фінансово-кредитний технікум та Чернігівський учительський інститут. Учасник війни. Нагороджений орденом і медалями. Голова Спілки українських письменників Федерації спілок письменників Держави Ізраїль, головний редактор журналу «Соборність» (українською мовою).

Автор видань «Майстри чарівних звуків», «Журливий заспів», «Поліська прелюдія», «Сніг на червоних маках», «Солов'ї співають на світанні», «Кедойшім», «Хроніка Шепетівського гетто», «Не розбудити звіра», «Вибране» (у 4-х томах), багатьох перекладів з білоруської та німецької мов.

Лауреат Міжнародної премії «Тріумф», премій імені В. Буласка та Михайла Коцюбинського.

Помер у 2016 році.

СОЛОВ'І СПІВАЮТЬ НА СВІТАННІ

(уривок з повісті)

Цілий місяць лютує холодна хвища, здається, вона заповонила геть усі несходимі простори Росії від Сибіру до Фінляндії. В один з таких днів, 13 грудня 1831 року, Віктор Забіла вмовився в поштової кареті, що вирушала з Москви по Київському поштовому тракту на Україну. Молодий корнет їхав додому. Уніформу підігнано, гудзики начищені, погони блищать. Кожухом загорнув ноги, великим коміром – голову, ніби відгородився від пасажира-сусіди ц усього світу. Хотілося побути наодинці.

Мінялися коні, мінялися карети. Сани легко пливли по свіжому пухкому снігу. Другого дня прибув до Тули, третього – до Орла. Знайомий шлях. Згадував своє перше повернення з Мо-

ски: тоді він повертався додому, щоб продовжити навчання в Ніжинській гімназії, тікав од капустяної юшки, його манила рідна оселя, мила його серцю Борзна з ніжним повітрям, що пахне скошеним сіном і ледь відчутним димком березових дров, хотілося швидше напитися коров'ячого молока, поїсти духмяного хліба з печі.

Тільки четвертого дня увечері ступив на борзнянську землю. Не увійшов – улетів до рідної хати. Спершу навіть не повірили. Віктор змужнів, справжнім красенем став. Білолиций, чорна чуприна спадає на чоло. Спокійний, розважливий.

Мати, сестра дивляться, не намілюються сином, братом, уніформа аж очі сліпить. Поприходили сусіди.

Приїзд Віктора відсвяткували вдома. Тепер йому належить провідати родичів, сусідів із навколишніх сіл – зробити візити ввічливості. Так годиться. Та й самому хотілося побувати в тіток, дядьків, знайомих, хоч, власне, усі знайомства треба тільки налагоджувати. Бо було Вікторові, як ішов служити, всього сімнадцять, а відтоді минуло вже предовгих шість літ.

– Мамо, – звернувся до матері, – чи не змінєте ви мені Буяна на молодшого? Кінь мені служив вірно, був як рідний. Я й сумував, і радів разом з ним. Та постарів уже, довгих переходів не витримує, копита збиваються.

– Я й сама хотіла запропонувати тобі Орлика, – відповіла мати. – Ти його, мабуть, пам'ятаєш. Було тоді жеребчику два роки, коли ти йшов на службу.

Віктор побіг на конюшню, подивився на Орлика. Наказав конюхові сідлати, а матері сказав:

– Зараз випробую Орлика. Провідаю Білозерських: Миколу Даниловича на Миколаєвім хуторі та Михайла Васильовича в Мотронівці ...

Борзнянський повітовий суддя Микола Білозерський захоплювався українською старовиною і літературою. Тож охоче показував Віктору свою бібліотеку. Справами Віктора цікавився мало, ніби гість тільки й приїхав, щоб подивитися його зібрання.

– Ти вже чув про альма-матер? – несподівано спитав Микола Данилович.

Забіла стелував плечима.

– Нічого не чув. Та й де я міг чути, коли наш полк стоїть за тридев'ять земель від України?

– У вашій Ніжинській гімназії князя Безбородька прошуміли такі події, що й згадувати страшно, – мовив Білозерський.

– Які ж саме? Поставили нову п'єсу, на яку з'їхалися гості з усієї округи? – запитав Віктор.

– Нема вже де ставити. Закривають гімназію. Завівся в ній дух вільнодумства. Приїжджали із самого Петербурга розслідувати тамтешні справи. Коли б ти навчався й далі, можливо, і тебе зачепило б, як декого. Професора юридичних наук Білоусова відправили до міста, у якому народився, у Київ, під нагляд поліції.

– Білоусова не було, коли я вчився в Ніжині. А в чому виявилось вільнодумство? – поцікавився Забіла.

– Ідеї його викладання збігалися з ідеями тих, хто виступив у грудні 1825-го на Сенатській площі. А Ландражина пам'ятаєш?

– Аякже, професор французької мови й словесності, усі ми його любили, – відповів Забіла. – Він нам читав «Марсельєзу» в оригіналі.

– «Марсельєза» заборонена в Росії, а Ландражина відправили етапом на заслання у Вологодську губернію.

– Суворо, дуже суворо обійшлися, – спохмурнівши, проказав Забіла. – Тому Ландражину було всього вісімнадцять років, коли він потрапив з наполеонівською армією до Росії. Був поранений, замерзав, залишився в нас, прийняв підданство й звався вже Іваном Яковичем, замість Жан-Жака. Полюбив наш край.

– Професора німецької мови й словесності Зінгера вислали з Росії. Професора Шапалинського, директора гімназії, вислали у Вятку. Мабуть, довго ще буде тягнутися ниточка і за деякими учнями. Тобі просто пощастило, що подався до війська.

– Час покаже, кому пощастило, – відповів Забіла. – І чому так ведеться? Адже в Ніжинській гімназії були й такі люди, котрі були

байдужими до чужого горя, дбали тільки про себе. То, бач, їх не зачепило. Шкода професорів.

Настрій гостя зіпсувався. Він уже не слухав розповіді господаря про його колекцію старовини, був байдужим до унікальних експонатів, однак мусив підтримувати розмову, інакше в господаря складеться враження про нього як про невиховану людину.

Тільки надвечір Віктор добувся до хутора Мотронівки.

Прив'язав коня біля воріт. Тихо відчинив двері й переступив поріг. Біля вікна сиділа дівчина з п'яльцями, Віктор привітався.

– Батьків удома немає, – повідомила вона. – А вам кого треба?

– Вас, чи то пак тебе.

– Мене? – дівчина зашарілася.

– Так. Адже ти Люба?

– Люба. Звідки ви мене знаєте?

– Ти мене також знаєш. Я Віктор Забіла із Борзни. У відпустку приїхав.

– Ой лишенько, Віктор! Тільки тепер упізнала. Сідай, сідай, не стій біля порога.

– Ти теж змінилася. Зовсім дорослою стала. Скільки ж це тобі літ, Любо? – запитав Віктор.

– Сімнадцять.

– Я в сімнадцять був уже в полку.

– А чого ти не в драгунській формі?

– Хочеш побачити?

– Хочу.

– Завтра приїду драгуном. Навмисне для тебе вберуся. Батьки дозволять тобі погуляти зі мною?

– Дозволять. Я й сама піду.

– Ось ми й домовилися.

Сиділи довго. Уже Люба й лампу засвітила. Менші діти прийшли гратися до світла, а батьків усе не було. Додому їхати не хотілося. За розмовами непомітно пролетів вечір.

Наступного дня Віктор приїхав знову. Гостеві були раді, бо не часто зимового дня в морози хтось вибирався до хутора.

Люба сиділа на тому ж місці, що й учора, тільки вбрана в нову вишивану блузку. З усього видно – сама вишивала й пишалася своєю роботою.

Віктор привітався з батьками, для годиться поговорили. Попили узвару. Його цікавила Люба. Запала йому дівчина в око. Поставив табуретку поруч, підсів. Мовчки дивився на руки та п'яльця. І помітив – пальці дрібно-дрібно дрижать: дівчина хвилювалася. Тоді випростався, подивився в очі, а там – немов іскри з сухих соснових дров. Збагнув: не тільки руки – уся дрижить від хвилювання.

Віктор почав їздити до Мотронівки часто. Сподобався Люби-ним батькам. Приймали його радо. З Любою ходили на прогулянки. Швидко минали дні. Їх усе менше залишалося з тих двадцяти восьми, відведених на відпустку. Повертатися на службу не хотілося. Віктор домовився з Любою, що вона чекатиме його, що він подасть рапорта на відставку, приїде додому й вони одружаться. Сказав про це й батькам.

І вже тоді, коли почав збиратися в дорогу, раптово занедужав.

Лихоманило, нестерпно боліла голова, тьмарилося в очах. Через два дні все тіло покрилося плямистим висипом.

Баба-шептуха визнала: віспа. Бути Вікторові рябим.

Пролежав місяць, а коли підвівся, ледь не впав. Віспа забрала сили, на обличчі залишила рубці.

До 3 березня 1832 року пробув удома. Попрощатися з Любою не поїхав. Не міг з'явитися дівчині на очі в такому вигляді. Незважаючи на хворобу, поїхав до полку. З дому вибрався верхи на Орлику, потім прив'язував коня до карети. Через два тижні прибув до свого Київського драгунського, що тепер став гусарським полком. Нова уніформа ще виразніше підкреслювала його спотворене обличчя. Відразу ж, як і обіцяв Любі, написав рапорт про звільнення з армії за сімейними обставинами. І почав чекати. Дівчину він полюбив навечно. Коли б тільки Люба його чекала. Відомо ж бо: хто вірно любить, тому вистачить сили дочекатися.

Кілька місяців не показувався на люди. А потім не витримав самотності і пішов до циганського табору, що довго стояв за околицями.

цею. Знав на ймення багатьох таборян, серед них старого верховоду-цигана з розумними очима й круглою сивою бородою. Коли він прийшов уперше до них, старий глянув йому в очі й приязно всміхнувся. І всі зрозуміли, що офіцера прийнято за свою людину, з ним дозволено товаришувати.

А Віктор любив циганські танці. Вони полонили його темпераментом, самовіддачею, граційністю рухів. А ще він любив дітей. Саме їх найчастіше наділяв добрим словом, лагідною усмішкою, цукеркою, подарунком. Придивлявся до життя таборян. Молоді циганки вражали його своєю вродою.

Табір зник раптово, за одну ніч, і єдиним другом для вразливого офіцера став Орлик. Він щодня нагадував Україну, домівку. До коня говорив рідною мовою, ділився тугою за Любою. І так хотілося додому, хотілося постійно, нестримно!

– Чекаємо? – запитував у Орлика. – Тільки б швидше минав час!..

1833-й здався довжелезним, наче в нього вклалося три роки одразу. Аж у січні наступного прийшов наказ «височайшої його імператорської величності» про звільнення Віктора, Миколаєвого сина, Забіли од військової служби з 25 січня 1834 року.

Негайно вирушив додому, в Україну. Дістався до Києва.

Після різдвяних морозів небо вкрилося важкими хмарами, повалив сніг, білим пухким шаром укрит Дніпро. Заїжджати на Київську поштову станцію не захотів. Верхи хоч і холодно, зате надійно, до того ж це – додому. А там на нього чекає Люба. Попрощався із золотими банями соборів, що височіли на київських кручах, вклонився столиці Давньої Русі й поспішив на Борзну ...

Спав так міцно, що, коли розплющив очі, спершу не міг повірити, що він удома. Яка ж бо вона затишна, рідна домівка! Але всіма думками він уже був не тут. Пробиував уявити перше побачення з коханою й не міг. Воно було для нього солодким і приємним, жаданим і сподіваним. Адже і мати сказала, що Люба чекає.

Ледь зайнявся пізній зимовий ранок, Забіла вже зупинився біля обійстя Білозерських у Мотронівці, постукав у хвіртку.

З хати вийшов Михайло Васильович, впустив гостя. Орлика поставив у конюшню.

– Скучив? – не відповідаючи на вітання, запитав у Віктора.

– Аякже! Люба здорова?

– Та нівроку.

– Я ледве діждався, коли мене відпустять із війська. Учора ввечері прибився додому, хотів одразу й до вас, але мама казали – пізно вже, відмовили... – Віктор помітив, як пильно Білозерський розглядає його вісповане обличчя.

Михайло Васильович запросив гостя до господи, та Віктор відмовився, посилаючись на ранній час. Попросив, аби Люба вийшла на подвір'я.

Мотрона Василівна ще була в ліжку, а Люба вже розпалювала в печі. Вона почула у дворі голоси й виглянула у вікно. Побачивши Віктора, облишила роботу, одягла кожушину, загорнулася в теплу шаль і, вибігши з хати, кинулася до гостя, поцілувала його. Навіть для Віктора це було приємною несподіванкою. Спершу розгубився, потім запросив пройтися.

Уже кілька тижнів ніхто з хутора Мотронівки не виїжджав. Дорогу замело, на ній жодного сліду. А стежка через гай до Борзни протоптана добре. Люба пішла стежкою, Віктор за нею. Одійшли від обійстя, Люба зупинилася, повернулася до Віктора й пильно подивилася йому в очі.

– Вікторе, ти мене любиш?

– Як саме життя! – відповів.

– І завжди любитимеш?

– Завжди!

– Я теж ...

Надворі лютував мороз, а вони не відчували того. Забіла розповідав про Москву, про те, які бачив там чудові картини художників усього світу, пам'ятники архітектури й собори, про нестерпні порядки у війську, коли простого солдата мають за ніщо. Поділився мріями про майбутнє. Після одруження вони неодмінно побувають за кордоном, там, кажуть, і люди живуть інакше.

– А як? – зацікавилася Люба.

– Не знаю, як саме, але певний, що інакше, – відповів Віктор.
– Недарма ж вони піднімалися на революцію, як у Франції. У нас теж спробували виступити на Сенатській площі в Петербурзі, тільки той рух було жорстоко придушено. Ех, Любонько, ти ще мало бачила у своєму житті.

– У тебе господарство, треба порядкувати в ньому, допомагати мамі, а ти про що думаєш? – осудливо запитала вона.

– Я думаю про весь світ, Любонько, а ще – про тебе. – Він міцніше пригорнув. – Ти мені часто снишся, а коли прокидаюся, хочеться передати той сон у віршах. Скажи, чи скоро справимо весілля?

– Як тато скаже, – відповіла Люба, – він у нас суворий. Усе робиться з його волі. Так що готуйся до розмови з ним.

Після цієї зустрічі Віктор бував у Білозерських майже щодня.

Люба раділа кожному його приїзду, батьки теж ставилися до нього прихильно. Так минула зима, настали великодні свята.

Віктор кинув у кишеню крашанок і пішов на греблю: там парубки граються навбитки. Пристав до гурту. Ударив яйце – виграв, ударив – програв, ще раз – програв. Дівчата стояли оддалік, лузали насіння, всміхалися. Вони були вдягнені у вишивані блузки, кольорові спідниці, з-під яких виглядали мереживні сорочки. Поверх спідниць – картаті плахти. Серед дівчат і Люба. Сьогодні вона була такою гарною, що Віктор не міг відірвати від неї погляду.

– Вікторе, хіба тут одна Люба, що очей з неї не зводиш? – пожартувала чорнява цокотуха.

– Чого ж, і ти тут, – не розгубився Забіла.

– Засоромилася чорнява. Опустила довгі вії, зашарілася. Зате Люба не посоромилася дівчат, стала поруч, запропонувала:

– Бери насіння, лузай.

– На травицю кудись би ... Чого товктися на березі? Біля води ще холодно, – мовила чорнява.

– Ходіте в Мотронівку, – запропонувала Люба.

І дівчата попрямували до хутора, що звався ім'ям Любиної матері. Вже кілька років клаптик моріжку під лісом не переорювався

– хай діти мають де гратися. Звернули з дороги, пройшли понад болітцем, минули лісок і опинилися на великій галявині. За ними простували хлопці.

– Цур, у ящура! – запропонувала Люба.

Узялися за руки, пішли по колу. Віктор опинився посередині.

«Сиди, сиди, ящуре, – заспівали разом, – в гороховім місці. Май собі дівку, як перепілку. Як впіймаєш – обереш, попа зазовеш. Дасть тобі піп грецький сніп. Шути-мути на кулики, бах-бах».

Віктор раз у раз підстрибував – знімав хустинку з плечей чи вінок з голови дівчини. У чорнявої взяв носовичка, у Люби хотів зняти коралі, але дівчина затисла їх підборіддям, нитка розірвалася, і намистинки порснули у траву. Гра припинилася, усі кинулися збирати червоні камінці, які, немов стиглі суниці, яріли в зелені. Зібравши, знову почали гру. Дівчата й хлопці ходили по колу, аж поки в кожного щось було взято. Сміх стояв над галявиною, від гаю луною повертався й додавав веселоців.

– Вікторе, а ти бачив хоч одного генерала? – звернулася до Забіли та ж сама чорнява.

– Генерала? – перепитав він. – Бачив і вам могу показати.

Надув щоки, нап'яв картуза майже на очі, труснув плечима й пішов качиною ходою. Регочуть дівчата. А як повернувся лицем до всіх та показав вуса, що встиг підкласти з трави між верхньою губою й носом, то й зовсім за животи побралися.

Потім грали в короля. Сидів і Віктор за короля. Знову побралися за руки, пішли по колу, приспівуючи: «Король по Борзні ходить, король панну вибирає. Король панну вибирає, королю, поклонися низенько, королю, поцілуйся хорошенько». Віктор вибирав для поцілунку Любу, а вона його.

– Чи то ми тільки для вас граємо? – жартувала чорнява. – Мені, може, теж хочеться поцілуватися!

За гаєм сонце вмощувалося на сідало, наче величезна жар-птиця. Тіні дерев довшали. Сутеніло. Молодь пішла до Борзни. А Віктор і Люба залишилися. Посідали на старий пень, говорили тихо. Незчулися, як плечем притулилися одне до одного, і боялися поворухнутися.

– Завтра побачимося? – нарешті запитав Віктор.

– Сумуватимеш?

– Аякже! Я тепер хочу бачити тебе щодня.

Від його хати до Мотронівки кілометрів зо три. Щовечора мчав на Орлику до знайомої галявини, щоб зустріти Любу. Веселі та щасливі, міряли вони стежку біля гаю, що належав Любиним батькам. А кінь покірно чекав під деревом.

Зустрічі здавалися короткими. Вечори пробігали непомітно.

Уже Любі треба йти додому, бо батьки будуть гніватися, а розійтися немає сили. Це були найщасливіші дні в житті Віктора. Не знав тільки він, що те щастя триватиме недовго й уже ніколи не повториться.

У години, коли не бачив коханої, починав сумувати. Хотілося свої думки зберегти до зустрічі з милою, та як це зробити? Може, віршем? Адже ще в Ніжині віршував. Невимушено, від серця лягала думка в рядки:

Повз двір, де мила живе,
Я проїхав двічі,
Да не бачив голубоньки
Ні разу і в вічі ...
Ой як вірно мене любиш,
Будем жить з тобою
Цілий вік, моє серденько,
Як риба з водою.

Зустрівшись увечері, прочитав Любі. Споконвіку ходять по Україні перекази про закоханих парубків, котрі складають вірші й награють їх на кобзі, підбираючи мелодію. За кожного виконання мелодія може бути іншою, але цікавість до такої пісні від цього не зменшується. Невже і їй, Любі, випаде таке щастя – бути коханою й кохати, жити з чоловіком, який не горлатиме й не тупатиме ногами на неї, як її батько на матір? Дівчина раділа, переказала вірш удома.

– Будем жить з тобою, як риба з водою, – іронічно повторив батько.

– Так, – зніяковіла Люба.

– А ти запитала в нього, де ви будете жити? Адже не в лузі під калиною? Чи дасть йому мати землі, худоби?

І вона завела про це мову, як тільки вони знову зустрілися.

– Землі мати дасть тут, під Борзною, хату збудуємо, буде в нас свій хутір. – запевняв її Віктор. – Худоби наживемо. Любонько, проси в батьків дозволу заручитися. Моя мати вже дала згоду.

– Попрошу ... – пообіцяла Люба.

Невдовзі Віктор прислав сватів. Відбулися заручини. Привіз матір, братів, сестру. Запросили сусідів. Випили по чарці вишнівки. Наречену та нареченого примусили поцілуватися. Мотрона Василівна та Надія Миколаївна, Вікторова мати, теж поцілувалися ...

Відтоді Віктор і Люба немов забули про все на світі – жили своїм щастям. Сонце сходило й заходило тільки для них, і дні світлі й похмурі, буденні й недільні – були святкові.

Після заручин Забіла рідше бував у Білозерських: треба думати про влаштування сімейного життя. Нотаріально зареєстрував на своє ім'я частину батьківської землі під Борзною, купив деревини. А тільки-но пригріло весняне сонце, заходився ставити собі будинок, перевозити кілька хаток кріпаків. Треба було вже самому й землю засіяти, і курей завести, і свічок купити. А там і на корівку зібратися. Бо горе тому хазяїнові, у котрого нема власного господарства.

Віктор і Надія Миколаївна вважали Любу вже своєю, рідною.

Готувалися до весілля, що мало відбутися восени. І все Вікторове життя тепер було зв'язане тільки з цими турботами.

А в родині Білозерських після заручин доньки ніби нічого й не змінилося. Люба, як і раніше, належала їм, а нагляд батьківський ще й посилювся.

– Що ж ти, доню моя, так пізно гуляєш? – прискіпливо питала мати. – Чи не забула, що ти дівчина?

– Ні, мамо, не забула, – опустила вії.

– Борони тебе боже, як узнає батько.

– Мамо, а ви... ви скажіть татові, що я... кохаю Віктора. Хай батько не сердиться.

Норов у Любиного батька був крутий. Він читав Вольтера, удавав із себе філософа, а в житті лишався поміщиком-самодуром. І Любина мати, аби оберігати спокій сім'ї, приховувала деякі родинні події від Михайла Васильовича.

Але й за цих умов Люба купалась у щасті. З Віктором вони бачилися щодня. У неділю гуляли довше. Але не могли ні нагулятися, ні наговоритися.

Тим часом у сусіда Білозерських поміщика Боголюбцева, що ранньою весною купив шмат поля поруч з Мотронівкою, були свої клопоти. Удівець їздив до всіх сусідів гостювати. Завітав якось і до Білозерських. Та не обмежився одним візитом. Став навідуватися щодня. Михайло Васильович надовго зачинявся з гостем у своїй кімнаті, і ніхто не знав, про що вони там вели розмову.

Михайло Васильович помітно змінився, був роздратований, чіплявся до всіх у хаті. Лаяв Любу, коли й не було за що лаяти. Мотрона Василівна й донька сушили собі голови, намагаючись розгадати, від чого все це, але відповіді не знаходили. Та скоро все стало зрозумілим. Під час однієї із сварок старий несподівано сказав:

– Он Ілля заходить до нас, новий сусіда. Цілий маєток придбав. А він удівець. Багатий, поважний, статським буде чи асесором. Чим тобі не пара?

– Мені?! – Любі потемніло в очах. Та скоро отямилася, мовила рішуче. – Нащо, тату, жартуєте так? Я ж з Віктором заручена.

Мотрона Василівна тільки тепер збагнула, чому Михайло Васильович водив дружбу з Іллею Боголюбцевим.

– Схаменися, Михайле, дівчина заручена, нас світ прокляне, у доньки щастя забереш ...

Вона голосно заплакала, а за матір'ю заголосила й Люба. Пізнього літнього вечора після недовгої розмови за чаркою до світлиці ввійшли старий Білозерський та Боголюбцев. Люба вишивала подушку. Менші брати – десятирічний Василь і дворічний Миколка – гралися на лежанці. Мотрона Василівна готувала вечерю.

– Дочко, послухай мене, – владно промовив батько, – ти підеш заміж не за Віктора, а за Іллю, – і показав на Боголюбцева.

У Люби налилися сльозами очі, обличчя зблідло.

– За нього? – схопилася. – Не піду!

– Що ти, старий, адже Люба заручена, – утрутилася мати.

– Я сказав своє слово!

І Михайло Васильович вивів Боголюбцева з хати. Прощаючись, ще раз пообіцяв віддати за нього дочку.

З цього вечора наче кару хто наслав на хату Білозерських – щодня сварки. Михайло Васильович і Мотрона Василівна почали цуратися Віктора й того ж вимагали від доньки. Між сусідами пішов поголос, ніби до Люби Білозерської сватається удівець. Чутка дійшла й до Віктора. Кинув усі справи, сів на коня й помчав до Білозерських. Холодно зустріла його дівчина. Благов з хати вийти, щоб віч-на-віч поговорити, – не вийшла.

– Ну чого ти, Любо?

– Нічого ...

– Не журися, Вікторе, буде вона твоєю, – намагалася заспокоїти Забілу Мотрона Василівна.

А Люба мовчала. З довгих чорних вій збігали сльози ...

З тугою повернувся Віктор. Перемучився ніч, перемучився день, а наступного вечора знову подався до Білозерських. Стукав у двері, ходив попід вікнами, чув сердиті голоси в хаті, а дверей йому не відчинили.

Михайло Васильович гримав на доньку:

– Забороняю бачитися з голотою. Він же бідний наче церковна миша. І до хати щоб його не пускали. Побачу в хаті – вижену разом з тобою. Хіба не я тебе вчив грамоти в Полтаві? Придане готувала мати не за твої гроші! А ти хочеш батька не послухати? То йди, будеш валятися під тином. Я відмовлюся від тебе, і люди плюватимуть у твій бік!..

Старий Білозерський ходив по кімнаті з кутка в куток і в присутності дружини й дочки розмовляв із собою:

– Чи я гірший за інших, чи я не такий метикований, як князі?

Он Ярослав Мудрий свою Лисавету віддав за норвезького короля, Анна – французька королева, Настя – дружина угорського короля. А тут перша донька йде заміж – і за голодранця. Не віддам! Знайшовся принц, а їм, бач, кохання треба. Кохання ще нікому грошей не приносило. Настраждалися люди від того кохання доволі.

Не висихали очі від сліз у доньки й матері. Притихли, примирилися з суворим рішенням батька. Не пускають на поріг Віктора.

Віктор засумував. Журний вираз заліг на обличчі. Журні пісні ллються із серця:

Не щєбечи, соловейку,
На зорі раненько;
Не щєбечи, малюсенький,
під вікном близенько.
Як затьохкаєш, як свиснеш,
Неначе заграєш;
Так і б'ється в грудях серце,
Душу роздираєш ...
Ти щасливий, спарувався
І гніздечко маєш!
А я бідний, безталанний,
Без пари. без хати ...
Сонце зійде – я нуджуся,
І заходить – плачу:
Котру люблю дівчиноньку,
Тієї не бачу...

Поет став мовчазний, задумливий. Про що він думав? Чи міг він гадати, що Любин батько зламає його життя, принесе стільки страждань! Не гадав і того, що скоро вся Україна, ще й далеко за її межами – у Петербурзі та Москві, почують вірші про вірне кохання, а ті вірші ляжуть на музику й стануть народними піснями, і люди приймуть їх як неоціненний скарб і будуть вічно ними пишатися. Ні, цього, звичайно, він передбачити не міг.

У Борзні, у навколишніх хуторах і селах і в усьому повіті вже знали, що Білозерський не дотримав слова. І тепер немов якась не-

видима сила чатувала на кожне слово старого. Тільки Білозерські домовилися між собою, якого дня їхати купувати придане, а із хати в хату, із села в село розносилася та вість із швидкістю пожежі.

Якось Мотрона Василівна й Люба їхали до Ніжина закупувати придане. Новенький, воскового кольору, березовий віз порипував тихо, набридливо, сірий пил випорскував з-під копит коней, лягав на узбіччя. Тракт, обмежований з обох боків розлогими вербами, поволі біг назустріч.

Раптом із-за старої дуплистої верби навперейми підводі вийшов середнього росту чорнявий юнак з усміхненим обличчям і твердою ходою попрямував назустріч. Це був Віктор Забіла.

– Стій! – неголосно, але рішуче вигукнув він, притримуючи коней.

Люба і її мати застигли.

– Добрий день, Мотроно Василівно! Добрий день, Любо! – привітався. – Якби не перестрів на дорозі, може, вік би й не побачився з вами. У хату не пускаєте, цураєтесь, мов скаженого.

– Не рви душу, Вікторе, – благально заговорила Мотрона Василівна. – Хіба ми винні? Поглянь, що з дівчиною коїться. Почорніла. Сльози не висихають.

Люба затулила обличчя руками. Плечі здригалися. Ледве вимовила:

– Прости мені, Вікторе. Я не винна.

Хотіла ще щось сказати, але важкий стогін вирвався з грудей, і дівчина замовкла.

– Дозвольте хоч сісти біля вас. – Віктор наблизився до воза.

– Біди нам наробиш. Люди побачать, суди-пересуди підуть, – відмовила Мотрона Василівна.

– Я тільки присяду на красчку, – з відчаєм просив Віктор.

– Не займай нас, не роби нам лиха, – сказала стара й ударила віжками коней.

Віз легко покотився, а за ним рушив і Віктор. Він кричав у відчай:

– Моє кохання для вас лихо! І моя вірність вам лихо! Вам не треба лиха, а мені – життя!

Забіг наперед і кинувся під ноги коням.

Жінки закричали. Мотрона Василівна потягла на себе віжки.

Коні зупинилися.

Люба зіскочила з воза, кинулася до Віктора. Його чорне хвилясте волосся поруділо від пилу і спало на чоло. Синя сатинова сорочка розідрана на боці. Слідом за Любою зіскочила з воза й мати.

– Лишенько, за що ж це Бог карає нас усіх? – голосила вона.

– Сідай на свого коня, голубчику, та їдь додому, поки ніхто про це не знає. Синочку, дуже прошу тебе.

– Поїду з вами. – наполягав Віктор.

– Та вже сідай! – простогнала Мотрона Василівна.

Мовчки проїхали чверть версти. Нараз Віктор зіскочив з воза, тихо промовив:

– Щасливої вам дороги! – похитуючись, попрямував до свого коня, прив'язаного до старої верби.

Кілька днів пролежав хворий. Уночі схоплювався, стогнав.

Снився батько. Наче бачив його в п'ятні й тому лиця розгледіти не міг. Батько кликав кудись із собою. Удень лежав мовчки, тільки розпухлі, потріскані губи ворушилися й мозок карбував рядки:

Нащо, тату, ти покинув
Мене сиротою?
Чому мене не взяв малим
В могилу з собою?
І я б вічним сном у землі
Спав, а не журився б;
Не знав би я в світі горя,
Світом не нудився б.
Як несли тебе ховати,
Тоді був дитина,
І не думав, що я в світі
Бідна сиротина ...

Ще хворий, піднявся й подався на свій хутір. Подивився й остовпів: кріпаки-селяни, материні і чужі, добудовували його будинок.

Кілька днів не виходив з хутора, тесав колоди разом з теслями, ставив крокви, стругав дошки. За важкою роботою трохи забувалося горе. Надвечір стомлені теслі сідали перепочити, сідав і Віктор. Звертався до них:

– Ось послушайте:

Без худоби сиротині
Тяжко в світі жити;
Хоч який він буде чесний,
Все буде тужити;
Тепер дивляться в кишеню,
Не на чоловіка ...
Ох! як важко жить такому,
Кому світ немилий:
Кому очі зав'язані
На вік його цілий
Не хусткою, а долею!
Гірко вже такому;
Сам добра такий не знає,
Не зробить й другому.
Йому той край, де родився,
Буде як чужина:
Всюди за ним ходить
Лихая година ...

І розуміли сиві теслі, яка велика туга лягла на серце парубкові. Пробували втішатися, та де там.

– Чого ти побиваєшся, хлопче? – заговорив Андрій Лагодяк. – Аж боляче дивитися на тебе.

– Зрадила мене Люба. Злякалася батька.

– Може, опам'ятається. А ні, то покохає інша.

– Я більше нікого любити не зможу.

– Нема твоєї вини. Отож і горювати не треба. Йй батько знайшов заможного пана. Землі багато, худоба є. Кажуть, капітал у нього.

– Капітал, гроші, худоба! Від цих слів аж гидко! Коханння – на всіх одне: на бідних і багатих.

Не вплинули на Віктора слова Лагодяка. Не притупилися почуття до Люби. Навпаки, кохання, наче гостре лезо, все більше ранило серце. Постійно обсідали думки про багатство. Навіщо воно? Звідки? Від кого? Яка різниця між бідним і багатим?

Щовечора Віктор мчав на своєму коні до Мотронівки. Тупотів Орлик повз Любину хату. Наче глухою стала дівчина, не виходила до коханого. Скорилася, повірила батькові, що для щасливого життя потрібні гроші й земля, а не кохання.

День за днем блукав парубок понад Борзенкою. Почорніла перед його очима зелена трава, не шепотіли більше тополі, відривали солов'ї шматочки серця. А він усе думав і думав. І здавлював біль серце, і розривали думи голову. І потекла річка-поголос про чисте й нещасливе кохання.

Заніміло від болю серце Надії Миколаївни. Лютувала в думках на обох: «Боже, мій син отак принизився. З роду Забіл, що двісті років відомий усій Україні. А дівка? Теж гарна! Як вона могла скоритися старому?! Зрештою, і він...Він! Адже родичався, добрий був на заручинах. Хоч до рани клади. Виходить, носив за пазухою змію. Рідну дитину за багатство продав!»

– Кинь, синку, журитися, – радила Вікторові. – Повінчалася Люба з Боголюбцевим, нічого не зміниш. Від Бога доля у кожного. Любі з Іллею жити, тобі пару шукати.

– Ні, мамо. Не шукати мені пари. Окрім Люби, нікого мені не треба.

– Забудеться все, зустрінеш ще вродливішу дівчину. Засватаєм тебе, сину. Дівчат багато.

– Не кажіть мені такого, мамо, не ятріть мого серця, – просив Віктор. – Благаю вас.

Його почуття наче задубіли. Забув, що треба їсти. Усе робив поволі, без бажання. Лише трохи жвавівшав, коли хтось із кріпаків заходив з чаркою.

Ще дерева стояли зелені, а небо стало глибшим і темнішим.

Перед досвітком, невідомо звідки, воно затягувалося однією великою хмарою. Сонце ледь піднімалося над обрієм, а вона зату-

ляла його. Кріпаки віяли нове зерно. На Забілиному хуторі селяни лаштували жердки навколо хат, щоб обкласти стіни кияшинням, картопляною гудиною та соняшничинням. Тільки Віктор мовби забув, що йде зима й до неї треба готуватися. Навіть косяки крижнів, що відлітали, не нагадували йому про це. Забув про зиму й здивував своїх кріпаків, бо, не взявши собі нічого, звелів урожай розділити між тими, хто його збирав.

Доволі було у Віктора знайомих у Борзні й навколишніх селах.

Хто старший віком, той знав його батька, був знайомий з матір'ю. І всі чули про велике горе парубка. Приходили сиві діди, просили: «Кинь горе». Бували родичі, свояки, і всі в один голос: «Кинь горе». І, наче змовившись, зустрічні або хоч трохи знайомі просили: «Кинь горе». Звикли всі до тих двох слів і вже почали ототожнювати нещасливого жениха й хутір, де жив Віктор, словами: «Кинь горе». Так назва й прилипла до Вікторового хутора, що розташувався поруч із Борзною.

Дідович Петро Миколайович народився 23 жовтня 1935 року у с.Голубичі, Ріпкинського р-ну на Чернігівщині. Закінчив у 1963 році історико-філософський факультет Київського державного університету імені Т.Шевченка. У 1963-1966 рр. – науковий працівник Львівського державного архіву. У 1966 році переїхав до Чернігова, з 1967 року понад тридцять років працював у обласній державній телерадіомовній компанії – кореспондентом, редактором, головним редактором, генеральним директором.

Його перу належать книги оповідань «Межі пам'яті» та «Проміжний вузол», повісті «Буття зелене» та «Пригоди kota Мурзабея», романи-есе «Кросна доли» та «Жар і попіл», друкувався у журналах «Київ», «Жовтень», «Україна», «Зміна», «Ранок», «Однокласник», «Косень», «Кур'єр Кривбасу», «Чернігів», «Літературний Чернігів» та періодичній пресі. Лауреат премії імені Михайла Коцюбинського за повість «Буття зелене».

Помер у 2010 році.

СВІТ КЛИНОМ

Ця трагічна історія, що давно всім відболіла й забулась, не давала спокою мені й по забутті, час від часу зроджувалася, стривожуючи сумління. У той далекий час не все вкладалося в мою підліткову тям, зачепившись одначе в пам'яті настільки, що періодично тривожило свідомість. Виплескуючи її на люди, проливаю, образно кажучи, і свою сльозу по тих скалічених долею людях, яким так не повелось в цьому, найкращому із світів, і які по-своєму щось шукали в ньому, та так і не знайшли...

Із гурту їх виділяє не так почварність, – її не дуже й помічаєш, – як жертвна відданість одне одному. Удень у кожного з них купа

обов'язків – каліка ти, старий, чи малоліток, роботи в селі вистачає на всіх – зате вечорами, коли сутінки накидають облудну мантію на принадність і неповторність світу, роблячи його загадково таємничим, тягне їх один до одного незбагненна сила, якій вони охоче піддаються.

Німак, справжнє ім'я його знають хіба батьки, бо ні братів, ні сестер у нього немає – живе майже на околиці, хату від вулиці приховує гайок, що засідає мало не півгороду – дивацтво діда, який замість традиційного садочка, засадив ділянку дубами, березами та вільхою. Живе в селі ще один чудило, гайок у нього теж на півгороду, винятково, щоправда, тополиний. Улітку, коли з дерев починає летіти пух, на тому кутку не вгавають сварки й колотнеча, бо від пошесті тієї нема ради. До нашої оповіді вони жодної причетності не мають, отож з'ясування сусідських стосунків залишимо на їх розсуд.

Суне Німак завжди посеред вулиці, наражаючи себе на небезпеку – звуку для нього не існує, а вулицею їздять не тільки підводи – час від часу пробігають і машини. Хода в нього важка й поведмежому незграбна, як і вся міцна окоренкувата постать. Матері ще не встигли позаганяти на сідала босоногу дівтору, і вона здійняла таке стовпище пилюки, що Німак невдоволено кліпає очима, а в горлі зроджується острашливий рик, який лякає дівлашню, тож вона з лементом порскає в городи. Німака вона перехрестила в Німця, дівторі невтямки, що їхній односелець нічого спільного із загарбниками не має, позбавлений лихою долею зрозумілої їм мови, він, як і ті пришельці, занесений ними в стан ворогів. Ворожнеча одностороння, Німак охоче б з ними заприятелював, однак його намагання розбивалися об мур непорозуміння, яке породжувало лише жорстокість. Усім серцем тягнеться він і до дівчат, хоч вони теж його намірів не розуміють, усе ж вечорами вперто йде до клубу, де йому, власне, нічого робити.

Спільну мову він знаходить тільки з Василем на прізвисько Хамзатий, хоч яка у глухонімого мова? Навіть той з перекривленою від народження та звернутою вбік нижньою щелепою, виграє

порівняно із ним, бо не тільки добре чує, а й говорить, хоч нерозбірливо й гугняво. Хатина Хамзатого на вулиці Зарічній, що апендиксом тулиться до головної. Річечка, якщо й була колись, то в ті часи, яких давним-давно ніхто не пам'ятає, зараз це звичайнісінький рівчак, що повниться по весні талою водою та підживлюється влітку в грозові зливи. Дерев'яний розхитаний місток для підвід та пішоходів ненадійний – обачливий хазяїн добре подумає перед тим, як завернути на нього коня. Тут у сутінках і бовваніє Василева постать. Краєм ока помічає, що в його вікні погасло світло – натруджена мати дмухнула на лампу й уляглася спочити, а Німака немає й досі. Хамзатий переминається з ноги на ногу, підігнані абияк дошки пронизливо скриплять, тож знову застигає неперушно.

Німак Василя помітив здалеку й пришвидшив кроки. З музикантам кладе свою ручищу на Хамзатове плече й, засвідчуючи приязнь, шкірить зуби.

– Чому так забарився? – не так словом як жестами висловлює невдоволення Василь. Німак, тикаючи пальцями в небо, переконає, що не пізно – зорі ледь помітні, а місячне півкružжя тільки вималюється ріжком над небокраєм.

Повз місточок, бризкаючи дзвониками пересміхів, проходять четверо дівчат, світлячи плямами барвистих блузок.

– Василю, гайда з нами, – озиваються із гурту, – цікавенне, кажуть, кіно сьогодні в клубі...

Німака дівчата не займають – не почує. Помиляються одначе вертихвістки – він помітив їх ще на підході, виділивши з гурту смагляву, наче галка, Любку з копицею розкішного смолянистого волосся, що підкучерявленою гривовою спадає на тендітні, по-підлітковому вугласті плечі. Відтоді, як після довгої зими дівчата скинули з себе теплі вдяганки, їхні постаті омолодилися й розквітли, його охоплював незнаний досі шал – наштовхнувшись поглядом на пагорбки грудей, що гордо випиналися із-під кофтинок, він, мов опікшись, поспішливо й засоромливо відвів очі, вони ж, відмовляючись йому коритись, знову й знову зирили з-під лоба на незвідану жіночу плоть. Гамував себе нутряним тваринним риком, відганяючи з-пе-

ред очей ману, розпачливо, до хрусту в хребцях тряс головою – не помагало, шал тільки попускав, одначе не відходив.

– Ми вас доженемо, – прогугнявив Василь услід дівчатам.

Про кіно він дізнався раніше за всіх, бо вимальовував афіші. Не треба було й припрошувати хлопця – малював охоче, залюбки, безвідмовний у будь-якій роботі, цю ж виконував з особливим нахненням. Відтоді як із церкви ще не за його пам'яті комсомольці скинули хреста, вона гибіла пусткою, на клуб її перетворили одразу по війні, добудувавши до бічної стіни сільраду та бібліотеку. Хамзатий став у цих приміщеннях своєю людиною. Пристрасний читач, із бібліотеки він майже не вилазив, читав усе підряд. На кіносеанси його пропускали безкоштовно, так само, як і Німака – хто б зважився вимагати квитка від глухонімого, хто бачить тільки мигтіння тіней на екрані, не розуміючи здебільше, чим викликаний той чи інший вчинок персонажа.

Горбун Іван, у якого за душею ні копійки, канючить у завклуба доти, поки той не плюне спересердя й не вштовхне його в залу. «Тільки тихо – попередить, – щоб ні звуку!» Застереження не зайве – гномик із горбом полюбляє коментувати дії на екрані, його тріскотливий дискант лунає на весь зал, викликаючи справедливий гнів присутніх. Шикають на нього з усіх боків, а блазень розпалється все більше. Завклубові уривається терпець, у його голосі, схожому дещо на жіночий, де й береться грізність: «Змовкни, бо викину до бісової матері за шкірку!» Іван, по вуличному Хета, на якийсь час стихає, потім знову береться за своє. Сидить у його кволому недорозвиненому тілі якийсь непоступливо затятий бісик, під'юджує на супротив, провокує на скандал. За лиху вдачу ніхто його не любить. Його непропорційно велика голова, посажена на хирляві, хоч і широкі плечі, виглядає так, мов зняли її із чужих плечей, обличчя плескувате й невиразне, очиці злі й підступні, прозирає з них неприхована образа на рід людський і всю природу, що випустила у світ отаким-от недолугим. За каліцтво мститься всім і вся, лихий вогонь пече його нутро, труїть усе навколо, насамперед самого себе.

Після сеансу з похмурого приміщення хочеться на простір, публіка товпиться у дверях і витікає на подвір'я. Гримить із підвіконня радіола, платівки старі й заїжджені, простуджено сиплять, мелодії давно всім відомі, проте танцюристам це ніяк не заважає. Кружляють парами дівчата, хлопці переважно поза колом. Їх небагато – хто в армії, хто у ФЗН, хто на Донбасі відбудовує шахти. У колгоспі сама каліч, навіть до танців непридатна. Кому повезло вціліти на війні, уже поодружувалися, тепер їм не до танців, вистачає клопотів домашніх. Зате дівчат, як маку в лихоліття, у цьому квітникові навіть недоростки школярі по-півнячому випинають груди, невміло цмулячи цигарки, цвіркаючи крізь зуби після міцних зтяжок.

Бібліотека вже давно зачинена, Німаку та Хамзатому притулюється ніде, тому й вони в гурті. Німак за звичаєм підпирає в'язу – угорі на самому вершечку лелечине гніздо, красені-птахи час від часу стурбовано клекочуть, та він їхнього невдоволення не чує, музика теж нічим не озивається до нього – жоден звук його не зачіпає, вселенська тиша поглинула весь світ. У дитинстві він розрізняв окремі звуки, та вони швидко десь померли, що тепер не воскресити. Танцювати він не може, спозирає танцюриств відсторонено і байдуже, для нього це просто рухи, не позбавлені плавної грації й краси. Так би певно залишилося й понині, коли б не той випадок, що вніс незвідане сум'яття в душу.

Був звичайний, ще прохолодний весняний вечір, темний від навислих хмар, що віщували дощ. Вони вертали з клубу – трійко дівчат і він із Василем. Дійшли до містка, Хамзатий уже зібрався збочити на свою Зарічну, так би і вчинив, якби дівчата не попросили провести їх додому. Він неохоче підкорився, пробелькотівши, що кращого охоронця, ніж Німак, їм не знайти, проте вони мов затялися:

– Він же нічогосінько не чує, це ти із ним вась-вась, а ми хіба йому щось утовкмачим?

Певний резон у висловлюваннях був, тож Василь завжди безвідмовний, знічено почухав потилицю, на мостик не звернув, поплуганився за гуртом. Дівчата по весні неабияк його хвилювали, та боячись гострих язичків та кпинів, тільки подумки не одну з них

пригортав. Каліцтво завдавало йому пекельних мук – коли почав голитися, мусив, щоб не порізатися, удивлятися в дзеркальце, яке мати тримала на коминку. «Хай би нога або рука, – розмір-ковував похмуро, – можна б змиритися, але перекривлена слинява пика...».

Дівчата з обох боків підхопили його під руки, він хоч і не повірив у їхню щирість, та несподівана теплота хлюпнула у груди. Було б іще приємніше, якби одною з них виявилася смаглява Любка, наймолодша й найбойовитіша серед усіх дівчат, однак вона йшла осторонь, побіля Німака.

– Маємо на трьох двох кавалерів, – не втрималася вона, продовжуючи цокотіти в тому ж дусі.

Та в цю мить і вигулькнула мало не з-під ніг якась тінь, дівчата звискнули з переляку так, що та відьомська химера на мить завмерла, а потім із скигленням шаснула в підворіття. Зі страху шарпнулася й Любка, зашившись Німакові в груди. Той несподівано завмер, Любка, отямившись, відсахнулася, а він спаралізовано стояв стовпом, пронизаний гарячим струменем млости.

– Собака, – пробурмотів Хамзатий.

Дівчата, що тримали його під руки, залилися дзвінким сміхом.

– У мене мало серце не спинилося, – зізналася Нінка, що була по ліву руку.

– А в мене провалилося в п'яти, – затупцювавши, відпустила Василеву руку Валентина.

Обидві були із перестарків, їхнє жіноче щастя вже низько припустилося за обрій, марно вони шукали його у клубних походеньках, погодилися б і на Василя, та не знали як підступитися до того мовчуна.

– Дурниці! Звичайнісінький собака, – за бравадою приховувала Любка переляк. Їй щойно виповнилося сімнадцять. За віком та вродою, яка тільки починала розквітати, мала відчутну перевагу перед подругами, до яких горнулася через те, що її однолітків серед сусідок не було.

Німак досі дівчат торкався, хіба що випадково, та й тоді в нього терпели й чужіли руки, він лячно й поспішливо їх спускав, довго

відчуваючи гарячий трем у всьому тілі. Ганив себе, що спаралізовано тоді завмер, із горла рвалися гортанні згуки, в уяві малювалися такі картини, що його кидало то в жар, то в холод. Якби оту випадкову мить удалося повернути, не стояв би він нерушимим пнем, а підхопив би зграбну дівочу постать пір'іною на руки, притуливши щосили до грудей...

Фантазії в нього бракувало, гупало мов навіжене серце, міхами роздувалися легені, гарячило, аж пекло в грудях, нервово посіпувалися пальці, ховав до кишені руки, стискував пудові кулаки, зціплював до болю зуби. Ночами завжди спав, мов убитий, а від того випадку сон почав тікати із очей, перед ним зринало безліч видінь – Любка малювалася в різних іпостасях, у найпривабливіших, аж до інтимних, сценах. Шаленство, у яке все глибше поринав, доводило його до сказу, до безтями.

Минав час, а танці спочатку під радіолу, а потім під гармошку, залишалися єдиною розвагою. Радіолу завклуб по закінченню роботи вимикав, на двері навішував дідівського замка, надходив час бубона і гармошки, під які танцювалося зручніше й веселіше.

– Давай нашої, сільської, – звискнув фальцетом горбун Хета, опинившись у центрі круга, танців під радіолу не любив – під неї кружляли парами, йому ж до пари нікого не було, жодна з дівчат, скільки до них не в'язнув, не хотіла тупцяти з кавалером-інвалідом, голова якого ледь сягала їхнього плеча, а горб на скаліченому тілі випинався спереду і ззаду. Зате під гармошку, що хрипко сапала ба-сами, а бубон бухкотів тремоло під мідний передзвін кілець – його ноги вигецювали, здавалося, самі собою, майже без зусиль – рівного в сольнім танці йому не було. Він тріумфував, весь розчервонівся в танці, час від часу хапав котрусь із дівчат за руку, утягуючи в коло – зробивши кілька недоладних па, не встигаючи за шаленим перебором його ніг, та знічено спинялася й засоромлено ховалася в гурт подруг, що підплескуючи в долоні, під'юджували Горбаня додати темпу. Розходившись, він удавався до частівок, звискував сороміцькими словами й, пустившись наприрядки, виробляв щось несусвітнє, чортом вихиляючись у замкненому колі.

Переможно тріумфував доти, поки одного разу не втягнув у своє шаленство Любку. Це був його промах і загибель – Любка не знітилася, не розгубилася, струснула по-циганському плечима, розвела широко руками, взявшись у боки, сипонула такий шалений дріб ногами, що горбун Іван, уже захеканий від танцю, стетерівши, збився з ритму. Так розпочався той турнір, про який довго лихословили дівчата, розносячи, мов сороки на хвості, звістку по всьому селу. Не любили горбуна за лихий норів, злий язик, кусючі жарти та підначки, тому й мстилися йому за образи тим неприємним поговором.

Коли поганьблений Іван, програвши Любці поєдинок, безсило впав на лаву поруч із гармоністом, його тіло корчилося від втоми, а нутро знемагало від нанесеної кривди. Перегодом, учепившись у бубон, струснув мідними кільцями, руки все ще сіпались і тремтіли. Того вечора в нього не ладилося ніщо – не витримавши наруги, горбун злиняв від клубу й з тиждень не потикався на вечірки. Хоч і в'ївся всім у печінки, Іванову відсутність усі відчули – прісно стало в клубі, розваги відбувалися за звичним ритуалом, і все ж чогось суттєвого не вистачало. Дівчата тупцяли під радіолу без вогника й завзяття, розходилися, не дочекавшись гармошки, хоч ніхто танцювати їм не заважав.

Німак звично підпирав спиною в'яза, байдуже споглядаючи рухливі пари, в очах зблискувало зацікавлення тільки в той час, коли в поле зору потрапляла Любка. Він знову й знову пригадував той незабутній вечір, коли вона домінувала в крузі, він тоді облишив в'яза і, нетерпляче розсунувши цікавих, опинився в першому ряду, захоплений тим бісеням у квітчастому наряді, що вихором носилося по кругу, збиваючи пиху з поганьбленого горбуна, захеканого й змокрілого, мов курка, змочена у воді й посаджена під сито, щоб не квоктала, відчув зненацька гарячу хвилю в грудях, до яких, хоч і випадково, з переляку, пригорнулося на мить це бісеня. Щось недобре, задрісне й не зовсім справедливе ворухнулося в його душі до приятеля, може ще більшого невдахи, ніж він. Ворухнувши могутніми плечима, він розправив груди й стиснув до хрусту кулачиська. Власна міць і сила засоромили його, а коли охлялий знічений Іван,

ще нещасніший, ніж завжди, не витримавши Любчиного шквалистого темпу, під кпини, улюлюкання та регіт ганебно здався, поруч із гордістю за безперечну дівочу перемогу, відчув і щемкий жаль до горбуна – полярних відчуттів йому так і не вдалося примирити.

Подібну роздвоєність виніс із того поєдинку й Хамзатий: гордість за Любку, що останнім часом пекучою скабкою все глибше западала в його серце, і прикрість за Івана, у якого так нагло й безжально відібрали чи не єдину втіху й радість, сум'яття й почуття провини через те, що так легко й без вагань віддав дівчиську перевагу, не покидало його.

Василь, дізнавшись, що Іван не з'являється й у конторі, де влаштувався рахівником – на цифри той мав чудову пам'ять і вважався непоганим пра-цівником, – вирішив відвідати його. Пішов удень, один – Німак своїм мугиканням тільки б заважав, – маючи намір розрадити, а, може, й чимось допомогти. Жив Іван з батьками й старшим братом, раніше Василь заглядав до них частенько. Тимоха зимою одружився, жінка горбуна незлюбила з перших днів, називала виродком. Кімнату, де вони жили з братом, довелося відступити молодцям, Іван мусив перебраться до батьків у прохідну. Сімейні війни відтоді не стихали, від невістки діставалося й Василеві – висока, вродлива і ставна, на калік дивилася спогорда, тож бажання гостювати в колись привабливій оселі в нього відпало. У хаті, крім Івана, нікого не було, усі розійшлися по роботах і це трохи підбадьорило Василя.

– Ти що, захворів? – прогугнявив він.

– Недужим я вилупився ще з яйця, – зміїним напівшепотом озвався Хета, не підводячи голови з високої подушки.

Лежав на незастеленому ліжку в штанях, з-під вилинялої, запраної майки почварно випирався горб. Нечесаний ріденький чубчик пасмами спадав на очі, кумедно змінивши неголене обличчя, Іван здмухнув його відкопленою нижньою губою. Чубчик смикнувся від подиху, звільнивши очі. Василеві на мить здалося, що Іван копіює його перекошене обличчя.

– Прислали з контори на розвідку? – не приховуючи сарказму зажмурився Іван. – Так ти не перший...

– Ніхто мене не посилав, – прогугнявив Василь і, скинувши на бильця ліжка якісь лахи, усівся на табуретку.

– Зайшов, значить, поспівчувати, – злий фальцет заміївся на Іванових зневажливо скривлених губах.

Несправедливий докір зірвав Василя на ноги, ображений, він поспіхом покинув хату, мало не перечепившись через поріг. «Дурень, одоробло!» – пробурмотів уже в снігах і, люто сплюнувши, вискочив із двору.

А через день, наче нічого й не було, Горбун з'явився в клубі. Німак розцвів, збуджено загукав і радо кинувся назустріч. Іван позирнув на приятеля таким льодом, що той ураз зів'яв, буквально, опустивши руки. Усе пішло, здавалося, як завжди – Німак терся спиною об стовбур в'яза, лелеки час від часу дерев'яно вибивали у гнізді дріб, пари вигупували під гармошку. Кінофільму того разу не було, відповідно не хрипіла й радіола; Василь весь вечір просидів у бібліотеці, перегортаючи номери журналів, а коли бібліотекарка нагадала, що її робочий день скінчився, потинявся поза колом танцівників. Не знаючи куди себе притулити, покрадьки пас очима Любку, оминаючи поглядом Івана, що примостився біля гармоніста. Поводився той тихо, бубонів без особливого завзяття, частівок не вигукував, до кола не вступав і танцівникам не заважав. Розійшлися раніше ніж звичайно. Їхній звичний гурт брів вулицею без галасу й пісень – чогось усім не вистачало, а от чого, ніхто, напевно, не сказав.

Лиховісну натуру Горбун не довго тримав у шорах. Наступного вечора знову було кіно, незвичність виявилася лише в тому, що Іван, усім на диво придбав квитка, усівся поруч з Василем і Німаком, звично кидав репліки з приводу дійства на екрані, немов хизуючися перед завклубом – спробуй виведи тепер, адже глядач він правомірний, із квитком. Не втримався й від танців під гармошку, дзигною вертівся в центрі кола, дівчат не зачіпав, колінця витинав осібно. Змінився й зміст частівок – раніше їх слова нікого персонально не зачіпали. Тепер збитошник перейшов на конкретні особи, щипаючи дівчат по черзі. Слова ставали все дошкульніші,

зліші, будь-які пригоди, що траплялися з дівчатами – в селі вони миттю розносилися говіркою луною, – ставали темою горбунових пересміхів, сором пік потаємні дівочі рани на очах у всіх. Не одна з них червоніла й тамувала сльози від дошкульних, образливих, здебільшого несправедливих слів, проклинаючи потайки, а то і вголос нещасного каліку, накликаючи на його голову небесні кари, та він від того тільки посміхався – чим більше допікав, тим задоволеніша посмішка змійлася на його вустах.

Літо тим часом досягло жнивного zenіту, роботи в колгоспі й городах стало стільки, що хоч розірвися, у клубі помітно поменшало людей, натомлені дівчата танцювали лінькувато, без завзяття. Вогнику додавав один горбун, перемиваючи кісточки не так справжніми, як уявними провинами й гріхами. До уїдливих частівок уже звикли й реагували не так гостро й боляче, як на початку – що візьмеш із знедоленого, ображеного на весь світ каліки – по-селянськи розсудливо й терпляче міркували ображені дівчата. Та й сам він немов би притомився, почав збиватися на повтори, кпини втратили дошкульну гостроту. Завважили й одну закономірність – Іван перебрав усіх, навіть малолітків, що не ставши на порі, конкурували з переростками. Жодним словом Горбун не зачепив однієї Любки, хоч саме вона образила його найбільше, зганьбивши в танцювальнім герці. Ходили, звісно, й пересуди – жіноцтво любить попащекувати – гадали так і сяк, зійшлися зрештою на тому, що Хета побоюється її батька, жилявого міцного чоловіка, який ніколи не горнувся до гурту. Був він із прибулих, ні з ким із місцевих по-справжньому так і не зійшовся, працював не в колгоспі, а на залізничній станції, робота в нього була позмінна, отже, часу вільного мав доволі. Може, тому й поселився на самісінькій околиці, у крайній хаті, на відшибі, щоб було поближче до роботи. Сусіда мав тільки з одного боку, та не мирився і з тим, переважно через отой гайок, яким відгородився від села, точніше через тополиний пух, що в сезон цвітіння розлітався по всьому кутку.

За усамітнення й недружелюбність прозвали Любчиного батька куркулем, хоч справжнє прізвище в нього було Попило, теж доволі

чудернацьке й незвичне. Розумівся він на бджолярстві, мав пасіку вуликів на тридцять, мед та віск збував у місті, рідкісні на той час солодкі ласощі давали побічний приробіток, чи не більший ніж колійна служба. Засмикані податками та безгрошів'ям односельці насилу зводили кінці з кінцями, було їм не до меду, коли ж хтось у разі хвороби й дозволяв собі дешицю, то діяв через його жінку Христю, ближчу за статусом до них – вона гнула спину в ланці нарівні з усіма. Похмура й непривітна з виду жінка чула серцем, спускала ціну, а найзнедоленишим віддавала й за так, потай, звісна річ, від чоловіка, який ні для кого знижок не робив. Люди для нього що на базарі, що в селі були просто покупцями, однаково чужими. Ні рідні, ні друзів він не мав, був при силі, допомоги сторонніх не потребував, компаній водити не любив. За документами, хазяйкою була Христина, прибившись до неї в прийми, самотню жінку він крок за кроком підкорив, а коли знайшлася дитина, на яку вже не сподівалися обоє, ланцюг замкнувся остаточно. Дівчинку назвали Любою, мовби компенсуючи ім'ям одвічне почуття, якого одне до одного не мали – шлюб укладено скоріш із розрахунку й вигідний обом: Христя, лишившись без опори після майже одночасного відходу в кращий світ батьків, потерпала ночами від страху, їй увидалося, що хтось скрадається до хати, прокинувшись, уклякала в ліжку й тамувала у собі крик, якого все одно ніхто не вчує, бо до найближчого сусіда через глибокий яр метрів із триста, тому й зрадла несподіваному квартирантові, змучилася так, що махнула й на поговор, який неодмінно поповз селом. Попила, неприкаяного й одинокого, що оселився поближче до роботи, влаштувало як відлюддя, так і неговірка, старша за нього молодиця, тож охоче допомагав їй по господарству, а позаяк був старанний і працьовитий, то Христина відчула до нього непідробну приязнь. Так і поєдналися ці долі, що в повоєнні часи траплялося нерідко. Село попашекувало та й замовкло, не одна із вдів заздрісно подивлялася на Христю, якій пощастило надбати такого хазяйновитого чоловіка. Брали завидки й дівчат, молодших за неї, – через воєнне лихоліття вони так і залишилися без пари.

Любка зростала справжнім бісеням, непосидючим, рвійним – не щастило їй в одному – усі хутко її переростали, вона ж, мов пізній пагоніць, так і лишилася недоростком. Була в цьому й певна перевага – кожному праглося взяти її під захист. Одначе хлопці, не встигнувши по-справжньому зміцніти, швидко розліталися із села, вона й незчулася, як із колишньої дружної компанії залишилася на кутку одна. У технікум їй вступити не вдалося, невдача не надто мучила її сумління, щовечора поспішала з дівчатами до клубу. Горбун своїми кпинами її не допікав, і зовсім не тому, що боявся її батька, справжньої причини тоді ніхто не розумів – Іван у неї шалено закохався, пантрував кожен її крок, кожен вчинок. Та чого не в силі осягнути розум жінки, інтуїтивно вловлює її серце. Коли Любку осяйнула ця химера, дівчина спалахнула непереборним гнівом – він, скалічена потвора в подобі людини, і він туди ж. Вона натужно розреготалася, рвучко пересмикнула плечима, труснула головою, мов відганяючи з-перед очей туманний привид, гукнула гармоністові: «Ушквар шпаркіше!», – визивно тупнула ногою, опинилась у центрі кола.

Горбун Іван у глибині душі прекрасно розумів – кохання не для нього, розраховувати на взаємність – марна справа – та що вдієш, коли у скаліченому тілі нуртують ті ж почуття, що й у всіх інших. Тому не стримався – відкинув бубна, пірнув, мов у холодну купіль, у коло, що враз зімкнулося тісніше, і задріботів навприсядки навколо Любки. Крім неї, нічого більше не існувало, було їх тільки двоє, лица довкола, що вигуками і криками підбадьорювали танцівників, перетворилися на невиразні плями. Він мав виграти за усяку ціну, у нього двигтіли й трусилися всі жижки, ходором вигерцьовували ноги, горб обтяжував і виснув тягарем, порушуючи рівновагу, відновлюючи її хаотичними вимахами рук, Іван підбадьорював себе фальцетним звиском. А та мала чортиця, що найбільше підходила йому за зростом, за якою сохло його серце, знай під'юджувала гармоніста на все швидший темп і спритно вибивала дріб невтомними ногами. Рипіла басами й звискувала підголосками гармошка, не встигаючи за переборами астматично затинався міх, стугонів, мов навіжений, підхоплений кимось бубон, сріблом заливалися дзвіночки. Завваживши,

що Іван підупав на силі, Любка безжально на нього насідала, відступаючи, він похитнувся й щоб не впасти, мусив обіпертися на руку.

Цієї миті в епіцентр щільного стовписька розгарячених уболівальників, увірвався, щось недоладно мимрячи, Хамзатий, очі його палали гнівом і презирством: ніколи він досі не вступав у це заборонене для нього коло, гармоніст, розгубившись від несподіваної з'яви третьої особи, збився з ритму, гармошка, зітхнувши міхом, схлипнула й замовкла. Усі погляди прикипіли до Василя, що вхопивши виснаженого танцем горбуна, силкувався поставити його на ноги. Коли на підмогу Василеві ринувся й Німак, натовп остаточно розгубився й затих. Іван пручався, відбивався й мало не зі сльозами верещав: «Не чіпайте мене, не займайте!». У його звискові відчувалися гіркі й пекучі сльози, та друзі по нещастю ні на що не зважали – ухопивши в чотири руки горбуна, винесли його за очманіле коло. Він усе ще пручався й метляв ногами, силкуючись вирватися із міцних рук. Розумів, що друзі рятували його від неодмінного програшу й ганьби, проте в'їдлива натура брала гору, миритися з природною неміччю та поступитися заважав, як завжди, якийсь біс, що володів ним, штовхаючи на нерозважливі й непередбачувані вчинки, від яких наодинці й самому ставало соромно. Удар, завданий Іванові, спустошив і випік йому душу, залишивши сіре, ні на що непридатне попелище. На цій золі забуяла ще гостріша й пекельніша злоба – помста горбуна, спрямована насамперед на Любку, вина якої полягала тепер у повній його несумісності із нею.

Іван, наодинці зализавши свою душевну рану, – цього разу навіть Хамзатий не відважився навідатися до його хати, – знову з'явившись у клубі, повівся так, наче нічого нічого не сталося. Не забарилася й Любка – куди їй було подітися в селі? Клуб був єдиним місцем не лише таких-сяких розваг, а й спілкування, тут хоч на якусь часину можна було скинути з плечей усі турботи й негаразди, що починали допікати вже і їй. Усе знову стало на свої місця. Горбун у танці більше не встрявав, до дівчат не в'язнув, а от бубна не випускав, під частівки й сороміцькі приповідки вибивав із нього такий темп, що похлиналася, не встигаючи за ним, гармошка. Чорний накип, що роками осі-

дав у травмованій від народження натурі, весь намул, уся твань, усі кривди та образи стали виплескувати через край. Якщо раніше його безжалісний язик декого щадив, то віднині пощади не було нікому. Більше того, саме на Любці й зосередилися його дошкили – щоки дівчини палали жаром, подих забивало від образи, а ще дівчата кепкували з Любки, що Іван, не інакше, у неї закохався, вона спере-сердя плувалася й тупала ногами, навіть посварилася з подругами, та, трохи заспокоївшись, вирішила помститися, пустивши в хід свою лукаву безвідмовну зброю – прикидаючись стомленою, присідала на лавку перепочити, перемовлялася з Іваном словом-другим.

Кокетування облудниці не забарилося з плодами – горбун лагіднів, у злісних, завжди насторожених очиях стала прозирати приязнь, спершу обережна, майже невідчутна: саркастичні в'їдливі частівки забарвлювалися в поблажливий добродушний гумор, він соромом не пік, не ображав, а веселив. Лукаве дівоче загравання хоч і не зняло, проте послабило Іванову злобу, він помітно подобрішав не лише до неї особисто, а й до всього дівочого кагалу – хлопців і до цього він майже не займав, не через страх, що намілять йому шию, ні, ким-ким, а боягузом він не був, його мучила зневага жіноцтва – ровесниці, уже не кажучи про старших, немов би не вбачали, що він теж мужчина, що в його знівеченому тілі вирують пристрасті, як і в усіх чоловіків. Не було спокою йому й ночами, услухаючись у найменший шерхіт за стіною, де спали його брат із дружиною, Іван укривався з головою, упивався зубами в подушку, проте вабливі видива й під ковдрою його не покидали. А сни виділися фантастично-еротичні. Після таких ночей ходив, мов труений, і злющий, як оса, на роботі помилявся в розрахунках, тряс рахівницею, зло клацав кісточками. Чи не єдине, що він по-справжньому любив, так це рахування, мертві цифри шикувалися, мов живі істоти, підбивши баланс, удоволено відкидався всім тулубом назад і втомлено посміхався – згадував учорашній вечір, грайливі бісики в Любчиних очах, утішався тим, що дівчина не відсторонилася, коли підсунувся до неї ближче, і нетерпляче чекав сутінок, гармошки й бубона, такого слухняного й послужливого в його вузлуватих пальцях.

Мир і лад на вечорницях задовольняв проте не всіх – не надто метка на розум Любка завважила зміни до себе лише тоді, коли поверталися додому. Горбун мешкав недалеко від клубу, далі свого двору ніколи не проводив. Хамзатий жив на заріччі за містком і свою хату, як правило, проминав. Послужливий і покладистий, був радий побути довше в дівочому товаристві – він його прагнув і боявся, бо відтоді, як почав голитися, і самому стало гидко дивитися в дзеркало на власну пику. Залюблений у книги, хлопець забував про все під час читання, подумки ширяв у високостях, думав про небуденне й романтичне, якого так не вистачало в селі. З усіх дівчат запала в душу найбільше Любка, розважливий, тонший і глибший натурою від Івана, розумом він чітко усвідомлював дівочу легковажність, і все ж від Любчиного загравання з горбуном щеміло й стискалося серце, зроджувалася образа не тільки на пустотливу вітрогонку, а й на приятеля по нещастю.

Коли Василь, звернувши на заріччя, спинився й засмалив чергову самокрутку, осиротілі дівчата збилися серед вулиці в тісну купку, роздратований Німак замуگیкав та загукав до нього. Проте ні гортанні звуки, ні міміка, ні жести, ні галасливі припросини дівчат не зрушили Хамзатого із місця.

– Що це з ним сьогодні, яка скажена муха його вкусила, – губилися в здогадах дівчата. – Чи не образили ми ненароком?

Ще більше здивувалися на розтаньках – на роздоріжжі гедзь напав і на Німака – він мовчки відособився від гурту й, навіть не озирнувшись на розгублених дівчат, клишоного посунув до своєї хати. Дівчата знічено переминалися з ноги на ногу, не розуміючи, що сталося із їхніми супровідниками.

– Дожилися, – саркастично зронила Настка – не так подруга, як найближча Любчина сусідка, – уже й калікам не потрібні.

– Дотанцювалися, – зайшлася нервовим дурносміхом Любка.

Ішли скрадливо, ніби боячись необережним кроком порушити спокій притихлих у німотній тиші хат, що більмуватого відсвічували шибками на місяць. Мулько їм було самим без хлопців у проваллі вузької вулички, затисненої городами й садками. Любка, зрісши на

самому краєчку села, не належала до страхопудів, і все ж, коли подруги швиденько розпрощалися, у неї перехопило подих. Метрів із триста, що раптом чи не вдвічі розтяглися, належало пройти на самоті, а ноги мов приросли до землі, тіло наструнчилося й тріпотіло дрібним тремом. Раніше Хамзатий із Німаком доводили її до темної провалини ярка, у якому затаївся вільглий дух болота, що лякав її з дитинства. Удень нічого таємничого там не було, зате, коли сонце ховалося за високий насип залізниці, вирва яру починала повнитися туманом, темним і липким на дотик. Він клубочився, мов пара в казані, не розповзався й не зникав до ранку, лише світанок заганяв його кудись у глибину. Хлопці охоче довели б її до самого обійстя, проте яр озивався глухим риком і вони мусили спинятися, бо з провалля чулося утробне гарчання – то Любку чекав її вірний охоронець. Хамзатий з Німаком, знічено потупцювавши над проваллям, ішли геть. Тоді, невидимий досі, великий кошлатий пес вигулькував із ярка, у шаленім темпі кружляв навколо Любки, радо вискуючи, наче не бачив її бозна-відколи.

– Фу, Кудлаю, – дзвінко сміялась господиня, – який ти зарошений, холодний. Пес обпікав її руки шорстким гарячим язиком, підстрибував, щоб дістати обличчя. Добившись бажаного, умиротворено стихав – Любка клала руку на мускулястий, граючий кожною жилкою, загривок, пестила пальцями густу собачу шерсть.

Сьогодні все було не так. Залишившись одна й наближаючись до яру, услуховувалася в німотну нічну тишу, від якої подзвонювало у вухах – пес, звиклий до супроводу, зачався й мовчав. Спинилася розгублено й не так мовила, як прошепотіла: «Де ти, Кудлаю?». Відсахнулася й зойкнула від ляку – собака безшелесно виринувши із глибини провалля, викотився буквально їй під ноги, озвавшись тільки після того, як облизав обидві руки.

– Ху-у-ух, – полегшено відітхнула Любка, – що ж ти, розбійнику, мене лякаєш?

Після того вечора вона змінила поведінку, яка ще більше всю історію заплутала. Природа жінки багата на різні вигадки й викрутаси. У той підлітковий вік я цієї премудрості ще не засвоїв, та чес-

но кажучи, як і всі чоловіки, по-своєму потерпаю від неї й досі. Чи замислювалася над своєю поведінкою легковажна Любка? Гадаю, вона, як і наша біблійна прародителька Єва, діяла інтуїтивно, її захоплював сам процес гри, верховенство над скривдженими долею чоловіками скоріш за все тішило її самолюбство. Біля клубу вона горнулася до горбуна, зроджуючи в ньому крихітки надії, а вертаючись додому, чисто з меркантильних міркувань заграла з Василем та Німаком. Наближаючись до містка, на якому Хамзатий мав звертати, мов ненароком хапала його під руку. Він сердито шарпався, бурмотів щось незрозуміле, руки проте не виривав, тепла хвиля накривала його з головою, він розгублювався, спотикався й збивався з кроку, стаючи покірним, мов телятко. Те ж саме проробляла вона і з Німаком. Не такий поблажливий та м'якосердий, як товариш, той упирався рогом і не поступався, капосне дівчисько жалісливо та благально зазірала йому в очі – у її погляді таїлася якась магія, цей могутній здоровань, що за іграшки брав під обидві пахви мішки зі збіжжям, хисткими сходами заносючи їх до комори, немов це не зерно, а сіно – відтавав і розчинявся в сьайві її зіниць. Наслідком цих підступних, мовби ненавмисних – а насправді добре вивірених маніпуляцій – мала супровід до страшливого ярка. А там вірний Кудлай уже давно очікував її, услухаючись у найменший шерех, доки до чутливих напорошених вух не долинали кроки. Пес аж тремтів від нетерплячки, проте ревно дотримувався заведеного ритуалу – вистрибував до господині тільки після того, як супровідники покидали її.

Любчин флірт приносив плоди, які пожинали також подруги, маючи темними осінніми вечорами провозатих із клубу до самісінького дому. Сама того не бажаючи, відновила своєю грою позірну рівновагу, яка насправді не замирила трьох нещасних бідолах, а внесла сум'яття й до того у травмовані каліцтвом їхні душі – хлопці ревнували, косились один на одного, тріо дало тріщину й почало розпадатися. Від остаточних з'ясуванняв порятувала їх погода – захлюпала сльота, разом із мжичкою наповзали на село тумани, усе спохмурніло, знебарвилосся, ставало сірим, люди шевкалися, мов

сновиди, поспішаючи дати лад обійстям та городам, на які через поденщину в колгоспі завжди не вистачало часу, вулиці перетворилися в грузьке болото, місити його ще й походеньками до клубу й у найзаповзятливіших не вистачало духу. Життя притлумилося й напівзавмерло, з нетерпінням дожидалися морозу, щоб струхнув із людей цей млосний одур. І він не забарився – під ногами захрумтів льодок, небо очистилося від важких низьких хмар, з блакиті прозирнуло сонце, по-зимовому майже безпромінне, холодне й неласкаве.

Коли землю так скував мороз, що вона задзвеніла, мов бубон, Попило закликав на толоку – вирішив позбутися тополиного гайка, що своєю непрактичністю муляв око багатьом. Головною тягловою силою, крім господаря, стали Німак із Василем, яких запросили особисто, бо сусідські діди Павло кульгавий та вусатий Архип не так трудилися, як були щедрі на поради. Угризалися в стрункі стовбури зубчасті пилки, ручаями струїлася з-під них тирса, тюкали сокири, хекали дроворуби, стрункі тополі із обважнілим від обледеніння віттям з тріском падали на мерзлу землю. Коли їх залишилося менше половини, підійшов горбун Іван. Діди зустріли його з'яву іронічно, Архип, сховавши усмішку під ріденькі, наче вишмуляні вуса, пожовклі від махорки, підморгнув із лукавинкою кульгавому Павлові: тримайся, мовляв, цей усім нам задасть дьору! Не надто радо зустрів його й Попило – лихий Іванів норів знало все село, такий невдатний помічник із невеличкою сокиркою, не втерпить, щоб не відпустити пекучу шпильку. Здивовано Perezирнулися й Василь з Німаком, що аж ніяк не сподівалися на Іванів прихід, у кожного ворухнулася ревнива думка: виходить, Любка запросила і його. Не приховував неприязні й кошлатий пес – рвав ланцюг, похлинаючись від злості.

– Бог у поміч, – критично оглянувши обійстя, на яке ступив уперше, проскрипів Іван до гурту, що завершивши перекур, знову брався до роботи, діловито вихопив із-за пояса сокирку й заходився теревити стовбур. Знову впилася в деревину пила, віялом розбризкуючи білу тирсу, хижо зблискували лезами сокири, безжально

стинаючи гілки. Попило ретельно сортував деревину, найпряміші стовбури складаючи окремо – у його уяві вже виростав просторий омшаник, у якому щільними рядами стоятимуть вулики із роями, бо в старому вже не повернутися. Тієї миті й стався той фатальний епізод, зродивши безліч домислів та пересудів. Хамзатий стинав верхівку повергнутої перед тим тополі, діди підпилювали іншу – хитнувшись навколо осі й змістившись, вона з тріском почала хилитися не в бік підруб, куди за розрахунками й мала впасти, а звихнувшись, летіла прямо на Василя.

– Такай! – щосили верескнув Іван.

Німак теж видушив із себе пронизливий утробний лемент, Хамзатий обернувся, та часу для втечі в нього не було, тільки й устиг закрити голову руками – дерево рухнуло прямісінько на нього, збивши окоренком діда Павла, що відбувся переляком та синцями. Горбунові з несподіванки перехопило подих, на якусь мить він так і заляк на місті. Німак виявився меткішим, одразу ж кинувся на допомогу другові. Коли надбіг Іван, він, обіруч ухопивши стовбур, уже встиг вивільнити Хамзатого з-під нього. Василь лежав навзніч і мовби силкувався щось сказати, ураз посинілі його губи ворушилися, а в кутках пінилася кров. У виразі обличчя було щось чуже й незнайоме, він перегодом збагнув що саме – від удару скривлена при пологах щелепа стала на місце. Німак силкувався щось сказати – хаотично змахував руками, гарячково белькотів і похлинався, його ніхто не міг зрозуміти, тож сердився, супив бровами й скреготів зубами. Певно, відчував якусь вину, яку зрештою звели до того, що коли б вони з горбанем не закричали, Василь не згаяв би часу на озирання, адже зроби він один крок убік, стовбур його карку не зламав би.

Горбань уголос того не говорив, хоч невисловлену провину відчував гостріш за Німака. Василя любили за його покладистий врівноважений характер, балачки з приводу його страхітливої й безглуздої кончини не вщухали, жаліли не лише самого хлопця, що пішов із життя, нічого гарного в ньому не зазнавши, а і його одразу постарілу матір, що лишилася самісінька, як палець. Іван з Німаком

блукали, мов сновиди, не знаходячи ніде собі місця, у горбаня раптом зник інтерес до клубу та його основної принади – танців. Вони із Німаком, спершу криючись, а потім і відкрито стали зазирати до чарки, уважаючи, що в такий спосіб поминають Василя. Трунок ще більше пригнічував Івана, у його серці закипала злоба, вона туманила й льодянила мозок: «Любка, ось хто справжній винуватець!». У дівочому обличчі ввижалася йому якась хижа, з вищиреними зубами в'юнка невеличка істота, схожа на ласку, в бусинках очей чаїлася підступність і хитрість. Трусив головою, відганяючи ману, а вона знову й знову поставала перед ним. Любка, чорнява, мов циганка, а метку ласку він бачив тільки білу, усе ж дівчина асоціювалася чомусь саме з нею.

Тим часом із насупленого неба посипалися сніги, забушували заметілі, холоднющий вітер захланно накидався на кожного, хто витикався з хати. Крутило, бісилося так, що Німак, до якого з пляшкою заявився Іван, після безрадісної вечері не відважився відпустити його самого й набився в супровід. Гнулися й розгойдувалися верби обабіч дороги, ламалося й тріщало тонке віття, вітром та снігом забивало подих, горбуна кидало з одного боку на другий, він шпортався в заметах і лаявся крізь зуби. Німак же покрекував від насолоди, з грудей виривалося схоже на пісню герготання – стихія збуджувала його й бадьорила, він не лише підтримував Івана, учепившись п'ятірнею в його плече, а й уступав у герць, розтинаючи широкими грудьми потоки звихреного снігу. Одвівши приятеля до домівки, відчинив хвіртку, уштовхнувши його у двір. Що робив далі, ніхто не бачив. Знайшли Німака вранці у заметі неподалік від батькової хати, геть задубілого з розтрощеною головою. Нова трагедія знов струснула все село, кожен домислював причину на свій смак – пригадували його звичку ходити посеред дороги, губилися в догадках, звідки могла взятися машина в таку люту веремію, за якої світу білого не видно. Ні машину-вбивцю, ні лиходія-водія так і не знайшли – фронтовики, що нюхали пороху, зійшлися на думці, що найзд могли вчинити американські «Форд» чи «Студебекер» – ці могутні машини часто бачили у містах, бо нашим полуторкам долати

шлях за такої погибельної сніговиці було не під силу, а за селом на цвинтарі з'явилася ще одна свіжа могила. Думали поховати Німака поруч з Василем, та родичі виявили супротив – закорінений по селах звичай, бозна з яких пір, вимагав хоронити небіжчиків біля родаків, навіть ті, що прожили увесь свій вік у колотнечі й гризні, мусили замиритися в місці вічного спочинку, пробачивши одне одному всі кривди й гріхи.

Під той пам'ятний ранок хвища вляглася, хмари розвіялися, в освіжлілім після завірюхи небі здіймався сонячний диск. Коли невістка, що торила перший слід на ферму, принесла у хату лиховісну звістку, Іван їй не повірив – так не єдналася вона з першим, по-справжньому зимовим днем. Він брів по ще не протоптаних заметах, вітер ще не зовсім ущух, димилися гострі гребені повсюдних кучугур, сніг зблискував мірадами голчатих іскор, від них мерехтіло й миготіло в очах, а почуте все ще не вкладалося в голову. Уже виднілася вся в заметах Німакова хата, він відчинить рипучі від морозу двері, оббиті для тепла жовтувато-зеленим сукном старої малярської шинелі – приятель радо загуде йому назустріч, боляче, як обценьками, стисне правицю...

У дворі було рясно від слідів, дві бабусі, запнуті по самі очі в темні хустки, не відізналися на його привітання, тільки похилили голови ще нижче. Не справдилися горбунові сподівання – приятель отверділий і чужий лежав на столі біля вікна, з короткуватого для нього ложа прямовисно стирчали ступні ніг, неприродно величезні, біля узголів'я похитували вогниками дві свічі, третя опливала воском у схрещених на грудях вузлуватих пальцях. Убраний у найкращий одяг, Німак мав очужілий, майже незнайомий вигляд, з-під паперової смужки з хрестом на лобі визирала рана. Безрушне тіло так мало скидалося на живу подобу, що майже зовсім не єдналося з Німаком; підходили й спиналися на порозі люди, приголомшені, розгублені, безмовні, таїнство смерті, так нагло ввірвавшись у тісну стареньку хату, гнітило, умиротворювало прибулих – зирили з-під лоба, жадібно вбираючи деталі, злодійкувато й соромливо оглядали рани, скрушно зітхали, вислизали тіннями за двері, на повні груди

втягували колюче морозне повітря, видихаючи із себе запах тліну й воску, якими вже просякла хата; їхнє місце заступали інші, розчервонілі й свіжі ізнадвору, осіняли лоби й груди невмілими хрестами, затамовували подих, поволі вбираючи в себе дух кончини, млосний солодкувато-тлінний; змигували вогники свічок, якась згорьована бабуся з поораним рясними зморшками обличчям, твердими негнучими пальцями зіщипувала із гнотиків нагар, Іван немов закликав – зір фіксував усе, що відбувалося, воно однак його майже не зачіпало, обтікало мов вода валун у потоці.

Горбун непомітно ворухнув плечем – відчувши, що по щоці котиться сльоза, затримав подих – не допомгло, сльози вже текли з-під обох повік, він засоромлено прикрив долонями обличчя й нічого не бачачи перед собою, пробившись через гурт, опинився на подвір'ї.

– Бач, як переживає, – мов крізь в'язку пелену, донеслося до його вух.

– Ще б пак, вони ж, бідолашні, горнулися один до одного, мов рідні... А тут немов якесь наслання – два тижні тому поховали Василя, і знову негадано-неждано нова втрата, – боляче кольнув горбуна в саме серце жіночий шепіт за спиною.

Болюча колька не полишала його й після похорону. На цвинтарі він знову не втримався від сліз, вони обпікали йому щоки, скрапували в сніг, забруднений масною глиною з піском. Скромна поминальна учта в осиротілій хаті стиха перемовлялася гіркотою слів, кортіло додати щось своє, проте в горлі стримів кілок, що застряв там, здавалось, довічно. Він уперше в житті до одуру напився. «І нині, і присно, і навіки віків» важко перевалювалися в мозкові слова, у яких була вкорінена вічна упокореність людини, що таке «присно» він не знав, зате «навіки віків» підводило підсумкову риску життєвого існування, і не лише Німака і Василя, він не бачив сенсу життя й для себе. Усе, що досі цікавило його й приносило хоч якусь розраду, враз ізблякло, укрилося сірим туском, ізмаліло, відійшло, мов друзі, у потойбіччя. Він немов би поховав і себе разом із ними, тільки чарка, до якої все більше причащався, додавала ілюзорної хмільної сили.

Із трійці приятелів, яких зблизив не стільки душевний потяг, скільки каліцтво, на цьому світі залишився один горбун, що остаточно вибило хлопця з колії. Коли у випадку із Василем мимовільний гріх можна було поділити навпіл із Німаком, то трагедію з останнім ділити було ні з ким, він цілковито прийняв його на власний карб.

З роботою в конторі він розпрощався, цифри й розрахунки, що донедавна мали для нього магічну силу й владу, тепер ополчилися проти нього, він відмахувався обома руками, а вони насідали й насідали, угризалися в мозок, виїдали його, як слимаки. Відвезли Івана в райлікарню, білі халати, мовчазні й безликі, оглядали його почварне тіло, прикладали до грудей холодні трубки, час від часу з їхніх вуст злітали медичні терміни, які нічого йому не говорили. Сприймав він цю метушню відсторонено й байдуже, на запитання відповідав роздратовано й односкладово: «У мене нічого не болить». Усе ж запроторили його до величезної палати, ліжка стояли впритул, хворі, переважно старі німецькі люди, постогнували ночами, снували в запраних старих халатах, наче тіні. Горбун покірно ковтав пігулки й мікстури, від них весь час хилило в сон – провалювався в нього, наче в яму, півсонний морок і отупіння не встигало відійти, як медсестра знову вносила ліки, пильно стежачи, аби їх заковтнув.

Але одного разу він таки збунтувався – сусід по койці, бородачий і нечесаний дідусь, тихо відійшов у інший світ, рано-вранці Івана вразила німа безворушність, особливо білий, мов із стеарину, гострий ніс, що стримів у стелю, наче колись стопи Німака. Горбун дико заволав й затіпався у трансі, надбів медперсонал, санітари засупонили його в гамівну сорочку, непомірно довжелезну як для його зросту, цупка тканина пеленала не тільки руки, а й ноги, опинився ніби в мішку, із якого визирала тільки голова. Болючий укол швидко втихомирив горбуна, не чув як перенесли у другий корпус, поселивши в палату із загратованим вікном і тримали під замком. Дні потекли, наче в тумані, скоро він згубив їм лік, вікно виходило на північ, сонце бачив тільки у відблисках

снігу, а згодом у калюжах. Час від часу навідувався брат, привозив домашніх материних страв, але й вони не смакували.

– Випустіть мене з цієї клітки, – скімлив Іван під час обходів.

Лікар, затагнутий у загісний халат, що поскрипував від крохмалю, поблажливо плескав по плечу пухкою, мов оладка п'ятірнею, хитрувато мружив очі й запевняв, що курс лікування ось-ось скінчиться, його результати вже помітні. Заспокоєний Іван кілька днів мовчав, потім знову починав скиглити.

– Ось-ось, – улюблений лікарський вимір часу, – приїде з області спеціаліст, отоді й вирішимо вашу долю.

Згодом Івана провели до кабінету, посадили проти вікна. Сонце, якого він давно не бачив, скісним промінням сліпило очі, навпроти за столом чітко різьбилися силуети лікарів, – хто з них хто – визначив тільки по тому, як шанобливо дослухалися до того, що сидів у центрі, горталися папери, лунали терміни, які ні про що не говорили горбунові.

– Днів через два оформимо папери й поїдете додому, – хрусткий халат був цього разу точним.

Усе відчутніше віяло весною, земля в селі протряхла, люди копошилися по городах, згрібали торішне листя та огудиння, пахуче слався синюватий дим. Іванові не сиділося в хаті, відчужено заглиблений у свої думи, кудись брів, не помічаючи зустрічних, односельці насторожено оминали його постать, вихудлу й прижухлу. Горбун скидався на сновиду, прагнув прошмигнути непомітно, ловив себе на тому, що в лікарні було йому затишніше та спокійніше. Зараз не було ні прагнень, ні бажань.

Братова чекала поповнення сімейства, весь час була вдома й дивилася на нього вовком, тому й прагнув у поля, над якими розгулювали весняні вітри. Мета з'явилася раптово – спинившись якось за селом, почув гудок, потім побачив поїзд, блакитнувату вервечку вагонів, що немов гналися наввипередки з димом, що клубом викочувався із закіптюженої паровозної труби. Так і виробився в нього маршрут, ставши щоденним ритуалом, – поспішав, немов спізнювався на роботу, минав двори, у яких відроджувалося весняне копо-

шіння: починався споконвічний робочий цикл, та горбун на нього не зважав, селянські клопоти його не зачіпали, і все ж усотані з дитинства весняні клопоти на городах тривожили його душу, наростало незрозуміле збудження, він надавав ходи, поспішав і задихався, збавляв крок, лише вирвавшись із села на простір.

– Куди це ти, Іване, наритився? – запитав хтось.

– На поїзд, – кидав не вступаючи в балачку.

– Але ж... – розчаровано змовкав цікавий на півслові, озирався вслід горбунові та промовистим жестом крутив пальцем біля скроні – дорога до станції відгалужувалася праворуч, а горбун колобком котився прямо.

На обрії вже зблискували сталеві рейки, перетинаючи заболочений луг, високо піднісся насип, з повеневої води лобасто випиналися купини з віхтями торішньої розкуйовдженої осоки. Плесом походжав лелека, цибабо переставляючи червоні довгі ноги, жаби ще напівсонні після зимового забуття, ловилися майже без зусиль. Відтоді, як біля станції, що бовваніла водокачкою праворуч, злагодили регульований, як годиться, переїзд, дорогою, якою брів Іван, користувалися рідко, вона занехаялася й заросла травою, під ногами хлюпало й чавкотіло, на гумові чоботи, що сягали йому майже до колін, чіплялося болото, та до переїзду, усипаного рінню, було вже недалеко. На горбку вже підсохло, Іван усідався на купу старих шпал, таких протрухлих, що й на дрова не годилися, удихав специфічний запах залізниці, спочивав, дожидаючись поїздів. Миготіли вагонами та платформами товарняки, одноманітні й нецікаві. Він очікував на пасажирські – приміського із застарілими вагонами, набитими людьми: пасажири за вікнами скидалися на застигли тіні, перед станцією вони починали метушитися й збиватися в проходах. Невдовзі за ним у протилежний бік йшов дальній, розминутися вони могли тільки на станції, бо залізниця була одноколійна, час від часу виникала з цим затримка, приміський нетерпляче погукував перед семафором, доки залізна скаба, що перетинала йому шлях, не підносилася вгору. Ризький відповзав від станції й набирив розгону, котив блакитні чепурні вагони, за вікнами, наче риби в акваріумі,

стигли обличчя, заціпенілі й байдужі, стукотіли колеса, вибиваючи кулеметний дріб на стиках, якийсь час він доносився й після того, як поїзд маревом розчинявся в імлі.

Іванові думки снувалися відсторонено й мляво. Бажання кудись їхати не виникало, заворожував тільки рух. Тривалий час поїздів не було, він уставав зі шпал, розминав заціпенілі ноги, походжав по переїзду, по рейках, що пнулися драбиною в далеч, зайчиками зблискувало з них сонце, потупцювавши трохи, знову примощувався на шпалах.

Минаючи Попилів двір, Іван щоразу немовби об щось спотикався – і глухий паркан, вищий за нього, і грубе бухкання собаки, що ніколи його не пропускав, і гайок, від якого вже тягло клейким майбутнім листом, і щось іще тривожне до остуди, мало б сколихнути його пам'ять, але вона чомусь не озивалася. Час спливав, весна все відчутніше хилилася до літа, усі його силкування пригадати найсуттєвіше, яке не переставало мучити його, були марні – бракувало якоїсь ланки, що б мала вивершити ланцюг, зв'язавши його в ціле.

З'явилася вона лиш на початку літа – Іван, як завше, по сніданку йшов на переїзд, усі вже звикли до його маршруту й розпитами ніхто не докучав, завваживши його оспалу постать, що апатично капотіла між дворами, лише похитували скрушно головами; вулиця вже підсохла й звихрювалася пилом, уже відсіялися й відсадилися, настала коротка пауза, весняні клопоти лишилися позаду, літня напруга ж ще не настала, село застигло в сподіванні на майбутній урожай, до якого горбунові не було ніякісінького діла; власний клопіт гнав його на переїзд, повз який із гуркотом проносилися поїзди.

Того ранку все йшло наперекіс – Івана висварила братова, ніколи не приховуючи зневаги до нього, завагітнівши, вона стала особливо люта та нестерпна, обізвала ледарем і дармоїдом, він пожбурир ложку й викотився, не доснідавши, з-за столу, у ньому все кипіло й нуртувало.

Біля Попилового двору, де завжди напружувався, силкуючись щось згадати, пішов шпаркіше, собацюра проте його не обгавкав, ба, радо звискнув, виказуючи відданість і приязнь, хтось озвався

до Кудлая пестливими словами, той голос, що перемежувався сміхом і лащив пса, видався йому знайомим. Він зупинився й зачудовано вслухався – Любку батько таки влаштував на якісь курси при управлінні залізниці, відтоді її не бачили в селі. Той дівочий голос із дзвінким передзвоном, що колись кидав його у транс, і став поштовхом поступового відродження в його пам'яті картин, які він намагався згадати. У голові, наче сніп іскор, вибухом спалахнули епізоди його безпам'ятства, що здавалося у віки вічні пішли в забуття: згадав ганьбу, двічі пережиту, коли він так і не зумів реабілітуватися в герці, побіжне оманне почуття відійшло мов сон, за ним стояло щось істотніше й невідворотніше, збуджуючи в його душі остуду, раптом майже фізично побачив зблиск сокири, останній стогін дерева, що впало на мерзлу землю, відчайдушний запізнілий людський крик, що рветься із горлянок, а Василь вже розпластаний лежить і йому вже нічим не допоможеш. Івана найбільше вражає щось незвичне в його обличчі – щелепа, звихнувшись від удару, вернулася на відведене їй місце, хоч він цього вже не побачить, шок поверг Івана в тупе оціпеніння, а в пам'яті постала ненаситна темрява піщано-глинистої ями, у якій під глухе ухання мерзлої землі в останньому своєму прихистку зник Німак.

Горбун не помітив, як дістався переїзду. Гуркотів, наближаючись, товарний потяг, гіпертрофоване почуття власної провини перед Василем і Німаком пекельним вогнем вирувало в грудях. Не думалося про випадковий збіг обставин, адже навіть Любка, проти якої умишляв лихі заміри, стала для нього лише тінню. Промайнуло озлоблене обличчя братової, що без упину сварила й кляла його. Неприкаяність, озлоба на всіх і вся, у тому числі й на батьків, що пустили його в цей жорстокий світ калікою, усе сплелося в тугий клубок, збурило зболілу душу, заслало пеленою очі. Наче сновида він ступив на лискуче жало рейок. Останнє, що він почув на цьому світі, такому непривітному до нього, був довгий нестихаючий гудок, пронизливий скрип гальм і гаряче пихкотіння паровоза, що всією масою нестримно сунувся на нього. Він заплющив очі, проте колії не поступився.

Дімаров Анатолій Андрійович народився 17 травня 1922 року в Миргороді на Полтавщині в родині вчителя. Батько був репресований.

Анатолій Дімаров пройшов важкими фронтовими дорогами, нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, медалями, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради України.

Працював у редакції газети «Радянська Україна», головним редактором Львівського обласного видавництва «Радянський письменник».

Автор книжок «Його сім'я», «Ідол», «І будуть люди», «Біль і гнів», «Сільські історії», «Містечкові історії», «Вершини», «В тіні Сталіна», «Зблиски», «Прожити і розповісти», оповідань для дітей: «Про хлопчика, який не хотів їсти», «Для чого людині серце», «Блакитна дитина».

За роман «Біль і гнів» 1981 року удостоєний Національної премії імені Тараса Шевченка. Лауреат обласної літературної премії імені Михайла Коцюбинського 2008 року.

Помер у 2014 році.

У НІЧ

Моєму братові – чотири. Мені –шість.

Матусі – двадцять п'ять. Татусеві – сорок.

Нас розкуркулять.

Завтра. Удосвіта. Щоб не встигли нічого сховати. Та й самим кудись щезнути.

– А може, то неправда, Андроніку? – плачучи питає матуся. – Може, то він усе вигадав?

– Правда, – відповідає татусь. – Він збрехати не міг.

Хто такий «він», я не знаю. Але, мабуть, хтось дуже лихий, що змусив матусю плакати, а татуся чорно супитися.

– Збирайтесь! – квапить татусь.

– А ти?

– Я не тікатиму. Здогадаються – усіх переловлять. Скажу, що одвіз вас до Миргорода.

У Миргороді тітка Аня й бабуся. Мені там дуже подобається. Татусь одвозив туди бричкою. Вирушали вранці. Ми вже маємо спати, а мене й брата похапцем одягають, узувають, матусі споряджають величезний вузлище, а на мене чигає торбинка-заплічник.

– Дитина ж не донесе! – стогне матуся.

– Донесе, – відповідає татусь. – Правда ж, Толю, ти донесеш? Я киваю, що донесу. Бричка ж зовсім недалечко.

Виходимо з хати. Темно-претемно, ніде ані зблимне. Татусь чомусь веде нас не до брички, а до воріт.

Прямуємо в степ: чорний, застиглий, страшний. Навіть дороги під ногами не видно.

– З Богом! – прощається з нами татусь. – Бережи дітей, Маню.

Матуся щосили стиска мою руку. Охоплений страхом, я мовчки терплю.

Чому пішки? Чому не бричкою? І де враз подівся татусь?

Невидима дорога чавкотить під ногами. Ми немов і не йдемо, а топчемося на одному й тому ж місці. Я ледь розрізняю матусю, обтяжену клумаком і братом... Ось вона одпустить мою руку, щезне, як і татусь, і я зостануся наодинці. Один на весь степ, що тоне в мороці. Серце болісно бухає вже аж під горлом, заважаючи дихати. А тут ще й мішок, що важчає й важчає, наче хтось великий і темний учепився в нього та й щосили цупить донизу, обламуючи плечі.

Миргорода немає й немає, як я не витріщаюся в темряву.

– Ма!.. Ма!.. Миргород скоро?

– Скоро, Толю, скоро... Потерпи трохи...

Еге ж, «потерпи»! Уже й ноги підкошуються... А торбинище важчає й важчає...

– Оно, сину, Миргород!

– Де Миргород? Де?

– Он попереду вогник.

Угвинчуюся зором у згусклу імлу, і ледь виразний вогник блима назустріч.

Той вогник ще довго грався із нами в піжмурки. Він то спалахував, то згасав, пересувався ліворуч... праворуч... Мені здавалося, що більше не витримаю... Упаду й одразу ж помру... І так стало себе жаль, що сльози самі покотилися з очей... Течуть і течуть... І я вже не бачу ні матусі з Сергійком, ні вогника... «Упаду... Упаду... Упаду...» – відбивається в голові кожен крок...

Матуся зупинилася зненацька, і я ввіткнувся мокрим обличчям у клунок.

– От ми, слава Богу, й дійшли.

Отямившись, я зрозумів, що ми дійшли не до Миргорода.

Ми дійшли... дошкандибали... доповзли із сил останніх до великого села, що в ньому вчителювала матусина подруга по гімназії. У неї й сподівалися перебути лиху годину, що зненацька нас придушила.

БАТЯ

Нині, коли я дізнаюся про сутички фанатів на стадіонах, то михіть усміхаюся: вони, оці сутички, здаються мені грою дитячою. Поряд із баталією, що спалахнула по війні в обласному центрі Волині.

На той час Луцьк був переповнений військами, що поверталися з повергнутої Німеччини. В основному танкістами й льотчиками, які, розташували бойову техніку на околицях міста, прогулювали фронтову ще платню в єдиному ресторані.

А що між «бронєю» й «фанерою» існували не зовсім дружні стосунки, та ще й спиртним підігріті, то частенько застілля завершувалося грандіозною бійкою.

Що спричиняло ці люті сутички, я й досі пояснити не в спро-мозі. Хіба що тим, що фронтова кров грала в жилах, а в головах стугоніли нещодавні бої.

І розлітався осколками посуд, гранатами вибухали порожні пляшки, на друзки ламалися стільці й перекидалися столи, вилітали з рамами вікна. Убитих щоправда не було, але що були роз'юшені пики та перев'язані голови – таке частенько траплялося.

І коли Богові набридло спостерігати ті бойовиська, він і поставив Батю комендантом місцевого гарнізону. У званні генерала, ще й із Зіркою Героя на грудях.

Могутньої статури був цей чоловік. Ще й до того ж не розлучався з важким кийком.

Підкочував «віллісом» під ресторан – урізався в роз'юшений натовп.

І – ціпком! Ціпком по спинах та головах!

Розбігалися, як миші. У вибиті вікна вистрибували. Рачки вилазили, того кийка спробувавши.

Щоб відлучити забіяк від того ресторану проклятого, затіяли організувати футбольні змагання: хай краще ганяють м'ячі, а не б'ють один одного. Нашкребли із любителів, які ганяли м'ячі ще до війни, дві команди з «броні» та «фанери», урочисто оголосили день зустрічі на стадіоні місцевому. І коли той день настав, трибуни тріщали од люду болільного. Од тих же танкістів і льотчиків, що перед матчем відповідно заправилися.

Ревище гойдалося над стадіоном – крила у птахів обламувало.

– Го-о-ол!.. Го-о-ол!.. – ревіло одне крило стадіона.

– Су-уддю-у на ми-ило!.. – скандувало друге крило.

А коли пролунав фінальний свисток, крило із крилом і схрестилися.

Колотилися спершу на стадіоні, а потім льотчики (їх була значна більшість) погнали танкістів. З енкеведистами разом, що на стадіон теж приплуганилися.

Енкеведисти й показали дорогу танкістам: у приміщення НКВД.

Повскакували, двері позамикали та й стали у вікна з пістолетів відстрілюватися.

Льотчики залягли, поспіхом пістолі вихоплюючи.

Коли Баті доповіли про побоїсько, загнав солдатів з комендатури на два «студебеккери», сам до «віллеса» скочив, та й, кілок затискаючи, – у бік стадіону.

Перестрів по дорозі пілотів: бігли літаки піднімати, бомбити НКВД.

– Куда, растуда вашу матю?!

Дізнавшись «куда», наказав обеззброїти, повкидати в машини.

Дияволом налетів на пілотів...

Стрілянина одразу ж і вщухла: Батин кийок гуляв по головах, спинах уболівальників.

Уперся потім у приміщення: висадив двері могутнім плечем. Оббігав кабінети, хрестив кийком, не розбираючи, хто танкіст, а хто енкеведист. І таким страшним здався Батя у гніві святому, що уболівальники на двох, а то й на чотирьох розбігалися щурами.

То ж і літаки не злетіли й танки не рушили.

(Бігли й по танки. Ото була б «Отечественная»!)

А згодом Батю зняли із посади. Турнули за втрату пильності. Добре, що не позбувся погонів та не одібрали Зірку Героя.

А танкістів відправили подалі од Луцька. Од біди неминучої. Отакі були колись уболівальники.

Не те, що нинішні. Шмаркачі, ладні тільки шмаркчі під носами розвішувати.

ШЛЮБ З ІНОПЛАНЕТЯНКОЮ

Молодим східнякам, або, як їх називали місцеві, «совітам», коли вони потрапляли в Західну Україну, місцеві дівчата здавалися богинями.

Неземними істотами, що спускались із захмарних висот на вимиті до гарячого блиску хідники – тротуари. Та й вицокували золотими закаблучками прямисінько в «совітські» серденька.

А святкові суkenки!.. А розкішні спіднички!.. А павутинки – панчішки!.. А прикраси!..

Слів бракує все те описати.

Бідолашні ж дівчата, полишені в рідних краях східняками!

На виотпаних, випалених теренах, що по них прокотилася нещадна війна.

Попелюшки, упряжені в непосильну роботу, що висотувала барви з юного тіла.

Заповітною мрією кожної було роздобути сяку-таку одежину замість лахміття, що звисало з плеченят похуділих. Хоча б із солдатських плащ-наметів, що лопотіли брезентово.

А замість стоптаної вцент узувачки ціленькі галоші на ноги.

Ще й панчохи з конопляних ниток на додачу.

Тож «совіти» чманіли... «совіти» мліли... «совіти» без жодного опору здавалися паненкам в солодкий полон.

Микола ж і не думав упадати за тими богинями.

Працював у редакції обласної газети, з головою поринувши в журналістські клопоти.

Особливо вимотували триста рядків, що їх мусив здати в номер щоденний.

А постійні в райони відрядження... А погоня за цікавими темами... А відгуки схвальні на постанови цека, що запалювали трудовим ентузіазмом від дідів до немовлят...

Ні вихідних, ні прохідних. Ні відпустки щорічної. Редакційне колесо оберталося невпинно, і Микола білкою крутився в ньому.

Та все ж хоч і зрідка, а випадала вільна хвилина.

Хоча б ось така.

Заскочив Петро, знайомий з міськради, та й запросив на іменини. Не свої, а місцевої жіночки, що їй Петро зробив якусь послугу.

– Підеш?

– А подарунки?

– Простіше простого: букет квітів і пляшка вина.

Петро квітів дістав. Микола – пляшку тоді модного вермуту.

– Тобі добре, вона тебе знає, – усе ще вагався по дорозі. – А я хто для неї?

– Редактор обласної газети. Знаєш, яка для неї це честь: сам пан редактор прийшов!

– Вона одна?

– Та де! – розсміявся Петро. – Шість дівок на виданні й у кожній персональний татусь. Гав не ловила.

Велелюбна матуся стріла їх у квітникові дівочому: одна другої краща. Микола не знав, на яку й дивитися, коло якої й сісти до столу.

– Сідайте, пане, коло моєї Олі. Це моя найстарша, пане редакторе.

– Гелена, – представилась Оля.

«Вона що, від поляка?»

Білява Гелена з кожною чаркою ставала все звабливішою. Сестри щебетали пташиною зграєю, а їхня матуся раз по раз зверталася до «пана редактора»:

– Скуштуйте цієї приправи... Олю, простеж, щоби пан редактор не звівся з-за столу голодним.

Плячки так і пурхали над долоньками Гелени, а дівочі коліна за кожним порухом все міцніше до його ноги притискалися. Та й Микола, добряче сп'янівши, перестав уникати обіцяльних приторків.

Уранці проснувся... очунявся... отямився... – голий-голісінський!

Ворухнувся та й наткнувся на чийсь оголену спину.

«Петро?»

Повернув у Петрів бік важку голову.

«Дівка!» – обпалило вогнем.

Пишне волосся вкрило подушку, вушко дівоче цілиться золоту сережкою йому прямо межі очі.

«Гелена?»

Рипнули двері, Микола одсахнувся подалі, прикрив грішне тіло долонею: до кімнати впливла іменинниця. Лице її приязно сяяло.

– Проснувся?.. А моя, бач, іще спить. Добрий хлоп: отак дівку впорати... Будемо шлюбитися?

– Шлюбитися!.. Шлюбитися!.. – защебетали панянки, що вервечкою вбігли за матір'ю.

– До храму підемо?

– До храму!.. До храму!..

– Я комуніст! – вигукнув Микола, як перед стратою.

– Комуніст? – перепитала іменинниця. – Комуніста – до ЗАГСу. Дівчата, несіть хлопцеві одяг.

Сестри метнулися з кімнати та одразу ж і з'явилися. Кожна несла як святиню деталі Миколиного одягу.

– Партквиток... – прохрипів Микола приречено.

– Є квиток, є! – проспівала матуся. – Олю, а ти чого вилежуєшся? Дівчата, несіть їй сукенку.

Сукенка теж з'явилась миттєво.

І нікуди було подітися Миколі. Ішов, як на заріз, під дівочим конвоєм обіруч з Оленою – Геленою, чи ще як її в біса зовуть. А попереду врочисто виступала матуся, тримаючи Миколині паспорт та партквиток у вузликіві.

Потім згуляли весілля. Під скрипку й бубон молода обносила гостей чарочками, виставленими на велику таріль. Кожен випивав, цілував молоду й клав на таріль купюру.

Як і належалось, весілля завершилось танцями. Оля ж – Гелена танцювати не квапилася. Розставивши поширше коліна, рахувала за поцілунки вторговані гроші.

ВІДЬМА З ДІМАРОВА

Зателефонував Руслан Новакович.

Руслан і його дружина Катя – молоді наші друзі. Та ще й шанувальники писанини моєї. У Руслана – розуму повноводна ріка, у Каті – море чарівності.

Сміючись, розповів, як до нього серед ночі прибігла п'ятирічна донечка.

– Ти чого проснулася?
– Страшне приснилося, – горнеться до татка, тільки тремтить.
– Що ж тобі, доню, приснилося?
– Відьма з Дімарова вилетіла. – Її мама саме «Блакитну дитину» читала.

– З якого Дімарова?.. З димаря, а не з Дімарова!

– Дімарова!.. Дімарова!..

Прикипає до татка, шукаючи захисту.

Татко великий. Татко найсильніший у світі: однією рукою її підкидає до стелі... Від татка всі відьми тікатимуть.

А мене й справді відьма дні й ночі мордує: продовжую, дурень старий, писати – псувати папір. Чи не час уже й кинути?

Усе одно ж українська на корені гине. Придушена в смертельних обіймах «старшого брата». Незабаром уже й каміння зацвене кає «общепонятной».

Боже, Боже! Пощо ти мене породив українцем? «Хахлом», малоросом одвічним. Що ладен зректися й матері рідної, лиш би догодити зайді чужому.

Пощо, Господи?!

СПОКУТА

Коли б вона знала, чим все це закінчиться ...

Коли б вона знала ...

I

Пісок і вода...золото й синь...і молодий Бог, який виходить із хвилі морської до неї.

I – бухтонька.

Де лише вони, обласкані сонцем, обціловані сонцем, позолочені сонцем, що впродовж безкінечно-кінечного дня світить лише для них ... Сходить лише для них...Закохано й віддано...

Обганяючи ранок, поспіша їх зустріти. Ще по дорозі до моря.

Бо й там, у таємничих глибинах підводних, думало лише про них... Ними тільки й марило...

А небо!..

Такої блакиті бездонної вона ще не бачила. Хіба що вві сні...Та й сні були тут не такі, як удома. Як тиждень...два тижні тому. Бо вона й уві сні відчувала його ласкаву присутність: рука до руки, тіло до тіла, подих до подиху...І свої губенята, що брунькувалися нестримним бажанням його обцілювати...

Вона й своє тіло любила лиш тому, що воно вже їй не належало...

Йому!..Тільки йому!.. До останнього нігтика...До клітинки останньої...

І коли прощалися з бухтою, вона свою єдину прикрасу (срібні сережки) потай зарила під скелю. Принесла їх у жертву ...

А потім був поїзд. Абсолютно не схожий на всі поїзди, що їх вона бачила досі. Кожен вагон наче скупаний у морі, морем пахло й зовні, і всередині, довкола аж сяяло од засмаглих облич, приязних усміхів, закоханих поглядів. Наче дивовижний поїзд оцей зібрав тільки пошлюблених, які щойно відсвяткували свій місяць медовий.

II

«Ох, яка ж я щаслива!»

III

Вони й познайомилися не так, як усі. У цьому принаймні вона була переконана.

Їй уже починало здаватися, що взагалі не існує хлопців, гідних якоїсь уваги.

Викосила, вигубила доценту люта війна, лишилися хіба що каліки. Та оті, що їх і в ступі не влучиш. І ціни їм зараз не скласти. Вишуковували, винюховували, як би одружитися повигідніше. Щоб і красива була (коханка в постелі), і хазяйновита (хазяйка на кухні), щоб мала квартиру, бажано в центрі, і щоб її татусь був кабе неабияке: надійна щабелька до кар'єри успішної.

Замалим не заморську царівну винюхували.

А вона ж не була ні царівною, ані красунею. Хоч ледь не пов'язала своє життя з отаким людоловом. Добре ж, що схаменулася вчасно!

Краще вже так: вузеньке ліжко дівоче, що старітиме разом із нею, маленька кімнатка на трьох, таких же, як і вона, незаміжніх, і робота, робота, робота, якій вона до кінця себе віддаватиме. І навчання заочне у вузі.

Про кіно, про театр годі й думати. Синя панчоха?

Що ж, синім панчохам теж треба якось жити на світі. А тут – зустріч раптова.

Він стояв у гурті чоловіків – вона, поспішаючи, вирізнила тільки його.

«Є ще такі хлопці на світі!»

Хоч пройшла мимо, ледь глянувши, могла б присягтися, що впізнає його з першого ж погляду.

І на всю ніч, до ранку самісінького, – щемом переповнене серце. Так, наче втратила щось найцінніше в житті.

А потім вона поспішала на поїзд. Зібралася до хворої матері, яка прислала листа. Не мати прислала – сестра. «Ти хоча б навідалася, мама ж тільки тобою й марить!»

Оте «марить» всерйоз її налякало. Відпросилась у директора школи, зібралася похапцем і на вокзал.

А там черги до кас – кілометрові, наче все місто вирішило саме сьогодні зрушити з місця.

«Як же я до мами поїду?»

У розпачі застигла посеред залу.

– Не пощастило з квитком? Оглянулася: ВІН!

Стоїть, усміхається приязно.

– Вам на який поїзд? Стійте на місці, спробую допомогти.

А вона й без цього застигла на місці.

(Потім він сказав, що такого втілення розпуки не було на весь зал. Та й утілення це мало напрочуд миле обличчя).

Повертався, вимахуючи переможно квитком:

– Побігли!.. Бо запізнимося.

Підхопив її валізку зашморгану, побіг попереду. Уже в тамбурі згадала про гроші:

– А гроші!.. Гроші за квиток!..

Полізла до сумочки, боючись, що от-от рушить поїзд і вона не встигне розрахуватися.

– Потім! – недбало відмахнувся рукою. – Ви коли повертаєтеся?

– Через два дні!

– Точно?

Кивнула, що точно.

– Я вас зустріну!.. Щасливої!..

Потяг уже рушив, і чоловік майже біг поряд з вагоном.

IV

Мама, здається, тому й захворіла, що вік доні не бачила. Яку любила найдужче, потай нею гордилася. Вона єдина приносила додому лише відмінні оцінки, здобула хоч і неповну, та все ж вищу освіту. Як здобувала, про це свідчив лиш одяг, що його доводилось ушивати та звужувати. Бо які статки в мами – вдови, що не діждалася чоловіка із фронту! «Пропав безвісти», то й не платили навіть злиденної пенсії.

Мама враз ожила, угледівши свого «мазунчика». Тримала за руку, наче боялася, що дочка ось-ось зведеться й зникне. Весь світ оддавала за тиху розмову з дочкою.

А вона, невдячна, навіть розмовляючи з мамою, думала про нього.

«Невже це кохання?»

V

Перед тим, як сідати до поїзда, однесла до перукарні останню десятку. Перманент, манікюр-педикюр, хоч могла й обійтися без останнього: не буде ж перед ним роззуватися!

Сама на себе задивилася в люстро: «А я ще мов би й нічого!» Пальцем послинила брови й уперше вийшла надвір нормальною дівчиною. Не панцохою синьою.

Їхала в плацкартному – сидючи спала-дрімала. Щоб не зіпсувати зачіску. І все в ній стискалося: зустріне?.. Роздумає?..

Перон, майже порожній, поплив, поплив, смикнувся, застиг.
Не зустрів!..

Валізка, харчами натовчена (мама була переконана, що дочка голодує й досі), валізка мовби ще дужче поважчала, обриваючи руку.

«Теж мені красуня заморська!»

Зупинилася посеред залу – поміняти руку. І хоч люди з обох боків обтікали її, і розмовляли, і кричали, і сміялися – нічого не чула, не бачила. Оглушлива тиша опустилася на неї, відділила од світу, що застиг, здається, навіки.

– Пробачте, що запізнився!

Довкола враз усе ожило, зарухалося, гаряча хвиля так і хлюпонула в груди, а він усміхався до неї, голублячи поглядом.

– Давайте вашу валізку, – ухопив, аж присів. – Ви що, цеглу везете?.. Ходімо, бо нас тут і заговчуть. – Поцікавився одразу ж: – Паспорт при вас?

– При мені.

– Дайте сюди.

– Навіщо?

– На виході міліція. Перевіря документи.

І хоч давно вже скінчилася війна, коли зупиняли на кожному кроці, вона не здивувалася ніскілечки: дістала із сумочки паспорт.

– Отак буде краще. – Чомусь одразу ж сховав паспорт до бічної кишені.

Міліції вже не було. Та дівчина одразу ж і забула про паспорт. Ішла поруч з ним, ловила на собі його погляди. Весь час переживала за перманент: уцілів?.. Не розкуйовдився?..

Зупинилися перед якимось будинком.

– Заскочимо на секунду. Мені треба документи оддати.

Не здивувалася, чому і їй треба заскакувати. Покірно пішла.

Зупинилися вже в коридорі перед дверима високими.

– Тут, – сказав він.

Дістав її паспорт, глянув мигцем на першу й останню сторінки:
– Оксана? Вік мріяв зустріти Оксану!

Штовхнув двері, і вони зі скрипом-рипом неохоче впустили їх досередини.

Кімната, вузька, як пенал. Вичовгана доріжка до єдиного канцелярського столу та двох рахітичних стільців перед ним. Голі-голісінькі стіни з височезним, як у соборі, вікном... Ні, на стіні, що навпроти, засиджений мухами плакат ще з воєнних часів: червоноармієць у шоломі націлівся пальцем їм прямо межі очі: «А ти записался на фронт?»

За столом – жінка віку невіразного. Звелася, ступила назустріч:

– Зустріли, Олеже Павловичу?

– Зустрів, зустрів ... Познайомтеся.

І поки Оксана тисла руку збляклої жіночки, Олег додав до її паспорта свій та й ляснув ними по столу:

– Можна без церемоній?.. Запитань і відповідей?.. У нас усе давно вирішено.

– Гаразд, гаразд, – заквапилася жіночка.

Узяла паспорти, стала щось записувати до товстелезної книжки. «Регистрация смертей, разводов, браков, рождений», – прочитала Оксана на палітурці, коли жіночка згорнула книжку. Оцій збляклій жіночці, мов присипаній попелом, таки й справді більше личило реєструвати смерті-розлучення.

– Вітаю з законним шлюбом! – повернула їм паспорти.

– Дякую, Ніно Василівно! – цьомкнув її в щоку Олег. – Шампанське за мною.

Вийшла на вулицю Оксана – зовсім ошелешена. Все було наче в тумані, наче й не з нею це щойно скоїлося. Не помітила навіть, як пройшли повз школу, де вона викладала, повз будинок, у якому жила, здається, трохи отямилася, коли піднялися на другий поверх вже будинку іншого й Олег відчинив двері:

– Ось тут я й живу... А це – твоя кімната ...

Кімната гола-голісінька, лише на підлозі кинуті недбало газети та на шнурові під стелею теліпалася лампочка.

«Як же тут жити?» – безпорадно оглянулася.

А він, опустивши на підлогу валізку, повів її до сусідньої:

– А це вже моя.

Хоч ця с'як-так умебльована.

Сказати, що дуже, то ні (свідомість потроху поверталась до неї, у ній уже просиналася жінка, господиня гніздечка сімейного), спасибі, що хоч є на чому сидіти та спати... Спати?.. Та на ліжкові ж отому тісно й одному!.. Та ще стіл посередині: пляшка вермуту, дві тарілки, як слід і не вимиті, дві виделки, два кухлі, нарізаний хліб на газеті...

– Треба ж відсвяткувати одруження, – сказав, мов виправдовуючись. – Сідай до столу, я зараз.

І подався на кухню.

Постояла-постояла, що мала робити – сіла. Тернула пальцем по стільниці – палець враз узявся сірим. Дістала хустину, витерла хоч із столу пилюку.

За спиною зашкварчало: з'явився Олег. Ніс величезну сковороду, повну яечні. Убухав зо два десятки яєць, як не більше ...

Він побіг до редакції: конче потрібно було здати в номер якусь бздушку-замітку, Оксана ж заходилася порядкувати у квартирі, що прибиралася, мабуть, ще до війни.

Прибирала й сама себе запитувала: «Коли ж він мене поцілує?»

Цьомкнув же в загсі оту сіреньку курочку, а не її.

І ще в неї було таке відчуття, наче вона просто зайшла сюди в гості. Ось прибере, візьме валізку, що сиротою стояла в сусідній кімнаті, і піде додому.

Таке все було нереальне.

VI

Пізніше, набагато пізніше вона поцікавилася:

– Що тебе так у шию гнало женитися?

Відповів не задумуючись. Оксана вже звикла до того, що на будь-яке запитання в нього завжди була готова відповідь. Скаже, а потім уже думає, що він сказав.

– Тебе й кулі не могли наздогнати! – сміялась Оксана.

А й не могли! Повернувся з фронту – подряпини жодної. Тож і тут: відповів не задумуючись:

– Для цього були дві важливі обставини.

– Які, якщо не секрет?

– Не секрет... По-перше – закохався нестямно ...

– Отак з першого погляду й закохався?

– Ні, там, на вокзалі, коли я тебе вперше побачив, мені тебе стало жалко. До щему в серці! Така ти була нещасна й беззахисна... А коли ти поїхала, коли тебе не було три дні, отоді я й закохався по-справжньому. Страшенно боявся, що ти назавжди залишишся коло хворої матері. А я ж і адреси твоєї не мав ...

Вона одразу ж повірила, що отак можна закохатися. Згадала себе, там, біля хворої матері. Але – щоб сходу до загсу! ..

– А по-друге?

– По-друге, почали квартири ущільнювати. Підселяти тих, що стояли в чергах. А в мене ж двокімнатна на одного ...

Ось воно що!

– Ти ж і жук!

Аж тепер зрозуміла, чому він так квапився її прописати. Другого ж дня прописав!

Сказав би раніше про це – смертельно образилася б.

– Так я ж тебе по-справжньому полюбив! – переконував гаряче.

А її не треба було й переконувати.

У перший же вечір, коли знову заїли вермут жахливою яєчною тією, він запитав:

– Ти могла б ще трохи пожити в себе? Доки я умеблюю кімнату.

Сама бачиш, на чому я сплю...

«Оце так заміжжя! Чоловік у перший же вечір виряджає із дому!» Однак не заперчила.

Олег провів її до гуртожитку з наполовину спорожнілою валізкою: вирішила, щоб він хоч обідав по-людськи. «Хоч тепер поцілує?» Поцілував!

Тицьнувся губами холодними, притис, наче боявся затриматися...

– То я побіг... Завтра ж о сьомій вечора... – По дорозі домовилися сходити в кіно.

– Біжи, – сказала прикро Оксана.

Дивилася вслід, і чомусь їй хотілося плакати.

VII

А потім вона була йому вдячна за оті десять днів. Коли губи його ставали все тепліші й тепліші. Коли щовечора йшли в кіно чи то парком гуляли й деревина кожна їм кланялась. А в неділю – на річці цілісінький день, де він учив її плавати, і в перший же день ледь не втопив. Потягнув на глибоке, а вона ж вище колін зроду віку не заходила у воду.

Оксана засинала й просиналася з думкою про зустріч наступну, і дівчата, які жили разом з нею, усе допитувалися, у кого вона отак закохалася, а вона соромилася їм признатись, що вже заміжня, їй самій починало здаватися, що одруження ще жде їх попереду, – аж до того дня, коли розпочалися канікули, і він приніс їй два квитки на поїзд у Крим, до Феодосії.

– Ледь відпросився в редактора. Їдемо завтра.

– Завтра? – жажнулась Оксана. – Та мені ж треба зібратися.

– Та що там збиратися! Я вже дав телеграму, щоб зустрічали.

– Телеграму?. Кому?

– Однокашникові. Разом училися. Він там редактором. Зустріне й прилаштує де слід.

Рано-вранці заскочив (поїзд о сьомій), вихопив її майже з постелі (збиралася – всю ніч очей не зімкнула), у вагоні одразу ж з усіма перезнайомився, і всі вже знали, що вони щойно одружені, і поступилися їм місцем найкращим, і кожне запрошувало скуштувати смачненького, а у Феодосії їх справді зустрів однокашник, такий же яснооко веселий, як і Олег, і запхнув до «вілліса», що нагадував пофарбованого в зелене жука на колесах, і повіз за кілька десятків кілометрів до татарського селища, що примостилося над морем (татарами тут і не пахло: вивезли всіх до одного, бо розгнівали Сталіна. Навіть Героя Радянського Союзу, разом з росіяною

дружиною, з якою він одразу ж по шлюбові приїхав на деньок погостювати в батьків), і вони, облаштувавшись сяк-так, одразу ж до моря й побігли, й облюбували крихітну бухтоньку, якій Оксана в знак великої вдячності подарувала срібні сережки.

VIII

Вони досхочу й накохатися не встигли: Олега викликали до військкомату та й запроторили на перепідготовку командного складу.

– Привезу ще одну зірочку, – нахвалявся, сміючись. А їй хотілося плакати:

– Я ж тебе й провідати не зможу! Бо не поруч – десь на Кавказі.

– Не тужи: два місяці пробіжать – і незчуємося.

Усе в нього біжить!

Щодня писав бадьорі листи. Що в нього прекрасно, служба йде як по маслу. Та їх не дуже й муштрують: офіцери ж, не рядові.

І в кінці – обов’язкова приписка: «А як пожива наше ліжечко?»

Тільки він міг до такого додуматися: змотатися аж у Київ по ліжко. Он воно й стоїть. Антикварне. Розкішне. З берези карельської. Пропахчене їхніми любовщами. Молодими. Ненаситними. Сповненими такою ніжністю, що й сльози наvertsалися на очі.

IX

До його приїзду лишався тиждень, коли подруга покликкала на іменини.

Не хотіла йти, але подруга пригрозила, що перестане й вітатися. Й от же плем’я жіноче: сумувать сумувала, кожен день рахувала, коли побіжить стрічати Олега, а про перманент не забула, і манікюром нігтики оновила, і перед люстром, розглядаючи сукню нову, Олега зустрічати й придбану, наvertsілась уволю.

І була тим щаслива, що всі чоловіки зупиняли на ній погляди.

Особливо колега, який сидів за столом поруч і смішив її дотепами. Обволікав поглядом приязним: одне око світліше, а друге темніше. Вона вперше стріла людину з такими очима.

З кожним тостом, що лунали за столом, їй ставало веселіше й розкутіше. Фліртувала із сусідом – отим легким фліртуваннячком, що ні до чого не зобов'язує, і вальсувала з ним, дозволяючи йому себе притискати, бо випила й одну чарчину, і другу (хто ж так за іменинницю п'є? До дна треба, до дна!) напрочуд смачного вина.

І коли стали розходитися, відчула, що таки добре сп'яніла.

– Я вас проведу, – шепнув він їй на вухо. І вже на вулиці взяв міцніше під руку.

Довів до будинку, піднявся по сходах...

– Дякую, я вже сама.

А він не йшов. Чекав, мабуть, поки вона зайде до квартири. Тикала ключем – не могла потрапити в замок.

– Дайте я, – прошепотів, наче до чужої квартири скрадалися.

Одімкнув двері, зайшов слідом до кімнати, накинувся грубо й жадібно... «Ні!.. Ні!.. Ні-і-і!!!» – волав її мозок, а зрадливе тіло її враз ослабло, розкрилося й упустило в себе ...

Пішов, наче втік. А вона лежала розтоптана, розтерзана, знищена. На шлюбному ліжкові.

Згодом зсунулася з постелі пом'ятої, побрела важко до ванни...

Напустила майже окропу, з головою ледь не пірнула: милась ніяк не могла одмитися. Усе в ній тремтіло, здригалося від огиди, вона так ненавиділа своє тіло підступне, що ладна була його знищити, а разом і болісно нестерпну свідомість. Й оте «Ні!» в розпачі билось під черепом.

Як вона в ту ніч не наклала на себе руки, не знала й сама.

X

Від тієї жахливої події минув місяць, і за цей місяць сталося от що. Упродовж тижня, коли чекала – не чекала Олега (не знала, якого Бога молити, щоб він там надовше затримався... Хай пізніше... Ну хоч трохи пізніше... З якими очима його зустрічатиму?...)... За оцей тиждень вона позбулася ліжка.

Антикварного. З берези карельської.

Не могла не те що спати – дивитися на нього! А як доведеться лягати з Олегом?..

Краще померти!

За півціни оддала, і коли Олег спитав зачудовано: «А ліжко куди поділося?» – пояснила, ховаючи очі, що розвелися блощиці. Легіони блощиць, замалим кров з неї не виссали, жодним робом не могла од них врятуватися.

– Невже ж я завіз разом із ліжком? – дивувався Олег. – Як же я їх тоді не помітив?.. І вони наче нас не кусали ...

Не знала... Нічого не знала... Знала тільки одне: блощиці її ледь не з'їли...

Це був жах, про який не варто й згадувати!

Аж сама дивувалася, що отак переконливо бреше.

– А на чому ми спатимемо?

– На підлозі, – бо оте, парубоцьке, затовчене, Олег сам відніс другові, який спав на газетах. Не забирати ж назад. Та вони на ньому й не вмістяться. Навіть «валетом».

– Гарзд, – не довго тужив за антикваріатом Олег. – Дістанемо інше... Металево...

І, пославши газети, а зверху – постіль, уляглися на підлозі. Олег невдовзі заснув, нею натішившись, а Оксана всю ніч плакала. Тихенько, щоб не розбудити Олега...

Здавалося, що життя безнадійно поламане, що між нею й Олегом виросла непробивна стіна, яку ні повалити, ні переступити.

XI

Спершу хотіла звільнитися зі школи... Зустрічатися щоденно з отим було понад її сили: так його ненавиділа!.. До того ж здавалося, що всі вже все знають... Панічно боялася, що хтось про те розкаже Олегові, який мав звичку заходити за нею після уроків. Але куди влаштуєшся, коли українська школа одна-єдина в їхньому місті?..

І основна подія, що сталася вже після місячних, що їх Оксана чекала – не могла дочекатись, – вона завагітніла.

Збожеволіла б, коли б те сталося раніше!

І, дитину виношуючи, – від Олега, Олега, Олега! – дзвеніло в ній, – потроху до тями приходила.

Не те що забула зовсім, таке неможливо забути, але гостре відчуття жаху, нестерпної перед Олегом провини, коли лишалось одне: упасти перед ним на коліна й у всьому зізнатися, а потім піти... на край світу забігти... потроху зникало в часові, огорталося мовби туманом, не так її терзало й мучило.

Їй уже починало здаватися, що з появою дитини все зникне, забудеться...

ХІІ

І пологи, неймовірно важкі пологи, коли вона ніяк не могла розродитися... коли потуги то накочувалися гарячими хвилями, то відступали... щоб вона не померла одразу, а довше помучилася... а дитина все ніяк не хотіла полишити материнського лона, у якому їй було так зручно й затишно... Пологи ці вона сприйняла як спокуту, і в потьмареній свідомості билосся одне: «Так тобі й треба!.. Так тобі й треба!..»

І довге, нескінченно довге одужання, коли до болісно набряклих грудей не доторкнутися – не те що годувати дитину (годували інші, які поруч лежали), – теж сприйняла як спокуту.

А він засипав її квітами.

Щодня – отакенний букет... Щодня – коротенька, всього з одного слова записка: «Дякую!.. Дякую!.. Дякую!.. »

І коли вона врешті одужала, коли винесла обережно акуратний пакуночок, у якому мирно посапував маленький Олежик, посадив її в таксі... Не в «Победу» – до машини розкішної, що возила пошлюблених, хоч до їхнього дому – три кроки ступити...

ХІІІ

Коли вона помітила, що в сина різного кольору очі? Коли її вдарило в груди... горло здушило... вогнем обпекли синові очі? Висмикнула з ліжечка, побігла до світла («Здалося!.. Примарилось!..») – на неї дивилися різного кольору очі. Одне – світліше, друге – темніше. Помітив і Олег:

– Ось поглянь, як нам синок догодив! Одне око твоє, а друге моє.
Уже глянула... Ліпше б осліпла!..

XIV

Син підростав – тулився до тата.
Без «жука» вже й заснути не міг:
– Та, жук! ..

Олег схилявся над ліжечком, натхненно виводив:

По дорозі жук, жук,
По дорозі чорний,
Подивися, дівчино,
Який я моторний!

Малий так і засинав, тримаючись за татів палець.

Син підростав – з кожним роком ставав все більш схожим на того: і очі, і брови над переніссям шнурочком...

Усе ще не вірила, що таке могло скоїтися. Адже були місячні! Яюсь прочитала про молоду сім'ю, що розпалася. Після того, як народилася дитина. Мати цієї дитини до шлюбу гуляла із негром, і хоч від нього не завагітніла, усе одно, вийшовши за іншого, народила чорношкіре дитя.

Поверталася з роботи – підгиналися ноги в колінах: Олег уже все знає. Одчинить двері – побачить його нещадне обличчя. Не зважувалась одразу ж зайти до квартири. Стояла, вслухалася: удома Олег чи ще не прийшов...

Сама себе не впізнавала – дратувала кожна дрібниця.

Часто пуштрила сина (було за що пуштрити!), весь час зривалася на крик, й одного разу, коли його до школи відводила (найчастіше робив те Олег) і щось йому по дорозі вичитувала, син, зупинившись, сказав:

– Ти мене, мамо, не любиш!

Як по обличчі ударив!..

Яюсь син прийшов зі школи – від нього тютюном так і несло.

– Ти куриш?! Куриш?! – Лясь-лясь по обличчі. – Господи, за що мені така кара!

Ледь діждалась Олега.

– Дожилися! Хоч ти йому щось скажи!

Олег обійняв сина за плечі, повів до кімнати сусідньої. Що йому там казав, про що розмовляли, так і не довідалася. Тільки вийшов син – сліз повні очі.

– Я ніколи-ніколи не буду курити!

Повертаючись із школи, ще з порога запитував: – Татко вдома?

Біг до татка – ділитися новинами свіжими. Без татка вже й дихнути не міг.

А татко – без нього.

XV

З року в рік, з місяця в місяць – череда днів безпросвітних. Без сподівань, без надії. Три богині, три парки, пряли нещадно тонку ниточку її долі лихої і будь-якої миті могли її обірвати.

Щоб не збожеволіла, лишали їй щороку невелике віконце: місяць у Карпатах. Куди вона втікала разом із чоловіком та сином. Бо Олег мав усього місяць відпустки.

Воліла довіку лишатися тут. У найглухішому закуткові, де лише гори, небо, звірі й птахи.

Переїхати ж до іншого міста – годі й сподіватись. Олега уже призначили головним редактором, Олег став би дибки.

XVI

Його дружно ненавиділи учні.

Особливо за те, що чіплявся до кожної, на їхній погляд, дрібниці. Зупиняв, довго й нудно вчитував. А то й вів до директора.

І тоді виклик до школи батьків – забезпечений.

Заочі називали Чумою.

– Чума йде, тікаймо!

– Хлопці, Чума!

Навіть завуч якось йому зауважила:

– Вікторе Семеновичу, чи не здається вам, що ви переборщуєте?

– Олено Петрівно, я педагог, а не нянька!

Оксана ж намагалася з ним не стрічатися. Десятою дорогою обходити.

Як вона його ненавиділа! І коли син якось сказав:

– Мамо, а Віктор Семенович дуже погана людина!

Коли син це сказав – не заперечила. Не обірвала сердито: отаке – про учителя!

– Він і справді нехороша людина. Ти од нього, синку, подалі... Найбільше боялась, що вони стануть поруч...

XVII

І настав рік тринадцятий...

XVII

Олег нагло загинув, коли був у відрядженні. Їхній «Москвич» лоб у лоб зіткнувся із вантажівкою. Загорівся, зім'ятий, – не врятувався ніхто. Усіх так і ховали: у домовинах запаяних. Три могили – три невигойні рани. Тужна мелодія не могла заглушити ридань.

Оксана лише не плакала. Застигла в горі, і туга, слізьми нерозбавлена, так палила їй серце, що воно от-от мало згоріти...

XIX

А згодом повісився син: знайшлися добрі люди, які просвітили, хто його справжній батько. Лишив по собі коротку, як подих останній, записку: «Ти нас зрадила!.. Зрадила!.. Зра...» На останньому слові зламалося перо, і він пожурих ручку додолу...

XX

І свідомість потьмарилася. І в голові ревіло, гуло, боляче било у скроні: «Зрадила!!! Зрадила!!! Зрадила!!!»

БАБА ОНИСЬКА І ЧЕТВЕРО ЇЇ ЧОЛОВІКІВ

Є на одному із сільських кладовищ, що не перетворилися на уособлення людської гордині, де пам'ятник вивершується над пам'ятником, де камінь душить камінь, де на кожному кроці так і кричить пиховите: «Я!.. Я!.. Я!..»

Є на одному з сільських кладовищ, по-домашньому привітному й затишному, де спочивають і очі, і душа, де влягаються пристрасті, що терзають людину впродовж її життя окаянного... Є на кладовищі оцьому, де навіть вітер-розбійник, налетівши зі степу, утихомирено крила складає, а птахи співають упівголоса... Дак на кладовищі оцьому є чотири могили, одна старша другої, але всі доглянуті так, наче в них лежать щойно поховані: і травичка акуратно прополена, і свіжі квіти насажені, і пісочком доріжки посипані, і рушниками біленькими хрести всі пов'язані... Вони, оті чотири могили, так рядочком і горбляться, розмовляючи між собою тихо та мирно, а позаду приліпилися ще дві могилки. Ці зовсім манюсінські, наче діти їх насипали, граючись, діти там і лежать, що в один день народилися, в один і загинули, і двох рочків не проживши на світі.

Попереду ж – ще одне місце. Чекає на бабу Ониську, яка й ляже там, упокоївшись ...

І тоді вони всі ключем журавлиним злинуть до неба та й полетять – полетять до Господа-Бога, який у свій час їх і покликав з цієї юдолі, печалі та сліз.

Але їм, могилам отим, треба набратися терпіння: баба Ониська ще мотається світом, бо не виробила всіх трудовнів, ще з колиски присуджених нещадною владою, хоч тими трудовнями пустопорожніми наче вже і не пахло, але робота є роботою, клопоти-клопотами: обсадають щоденно з раннього ранку до пізнього вечора.

– Вмирать – день терять, – каже баба Ониська.

– І померти не дадутъ, – каже баба Ониська.

Так що чоловіки її, а заодно й дітки хай ще пождуть-почекають, доки баба Ониська до останньої краплиночки виробиться й

тоді лиш складе руки на грудях усохлих і тихенько, щоб не завдавати клопоту іншим, віддасть Богові душу.

Тож доки баба Ониська ще мотається світом, я покваплюся розповісти про її чоловіків, бо хто ж мені, окрім неї, розкаже: які вони були, як з Ониською жили-поживали...

Петро

Чи думала вона, чи гадала отак рано заміж вискакувати? Та й хто сказав: «Рано»?

Хто це сказав, коли дівка – як грім, дівка – як вихор – чи на городі, чи в полі? Коли не вона од роботи, а робота од неї піт утирає? Коли її ще в колісці не так рідна мати, як та ж робота гойдала? Коли робота, ледь переступивши поріг, замертво падала в ліжко, а вона бігла на вулицю та й витанцьовувала до самого ранку? Коли в неї аж жижки трусилися: «Заміж!»

Так хто сказав: «Рано»?

А Петро? Петро про що думав? Її одноліток. Який іще й першої пари штанів не зносив. Парубоцьких вусиків не завів. Ще й голос ламався, як у півника...

Петро про що думав?

А про те ж, що й Ониська!

І хоч «женили» обох легкі на розправу батьки: її черезсідельником, його вишневим пужалном, що його на свою біду Петро й вирізав, – усе одно в один голос про весілля співали. Та поквapteся, бо в отій книзі, що в сільраді лежить, от-от і місця для них не залишаться!

Плюнули батьки та придурків і поженили. Ще й (багатенькі були) звели їм хатину. І поля нарізали, і корову, і пару волів: хазяйнують, коли вам так припекло!

А вони й нахазяйнуватися не встигли – колективізація.

Оте «гуртове – чортове», що й у сні найлихішому не могло їм наснитися. Коли все із дворів червона мітла вимітала, – хіба що котів та собак усупільнити лишилося.

Батьків, які найбільш опиралися, розкуркулили та до Сибіру й потарабанили. А їх, молодих, пожаліли. Хазяйнуйте в колгоспі, трудовні заробляйте!

Трудодень, трудодень,
Дай, владо, хліба хоч на день!

Краще й не згадувати.

Та як не згадаєш, коли ось, на кладовищі під боком, могили ячать?

Петро перший не витримав. Петро першим ліг до могили. Опух од голоду – у домовину не влазив. Так мертвою водою перед смертю налилося обличчя, що й очей не знайти. Ворушив вустами набряклими, як дитина хліба просив. Хоч крихітку. Затис би в губах та з присмаком хліба на той світ і пішов би...

Довго лежав під ледь приплесканим горбиком. Без хреста. Лісу не вистачило б – хрести над усіма могилами ставити!

Ну, а діти?.. Двійко дітей, хлопчик та дівчинка, які в один час і народилися, ненадовго й пережили свого молоденького тата. Не померли своєю, голодною, смертю – сусідка із'їла. Заманила до хати та й порізала.

Ониська лиш кісточки позбирала обгризені. Коли сусідку забрала міліція. Реберце до реберця, гомілочку до гомілочки: це (Ганнусина, це – Василькова... Ні, це – Василькова...)

Глянути збоку: збожеволіла жіночка. Кісточками дітей своїх грається. З гробика в гробик перекладає.

Ледь одірвали Ониську од гробиків.

«Бог розбереться, дитино... Бог порухує...»

У той рік тридцять третій люди, які од голоду пухли, прикипали серцями до Бога. До єдиної втіхи, що лишилася на цьому світі страшному. Надії останньої.

Сповзалися до обезглавлених храмів і там помирали. Землю трупом вкривали. Щоранку звозили гарбами до братських могил, до ям онімілих, а вони наповзали та й наповзали: мов з усього світу сповзалися.

Ониська теж отак поповзла б, коли б настала її година остання.

Онисьці теж не лишилося на цьому світі нічого, окрім гарячої віри в Бога. У те, що на тім світі вона припаде до Петра, пригорне до серця Василька та Ганнусю.

Ониську тільки віра в Бога на цім світі й тримала.

Микола

З другим своїм чоловіком, Миколою, Ониська не прожила й півроку. Люди про нього казали, що він не при своєму, чи наврочений, чи з-за вугла дурним мішком прибитий.

Усе правди дошукувався. Усе ставив під сумнів.

Ще в п'ятому класі вчителька, яка викладала історію, розповіла, як тяжко людям жилося за кріпаччини.

– Ви навіть уявити не можете, як бідували ваші прашури, – патетично вигукувала. – З п'яти нажатих снопів чотири отдавали панові, а один лишали собі.

Микола й тут вирішив перевірити, як саме бідували люди за панщини. Уже вдома сів до столу та й став рахувати.

Отже, сніп. Скільки зерна зі снопа намолочують? Та не менш кілограма.

– Мамо, а скільки в день снопів нажинали?

– За день? Та якщо попотіти, то й п'ять кіп.

– А в копі скільки снопів?

– У копі?. Дай Бог пам'яті... Снопів, мабуть, сорок...

Отже, сорок на п'ять, то й виходить двісті снопів. Поділити на п'ять: сорок кілограмів зерна.

– А скільки вам на трудовень цього року дали?

– По півкіло, дай Бог пам'яті.

– А на панщині по сорок кілограмів на трудовень випадало!

– Е-е, синку, не дожити нам до панщини, – зажурилася мати.

Ішов до школи Микола – ділився новиною із стрічними:

– А ви знаєте, скільки заробляли люди хліба за панщини? По два з половиною пуди!

– Ну-у... А де це ти вчитав?

– Учителька сказала.

Показав і вчительці.

Учительську, розказують, відливали водою. А Миколу довго дражнили «п'ятим снопом».

Ну, а далі – гірше. І те не так, і те не по правді. Усе боліло, усе душу пекло. Став писати листи. Та не будь-кому – Сталінові. «От прийдіть до нас та розберіться, хто нами керує. Бандит на бандитові, злодій на злодієві. Останню шкіру здирають із колгоспника».

Сталін читав не читав, усі листи назад відфутболював. Тим же бандитам – злодюгам, що давно на Миколу зуби гострили. «Правду шукаєш? Ми тобі покажемо правду!»

У тридцять сьомому, коли судили троцькістів-бухарінців та шкідників-диверсантів, пов'язали й Миколу.

Набігло з району: шукати диверсанта-троцькіста, – і все начальство сільське, усе до одного дружно ткнуло пальцем у Миколу.

І судили Миколу, і присудили до смертної кари.

Аж в область Ониська достукувалася: тіло забрати та поховати по-християнському. Не віддали:

– Єму і в нас хорошо лежать.

І насипала Ониська поряд із Петровою могилою ще один горбик.

Поставила хрест, написала на ньому, що лежить тут убієнний раб Божий Микола, мир праху його...

– Вам хоч сказали, за що його розстріляли? – запитав я бабу Ониську, коли вона вперше привела мене на кладовище.

– Сказали, як не сказати... Що був таксістом...

– Таксістом?

– Таксістом, таксістом...

Господи, аж тепер я втямив, чому бабу Ониську прозвали «таксісткою».

Василь

Цей був найвеселіший. Завжди всміхався, щоб там не скоїлося.

– Та не журися, жінко, бо й очі виплачеш!

Або:

– Хіба це горе!.. Не бачила ти смаленого вовка!..

Легко жилося Онисьці з веселим оцим чоловіком. Будь-яку сварку в жарт переводив.

І з цим, наче наврочило, не прожила й півроку. І дитинки не встигла завести.

У сороковому забрали до армії. Бо вже тоді запахло війною. З німцем, а з ким же іще.

Василь, веселенький, п'янений, пішов, витанцьовуючи:

– Як полізуть – за тиждень упораємося.

Ще й співав:

З ма-галой кров'ю вс-гілікім уда-аром!..

Невдовзі й листа прислав. Трикутничок, ще й без марки. Що в армії не житуха – малина. Годують безплатно тричі на день, ще й серед дня спати вкладають. Командири навшпиньках ходять, сон стережуть. Одна тільки біда, що жінки під боком немає. «Та ось повернуся, то надолужимо...»

«А німець так мене налякався, що й воювати роздумав... То не журися, Онисько».

А як не журитися... Як не журитись Онисьці, коли город досі не зораний. Коли голова сказав почекати, поки на колгоспному полі впораються. Доведеться брати лопату та самій город той і скопувати.

Озався знову трикутничком:

«Копай, жінко, копай. Тільки не на всю лопату, а на півштика.

Бо я по всьому городу зброю позакопував. Пулімйоти й гвинтівки. Та ще й гранат два ящики... То як, бува, викопаєш – обратно закопуй. У хазяйстві воно все знадобиться...»

В Ониськи й руки трусилися, коли лопату на півштика загањяла... Недовго й копала. Налетіло міліції, як тої галечі, та всі до одного з лопатами. Перекопали город – до вечора й упоралися.

Забралися, матюкаючись ...

– Та я ж вас хоч пірижечками вгощу! – кричала вслід їм Ониська.

– У задницю собі їх позапахай!

Ото, які люті ...

А другого дня – ще один лист Василів: «Скопали... А тепер, жінко, сади й не журися...».

Хоч Василь і писав, що німець роздумав починати з нами війну... Особливо ж як дізнався, що його, Василя, забрали до армії... Таки діждалися війни. І від чоловіка – жодної вісточки. Виглядала листоношу – ночей не спала.

– Немає, тітко... Немає...

А він же аж на границі, в нього ж перша куля летіла!

– Та подивися пильніше, мо', де засунувся!

– Та кажу ж, що немає!..

Урешті діждалася. Чужою рукою написаний. Не горюй, жінко, бо твій чоловік загинув смертю хоробрих!..

І виплескала ще один горбик Ониська. І на хресті теж написала: «Раб убієнний».

Павло

Уже про заміжжя й не думала.

Та й яке там заміжжя, коли викосило всіх чоловіків! Лишилися тільки підлітки та ветхі діди.

Особливо, коли прийшли визволителі.

– Немцев ждали?. Хлебом-солью встречали?

Та усіх, всіх до одного, на фронт.

І, безоружних, – в атаку. «Іскупать віну кров'ю».

– А што їх жалеть! ..

Жоден, вважай, не вцілів. Усі одразу ж стали «героями». Засипали село похоронки – листям осіннім.

То яке там заміжжя Онисьці!

Он дівчат незаміжніх – хоч греблю гати.

Як, бувало, мужик якийсь приб'ється до хутора, то й двох кроків не ступить. Спутують і одразу ж до ліжка. Не придивлятимуться навіть, який він із себе. Здоровий чи покалічений.

А от же перепало й Онисьці: мужик майже цілий попався. Тільки й того, що рука одпанахана та вибите око.

Та він і тим, що лишилося, бачив краще, ніж дехто двома. Усе помітить, усе визирить. Особливо оте, що й у горі розраїть, і сум прибере.

– Тобі й одного ока забагато! – лаялась Ониська, пляшку спорожнілу знаходячи.

А він і не одгавкнеться. Уже веселий, уже під мухою, пригортав до себе Ониську, як вона не одбрикувалася.

– Та моя ж дорогесенька! .. Моя золотесенька!.. Хочеш, я тобі «Як баба решетом воду носить» станцюю?

Розкарячить ноги та й піде навприсядки. Мертвий, не те що Ониська, сміятиметься.

Танцював – цирку не треба.

Особливо оте «Як баба решетом воду носить».

Або «Дойдьом до Берліна». Як солдат перевзувається, готуючись до Берліна дотопати.

Такі плакати під кінець війни майже в кожній сільраді висіли.

Сидить хвацький солдат, перевзува чоботи хромові (не інакше генерала роззув). А під низом написано: «Дойдьом до Берліна!»

То Павло й вигуцикував гузном, аж курява йшла. Дотанцювався. Згорів од горілки.

Поховала й цього. Одтужила, одплакала та й зав'язала із заміжжям.

Ониська

А тепер уже й про бабу Ониську.

Скільки сіл обходив, а не бачив такого двору доглянутого. Кожна квітонька обцілована, кожна травинка пригладжена. Курей-гусей повно, а ніщо не потоптано.

– Та чи ви їх, бабо, оддавали до війська, що вони в ногу ходять – у шкоду не звернуть?

– А віддавала, – сміється баба Ониська ротом беззубим. – Вони в мене муштровані.

Ну й хата. Наче щодня її баба оновлює. Сяє білими стінами.

Віконцями підморгує весело. А город – не знайти й бур'янини!
І голова майже щодня бабу провідує:

– Поможіть, буряки постікають!

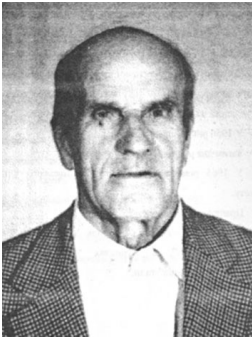
Адже в баби Ониськи й сапа найгостріша. Од неї й ланкові одхрещуються: заганяє до смерті. За нею вполоти – хіба що біжка.

А фартушки! Уся жінота носить фартушки, пошиті бабою Ониською. Бо куди тим крамничним!..

Баба Ониська теж помре у свій час. Помре лише тоді, коли до останньої крихітки роботу всю виробить.

Складе руки на грудях та й тихенько спочине. Щоб людей не тривожити.

І летітиме баба Ониська попереду ключа журавлиного, до Господа Бога летітиме. Який прийме, утішить, зігріє – воздасть за всі роки прожиті.

Ключко Микола Павлович народився 14 грудня 1934 року в с. Парафіївці Ічнянського району на Чернігівщині. Ще з юних літ почав писати. Навчався в Київському гірничому технікумі, але в 1953 році за політичні переконання був засуджений до 25 років ув'язнення. Звільнений після XX партз'їзду.

У 1965 році закінчив філологічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, працював журналістом, учителем.

Друкувався в періодичній пресі, а в останні роки вийшло кілька його книг: «Афоризми», «Роза вітрів», «Вишнева вежа», «Настрої», «Будні» та ін.

Живе в с. Парафіївці Ічнянського району.

ЖОРЖ КРІК

Наша камера була в кінці коридору зліва. У ній не нари стояли, а вмуровані в цементну підлогу залізні ліжка, кілька з них залишалися голими. Нам дозволялося сидіти, грати в шахи або в шашки, читати книжки (до речі, навіть заборонені) і вести неголосні розмови. За великим масивним столом четверо чи шестеро топили свій час в тюремній грі. «Навколо світу» («Вокруг света»), неофіційно – зі значенням «кінець» в нецензурній формі.

Напевно, в'язні цієї камери складали «тюремну еліту». Усі мали солідні терміни неволі. Від двадцяти каторги до двадцяти п'яти виправно-трудова таборів. А один був засуджений до вищої міри. Я мав четвертак з п'ятирічним доважком (позбавленням прав). Узагалі тут, у пересильній тюрмі, тимчасово перебували на однакових правах люди різних націй і вір, різних виховань і становищ.

Я ходив по підлозі й думав. Як ми, українці, невисоко виглядаємо. Продаємо себе оптом і один одного. Ждемо ласки од якогось при-

блудного дяді. І не віримо йому. А ось, якби ми каялись і просили в Бога, щоб нам віддав Україну, чогось би досягли.

І коли я робив поворот, раптом забрязкали ключі й до нас майже увіпхнули нового квартиранта. Переді мною постав невисокий, зугарної статури молодий чоловік. На нього ніхто не звернув особливої уваги, а мій погляд прикував номер. На чорному бушлаті, на грудях ліворуч, біліло дві російські букви й через дефіс чотиризначне число. Приблизно перемножив ці дані – і вийшла фантастична сума.

– Звідки ви прибули? – запитав я «всесоюзною» мовою. Точну відповідь уже забув, але пам'ятаю, що з місць, де освоювали простори тундри, з котрогось боку Уральських гір. Із чогось я відчув, що він не советська людина. – А родом з якої держави? – поцікавився я. – Із Франції. Жорж Крік.

Я щось висловив у схожій формі. Узагалі не любив представлятися дрібною особою. Але мене заінтригувала відповідь Жоржа.

Це була друга людина з вільного світу, яку я побачив у своєму житті. Першим був американець, який сфотографував кількох жінок з торбами, але спершу попросив у них дозволу. То були бідно вдягнені селянки, що прибули до столиці купляти хліба.

Тепер сидів переді мною француз, і я почав розпитувати новачка нашої обителі про все, що набігало в голову. З непослідовного діалогу я довідався, що Жорж народився й виріс у місті Мец, яке розташоване біля північно-східного кордону з Німеччиною. Перед війною працював у ресторані офіціантом. Коли навесні 1940 року кордон переїхали німецькі танки й мотоцикли, ритм і спосіб життя різко змінилися. Невдовзі окупанти забрали хлопця на роботи в Німеччину, там був європейський інтернаціонал, де хлопці й дівчата могли вільно спілкуватися. У не вельми сприятливих умовах Жорж закохався в дівчину з Курської області. Обоє вирішили побратися.

Після війни молодята переїхали жити в Советський Союз. Французи переважно гадали, що то процвітаюча країна, бо ж не дарма їхні комуністи за членство в партії одержують зарплату. Про таку щедрість у нас знали тільки одиниці.

Недовго тішилося молоде подружжя в соціалістичному раю. Незабаром Жорж був звинувачений у шпигунстві й засуджений. Молодого чоловіка перейменували. І відтоді він був Юзеф і вже поляк – майже свой пареньок. Нарешті я спитав Жоржа-Юзефа, чи він чув про Київ? Я знав, що за кордоном наш Союз із його епітетами називали тільки Росією.

– О! – вигукнув бесідник. – Ми з Києва слухали українські пісні!

Таке признання мені дуже сподобалося. У той час Францію розхитували комуністи так, як це робили до 1933-го в Німеччині. І важко було вірити в майбутнє вільнолюбного народу. Цією сумною думкою поділився з Жоржем. Це в ньому збурило глибокі почуття.

– Ні! – почав він рішуче й упевнено. – Ми будемо сильними! Ми все зробимо, щоб бути сильними.

Цей молодий француз – не політик, не військовий стратег – не наводив жодних аргументів, але так говорив, що аж мені стало віритися.

Може, то був фанатичний патріотизм. Але тільки з такими людьми чогось досягають.

ЙЙ ПОТРІБЕН МУЧЕНИК

У лютневі ночі, коли довкола кімнатний холод, а зверху тисне вантаж теплової ізоляції із ковдр і різних одяганок, Терентій Гнатович Необачний довго не може заснути. У голову лізуть усякі спомини й думки. Випливають діткливі картини й образи з минулого. З цього матеріалу щось починає розвиватися, плестись у довгий ланцюжок. Вступає в логічний ряд і, буває, приводить до висновків, які суперечать загальноприйнятим твердженням. За це йому не раз перепадало, коли навчався в університеті. Йшлося навіть до виключення.

Цієї ночі пам'ять старого була налаштована в далеке минуле. Збігло майже п'ятдесят років з того часу, коли їх, студентів-філологів третього курсу, посилали на практику. Дівчата й хлопці з російського відділення їхали в Москву й у Ленінград, а він з групою

українського відбув до Львова. Через місяць і кілька днів усі вони з'їхались у свою альма-матер і при нагоді ділились інформацією про далекі часи.

У пошарпаній уяві Необачного чітко вирисувався коридор на четвертому поверсі жовтого корпусу. Він із кимось стояв біля вікна й дивився у квадрат великого двору, де росли дерева й лежали якісь предмети, як здавалося, без порядку й призначення. Він розмовляв із товаришем і водночас слухав, що говорили інші.

Його, як людину, що побувала в таборах ГУЛагу, цікавило все, що стосувалось України.

Особливо мали чим похвалитися студенти, що їздили в Пітер. Один з них сказав про знайдену ним телеграму Леніна в ЧК, щоб ліквідували Миколу Щорса. Як-не-як, цей більшовицький командир партизанського (а чого не повстанського) полку був земляком, і це Терентія трохи зачепило.

А хтось інший (з певного часу й дотепер Необачний жалкує, що не запам'ятав того хлопця) повідомив потрясаючу новину про Тараса Шевченка.

Ще два-три роки тому він добре пам'ятав усі почуті речення, а тепер з частини їх затримався тільки зміст. Зі слів того хлопця, після закінчення слідства над кирило-мефодіївцями відбулася така сценка.

Нашого поета викликав начальник «третього відділу» і сказав приблизно так: «Ми з государем ознайомилися з вашою справою й не знайшли в ній нічого серйозного. Так що, Тарасе Григоровичу (далі він, Необачний, пам'ятав дослівно): виб'райте любую губернію в Малоросії, їзжайте і живіте». Шевченко на це відповів: «Для того, щоб Малоросія стала Україною, їй нужен мученик. І я попробую ім стать».

Тоді шеф жандармів підвівся й пішов до царя, передав ті слова Миколі першому і той виклав своє історично відоме рішення, про яке в Союзі знали всі школярі України.

Тепер, з висоти свого віку й досвіду, Терентій Гнатович засумнівався в істинності сказаного хлопцем. Звідки така увага перших осіб імперії до колишнього кріпака?

Перебираючи в голові почуте й прочитане, Необачний згадав, що Віссаріон Белінський, здається, у листі до когось зі своїх друзів, метаючи гівні лайки на українських письменників, припускав, що Шевченко, може, й матиме славу мученика. Це трохи зміцнило Терентія Гнатовича в істинності розповіді, яка прозвучала п'ятдесят років тому.

Напевно, про той випадок знали й більшовики. Якщо так, то чому не загострили увагу на суті Шевченкової відповіді? З їхніх імперських домагань тут звучав у найвиразнішій формі український націоналізм, найбільш для них болочий. Імовірно, зважаючи на поширеність ідей Шевченка серед української інтелігенції, на любов до поета простих мас і на заборони царського уряду відзначати пам'ятні дати, більшовикам зручніш було зробити Шевченка своєрідним союзником, а там і революціонером-демократом. Цю думку може підкріпити внесення Шевченка до списку пам'ятників видатним людям, що склав більшовицький вождь. Отже, виграла обидві сторони.

Тарас Шевченко таки відбувся як мученик і борець за свободу. І це усвідомили як його сучасники з друзів і ворогів, так і наступні покоління.

Але цікаво було б довідатися, чи теперішні знавці українського письменства мають якісь відомості про той випадок і про ту відповідь нашого поета?

СИЛА ХРЕСНОГО ЗНАМЕННЯ

М олодий учитель географії та інших малогадинних предметів не любив занять у другу зміну. Сьогодні він готувався до відкритого уроку, який був шостим. Розвісив у логічний ряд потрібні карти, розклав роздаткові картки й розставив стільці для гостей. Сів за свій стіл, щоб себе заспокоїти і скласти перші фрази.

Задзеленчав дзвоник. Після шестикласників у кабінет увійшло троє педагогів.

Завуч сіла за останню парту й розгорнула свій журнал, попросила календарний план і записала тему уроку. Останнім зайшов до приміщення директор, чоловік середніх літ, лисий до потилиці, без виразних рис особистості, але ідейний комуніст. До Корнія він приглядався з першого знайомства.

Учитель почав урок з опитування. Викликав середніх і слабших учнів. Ганяв по матеріалу за першу чверть і початок другої. Діти без вагання показували континенти, острови, затоки й протоки. Відповідали на запитання про будову земної кулі.

Затим Корній Миронович перейшов до свого обов'язку. Було трохи не комфортно. Цей матеріал діти вже знали, тому вчитель почав розповідати деталі, робити зіставлення й порівняння. Виходило цікаво й корисно, навіть гості підвищили свою увагу. Та на душі було неловко. Розумів, що обманює. Так нечесно. Але продовжував той випадковий напрям.

Новий учитель так захопився, що опам'ятав його лише дзвінок. «Погорів», – мелькнуло в голові. Корній найбільше боявся завучки. То була розумна жінка із серйозним ставленням до своєї роботи й мала аналітичні здібності. Вона зовсім мало писала, коли він розгортав нову тему. Іноді її перо опускалося на папір, коли він не хотів відбитку певного моменту.

Усі покинули кабінет. Потім зайшла завучка й повідомила, що обговорення буде завтра зранку, на другому уроці.

Незадоволений собою, голодний і стомлений, Корній Миронович поспішав у сутінках додому. Хазяйка швидко розігріла на керогазі сковороду картоплі з яєчнею. Поставила посудину поверх ганчірки на стіл. А потім принесла з десяток, загорнутих у полотнину солених огірків і значуще сказала:

– Це мені принесено.

Усяку їжу, перед тим, як споживати, Корній Прусенко очищав хресним знаменням. Та на цей раз не тільки вийшов за рамки правила, а й зробив усупереч.

У квартиранта аж слинка покотилася. Хотів перехрестити таку смачну їжу, але, тороплений голодом, не міг почекати, поки вийде

господиня, тільки подумав «та ладно» і накинувся на трапезу з подвійним апетитом: з обіднім і вечірнім.

А тим часом хазяйка почала вдягатися. Наділа ту одіж, що на вихід у село. І, нічого не сказавши, спокійно пішла. Такий демарш дещо занепокоїв учителя. Відколи він тут живе, тітка під ніч ніколи не покидала хату. Пригадувалася фраза про огірки «ще мені принесено» з наголосом на останньому слові.

Добре вдовольнивши голод, Корній накладав на завтра свій портфель книжками й зошитами, а у свідомості вертілися думки про незвичну поведінку хазяйки. Може, в її відсутність має хтось прийти? Отже, треба, як кажуть, бути пильним. І одразу виснував ключову думку: якщо тітка не з'явиться до одинадцятої, він візьме двері на засув.

Раптом відчув, ніби його зненацька з різних боків укололо в мозок. Біль був настільки сильний, що, здавалося, розривається голова. У думках усе засвітилося з жахливою ясністю. Після хрущовської відлиги советська влада відпрацьовувала нові способи усунення небажаних людей.

Вертілася думка, як звільнити шлунок. Прусенко знав, як роблять бувалі хлопці, коли переп'ють, але ж його зовсім не нудило. І все ж таки він підійшов до тазка з помями і застосував два пальці. Але біль ніскільки не зменшувався.

Треба негайно поспішати. Корній сполоскав рот, умився й ліг у постіль горілиць, уявив над собою небо й почав молитися. Біль у голові почав ніби розріджуватися, притуплятися. Якось непомітно, поступово Корнієву душу приголубив сон.

Спав без найменшого відчуття дійсності. Коли прокинувся, у вікно світило раннє сонце.

В облетілому бузку стрибав горобець. За дверима, у загальній кімнаті, цокотіла хазяйка.

Корній Миронович, свіжий і бадьорий, з рушником на плечі, ступив до прибраної вітальні. Господиня зустріла його з подивом:

– А я думала, ви вже не встанете...

На таке «приємне привітання» учитель не знайшов жодного слова і мовчки пішов надвір. Зробивши ранкову фіззарядку, умився й витерся досуха.

Повернувся в хату. У світлиці на лаві сиділа далеко немолода жінка. Вона швидко й проникливо обдивилася Корнія і, здалось, неохоче відповіла на його «здрасуйте». Молодий чоловік без жодної затримки пішов у свою кімнатку.

Хазяйка одразу ж покликала снідати. Квартирант негайно виконав наказ. Сів на приставлений стілець. Перед ним стояла картопля з яечнею, майже так, як увечері, і лежали ті ж учорашні огірки. Миронович непомітно поклав хресне знамення на їство й жваво почав снідати. Обидві жінки пильно й неприховано дивилися на споживача продукції. Для підсилення апетиту Корній сміливо трощив огірки й набирав ложкою збільшені дози картоплі. Хотілося якшвидше втамувати голод і йти на роботу.

Прусенкові не подобалися відкриті уроки. Він не мав артистичного хисту, уникав показовості й давав дітям знання у простій і зрозумілій формі. Таке не вельми подобалося начальству. Часто дорікали йому за скупість виховних моментів. Інколи він уживав якийсь ідейне слово: комунізм або ім'я котрогось із його класиків, але це не всіма сприймалось однозначно, та ще й докопувалися, чи він не штунда.

Обговорення уроку проходило без емоцій і без діткливої критики. Директор був відсутній. Завуч висловила кілька порад організаційного характеру. Сказала, що треба дотримуватися календарного плану й підручника.

Непомітно перейшли в невимушений обмін способами зацікавлення учнів. Після всього Корній подякував колегам за дружні побажання й поради.

МЕТРОВКИ

З початком літа по закінченні третього класу Мишко надумав ходити в ліс по дрова разом з матір'ю й сусідськими тітками. Сільська дитина мусила вже працювати на повну силу своїх мускулів.

Це був перший вихід Мишка за межі рідного села. Він обережно дріботів останнім за гуртом, що виладнавсь у прямий ланцюжок. На галявках, освітлених сонцем, де-не-де червоніли верхівки суниць. Плоди були ще зелені й тверді, але Мишко, єдиний «парубок» серед п'яти жінок, блідий і прозорий, нахилився, розгрібав траву й тонкими пальцями витягав ягоду й укидав її в рот. Водяниста кислувата маса не так тамувала голод, як збуджувала смак до хліба. А хліб у тяжке повоєння був дорогим делікатесом. Мишкова мати, помітивши таке пасовищне заняття сина, часто оглядалась і гукала його до себе, щоб не загубився.

Недалеко од виходу з лісу хтось із жінок набачив довгий ряд складометрів дубових колод. Туди всі не пішли, але домовилися на зворотньому шляху зайти і взяти по колоді, замаскувати у в'язках і винести з лісу.

Усі заготовники палива були з одного кутка. Просувались углиб лісу розосереджено, збирали й ламали сушняк, тобто займались безплатно санітарною роботою. Розкладали мотузку або шматок вірвовки, зносили своє гілля, туго стягували в'язку. Завдавали собі за спину й рухалися далі. Щоб ніхто не заблудився, час від часу голосно згукувалися поіменно. Тоді ватага сходилася компактніше, а потім знов розбрєдалася по лісу, інтуїтивно дотримуючись головного напрямку. Так би мовити, стратегічної лінії.

Мишко швидко навчився триматися неподалік від матері. Він міг пролізти вгору по нетовстому дереву, наламати гілочок з мохнатої ялини чи берези й заодно слухався застережних порад матері. Незабаром, відчувши більше незалежності, хлопчина, наламавши сушняку, сам кликав матір. Збирали в «один котел», щоб у кінці поділились відповідно до своїх сил і витривалості.

Під кінець заготовчих робіт усі члени компанії вибирали примітну місцину, як правило, біля доріжки, зносили свої ще незавершені в'язки, і знов розходилися на пошуки палива. На цій стадії походу робота відбувалась по-різному. Хто був слабший – сідав на свою в'язку відпочити, а потім готував свій набуток для важкого транспортування додому. Дехто йшов дозбирати ще якогось сушняку.

Вирушати у зворотний напрям ладналися всі разом. Це був відповідальний момент перед неблизькою дорогою додому. Кожна жінка коліном здушувала свою в'язку, туго затягала вірвовкою, залишала кінець для намотування лямки, робила петлю для підважувального дрюка. Лямка повинна бути м'якою й товстою, щоб не муляла в плече. Її вирізали зі зношеної хустки або з поли старої куфайки.

Настала остання виробнича операція. Усі встромляли свої дрючки в петлі. Тітці Клаві, як найвищій, першій помагали помістити в'язку на спину. Мишко уважно дивився, як вона розправляла лямку по плечу, а потім дрюком підпирала вантаж знизу.

І ось усе товариство виладналось у прямий ланцюжок і рушило в дорогу. Першою повагом ступала тітка Клава, яка частіше од усіх ходила по дрова й добре орієнтувалась у топографії й рельєфі всієї околиці. Мати йшла передостанньою, а Мишко дріботів за нею. Мати раз по раз посиляла якесь запитання, а хлопчик на нього відповідав.

Піднялись на останній перевал, з якого виднівся кінець лісу. Усі думали про колоди й, не змовляючись, круто повернули на південь. Біля складометрів опустили в'язки й рішуче метнулися вибирати дубові поліна. Кожна, розпустивши хмиз, тремкими руками маскувала свою колоду.

Без жодного слова одна одній допомагали закинути на спину важку ношу. Вагага в тому ж порядку поспішала назад. Вибралися на стежку, яка вела в поле. Трохи вільніше пройшли. І тут знагла прогриміло важке «Сто-ой!» Жінки закликали на місці.

З правої сторони вийшов здоровенний дядько. Хоч його вперше бачили, але всі зрозуміли, що це був лісник, а в сталінське повоєнне начальнички були нещадні.

– Багаж – на землю! Розв'язуйте в'язки! Несіть назад, де брали, – останні слова звучали не так погрозно.

Коли вся компанія повернулася до свого скарбу, суворий чоловік вийняв блокнот і недописок олівця, окинув усіх поглядом і зупинився на тітці Одарці, невисокій дебелий жінці.

– Як ваша фамілія?

А та вміла жалісно благати:

– Да помилуйте нас. Ми більше не будем.

Мабуть, лісник зрозумів, що її не переслухаєш, і повернувся до тітки Клави. Та уперто мовчала. Тоді він скерувався до дівчини років двадцяти, здорової й красивої:

– Кажи, як твоя фамілія? – спитав тихше.

– А нащо вам моя фамілія? Усі брали і я взяла.

– Ач, яка розумна! От, як одміряють тобі годіка п'ять-шість, так і десятому закажеш!

– Да пожалійте дитину, – знов почала тітка Одарка. – Вона вийшла перший раз.

– Ну, дак хто ж назветься? Хто смілий?!

Усі, як води в рот понабирали.

– Тоді ходімте в лісництво.

– Нікуди ми не підемо! – рішуче сказала тітка Клава.

– Як це так?! – з подиву чоловік позадкував і ледь не звалив Мишка з ніг.

– А твоя фамілія як!? – щосили закричав.

– Забув, – після паузи, – як у школу ходив, так знав. А тепер забув.

Грізний страж державного майна пильно дивився на шостого злодія. Ледь помітного в бур'яні. Над вухами понависав білий чуб. Бліде обличчя – дрібненьке, тільки очі горять неприязно. Штани, пофарбовані бузиновим соком, стриміли гармошкою.

Лісник дивився-дивився, а тоді як розсміється! Потім повернувся обличчям до жінок і сказав:

– Беріть свої в'язки й ідіть додому. І більше так не робіть. Я ж за те одвічаю.

ВЕЧІРНІЙ РЕЙС

Десь у відтинку сьомої вечора на Петра Мусійовича, колишнього будівельника, находила інтелектуальна й біологічна втома. Тоді він клав у завчений порядок креслярські інструменти, а лога-

рифмічну лінійку, точність якої не падала нижче трьох цифр, клав окремо. Повільно підводився, робив кілька гімнастичних вправ, пам'ятних зі школи.

Кілька хвилин стояв у роздумах і виходив у двір, аби трохи походити туди-сюди, щоб спокійно розім'яти м'язи й урухомити кров у жилах. Після довгого сидіння за столом то була приємна й корисна переміна. Єдине, що десь у глибині мутило спокій – це стежка. Точніше, рельєф, на якому вона протопталася. Ця тропа від дороги, може, на дві третини була рівною, а далі підіймалась і щораз крутіше.

Саме на цьому відрізку шляху нерідко збивалася думка, а бувало, і тема. Коли доходив до рогу сараю, увесь прямий погляд затуляла електрична підстанція.

Із-за сірого залізобетонного паркану витикались височенні стовпи, від яких тяглися дроти. Під ними не рекомендувалося зупинятися. Ця споруда з гірляндами ізоляторів щораз наводила на Мусійовича сірий настрій. Іноді він розвертався в напрям до дороги й зі спадним прискоренням спускався. На рівній частині стежки автоматично вмикався думальний процес, уява входила у спокій і в ній складалась якась недавно напрацьована конструкція.

Уже кілька днів стояла суха осінь, яку Петро Мусійович міг би назвати буро-зеленою. Узагалі в старого часто виникали думки й образи, які він не поспішав висловити й закріпити на папері. А потім вони з різною швидкістю стирались у пам'яті.

Одного разу, щойно запало за обрій сонце, Петро Мусійович, повторивши порядок і тривалість кожної зміни в руханці, переступив два пороги й вибрався у двір. Підійшов до паркану, подивився в рукави дороги, які з обох боків обмежували повороти, обернувся обличчям до городу й не вельми охоче почалапав на захід.

Вечір, наскрізь прозорий і чистий, наче застиг на місці. Старий зробив кілька проходок від паркану й до рогу сараю. Цей шлях за силою й швидкістю нагадував рух маятника. Думання притуплялося. Дія уваги вийшла із внутрішнього світу в зовнішній. Погляд

розтікся по площині двору, на якій вільно вживалося періодичне «населення» трав. Від високої кропиви до низеньких гусячих лапок. Колись улітку пан Петро нарахував до тридцяти видів періодичної флори.

А пейзаж, досить гарний і цікавий, був далеко за обійстям і особливо вабив на півночі й сході. Старий спонтанно підняв голову й зробив круговий погляд. У всьому небі не видніло жодної цятки. І раптом він став надзвичайно враженим. У напрямі на захід і ледь на південь з голубої товщі випірнув блискучий циліндр; він наче відпихався від землі потужним струменем пари й стримів вертикально ввись, залишаючи за собою сніжну вірвовку, що поволі розбухала.

Коли ж предмет ліг горизонтально, уже здавався довгою стрілою, яка швидко наближалась і за лічені секунди вже прорізала далеку синь над двором. Об'єкт тихо й мирно летів на схід і скоро вийшов із поля зору. Тільки біла стрічка ділила небо на північ і південь. За якусь чверть хвилини Петро Мусійович у своїм одноманітті прожив незвичний період, хай і не довгий, але цілком приємний.

Старий не був містиком і виснував припущення, що то був Бонінг, який знявся в небо в Борисполі й летів на Москву. А зміни його форми приписав своїй оптичній недосконалості очей. Мусійович подивився на наручний годинник. Засік у пам'яті час, аби й наступного вечора подивитися на вечірній рейс літака.

На другий день за дві-три години до сьомої Петро Мусійович трудився, так би мовити, у двох напрямках: голова й руки (інструменти також) працювали над опорною колоною, а серце й душа сповнялися припливами легкої радості. Його обличчя внутрішньо помолоділо. Чоловік зиркав на годинник. Надвір вийшов о шостій. Повторив усі пункти узвичаєного порядку прогулянки й від паркану попрямував на захід, тобто на город. Велике червоне сонце вже наполовину сховалося за обрій. Мусійович поглядом прицілювався лівіше підстанції, навгад визначав місцину, над якою мав з'явитися літак.

Зробивши кілька циклів прогулянки, чоловік зупинився на розі сараю й скерував стійкий погляд, у якому мав побачити дивний об'єкт. І справді, на певній висоті над горизонтом засвітився сяючий циліндр, викидаючи зі свого нижнього кінця цівки сріблястого пилу, який ледь-ледь підрожевлювали промені. Предмет, набравши свою висоту, поклався поземно й швидко тягнув за собою білосніжний хвіст із заходу на схід. У високому світлі чітко увиразнилося довге сріблясте лезо ножа, загостреного у вістря спереду. Що за чортovina учора був циліндр і стріла, а сьогодні ніж. До чого такі жартики!

Відставний інженер провів мінливий об'єкт, скільки сягав зір, і замислився, проходжуючись по рівній частині двору. На душі втихала радість, змішана зі смутком. Чоловік никав по двору до пізніх сутінків, а потім згадав про свіжі газети й пішов у хату.

На третій вечір Петро Мусійович вирішив озброїтися – узяти із собою окуляри. Вичекав момент, зупинився серед двору й без підвищених емоцій став чекати появи свого об'єкта зацікавлення. В означений час і, мабуть, на тій же висоті зринув сяючий об'єкт, ліг горизонтально, сформувався в якийсь літак і плив прямо на схід. Коли ж цей «птах» підлітав до меридіану, що проходив через двір, Мусійович надів окуляри. Сталося диво: об'єкт різко повернув ліворуч і пішов поза селом. Така «поведінка» ошелешила старого інженера.

– Так що ж то таке? – старий неетично вилаявся. – Транспортний засіб чи лабораторія? Значить, хтось вивчає наші терени? І вивчає посмужно, ретельно ...

Конечна Олена Михайлівна народилася 14 березня 1968 року в м. Чернігові. 1991 року закінчила біолого-грунтознавчий факультет Ленінградського державного університету.

По закінченні його два роки працювала інспектором Чернігівського державного комітету з охорони природи.

З лютого 1994 року – редактор редакційно-видавничого відділу РВК «Деснянська правда», згодом – кореспондент обласної газети «Деснянська правда».

Творча палітра Олени Конечної досить розмаїта. Вона – авторка численних оповідань, повістей, віршів. Її твори позначені високою художньою майстерністю, глибоким ліризмом, філософічністю. Письменниця вміє змалювати характери, виділити головне, донести до читача суть авторського задуму.

Працює в жанрах психологічної та пригодницької прози, а у співавторстві з Аллою Сокол пише прозові та поетичні твори для дітей.

Переможець Міжнародного конкурсу молодих літераторів «Гранослов-99», лауреат обласної премії імені Михайла Коцюбинського.

Член Національних спілок письменників та журналістів. З травня 2013 року – голова Чернігівської обласної організації Національної спілки письменників України.

Живе в Чернігові.

СИНДРОМ РОКСОЛАНИ

(Уривок з роману)

...Спілкування з людьми було Ритиною слабиною. Утім, про це мало хто здогадувався. Компанійська й весела, вона легко ставала душею товариства – за умови, що в це товариство її запросили. А от самотужки зробити крок у напрямку того, що подобається або вкрай необхідне, ставало для неї справжнім випробуванням.

Мемет був їй потрібний. З його допомогою вона намірялася з'ясувати питання, чому її разом з іншими туристками-одиначками на добу поселили в готель «Sun Land», дізнатися про порядки в готелі «Sun Beach», а також вивідати слабкі місця Мустафи, аби домогтися від нього переселення в інший номер. Зараз вона відчувала себе героєм, бо поборолася власну нерішучість та ніяковість і вручила-таки записку маленькому кухареві.

«Як кумедно округлилися від здивування його очі, – згадувала Рита по дорозі від ресторану до центрального корпусу, у якому тимчасово (а вона була в цьому переконана) займала такий некомфортабельний номер. А потім у його очах зблиснув тріумф. Це погано, бо може викликати хибні припущення з його боку. Гадаю, мені вдасться тримати ситуацію під контролем, а в разі необхідності коректно направити її в потрібне русло».

Розмірковуючи таким чином, Рита дійшла до ресепшин. І тут – о, диво! – вона побачила Махмуда: говіркий гід привіз до готелю чергову групу туристів і саме розмовляв з Мустафою щодо їх поселення.

«Це мій шанс!» – Рита кинулася до Махмуда, як жертва кидається до свого визволителя.

– Махмуде, у мене великі проблеми! Ви мусите мені допомогти!

З несподіванки Махмуд так само кумедно округлив очі, як це щойно зробив Мемет. Рита довго й плутано розповідала про перипетії з поселенням, а гід терпляче слухав й уважно поглядав то на неї, то на Мустафу.

– Можна мені пройти в номер цієї пані? – звернувся він до порт'є по закінченні Ритиною розповіді.

– Ви ж знаєте, що це заборонено інструкцією, – холодно відказав Мустафа.

– Тоді я вас дуже прошу взяти це питання до уваги, – чемно і, як здалося Риті, не дуже наполегливо попросив Махмуд.

– На жаль, зараз у готелі немає вільних номерів, – повторив Мустафа фразу, яку Рита вже чула сьогодні разів із десять.

– А для них є?! – обурено вигукнула Рита, махнувши рукою в бік новоприбулих туристів. Можливо, це було не дуже коректно щодо співвітчизників, але вона вже не могла стримуватися.

– Так, є, – жоден мускул на обличчі Мустафи не видавав бодай тині розгубленості або каяття. – Їхні номери заброньовані за всіма правилами, а з вашим вийшло непорозуміння, і ви це знаєте.

– Яке ще непорозуміння?! – спантеличено закліпала очима Рита. – Уперше про це чую!

– Ну навіщо ви так? – докірливо похитав головою Мустафа.

Тепер уже й Махмуд, і готові до заселення туристи дивилися на Риту з недовірою, ніби на якусь аферистку, яка проникла до готелю обманним шляхом.

– Так ось, значить, який тут у вас першокласний сервіс! – у розпачі вигукнула Рита, зрозумівши, що Мустафа вміло викрутився й що їй не під силу боротися з його підступністю. – Тоді знайте: я повернуся додому й усім розкажу правду про цей готель!

Ледве стримуючи сльози, Рита побігла в номер. Тут вона розревлася, як маленька дитина. Вона й була маленькою дитиною, якій ніяк не вдається подорослішати. Це відчувалося і з того, що та як вона говорить, і з її вчинків. А тому завжди на життєвому шляху їй стрічався якийсь клятий дідько (вона ніби приманювала їх своєю незахищеністю!), котрому приємно знущатися зі слабших. Щоправда, водночас із дідьком невідомо звідки з'являвся й ангел-охоронець (хіба не був її Вадим тим ангелом-охоронцем, який захистив її від Володимира й дяді Борі?), однак

цього випадку така закономірність, мабуть, не стосується. Звідки взятися ангелові-охоронцю в чужій країні, до якої вона завітала вперше в житті?

Її думки самохіть повернулися до Мемета. Смішно навіть уявити, що маленький кухар може стати її захисником. Вона згадала про призначену нею самою зустріч. Захотілося знову нікуди не піти. Однак це вже буде занадто. Після другого фіаско Мемет може не обмежитися простим ігноруванням, а візьме та й підсипле їй в їжу отруту.

До дев'ятої години ще залишався час. Що вона скаже Мемету? Про що запитає? Рита детально обміркувала майбутню зустріч. Розмірений плин думок приніс заспокоєння. Це так природно: жінка звертається до чоловіка по допомогу. Він не повинен знехтувати її бідую. Якщо тільки він з ними не заодно...

Риті раптом спало на думку, що насправді Махмуд на боці Мустафи. Щось невловиме в його поведінці цього вечора – те, що неможливо конкретизувати й описати словами, підказувало їй, що вона не помиляється. Тільки для чого це Махмуду? Чому сьогодні всі чоловіки з іменами, що починаються на літеру «М», ніби ополчилися проти неї? І чи варто в такому разі відкриватися Мемету?

Від сумнівів у Рити розболілася голова. На зустріч вона пішла з великою нехиттю, тільки тому, що не хотіла дражнити Мемета й наживати собі ще одного ворога. Усі попередні плани були відкинуті. Її єдиним бажанням було вибрати слухну мить і, пославшись на головний біль, повернутися в номер.

Мемет стояв біля виходу з готелю, за кілька кроків від будки з написом «Security»*. Його поза видавала нетерплячість. Як тільки він побачив Риту, нетерплячість миттю заступив тріумф. Він ледве не з обіймами кинувся до неї, зазираючи в обличчя й туркочучи щось про її красу й принадність. І все це на очах у двох охоронців, які з цікавістю за ними спостерігали. Риті навіть здалося, що Меметові зусилля були спрямовані саме для повернення їхньої

* Тут: служба охорони - англ.

уваги. Уже й мешканці готелю, що, гарно вбрані, купками виходили з воріт у напрямку яскраво освітлених торгових рядів, почали здивовано зиркати на них.

Рита поспішила остудити Меметів запал, сходу заявивши, що вона запросила його для ділової бесіди.

– Я маю проблему й хочу, аби ти допоміг мені її розв’язати, – мовила вона сухим тоном, рішуче відводячи його руки подалі від своїх плечей.

На якусь мить Мемет сторопів, а тоді знову дав волю рукам і почав палко запевняти, що на все готовий заради неї.

– Якщо ти не вестимеш себе пристойно, я зараз же повернуся в номер, – просичала вона в обличчя маленькому кухареві, коли той аж занадто близько підступив до неї. – Ще й ляпас отримаєш.

Мемет умить заспокоївся.

– Ходімо кудись, – запропонував він, очевидно втративши бажання демонструвати публіці «теплі» стосунки із симпатичною туристкою.

Вони влилися в щільний потік туристів, що прагли вечірніх розваг. Молодь рухалася в напрямку барів і дискотек, люди старшого покоління й ті, хто приїхав на відпочинок із сім’єю, паслися в численних крамничках. Господарі крамниць зустрічали відвідувачів, як дорогих гостей: напували чаєм, розпитували про домівку і враження від поїздки, запрошували приходити ще. Золото, вироби зі шкіри, текстиль, сувеніри, солодощі – аби оглянути увесь запропонований розмаї товарів, знадобилася б не одна відпустка. Тож не дивно, що любителі краси й смаку в їх матеріальному втіленні кожного вечора мали чим розважатися.

Рита почувалася незатишно серед гурту людей, яким тільки й ведеться, що вбити час, просякнутий нудьгою від надміру відпочивання. Спинаючись поглядом на тому чи іншому щасливому сімействі, вона аж тіпалася від усвідомлення власної самотності й покинутості. Чому вона тут одна? Чому поряд нема її чоловіка й сина? Невже їм було б погано тут із нею? Чим і кому вона завинила через свої високі заробітки, які зробили можливим її приїзд сюди?

У цю мить самостійність і незалежність, яких Рита так прагла і які так цінувала в жінках, видалися їй суцільним безглуздям. Ілюзія свободи, а насправді – абсолютна залежність від випадкових людей та обставин.

Мемет ніби відчув Ритин настрій і зупинився біля маленької затишної кав'ярні, майже порожньої в цю пору.

– Може, заїдемо?

Рита згідно кивнула головою.

У кав'ярні приємно пахло кавою й ще чимось, що Рита сама для себе визначила як запах Сходу. Очевидно, це була суміш ароматів різноманітних спецій, які тут щедро клали в усі без винятку напої і наїдки.

Вони сіли за столик у найдальшому кутку, куди не долинав гамір вулиці, і Мемет поцікавився, що Рита питиме.

– Каву, – дуже твердо з притиском відповіла Рита.

На якусь невловиму мить Мемет шарпнувся, ніби хотів заперечити, але тут же передумав і замовив дві кави.

– То про що ти хотіла мені розповісти? – запитав він, коли офіціант виконав замовлення й відійшов.

Якийсь час Рита вдивлялася в риси його обличчя, характерні для турка й такі незвичні для слов'янського ока: смаглява шкіра, блискучі темні очі, густі довгі вії, загострені вилиці. А втім, не такі вже й незвичні. Вона могла пригадати принаймні двох знайомих українців, у зовнішності яких проступали сліди тюркської (тепер вона розуміла це) крові. Як усе у світі перемішалось! Дивно, що люди ще продовжують один з одним воювати, гадаючи, що вбивають ворогів, а насправді нищать своїх родичів, скажімо так, у десятому коліні. Ворог не той, хто має несхожу з тобою зовнішність, а той, у грудях у кого б'ється підступне серце. Як наприклад, у Мустафи. Рита відчула, що готова все розповісти Меметові.

Він уважно її вислухав.

– Так просто тобі Мустафу не здолати, – мовив Мемет, коли Рита скінчила свою розповідь. – Якщо він не задумав нічого іншого, то просто хоче отримати від тебе хабара. – Мемет ви-

тримав багатозначну паузу, а тоді знову заговорив: – Мустафа – племінник Метін-бея, господаря готелю. Точніше двох готелів: чотиризіркового «Sun Beach» і тризіркового «Sun Land». Тут весь час непорозуміння з поселенням. А все через те, що на різниці вартості номерів у цих двох готелях господар з племінником мають чималий приробіток. Тебе на добу поселили в тризірковий готель, а в цей час у заброньованому на твоє ім'я номері теж хтось мешкав. Виходить, що за номер у готелі класом вище заплатили двічі: ти і ще хтось. Відніми від вартості хорошого чотиризіркового номеру вартість слабенького тризіркового, і вийде десь так доларів п'ятдесят навару. Помнож на кількість номерів, використаних таким чином, на кількість днів, коли готелі переповнені... Одним словом, Мемет-бей і Мустафа вміють робити гроші з повітря.

– Але хіба їм байдуже, який поголос піде про їхній готель?! – простодушно вигукнула Рита.

Мемет поблажливо всміхнувся.

– У цей готель приїжджають в основному туристи з Росії, України, Білорусі, інших країн СНД. Вони не такі вибагливі, як західні європейці. Ну то й що, що комусь тут щось не сподобається? Не приїдуть одні, приїдуть інші. Готель у цілому непоганий, і ціна низька як на зразкову четвірочку. Я тут уже третій рік кухарем, і щороку готель заповнений дощенту.

Рита з подивом усвідомила, що розуміє практично все з того, що злітає з уст її співрозмовника. І не дивно, адже Мемет мав чітку вимову, говорив неквапом, до того ж досить правильною як на кухаря мовою. Він був прямо таки створений для спілкування з іноземцями, які прагнуть вивчити турецьку! Це додавало йому неабиякої ваги в Ритиних очах.

Біля дверей кав'ярні почувся лемент голосів, і досередини ввалилася галаслива трійця відвідувачів: хлопець турок і дві слов'янські дівчини. Дівчата були напідпитку, вони буквально висіли на хлопцеві з обох боків, і кожна, відштовхуючи іншу, намагалася поцілувати його в губи. Мемет заздрісно дивився на хлопця.

– Ти обмовився, що Мустафа, можливо, щось замислив, – повернулася до розмови Рита. – Що ти мав на увазі?

Мемет відірвав погляд від мальовничої трійці, і в його темних імлістих очах, звернених до неї, Рита побачила інший вираз, ніж був до того.

– Звідки я можу знати, про що думає турок Мустафа, коли бачить перед собою гарну слов'янську жінку? – стиха мовив він, перехилившись через стіл до Рити й торкаючись її руки.

Нараз Рита так само, як удень на пляжі, відчула на собі чийсь прискіпливий погляд. Вона тривожно роззирнулася по залу кав'ярні в пошуках власника пекельних очей. Бармен і не дивився в їхній бік, щось переставляв у себе на стійці. Усі учасники галасливої трійці були надто зайняті одне одним, аби звертати увагу ще на когось. Зліва, біля вікна, спиною до Рити сидів ще один відвідувач, з виду турок, такий тихий і непомітний, що здавався не людиною, а фантомом. Він читав газету й теж нібито не міг пекти її поглядом. Хто ж тоді не дає спокою її накрученим нервам?

Рита рішуче підвелася з-за столу.

– Ходімо звідси.

Мемет ніби тільки цього й чекав. Швидко розплатився й опинився перед дверима кав'ярні саме вчасно для того, аби відчинити їх перед Ритою.

Їх знову підхопив гамірний потік.

– Куди ми йдемо? – поцікавився Мемет.

– Я хочу в готель, – відказала Рита.

– Може, підемо до моря?

– Ні, я йду в готель.

Похнюплений Мемет тупцяв за нею, мов побитий пес. На якусь мить Риті стало шкода цього приземкуватого чолов'ягу з доброю усмішкою й чіткою вимовою. Вийшло так, ніби вона його просто використала. Якби не її записка, він би зараз, можливо, розважався з якоюсь Машею чи Наташею в барі, на дискотеці або ще десь. Скільки тієї радості в його житті? Устає о п'ятій ранку, у сорокаградусну спеку цілий день пріє коло плити, аби нагодувати вередливих

туристів, заробляє дещицю – і так уже котрий місяць поспіль без перепочинку. Порівняно з ним вона тут – безтурботний метелик, який пасеться на всьому готовому й нічому не знає справжньої ціни.

Рита відчула себе таким безсоромним експлуататором, що не втрималася й узяла Мемета за руку – аби хоч так спокутувати свій величезний гріх неробства. Мемет тут же виструнчився й міцно потис її руку у відповідь.

«Яка хороша традиція існує між чоловіками – тиснути один одному руки, – думала Рита. – Як багато можна сказати одним потиском. Потисли руки, покурили, погомоніли, випили по чарочці і розійшлися задоволені життям. А до жінки обов'язково треба лізти з обіймами, без цього спілкування з нею маловартісне. Хто таке вигадав? Чому жінка з чоловіком не можуть бути просто друзями? Нікому з нормальних чоловіків і на думку не спаде провокувати друга на щось більше, ніж дружні взаємини. А переступати всякі межі з жінкою – то ніби сам Бог велів. Ще й ображаються, коли пропонуєш іншу модель поведінки».

Заглиблена у власні думки, Рита не дивилася довкола. А підвівши очі, ледь не зомліла: прямо на них рухався гурт жінок на чолі з Любою. Що вона подумає, коли побачить її рука в руку з кухарем?

Рита так різко шарпнула Мемета вбік, що той ледве не повалився на землю.

– Я подумала, що буде дійсно добре подихати перед сном морським повітрям, – скоромовкою випалила вона, тягнучи свого супутника в бокову неосвітлену вуличку.

* * *

Нічне море скидалося на велику буркотливу тварину, яка так сумувала за ніжністю, що готова лащитися до ніг кожного, хто до неї наблизиться. Ясне зоряне небо було позбавлене своєї головної прикраси – місяця. А що освітлені пляжі готелів zostалися осторонь, то довкола панувала непроглядна темінь. Якби не долоня Мемета, яка гріла її долоню, Рита могла б подумати, що поряд його нема – таким припишклим несподівано зробився маленький кухар.

Вони сіли на великий валун обличчям до моря й на якийсь час завмерли обоє. Шурхіт прибою серед вселенського мороку навіював гнітючу печаль, і Рита відчула, що їй хочеться плакати. Якби поряд не було Мемета, вона оце зараз трішки поплакала б – просто так, без будь-якої причини. Тому що світ прекрасний, тому що вона самотня в ньому, тому що їй і зараз здається, ніби за нею хтось спостерігає. Може, то недремне око Всесвіту?

Мемет несподівано заговорив. Тихим приглушеним голосом він почав розказувати їй про своє життя: про батьків, які загинули в автокатастрофі, коли він був ще підлітком, про свою першу дівчину на ймення Тууба, з якою вони кохалися просто посеред лісу, про двох незаміжніх сестер, про яких мусить піклуватися, про те, що в Туреччині важко знайти роботу, про те, що за день на кухні дуже втомлюється й зранку, аби прокинутися, пірнає в крижану купіль...

Його голос раз по раз зливався із шумом прибою, й окремі слова чужої мови ніби ковтало море. Утім, Рита добре розуміла все те, що говорив їй Мемет. Вона зрозуміла б його й без слів, як розуміють людей тварини, як розуміють одне одного люди, що стоять на краю прірви. Байдуже якою мовою ти розмовляєш і скільки грошей маєш у гаманці. Людина приходить у цей світ, аби спізнати радість і муку, і рано чи пізно кожен їх спізнає. Оце і є те, що всіх нас ріднить.

Рита згадала строфу, якою закінчувався роман Суад Дервіш* «Фосфорична Джевріє», і мимоволі продекламувала її:

– Я у морі – піщинка,
Я на рибі – лущинка,
Обніми мене, Джевріє,
Я ж бо – теж людина.**

А поки вона декламувала, Мемет...кудись подівся. Рита й не помітила, як це сталося. Ось щойно був тут поряд, на камені, а

* Турецька письменниця

** Тут: використано переклад Григорія Халимоненка.

тепер нема. Вона кілька разів стиха покликала його на ім'я, тоді стала навкарачки й обнишпорила землю довкруг валуна. Усе нармарно. Маленький кухар ніби розчинився в повітрі.

Спочатку вона голосно розсміялася, бо подумала, що наполохала Мемета своєю надмірною серйозністю, яка проявилася в декламуванні поезії, і він поспішив ретируватися (був колись у її житті схожий кумедний випадок). А коли почула серед валунів приглушений шум боротьби, не на жарт злякалася й кинулася стрімголов бігти в напрямку готельного пляжу, що палахкотів удалині, щедро заллятий різнобарвними вогнями.

Їй не дали добігти до пляжу. По дорозі Риту перестріли турецькі вояки, точніше люди у формі, схожій на військову. Як з'ясувалося, це були жандарми, що прочісували місцевість у пошуках зниклого туриста, дружина якого підняла гвалт на всю Туреччину. І без того перелякана, Рита ледь не зомліла, коли в темряві перед нею несподівано виринала озброєна чоловіча постать і заговорила ламаною російською мовою:

– Ви меня не пугатса. Ми іщем челавек. Ви здесь челавек не видель?

Клацаючи зубами, Рита сяк-так пояснила турецькою, що «челавек», з яким вона гуляла берегом моря, раптово зник, і зі звуків, які вона чула в темряві, можна припустити, що на нього хтось напав.

Почувши таку інформацію, жандарми зняли з плечей автомати й напруженою ходою рушили в бік валунів, серед яких загубився Мемет.

– Ну й нічка видалася – ворогу не побажаєш, – зітхнула Люба, умоцнюючись у шезлонгу просто неба, після того як ретельно вмазала у свою розпашілу, червонястого кольору, шкіру півтюбика екстра-захисного (так було написано на етикетці) крему від сонця. – Якби оце мій Степан таке вчинив, я б із ним, мабуть, місяць не розмовляла. До тієї бідолашної росіянки двічі викликали лікаря. Вона так побивалася за чоловіком, що чути було не тільки в моєму

– сусідньому – номері, а, певно, у всьому готелі. Я ранком до неї придивилася, і мені здалося, що вона вагітна...

– На мою думку, це повний абсурд відпочивати на морі в стані вагітності та ще й із чоловіком, який себе не пам'ятає від оковитої, – охоче підхопила розмову огрядна рихла жінка пост-бальзаківського віку, яку її супутниці шанобливо величали Тамарою Ксенофонтівною. – Мій величезний життєвий досвід дає мені підстави стверджувати, що це вкрай необережний, я б навіть сказала, безглуздий вчинок з боку цієї, як ви назвали її, бідолашної жінки. Що ж стосується питання, бідолашна вона чи ні, то насмілюся вас запевнити, що ми самі робимо себе або бідолашними, або щасливими. Скажімо, я свого чоловіка добирала ретельно, жоден випивака не мав шансу одружитися зі мною. А вже коли я ходила вагітною, то була такою дисциплінованою, так старанно дотримувалася всіх приписів, що моя лікарка не могла мною натішитися.

– Цілковито ваша правда, Тамаро Ксенофонтівно, сонце і вагітність – абсолютно несумісні речі, – поспішила погодитися з нею та сама білошкіра хвороблива на вигляд жінка в окулярах, яку разом з Ритою та Любою в день приїзду було поселено до іншого готелю. – Свого часу я пересвідчилися в цьому на власному досвіді. Коли я завагітніла вперше, то втратила дитину через те, що надто зловживала сонцем. Власне, через той прикрий випадок мій перший чоловік і покинув мене. Знаєте, з того часу я не терплю сонця й завжди ховаюся від нього під два парасолі, – з цими словами вона поправила маленький білий парасоль від дощу, котрим прикривала ті ділянки свого синювато-білого тіла, які через рух сонця раз у раз вигулькували з-під захисної тіні великого пляжного парасоля. – Не уявляю, як Люба може так ризикувати своїм здоров'ям: лежить просто неба на пекучому сонці й навіть не збирається ховатися в тінь.

– Ти, Ізабеллочко, надто обережна, – озвалася Люба. – По-перше, зараз десята ранку, а отже сонце не таке вже й спекотне. По-друге, я намазалася найдорожчим сонцезахисним кремом, який тільки знайшла в тутешній крамниці. А по-третє, я, чесно кажучи, не розумію, що ти, зі своєю сонцефобією робиш у Туреччині?

– Ти й справді нічого не розумієш, – протяжно мовила Ізабелла.
– Перед тим, як обрати маршрут цьогорічної подорожі, я спілкувалася зі своїм астрологом. Ми дуже довго й змістовно розмовляли. Це, між іншим, недешева послуга. Так от, зі свого індивідуального гороскопу я дізналася, що зірки цього літа віщують мені романтичну зустріч. І знаєте де? Тут, у Туреччині.

– Отакої! – ураз пожвавішала Люба й навіть порушила незайману позу монумента, покладеного горілиць на шезлонг, спершись на нього ліктями. – Я навіть знаю, хто твій наречений. Поглянь, онде колоритна пара: він – звичайний, я б навіть сказала, симпатичний мужчина, а вона – людина-амфібія. Зрештою, зелене обмундирування вкупі з окулярами робить її дуже схожою на велику рибину. Мабуть, тобі судилося відбити в цієї бідолашки чоловіка. Будеш, як вона, ходити по пляжу, закутана з голови до ніг у зелене запинало, і тоді тобі дійсно не дошкулятиме сонце.

– Хіба можна кепкувати з таких речей! – обурено вигукнула Ізабелла. – Це ж мусульмани! У себе вдома ці жінки – найчарівніші створіння. А для чужих чоловіків – чим страшніша, тим краща. Крім того, це дійсно корисно – всуціль затуляти тіло від шкідливого сонячного випромінювання. А її чоловік тільки радіє, що його дружина в усіх відношеннях захищена.

– Щось не бачу радості на обличчі цього бідолашного мужичка. Сидіти поряд з царівною-жабою й терпляче дождатися ночі, коли вона перетвориться на красуню, у той час, коли пляж переповнений уже готовими царівнами – від цього можна заробити адену простати. Але, судячи з твоєї репліки, сама ти не бачиш у цьому нічого протиприродного, – резюмувала Люба, знов-таки приймаючи позу поверженого монумента. – Виходить, тобі справді незле побувати в Туреччині. А ще краще – в Арабських Еміратах. Одна моя подруга вийшла там заміж за араба і зараз розкошує в його гаремі.

– Дівчатка, про що ви говорите?! – аж сіпнулася Тамара Ксенофонтівна. – Заміж треба виходити тільки за європейця! У гіршому разі, за американця чи канадця. Ну, може, ще за австралійця. Вони такі ж самі, як і ми, тільки говорять англійською. А ще – надзви-

чайно виховані. Моя донька в Туреччині познайомилася з дуже респектабельним німцем і вже рік з ним живе. Щоправда, вона зазвичай відпочивала в готелях більш високого класу, ніж цей. Тут і познайомитися нема з ким. Самі турки, росіяни й українці. Коли-не-коли білоруси й казахи трапляються. Одними словом, суцільне СНД. Хоча ні, брешу: учора запримітила двох поляків. Але вони з жінками. Бачили б ви, як ці поляки упадають коло своїх польок! А польки – геть чисто королеви! Лець що не по-їхньому, мармизами крутять, губи копилять і не відступляться від свого, поки не дочекаються якої-небудь сатисфакції. А ті дурбасики раді старатися: чого тільки не вигадують, аби догодити своїм кралам. Нам, українським жінкам, таке й не снилося. Одним словом, Європа...

Рита слухала ці жіночі базікання й то засинала, то випірнала зі сну, який хвилями накочувався на неї. Безсонна ніч давалася взнаки. Тільки під ранок, коли остаточно з'ясувалося, що з Меметом нічого поганого не трапилося, вона на кілька годин забулася тривожним сном. А тоді її розбудило грюкання у двері. Прийшов сантехнік. Подивився на стелю у ванній кімнаті, покрутив головою і пішов собі. Слідом за сантехніком несподівано рано приперся прибиральник, і, ніж дивитися, як він совається по кімнаті з пилососом та дихати випарами його спітнілого тіла, Рита вирішила за краще піти на пляж і там, у тентовому затінку, dospати.

Вона страшенно сердилася на себе за минулу ніч. Дався їй той кухар! Як дурна, переживала за нього, щогодини набридала службі охорони, допитуючись, чи його вже знайшли, а він, мабуть, увесь цей час любесенько спав у своєму ліжку. А коли о п'ятій ранку, осоловіла від безсоння, вона побачила, як він іде на роботу, і, невимовно зрадивши, хотіла розпитати, що ж таке вчора трапилося, він шарахнувся від неї, як схарапуджений кінь. І це на очах у кількох працівників кухні, які не забарилися ошчасливити її насмішкувати-ми поглядами!

Усе через той дурнуватий шум боротьби, який їй причувся, і жандармів з автоматами. От сміхота! Це якби в Росії кожного підхмеленого чоловіка шукали омовці, то нікому було б ловити

злочинців. Щоправда, та нещасна жінка таки не на жарт перелякалася. Тільки подумати: приїхала з чоловіком пораювати на берег Середземного моря, а море взяло й забрало чоловіка. Він запросто міг потонути. Росіяни п'ють до забуття. Рита вже надивилася за ці кілька днів на їхні багатирські статури, що, погойдуючись, виринали в різних куточках готелю, переважно поблизу барів.

Далєбі вчора вона спостерігала характерну сцену, коли добряче захмелілого росіянина, ніби жартуючи, зіштовхнув у басейн турок-бармен. На бармена тут же налетів інший росіянин, і вони разом сторчголов полетіли туди ж. Коли всі троє вилзли, почалися рукостискання, як після захоплюючого спортивного поєдинку. Бармен при цьому почувався ні в сих ні в тих, бо з його форменного одягу потоками лилася вода. Він уже, мабуть, сто разів пошкодував, що утнув такий невдалий жарт. Турки люблять жартувати. А росіяни горою стоять за своїх. Відчувається, що цих кремезних, очамрілих від алкоголю й завжди готових до бою русочубих хлопців тут побоюються. А ще Рита помітила, що між багатьма турками й російськомовними туристами зав'язуються теплі дружні стосунки.

Кому можна поспівчувати, так це росіянкам. Як справжні дружини декабристів, вони терпляче зносять увесь тягар випробувань, що випадають на долю їхніх чоловіків. Одні з них, аби мати змогу повсякчас контролювати ситуацію, у радіусі кільканадцяти метрів від чоловічого гурту й собі цмулять з бокалів якісь легенькі напої й по змозі супроводжують чоловіків у всіх тих п'яних глупствах, які їх осявають. Другі за всім спостерігають нишком, не муляючи очей, не набридаючи зайвий раз своїм благовірним, потай передаючи одна одній свіжу інформацію про стан і переміщення того чи іншого об'єкта спостережень. Найбільш продвинуті (не дружини декабристів) відпочивають окремо, загонистою жіночою компанією, нічим не переймаючись і не беручи дурного в голову, покладаючись на вищі сили й життєву мудрість типу: «А що йому зробиться? П'яному море по коліна. Переживати треба за тверезих».

Очевидно, та жінка, котра цієї ночі підняла на ноги жандармів, належала до першої категорії дружин: утративши змогу контролювати, запанікувала й здійняла гвалт на увесь білий світ. Що стосується Рити, то вона не підпадає під жодну категорію, годящу для нормальних жінок, бо є жінкою абсолютно ненормальною, божевільною, несамовитою, а головне – дурепою з дуреп. Не спати ніч через абсолютно чужого чоловіка, переймаючись тією обставиною, що, якби не запросила його на ділове (!) побачення, нічого не сталося б! Та він би вже десять разів сам кого хочеш запросив на неділове (!) побачення й невідомо, яка халепа приключилася б із ним у барі, на дискотеці чи ще десь, якщо вона мала з ним трапитися цієї ночі!

Риті пригадався випадок, який стався з нею, коли ще працювала в лабораторії Департаменту стічних ресурсів і її відправили перевіряти невеличку фабрику з виробництва лозових меблів на предмет забруднення доквілля лакофарбовими виробами. Керівництво фабрики не встигало утилізувати використані бляшанки з-під лаків і фарб, і вони накопичувалися на прилеглій території, про що в Департамент одна за одною надходили скарги від власника складу хімічних добрив, розташованого по сусідству.

По суті, справа була не вартя виїденого яйця. Рита відразу зрозуміла, що сусіди-підприємці просто ділять територію. Її симпатії схилилися на бік директора фабрики – зовсім юного хлопчини з обличчям янгола і помислами християн місіонерського періоду. Він явно не підходив на роль директора господарської структури, яку змушений був узяти на себе після трагічної загибелі батька і через необхідність годувати сім'ю: матір і трьох молодших сестричок та братика. Ясна річ, що акулам місцевого бізнесу відразу захотілося його з'їсти. А він навіть не розумів, що найпевніше в такій справі – відкупитися, і все вишукував закони, які могли б його захистити.

Хто дійсно став на його захист, так це Рита. Вона з таким запалом доводила Сергієві Леонідовичу, що треба перевіряти не фабрику, а склад мінеральних добрив, що начальник урешті-решт здивовано запитав:

– Чому ви, Маргарито Вікторівно, так несамовито захищате цього нікчемного директора фабрики? Складається враження, що ви в нього закохалися.

Ось, виявляється, як виглядає збоку її благородне переживання за ближнього!

Можна лише уявити, що подумали на кухні про її стосунки з Меметом.

«Тепер хоч їсти не ходи, аби не бачити глузливих поглядів кухарчуків, – сумно думала Рита. – Добре, що вистачило глузду перед своїми не засвітитися, а то хоч зараз із готелю тікай».

Згадавши про тріщину в стелі, Рита подумала, що й сьогодні втекла б, якби мала змогу поміняти квиток на літак.

Добряче помордувавши власне сумління, Рита відчула, що настрій її починає потроху змінюватися. Ну чого вона себе картає? Що такого сталося? Ну, вибігла комусь там назустріч о п'ятій годині ранку з блаженним виразом на обличчі. І що з того? Може, вона просто обізналася. А може, у неї таке хобі: радісними вигуками вітати людей, які рано-вранці йдуть на роботу. Що тут дивного? Вона народилася й виросла в країні, у якій цінують людей праці. Не всім чужоземцям дано це зрозуміти. Вирішено: у відповідь на всі можливі кпини, вона лише всміхатиметься так само загадково, як Джоконда. Це й буде моделлю її подальшої поведінки.

Отже, з першим пунктом покінчено. Тепер щодо стелі. Мемет чітко дав зрозуміти, що проблему можна владнати. Мустафа любить гроші? Значить, треба йому їх дати. І не робити з цього трагедії. Зрештою, чим це відрізняється від ситуації в Україні? Тільки там вона не панікує і не рве на собі волосся з приводу таких дрібниць.

Щоправда, з хабарами (ба, простими подарунками на віддяку!) у Рити були погані стосунки. Про те, що вона їх не бере, знав увесь Департамент стічних ресурсів. Але тільки дівчата з лабораторії знали про один прикрий випадок з Ритиною життя, коли вона проридала півдня через те, що лікарка-гінеколог грубо відмовилася від коробки цукерок, якою Рита хотіла віддячити їй за материнську турботу.

А сталося так. Після пологів Рита більше року перебувала на обліку в жіночій консультації з причини запалення, яке ніяк не хотіло полишати її змучений організм. Це означало, що їй слід було регулярно, через певні проміжки часу, ходити на огляд до свого дільничного лікаря. На жаль, з усім, що стосується регулярного виконання, Рита завжди мала проблеми, отож їй не раз доводилося вислуховувати справедливі нарікання людей, які прагли сумлінно виконувати свої службові обов'язки. У вразливій Ритиній душі їхні зауваження залишали глибокий слід, і щоразу, проштрафившись, вона так мучилася докорами сумління, що ледь не згорала від сорому в присутності тих, кому завдала зайвої мороки.

Отож, коли в черговий раз після чергового солідного затягування терміну відвідування лікаря вона в жахливому настрої нарешті придибалася в жіночу консультацію, її зрозумілим очікуванням було те, що зараз її почнуть шпетити і вичитувати, як школярку, а вона мляво виправдовуватиметься, як школярка, і при цьому ненавидітиме себе всіма фібрами душі: по-перше, за те, що така неорганізована, а по-друге, за те, що, будучи такою неорганізованою, не може гідно захистити себе від нечемних випадів, по великому рахунку, не дуже чемних людей.

Яким же було Ритине здивування – ба, отетеріння! – коли замість того, аби з порогу накинутися на неї зі знайомими вже вигуками типу «Де ви були?! Медсестра вас більше місяця видзвонує!» або «Через вас мене позбавили тринадцятої зарплати!», нова дільнична лікарка без жодних нарікань ввічливо розпитала її про самопочуття, надзвичайно обережно, не завдавши бодай найменшого дискомфорту, оглянула і голосом Марії Терези прорекла:

– Стан вашого здоров'я значно поліпшився, і вже немає потреби у перебуванні на обліку, тим паче, що це, як я підозрюю, завдає вам певних незручностей, – вона з материнським розумінням усміхнулася Риті. – Якщо будуть якісь скарги на здоров'я, будь-ласка, приходьте відразу ж, не зволікайте, я з радістю надам вам консультацію.

Зробивши запис у карточці, сива лікарка ще раз лагідно всмінулася й чемно розпрошталася з Ритою, провівши її до самих дверей.

Неважко уявити, якою приголомшеною вийшла Рита з лікарняного кабінету. Якщо є поняття больовий шок, то має бути й протилежне йому – шок від надзвичайно великої приємності. Саме його відчувала колишня хронічно насварювана і присоромлювана, перманентно стояна на суворому здоров'яхоронному обліку, а тепер обласкана гречністю, окрилена людською сердечністю, хворобоамністивана і випущена на волю пацієнтка Маргарита Вікторівна Ландишева (тоді вона ще носила своє дівоче прізвище), коли автоматично рухалася коридором жіночої консультації в напрямку виходу.

«Яка приємна, яка велика людина! – думала вона про лікарку, бо ні про що інше в цей час думати не могла. – Їй, мабуть, вже давно за шістдесят, а вона все ще в строю, прагне допомагати людям. Дарує спраглим тепло свого серця, зцілює їхні душі і тіла. Що й казати: Лікар з великої літери!»

Захопившись обожнюванням лікарки, Рита навіть не помічала, що подумки цитує рядки з якоїсь ювілейно-величальної газетної публікації, що невідомо як і коли запали їй у підсвідомість.

«А я ж цій людині нічим не віддячила!» – нараз зблиснула думка.

З Ритою тут-таки зробилася паніка: треба негайно ж виправити помилку й віддячити! Бодай коробкою цукерок.

Вона не вдягаючись стрімголов вискочила з приміщення консультації і метнулася в напрямку продуктового магазинчика, розташованого за рогом. Поки бігла, вирішила купити дві коробки цукерок: ще й для медсестри. Під магнетичним впливом особистості нової лікарки ця груба, неотесана й доволі жорстока жінка (такою вона видавалася Риті раніше) теж вдягла людське обличчя і протягом прийому кілька разів приязно зиркнула на Риту, чого раніше ніколи не траплялося. Отож Риті не шкода і їй зробити приємність.

Наступні півгодини Рита просиділа перед кабінетом дільничної, чекаючи, поки звідти вийде чергова відвідувачка. Мов скарб, тримала

у руках пакет з двома коробками цукерок і складала в голові фрази, здатні донести до Великого Серця Лікаря (чи Серця Великого Лікаря, чи, може, Великого Серця Великого Лікаря) усю глибину її, Ритиної, Вдячності. О, вона знаходила такі слова, що й сама собою пишалася!

Що її трішки бентежило, так це присутність у кабінеті ще одного лікаря й медсестри. Кабінетів у старому приміщенні консультації не вистачало, і вдень, протягом кількох годин, у кожному кабінеті вели прийом одночасно два лікарі. Рита розуміла, що за таких обставин її дільнична лікарка може не погодитися взяти презент. Дарма, хай лишень вислухає урочисті слова подяки, а цукерками поділиться з усіма присутніми. Зрештою, сама Рита в подібній ситуації вчинила б саме так.

Але щойно пацієнтка переступила поріг кабінету і, набравши в легені побільше повітря, аби виголосити промову, одночасно поклала на стіл дві коробки цукерок, як лікарка закотила очі під стелю, сплеснула руками і, вигукнувши «Ви мене так зневажили!», притьмом вискочила за двері. Усі урочисті слова подяки глиняними черепками опустилися Риті на серце, а з уст вирвалося лише недоладне булькання. Ні в сих ні в тих стояла вона посеред кабінету з опущеними руками і розгублено спостерігала за тим, як поїдає очима коробки з цукерками медсестра.

– Ольга Станіславівна не бере презентів, – ніби вибачаючись за колегу, мовила від сусіднього столу молода вродлива лікарка. Її дзвінкий мелодійний голос вивів Риту з оціпеніння і, крутнувшись на каблуках, вона кулею вилетіла з кабінету – так само стрімко, як це щойно зробила дільнична.

Рита бігла, не розбираючи дороги, і від сліз, що лилися з очей, ледве розрізняла обриси людей, на яких налітала в поспіху. Добігши до лабораторії, вона трохи заспокоїлася, але, коли почала розказувати дівчатам про те, що сталося, сльози знову полилися з неї, як вода з дірявого відра. До кінця робочого дня вона заходилася плачем ще кілька разів, і Сергій Леонідович, якого дівчата не стали втаємничувати в подробиці інциденту, дивився на Риту очима, сповненими недовіри і чоловічого співчуття водночас.

І ось тепер їй належало вперше після того випадку запропонувати комусь навіть не презент, а справжнісінького хабара. Хтозна, як відреагує на це Мустафа. Обпікшись окропом, Рита не могла не дмухати на молоко. Які в них тут закони? Навряд чи в Туреччині схвалюють хабарництво. І що має на думці адміністратор? Він так вміло виставив її в неприглядному світлі перед туристами і Махмудом. А що як йому – аби обілити себе за всі попередні випадки – захочеться продемонструвати публічну відмову від хабара? І тоді з Рити можуть зробити таку собі провокаторку хабарництва всесвітнього масштабу, якою впору відстежувати Інтерполові.

З тінню роздумів на обличчі Рита опівдні поверталася з пляжу в готель. Підійшовши до стійки ресепшин, вона машинально назвала номер кімнати, у якій мешкала, і розсіяно простягла руку, аби взяти ключ, якого їй повинен був дати портьє. Утім Мустафа не поспішав. Він загадково дивився на Риту, ніби мав на думці утаємничити її в щось і тільки й чекав слушного моменту, щоб це зробити.

Слушний момент настав, коли Рита, виведена із задуми тією обставиною, що її рука все ще простягнута вперед і в ній усе ще нема ключа, здивовано й водночас роздратовано глипнула на адміністратора. Її погляд ніби говорив: «Що ти там іще вигадав, чоловіче? Я не чекаю від тебе нічого хорошого».

– Мадам, у мене для вас приємна новина, – урочисто мовив Мустафа, сяючи, мов іменинник. – Вас переселено до іншого номеру. Звільнилося кілька люксів. Один із них – ваш. Як тільки зберете речі, будь-ласка, подзвоніть на ресепшин. Я тієї ж миті пришлю до вас носильника.

Рита спершу подумала, що Мустафа її розіграє. Однак щось нове в поставі цього вродливого турка, погляді, тембрі голосу, який прямо таки спантеличував своєю елейністю, свідчило на користь правдивості його слів.

У такому разі виникало слушне запитання: з якого дива її переселяють у номер-люкс, за який вона не платила?

– Не дивуйтеся нічому, – ніби прочитав її думки Мустафа. – З таким покровителем, як у вас, можна очікувати будь-яких сюрпризів.

– Яким іще покровителем?! – злякалася Рита. «Він хоче втягнути мене в якусь халепу!» – промайнула думка.

– Я не можу назвати вам його ім'я.

Мустафа вже взявся до своїх звичних справ, даючи зрозуміти, що розмову закінчено.

Спантеличена, Рита непевною ногою почимчикувала до свого номеру з тріщиною на стелі. Яким милим видався він їй тепер! І вода вже не так дошкульно цебеніла з дірки, і вид з вікна так милував око. Хтозна яким іще виявиться той номер-люкс? А головне, чи не виявиться він черговою пасткою?

Спливла година, а Рита все ще розсіяно швендяла туди й назад від вікна до дверей і ніяк не могла зосередитися на збиранні речей, роздумуючи, чи їй взагалі варто це робити. Із задуми її вивів телефонний дзвінок, який прозвучав так різко й несподівано, що Рита аж здригнулася.

– Мадам, – Рита не відразу впізнала голос Мустафи, що зазвучав у слухавці, – чому ви не дзвоните? Носильник уже втомився чекати.

Першим її бажанням було тут же голосно гукнути у слухавку, що вона нікуди не збирається переселятися, що їй некомфортно бути маріонеткою невідомо в чіїх руках. Утім, здоровий глузд підказував Риті, що вчинити так означало б утнути дурницю. Через власну малодушність вона може втратити шанс, який посилає їй доля. Хіба не везіння завжди рятувало її у скрутні хвилини життя?

Отож Рита вирішила все ж таки дозволити керувати ситуацією тій собі, яка ніколи нічого не боїться і завжди готова до будь-якої авантюри. Вона поспіхом гукнула у слухавку: «За десять хвилин я буду готова!» і заходила притьмом збирати речі, так що коли за десять хвилин у двері постукав носильник, йому не довелося чекати бодай секунду.

Невідомо, що мав на увазі Мустафа, коли назвав номер, до якого переселив Риту, люксом. Так, це був добротний опоряджений охайний затишний номер, зі зручними меблями, якісною сантехнікою, білосніжною стелею і, здавалося, щойно поклеє-

ними шпалерами. Тут нічого не рипіло, не відпадало, не протікало, з балкону відкривався дивовижний краєвид на море, гори та сусідній, довершений в архітектурному плані, готель. Однак кімната в номері була лише одна (а не дві, як собі Рита уявляла номери-люкс) і за винятком двох м'яких крісел, вишуканого столика зі скляною стільницею й елегантного торшеру, у ній був той самий стандартний набір необхідного устаткування, який Рита вже бачила у двох своїх попередніх помешканнях: ліжко, шафа, туалетний столик, кілька тумбочок, кондиціонер, холодильник, телевізор.

Той факт, що слова Мустафи не підтвердилися дійсністю, надзвичайно втішили Риту. «Якщо він збрехав про номер-люкс, значить, можна не зважати і на його слова про таємничого покровителя». Може, то він мав на увазі Махмуда? Усе-таки Махмуд справляє враження совісної людини. Мабуть, він поскаржився господареві готелю, і той, аби не запламити свою репутацію (що б там не казали, а для господаря питання престижу є надзвичайно важливим) звелів Мустафі переселити Риту в номер класом вище. Ось вам і розгадка загадки про таємничого покровителя!

«Мустафа – базікало, я не звертатиму на нього уваги», – вирішила Рита.

Уперше за останні три дні в неї з'явилося відчуття, що можна розслабитися й почати нарешті повноцінно відпочивати.

Ураз заспокоївшись, вона з розгону гепнулася на ліжко. Яка м'яка постіль! У Ритиних попередніх номерах була таки твердіша. А що це за голоси долинають знадвору, ніби дітлахи бешкетують перед самісінькими вікнами? У неї другий поверх, як можна бігати перед вікнами? Хіба що на ходулях...

Рита вийшла на балкон. Ова! Відразу за невисокими перилами балкона починалася широка тераса зі спеціальними пристосуваннями для гри в міні-гольф. Замість м'яча тепер від лунки до лунки гасали двоє хлопчаків років чотирьох-п'яти на вигляд. З лівого боку тераса закінчувалася сходами, що вели донизу.

«Виходить, я маю апартаменти з двома виходами, – задоволено констатувала Рита. – Дуже зручно. При необхідності цією терасою можна зійти на територію готелю і далі до виходу, минаючи ресепшин».

Чого їй відтепер хотілося найменше, так це часто зустрічатися з Мустафою.

Мугикаючи під ніс веселу пісеньку, Рита повернулася в затишну прохолоду кімнати. Згадала, що через переселення забула прийняти душ. Зайшовши до ванної, першим ділом машинально з острахом поглянула нагору – туди, де звикла бачити потворну запліснявілу тріщину. Білосніжна стеля мала рівну гладеньку поверхню, ніяких тріщин і підтьоків.

«Забудь, дурненька, про все, що минуло. Тобі нарешті випав щасливий лотерейний квиток. Банкуй і не думай ні про що погане!» – саму себе підбадьорувала Рита.

Чиста, розніжена, загорнута в білий махровий рушник вийшла вона з ванної і пішла на балкон повісити сушитися купальник. Згадала кумедний випадок на пляжі, коли якийсь турок, залицяючись до дівчини з Росії, щораз проказував «майо»* (**Мое – рос.*), тицяючи пальцем спочатку їй на груди і стегна, а тоді собі на плавки, за що, звісна річ, отримав ляпас, бо нікому було пояснити іноземній туристці, що залицяльник не мав на думці нічого лихого, а лише називав речі своїми іменами, адже турецькою мовою і чоловічі плавки, і жіночий купальник суть оте саме «майо».

«Що більше мов ти знаєш, то більше разів ти людина», – виринув у Ритиній пам'яті вислів зі шкільних років, що прикрашав стіну кабінету української мови.

Повісивши купальник на прикріплену в кутку балкона сушарку, жінка повернулася, наміряючись зайти до кімнати, і ледь не зомліла від переляку: з її номера на балкон виповзав величезний чорний павук з огидними кошлатими лапами. Ніби матеріалізувалася картинка з якогось роману жахів Стівена Кінга, якими вона колись зачитувалася.

Заверещавши не своїм голосом, Рита одним стрибком подолала низеньке бильце, що відокремлювало її балкон від сусіднього. Перестрибуючи, вона зачепилася за ту саму сушарку, на якій розвішувала купальник, і залишила на ній рушник, у який була загорнута. А тоді, прагнучи лише одного – заховатися куди подалі від страшної потвори та безсоромних людських очей, гола-голісінька вскочила у відчинені балконні двері сусіднього номеру, де потрапила в обійми до невисокого чорнявого чоловіка з темними іскристими очима.

Перші миті вона зовсім не тямилася себе зі страху. Тільки цокотіла зубами й тремтіла всім тілом. Чоловік швидко зорієнтувався: накинув на Риту свій смугастий махровий халат, усадив у крісло і напоїв водою.

– Не олду? * – запитав він турецькою.

– Йорюмджек! Бююк йорюмджек! ** – завонала Рита.

– Коркмасиниз. Ону йольдюреджеім ***, – заспокоїв її чоловік.

Він вийшов на балкон і був відсутній хвилин десять. Тоді повернувся й сів коло Рити.

– Йорюмджек артик йок, – м'яко мовив він, ніби звертався до дитини. – Коркмасиниз ****.

Запала мовчанка. Рита не знала, що робити. Повертатися до себе в номер не хотілося. Їй було так добре і затишно поряд із цим чуйним і коректним чоловіком. Водночас її пік сором від згадки, як вона заскочила до нього в кімнату, отож хотілося швидше звідси втекти. Розбурхувана такими протилежними почуттями, вона то паленіла, мов троянда, то кидала на свого рятівника несміливі цікаві погляди.

Чоловік, мабуть, відчув її настрій. Він підійшов до холодильника, витягнув звідти пляшку вина, таріль з виноградом і, прихопивши дві склянки, що стояли на туалетному столику, повернувся до Рити.

* Що трапилося? – тур.

** Павук! Величезний павук! – тур.

*** Не бійтеся. Я вб'ю його – тур.

*** Павука вже нема. Не бійтеся. – тур.

...Вони пили вино і розмовляли, і це тривало бозна скільки часу. Рита не могла позбутися відчуття, що вона знає цього чоловіка все своє життя. З ним було напрочуд легко спілкуватися, він, здавалося, угадував кожне її бажання, жоден порух її душі не залишався поза його увагою. Сидіти поряд, мляво цідити вино, слухати і не слухати його, щось казати у відповідь, слідкувати за рухами його уст і рук, бачити, як раз у раз дивовижним магічним сяйвом зблискують його очі, і плисти, плисти, неухильно плисти в якийсь інший вимір – у цьому крилася досі недоступна для неї насолода.

«Він сказав, що його звати Назмі. Що означає «назмі»? Турецькі імена завжди щось означають. Треба буде подивитися в словнику».

Вона так і пішла до себе в номер у його халаті й, розморена вином, засинаючи, вдихала чоловічий запах, який був їй напрочуд приємним. Можливо, так пахнув її батько...

Корбач Іван Михайлович народився 25 жовтня 1926 р. в смт. Березна Менського району на Чернігівщині. Закінчив Львівське загальновійськове училище імені Миколи Щорса та факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Учасник бойових дій Великої Вітчизняної війни, воював у складі 2-го Білоруського фронту. Перебував на Кубі під час Карибської кризи. Працював у військовій пресі, газеті «Правда України».

Член Національної спілки журналістів України та Національної спілки письменників України.

Автор романів «Весы Меркурия», «Сотники», «Останній похід короля», повістей «Відповідаю за небо», «Сіль на погонах», «Максимова гора», «Попереду грому», «Шляхами століть», збірок оповідань і нарисів «Що за люди березинці?», «Так ми служимо» та інших. Написав чотири книги з історії Чернігівщини. Автор та упорядник календарів «Чернігівщина земля козацька», «Чернігівщино – земле моя», «Духовні святині Чернігівщини», «Чернігівщина у вогні».

Полковник у відставці. Нагороджений трьома бойовими орденами та 25 медалями, Грамотою Президії Верховної Ради СРСР.

Відповідальний секретар Ради товариства «Чернігівське земляцтво».

Помер у 2014 році.

БІЙ ПІД БЕРЕЗНОЮ

(Розділ з роману «Останній похід короля»)

З ранку в канцелярії Сосницького полку почалася колотнеча. Приводом послужив універсал правобережного гетьмана Павла Тетері, у якому він пропонував сосницьким полковникам Дроздові, Данку, Скиданові, усім козакам поклонитися його милості королю польському.

Дрозд і Данко тільки називали себе полковниками, це в них із Запорозької Січі залишилося. У Сосницькому полку, створеному останнього року, перший був обозним, другий осавулом. І кожний чекав моменту, щоб перехопити шестиперий пернач у Якова Скидана, обраного на полковий уряд козаками.

У канцелярії піднявся гвалт, ось-ось до шабель дійде.

– Що нам Брюховецький, підніжок московський! – волав Дрозд, тонкий та високий, лицем чорнявий, дуже схожий на шпака, ім'я якого дали йому меткі на прізвиська запорожці.

– Усі правобережні полки королю поклонилися, – Данко вихопив у писаря Лаврентія Касперовича аркуш з універсалом. Низенький, тлустий, у розхристаному кунтуші Данко почав тицяти пальцем у папір, якого сам читати не вмів. – Я знаю пана гетьмана, він брехати не буде, так і є – полковники Ханенко, Гуляницький, Гоголь і навіть славетний Іван Богун поклонилися королеві ...

– Його милість уже покинув зимові квартири в Острі, прошкує в наш бік, – повідомив Дрозд. – Усі міста і села здаються, вітаючи короля. І ми повинні привести до того сотні ...

– Сосницька сотня не присягне польському королеві, – твердо заявив сотник Омельченко. – Бути того не може, щоб усі села і міста кланялися польському війську. На Чернігів ляхи не пішли. Бо там міцний гарнізон. Пан обозний видає бажане за дійсне. Дехто уві сні бачить себе шляхтичем, а козаків своїми холопами ...

Від тих прямих слів Дрозд схопився за шаблю: ще ніхто так прилюдно не читав його думки. Та полковник Скидан підняв руку. Він і раніше знав, до якого берега прагнуть Дрозд і Данко, зараз

вони про це заявили вголос. Стримуючи гнів, Скидан зовні спокійно сказав:

– А що нам пан писар відпише? – пильно подивився на Касперовича. Сам полковник у письмі не знався, то з повагою ставився до тих, хто міг читати слово Боже і виводити на папері різні слова. Водночас знав, що писар – людина не постійна, таємнича, може одне казати, друге думати, третє робити. Та зараз потрібна авторитетна думка вченого чоловіка. Хоча Яків Скидан був певний – писар не на його боці.

Дійсно, Лаврентій Касперович знав значно більше, ніж оті полковники. Він не тільки вмів читати і писати, а й робити висновки із почутого, просіювати все на ситі власного розуму. Московити йому не подобалися. Ось торік приїздив до Сосниці царський стольник Федір Ладиженський зі стрільцями. Грубі, кошлаті, лаються страшенно. Та ще й бундючні. Тільки й чути «хахли» та «хахли». Неначе й нема іншого імені в народі. А потім придумали нове слово – «малороси», тобто мала Росія. А люди, чуючи те, вважають, що московити мають українців за малорослих, недорослих, менших за москалів.

Щодо польського короля, то Лаврентій Касперович міг сподіватися на певне порозуміння з ним. Писар знав, що ігумен Макошинського монастиря Віктор Бублицевич має таємні стосунки з королем. Касперович робив деякі послуги ігуменові, листувався з ним. Зустрічався, оскільки Сосниця і монастир – майже поряд, з годину кінного ходу.

Та будучи людиною практичною, Лаврентій Касперович не поспішав приставати до якогось берега. Він вичікував: на якому боці буде сила, на тому і влада. Тут не схибити б ...

Писар забрав від Данка послання Тетері, розправив його на столі, здвигнув плечем:

– Як пани полковники ухвалять, так і буде, – нарешті вичавив із себе. – Оте я можу й відписати.

На суворому обличчі полковника Скидана сяйнула ледь помітна посмішка.

– Дуже розумна і конкретна думка! – відказав. – Які пропозиції мають пани сотники?

Крім Омельченка, тут були сотник Новомлинський, Нужний, дехто прислав сотенних осавулів, писарів.

Першим відгукнувся Нужний:

– Сотня Новомлинська не зрадить свій народ, пане полковнику...

Інші чогось вичікували, бо певно не знали – де і хто ворог?

Піддаватися шляхті ніхто не хотів, бо добре знали, що за тим буде, рядовики і чути не хочуть про короля. А де ж свій гетьман, якого обрали під Ніжином на Чорній раді? Чи прийде він на допомогу? Була чутка, що московські полки стоять на кордоні з Україною. Та наскільки це певно – ніхто не ручався.

Усі настрої Скиданові добре відомі. Вплинути на них важко, бо ж і сам багато в чому мав сумнів. Висловився про те, у чому був певний:

– Коли ворог іде по нашій землі, не можна його чекати на порозі своєї хати. Я пропоную об'єднати наші сотні з іншими. І готуватися до оборони, – сказав рішуче. Нагадав:

– Час військовий, то й накази виконувати як на війні!

– Та чи всі сотні зможуть виконати ваш наказ! – обозний Дрозд хотів дати розуміти, що він далеко не самотній у своїх намірах. – І де займати оборону? Під Сосницею? Чи іти з декількома сотнями козаків назустріч стотисячній польській армії?

У Дроздовому голосі – злорадність, підступність. Для себе він вирішив – послати вірних козаків назустріч королеві, оголосити про здачу на його милість Сосниці. Отоді нехай повоює Скидан на обидва боки ...

У цей час на порозі канцелярії з'явився хлопець років п'ятнадцяти. Ледь не впав через поріг, ноги його не слухалися, замерзлі губи важко ворушилися.

– Від сотника Салтикової Дивиці важка вістка... – проказав, і впав на руки Карпа Скидана, який стояв біля батька, пильно стежачи за всім, що відбувалося в канцелярії. Хлопця всадовили біля

теплої грубки, хтось подав кухлик з горілкою. Карпо дав хлопцеві ковтнути, та горілка не пішла, хлопець закашлявся, трохи віддихався. Хрипло повідомив:

– Пан сотник Трикач зачинив перед ворогом ворота, просить допомогти. Король іде від Олишівки ...

– Чи багато замкнулося козаків? – спитав Скидан. – Чи витримують облогу?

– Казав сотник – днів три протримаються. Або й більше.

– Коли ти вийшов із Салтикової Дівиці?

– У середині дня. Коли вже з'явився ворожий роз'їзд.

Хлопець трохи відтав. Та раптом згадав.

– Кінь у знеможі, треба до хліва, – підхопився.

Це всіх зворушило – сам ледь на ногах стоїть, а про коня не забув.

Полковник Скидан кивнув джурі.

– Придивися за конем. Хлопця обігрійте, нагодуйте. – Коли наказано повертатись? – спитав його.

– Як тільки одержу відповідь пана полковника.

– Відповідь одна – козаки Сосницького полку негайно вирушають на допомогу...

Негайно не вийшло: лише дві сотні в повному складі – Сосницька і Новомлинська були готові до походу. Яків Скидан ще сподівався на сотні Менську, Синявську, Киселівську, Стольненську, Березинську, які стояли в напрямку Салтикової Дівиці, якщо йти по правому березі Десни.

Усю ніч до ранку лаштувалися до походу, рядові козаки не піддавалися на умови Дрозда і Данка, сосничани ледь не побили їх. До сусідніх сотень були послані гінці. Та відгукнулися не всі. Лише декілька куренів. Ще десятки козаків устигли зібратися, вийшли на шлях, улилися в загін полковника Скидана. Залишалася надія, що Березинська сотня в повному складі поповнить потугу сосницького полковника.

Десь на підході до Мени Скидана зустрів гінець від свата. Сава Йовенко передав – король, одержавши відмову здатися, почав

штурм Салтикової Дівиці. Сотник Трикач добре захистився високими валами і міцними частоколами по фортечному узвишші. Але скільки протримається – невідомо...

На той час Березна вже готувалася до оборони. День і ніч не гасли горни в кузнях, гупали молоти, ковалі кували зброю, гострили шаблі, приварювали коси, на довгі держакі насаджували довгі списи, відливали кулі, перековували коней. А на дерев'яні борони ставили залізні шипи. Це була задумка Михайла Ємця ...

У швецьких майстернях шили теплі високі шапки... на жіночі голови. Явдоха Басанчиха перевіряла, щоб жіноче військо зовні було схоже на козаче, підбадьорювала:

– Ми, бабоньки і дівоньки, хоча по одному ляху притаскаємо, – підняла в міцній руці довгий спис, який залишився ще від її Василя, старого козака, який помер від важкої рани. Явдоха мушкет віддала сусідові-козаку, а спис залишила собі. Згуртувала багатьох жінок, готових стати на вали, допомагати чоловікам лаштуватися до відкритого бою. Добрим помічником сотникові Йовенку став осавул Михайло Єміць. Відчувалося, що він знається на військовій справі – керував роботами на валах, устанавлював гармати, вибирав місця для охочих стрільців, добрих мисливців. Молодий, жвавий Михайло встигав і з дівчатами жартувати, весь час кидав оком на Марійку, її кругленьке обличчя розчервонілося, зав'язані вузликом довгі коси сховалися під шапкою.

– Дівка-козак, – жартували березинці. – Ось тільки шаблі не вистачає.

– Та їй Михайло пістоль подарував і стріляти навчив.

– Такий козак навчить не тільки стріляти. А й ще чогось... – налякали молодіці.

Коли впевнилися, що внутрішньофортечні справи йдуть добре, сотник Йовенко разом з Михайлом і деякими козаками-бувальцями виїхали на південну околицю містечка, на той бік річки Березни. Гадали, що тільки звідтіля піде ворог. Хоча мали під наглядом усі околиці, постійно тримали на шляхах роз'їзд. Раптом ворог проникне з боку Чернігова або литва прорветься з півночі?

Річка Березна добре промерзла, товста крига вкрилася снігом.

– Я пропонував би, пане сотнику, вивести кінних козаків у поле, – Михайло придивлявся до пологого берега річки, який був прикритий невисоким довгим пасмом узвишшя. Воно простяглося вздовж берега вліво і вправо на декілька верст. – Якщо з'являться поляки, вони здалеку не побачать наші потуги...

Михайло обернувся до річки, яку тільки що перейшли по товстій кризі, вкритій сніговою ковдрою. Коні спочатку ступали обережно, а потім пішли вільніше, застарілий сніг не розповзався під залізними підковами.

– У кризі варто б наробити ополонки, приховаємо їх соломою, притрусимо снігом. Як це зробив Іван Богун, захищаючи місто Вінницю. Вийшло дуже вдало, – уніс нову пропозицію Михайло, з чого сотник Йовенко був радий. Він сам думав про оцю дуже вигідну позицію і про ополонки. Сотник охоче сприймав поради, віддавав накази. І весь час думав про те, як допомогти Салтиковій Дівиці. До неї години три ходу, через ліс, до села Дурні. А там – Десна, на тому її боці Салтикова Дівиця. Та що може заподіяти багатотисячному польському військові одна козака сотня? Хоча в ній і до трьохсот кіннотників. Якби підійшов полковник Скидан та дали поміч інші сотні. Це вже була б сила... Нагадав:

– Потрібний постійний роз'їзд в бік Десни. Нехай позирять, що робиться на тому березі.

– То я й поведу, – схопився Єміць. – Усе вивідаємо.

– Ні, Михайле, ти тут потрібний. Муштруй козаків, – відказав сотник. – А після обіду зберемося в канцелярії, виробимо, як ти кажеш, диспозицію.

Роз'їзди відправлені, ополонки почали рубати, борони привезли. А в кузнях гупали і гупали молоти. На майдані козачата вчилися лозу рубати, з мушкетів цілитися. Жінки діставали зі скринь біле полотно перев'язувати рани, готували чавуни для окропу.

Коли сотник повернувся до канцелярії, його зустрів жіночий натовп. Зазвичай галасливий, бо ж де дві березинські жінки, там

базар, – зараз вони були мовчазні і рішучі. Від їх імені до сотника звернулася Явдоха Басанчиха.

– Приймай, пане Саво, нас до свого війська, – повела рукою на жіноцтво. – На коня не сядемо, а щось піднести, подати, пораненому допомогти – це наша бабська справа.

– Приймай, пане сотнику. Бо ж лихий ворог іде...

– У нас уже є свій полковник... – показували на Басанчиху.

– Я дістала рушницю покійного Семена, – похвалилася одна вдова.

– А я списа! – підняла його жвава молодиця.

– Не допустимо, щоб знову шляхта тут панувала, – за всіх, як підпис поставила, Басанчиха. Рукою повела, закликаючи до тиші. – То як, пане Саво? Яку нам справу даси?

Сотник Йовенко трохи розгубився від такого поповнення. Дійсно, це ж підмога.

– І на валах постоїмо. Полізуть пани ляхи – окропом їх зігріємо.

– Встрілити зможемо ...

– Згода! Згоден, – радісно всміхнувся сотник. – Дякую вам, жінки, – раптом побачив у гурті і свою Марину. – Оце по-козацьки! Адже всім нам дорогі оселі, наші діти. То й боронити їх будемо разом. А справу всім вам найде пан Михайло, – повернувся до Ємця. – Береш під свою руку таке військо?

– Беру! – з готовністю заявив Михайло, вже плануючи, у яких справах краще використати таку силу. Угледів і Марійку серед жінок. Жаль, що останні дні не було часу словом перемовитися. Устиг лише свій пістоль дівчині подарувати, показав, як ним користуватись. «Та я, Михайлику, до всього здібна, – зраділа подарункові Марійка. Кочергою біля печі добре володію, чому б з пістолем не справитись»

...У канцелярії вже набилося повно сотенної старшини, поважних козаків, прийшов навіть священик Лаврентій Пекилевський, колишній козак.

Серед оборонців не було одностайності. Військовий товариш Речицький, одягнений в добрячий кожух, наполягав сховатися за

валами. Якщо підійде польське військо – послати посланців до короля, просити його милості при добровільній здачі Березни. Хуторець Речицького – біля річки Десни. Якщо ворог підійде до околиці містечка, перш за все постраждають садиби Речицького. Та як відвести біду – не знав навіть він, добрий господар своєму багатству, ланам і худобі. Зараз дбав лише про свій інтерес. Усе, що міг, в землю закопав, дорогі речі із золота, срібла в шкіряних торбах в ополонки опустив, місце примітив. Багато чого перевіз до фортеці. А молоду дружину залишив на хуторі, нехай береже господарство.

Міський голова Артем Михно перевіз сім'ю зі свого хутора за фортечні вали. Перегнав сюди худобу, перевіз частину збіжжя, дещо закопав у садибі, залишивши там челядників. Зараз теж думав, як усе те зберегти. Шляхту він добре знав, довіряти їй не можна.

– Король, може, і проявить милість, – сказав. – Та королевенята не виявлять. Тож треба боронитися. Вовк з козою мирився, та від неї лише хвіст залишився...

– Якщо кожна сотня буде зачинятися, то шляхта переб'є нас поодинці, – нагадав старий козак Микита Гончар. – Гуртуватися із сусідами треба. Дружній череді вовк не страшний.

Підвівся Михайло Єміць, рослий, до прізвища відповідний: «Єміць в тілі, а розум в голові».

– Панове козаки! – на знак поваги до товариства схилив голову. – Я пропоную не чекати ворога, сховавшись за валами. Тут треба залишити надійну залогу, а всю кінноту вивести за околиці. Сховатися ніколи не пізно. А так хоча передові хоругви пошарпаємо. Я чув таке: козак за валом обросте салом, а тільки в полі шукає кращої долі.

– З якого шляху будемо чекати ворога? – насмішкувато спитав Речицький. Не подобалося йому, що молодий Єміць у сотника такий авторитет має, усім поради дає. – З Чернігівського чи Ніжинського, полуденного?

– Це вже відомо, звідкіля військо іде, – повідомив Йовенко. – Ще вчора король був у Олишівці. Він не пішов на Чернігів, бо там

козаки і московський воєвода з стрільцями, вали добре облаштовані. Отже, чекати ворога треба з боку Десни.

Прискакали два козаки з розвіду, прямо з порогу доповіли:

– Вибралися ми за Дурні, на самий берег Десни... За верболозом сховалися ... – почав перший.

– І почули стрілянину, гармати загукали, – доповнив другий.

– Люди бігли через річку, в ліси ховатися. Кажуть, сила-силенна в поляків, сам король їх веде.

Сотник спитав:

– Як Салтикова Дівиця?

– Стоїть міцно! – із задоволенням повідомив козак. – Місцина дуже зручна для оборони – з трьох боків річка, яка навіть у мороз не вся кригою береться.

– У нас теж з двох боків вода, та на сухому місці може бути біда, – заявив Речицький. – Отож, ховатися за вали треба, але й спробувати домовитися з королем.

– З королем-єзуїтом? – нагадав священик Пекилевський, – чи не забули ви, козаки, що шляхта йде не тільки щоб наше добро забрати, а й душі до католицької віри привернути?

– Ще я чув, що серед польських регіментарів веде військо коронний гетьман Станіслав Потоцький, брат того Миколая, що з березинців юшку варив, – вигукнув Микита Гончар. – Не всі те пам'ятають, та я з панського казанка сьорбав...

Прибіг спостерігач із валу, повідомив: з менського шляху йде якесь кінне військо.

Усі кинулися до східного валу. Швидко виявилось – то веде козачі сотні полковник Скидан. Відчинили їм ворота.

– Приймай, свате, до гурту, – обнявся Скидан із сотником Йовенком. Стиха повідомив: і зятя з дочкою привів. Потім показав на середніх літ міцного статурою козака в чорному кожусі, підперезаного ременем, з довгою шаблею, мушкетом за спиною. Обличчя його виразне, вольове, глибокі очі дивляться пильно. – Оце пан сотник Новомлинський на прізвище Нужний. Нас з паном Павлом доля з дитячих років поєднала, наших батьків водночас шляхта скарала.

– Ми раді вашій появі, панове-товариші! – Йовенко обійняв свата, тепло поздоровався із сотником Нужним. – Ой, як вчасно ви з'явилися. Ми радимося, як своїми силами пана-ляха бити. А тут така підмога!

– Яку ж стратегію вибрали? – спитав Скидан. Його козаки вже прямували на нічний постій, бо час був пізній. Вулиці й оселі фортечного містечка наповнилися гамом і шумом сотень голосів, кінським тупотом, брязкотом зброї. Березинці щиро вітали бажаних гостей, їх поява вселяла надію на краще. По хатах почали варити куліш, козацьку їжу.

– Дехто каже – зачинимось і будемо чекати ворога, – сотник Йовенко вів сосницьку старшину до канцелярії. – Та є пропозиція залишити в Березні залогу, вийти на околиці. Йти на допомогу Салтиковій Дівичі.

– Розумна в того голова, хто останнє пропонує, це по-козацьки – не чекати ворога у схованці, а рятувати товариша. Чи ведеться добрий розвід? – спитав Йовенка.

– Постійний на Ковчин і Салтикову Дівичю. Наглядаємо за іншими шляхами. Є вже повідомлення – сотник Трикач веде бій з обложцями.

– То ж треба поспішати... Дамо козакам трохи перепочити, адже з півсотню верст подолали. Дорога коням важка. Про людей вже й не кажу. Треба провіанту і пороху поповнити.

– У березинців, як у добрих хазяїв, усього того вистачить... – похвалився Йовенко. – Порох тримають сухим, а сало посоленим ...

...Пані Марина, побачивши дочку на порозі батьківської хати, кинулася до неї, обійняла, обцілувала зморожені щоки, почала стягувати одяганку. Більше місяця не бачилися. Мати зразу помітила – Галя стала немов поважніша, самостійна, без дівочої легкості. Та в очах тепло і радість.

– Чи щаслива, доню? Як чоловік себе почуває? Чи завели вже господарство?

Галя притулила руки до теплої грубки, усміхнулася:

– Усе дуже добре, матусю: і Карпо мене любить, і татусь його

уважний. Єдине, що турбує – час непевний. Карпо з батечком з досвіта дотемна в полку, серед козаків. Наготую їм усього – їсти нікому. Потім вечором повернуться та як накинуться на страви! – тепло засміялася тій згадці Галя. – Аж за вухами лящить, усе підметуть. І подякувати не забудуть.

– Де ж Карпо? І сват мій?

– Пішли з батечком до канцелярії. Скоро зайдуть. Ми ж багато козаків привели. Мо, з тищу! – дещо перебільшила Галя, бо ніхто того війська не рахував, до нього по дорозі нові курені приставали. І зараз підходять до березинських брам. – Що ж новенького в нашому Березному?

Мати не знала, чи казати про повернення Михайла. Вирішила, а нехай від когось почує, сама не стане класти смуток. Добре, що з Карпом любляться, та ж невідомо, як відгукнеться серце, згадавши перше кохання. Казала про інше.

– Батечко весь час у турботах. Ворог іде... Життя в людей наладилось, є хліб і до хліба. А тут знову пани-ляхи хочуть на старе повернути. Тож і беруться всі березинці за зброю. Навіть жінки. Кажуть – свій лан – ото наш пан, а від чужого поля злиденна доля...

У тих розмовах-розповідях пані Марина не забувала щось готувати, вибігала до сінець і комори, відтуляла піч, діставала чавунці. Галя, обігрівшись, теж стала допомагати матері. Аж ось у дворі почувся тупіт, морозний скрип під ногами, з'явилися гості. Крім двох Скиданів, ще сотник Нужний, дехто з полкових старшин, свої сотенні – мо, чоловік з десять набралосся. Пані Марина із сватом і зятем розцілувалася, за стіл почала всіх садовити. Відчувала – усі стурбовані. Продовжили про те, що не давало спокою.

– З півночі Литва на допомогу королю іде, – повідомив полковник Скидан. – Куди шлях держать – поки невідомо.

– Де ж гетьман Брюховецький? – хтось спитав. – Хто з ним, які полки?

– Відомо лише, що повних полків у гетьмана нема, деякі зачинилися у своїх полкових містах. Тож гетьман тулиться до московських воєвод.

– Стали б усі українські козаки під одну булаву – ні лях, ні москаль не побороли б, – висловив добре відому думку сотник Нужний. – Та воно не так діється, кожний своєму радіється. Всюди колотеча, на трьох старшин п'ять думок, кожен у гетьмани пхається. Ось і одержали Івашка Брюховецького. Та раз уже його гукнули, хоча б навколо нього гуртувалися.

Сотник мовив те як вистраждане, суворо, осудливо. Душа його боліла – нема єдності в людей: хто в ліс, хто по дрова, а потрібна одна міцна голова.

– Хоча б дав знати гетьман, де він і що хоче діяти, – сказав Артем Михно. – То ж і ми відповідно б робили.

Не встигли по чарці випити, смажениною закусити, як загрюкало в сніях, з'явилися два козаки з далекого розвіду. Один з них, рідний брат джури сотника Володимир Карабаш, знімаючи башлик з голови, з порогу повідомив:

– Біда, панове старшино! Трощить король Салтикову Дівицю! Вся вона палає, ось ми з Олексою Попелимом аж під саме село підібралися. Що там діється – не розібрати, темрява з димом змішана. Поляки палять з усіх гармат. Єдине знаємо – поки що тримається сотник Трикач.

– Як дорога? Чи важко коню? – спитав Скидан.

– Снігу багато, через хащі вночі ледь о двуконь пробралися, – відповів Попелим, молодий козак. – А в обхід, де стежки петляють, тільки час згайнуеш. Уночі значним військом до Десни не допхатися.

Полковник Скидан намружив чоло: як бути? Підняти стомлених переходом сосницьких, новомлинських козаків і вести до Десни? Поки доберуться – коні і люди із сил виб'ються. Одну березинську сотню послати?

– Чи готовий ти, пане сотнику, під Салтикову Дівицю негайно вирушити? – раптом спитав Скидан Саву Йовенка.

Той швидко піднявся:

– Готовий, пане полковник ...

Сотник Нужний застережно підняв руку, звернувшись до Скидана:

– Пане-товаришу, чи варто розпорозувати сили? Я пропоную ще декілька годин дати відпочити коням і людям, що з нами прийшли. А пан Сава нехай за цей час лаштує свою сотню. Досвітком з Богом і вирушимо.

– Випийте хлопці з морозу по чарці та покличте осавула Ємця, – розпорядився Йовенко.

– Хоча б доби дві чи три Семен протримався, як обіцяє, – висловив вголос Скидан загальну надію. – Є в нього люди, зброя, міцні стіни. Як би ще з тилу по ворогу вдарити! – важким кулаком стукнув по столу. – Ото була б допомога Салтиковій Дівіці.

Зайшов осавул Єміць.

– Слухаю, пане сотнику! – кинув з порога.

– Посиль, Михайле, розвід в бік Десни. Нехай постійно доносять про бій під Салтиковою Дівіцею. Це перше. Друге – з досвітком вирушаємо на допомогу.

Вислухавши уважно наказ, Михайло сказав:

– Усе зрозумів, пане сотнику! – і вже хотів повертатися до дверей, та угледів біля печі Галю. Трохи розгубився, але встиг стиха сказати:

– Здрастуй, Галю! Зі щастям тебе! – і швидко вибіг за поріг.

– Що за осавул? – спитав старший Скидан.

– З козаків-бувальців. Нещодавно повернувся з правого берега Дніпра, – відповів Йовенко. – Помічник мій надійний.

Побачивши, як Карпо дивиться на зниковілу Галю, пані Марина схаменулася.

– Це сусіда наш, сусіда. Він і не знав, що наша доня вже заміжною стала.

Галя ледь отямилася, підійшла до чоловіка, обняла його за плечі. Мати нагадала:

– Відпочинь, доню, здорожилася. У чоловіків ніч буде неспокоїною .

...З досвітком Березна наповнилася голосами, кінським іржанням, брязкотом зброї. Усю ніч готувалася сотня до походу. І ось всі козаки – березинські, сосницькі, новомлинські почали витягувати-

ся в колони до ніжинського шляху. Та несподівана звістка змінила плани. Прискакав глибокий розвід, коні парували, козаки, ледь переводячи дух, повідомили: Салтикова Дівиця впала! Польське військо бешкетує на згарищах, нищить усе живе. Як це трапилось – козаки певно сказати не могли: чи ворогові вдалося через вали пробратися, чи оборонці вирішили здатися. Перейшовши Десну, розвід пробрався майже до самих стін фортеці. І в спалахах пожежі побачив страхітливі картини.

Стривоженим гамором покотилася та звістка по козацьких рядах.

– Знахабніла шляхта!

– Мало її батько Хмель бив, уму-розуму вчив.

– Тепер боронитися треба до останнього, бо те ж буде і нашим оселям.

Старшина зібралася на коротку нараду. Прямо на конях, які тупцювали на морозі.

– Важливо знати, куди король поверне військо, – висловився полковник Скидан. Він розумів, що за всі рішення відповідає він, як старший. – Якої думки панове-товариші?

– Пропоную послати посилений загін до Десни. На чолі з досвідченим козаком. Нехай постійно зирить за рухом шляхти, – сказав своє слово сотник Нужний.

– Слушна пропозиція, – підтримав Скидан. – Поляки під час походу відпускають свої хоругви, як татари чамбули, в усі боки. І вони грабують, палять села. Чув я, що найбільш лютує на тих набігах якийсь ротмістр на прізвище Цехановський.

Михайло Єміць, почувши прізвище, подумав: чи не березинський то пан-орендатор? Ні, він вже старий для походу. Тоді хто ж? Невже оте паненя? Збишеком його звали.

Сотник Йовенко нагадав про свій план вивести кінних козаків за околицю Березни, залишивши в фортеці постійну оборону. Оскільки зараз зібралось багато козацтва, то частину його розмістити в найближчих хуторцях і на околиці Березни.

– Гадаю, що осавул Єміць очолить той загін, який пропонує пан сотник Нужний, – сказав Йовенко.

Полковник Скидан обернувся до Михайла, який міцно сидів на своєму Орликові.

– Без потреби в бій не встрявати. Про всі зміни негайно сповіщай через гінців. Уважаю, більше півсотні березинців не треба, бо важко буде маневрувати. З Богом, пане Михайле!

– Батьку! Дозвольте й мені з тим загоном, – раптом попросився Карпо.

– Ні, не дозволяю! – чомусь різко відповів старший Скидан. – Будеш ще потрібний для інших справ.

Поки козацькі сотні перегуртовувалися, почало розвиднятися.

День обіцяв бути похмурий, у морозному повітрі іскрилися сніжинки, людські вуста парували, коні не трималися місця, просилися до бігу.

Частина козацької потуги витяглася до південної околиці Березни, перейшла річку. Сотник Йовенко вислав уперед провожатих, повідомив:

– На річці пороблено багато ополонок, вони притрушені соломою, а зараз і снігом. Якщо ворог зробить спробу подолати річку, то наробить собі лиха. Для оборонців улаштовані шанці й окопи, з яких можна тримати річку під обстрілом.

Коли полковник Скидан побачив місцину, він зразу оцінив її вигідне розташування. До берега спадає низина, яка спереду прикрита невисоким узвишшям. Воно тягнеться ліворуч і праворуч на декілька верст. Тут можна сховати не одну козацьку сотню.

– Якщо підуть пани-ляхи з того боку, – показав на південь сотник Йовенко, – то ми приготували їм деякі сюрпризи.

– Гадаю, король не мине Березни, – розмірковував полковник Скидан. – Його нишпорки, певно, донесли, що тут можна поповнити продовольчі запаси, відігріти військо...

* * *

Полковник Скидан не помилявся. Одного лише він не знав, що ігумен Бублецевич, який постійно слідкував за станом козацьких сотень, прогавив вихід сосничан і новомлинців до Березни. Поки

гонєць писаря Касперовича повідомив про те ігумену; а той направив до стану короля ченця, пройшло чимало часу. До цього ігумен повідомляв, що Березна – багате містечко, яке має одну козачу сотню, оборонні вали, які прикривають фортечний центр. Але зрослося передмістя з хуторцями, які можуть дати добру поживу війську короля. Березна славиться своїми ремісничими справами, тут можна знайти добрий одяг, взуття, працює декілька кузень. Та головне, про що писав ігумен, березинці зібрали урожай, у них повні засіки зерна, багато худоби.

Надії короля на запаси Салтикової Дівиці не справдилися. Інтенданти обшукали всі згарища, та нічого, крім селянських пожитків, не знайшли. Отже, можливо, допоможе козака Березна?

Того зимового ранку поляки ховали забитих вояків. Польові капелани виголосили молитви за упокій душ полеглих, провели вірних католиків в останню дорогу, поховавши в чужій землі. Присутнім при цьому похованні був і король. Він скрушно хитав головою: якась невідома світові Салтикова Дівиця забрала більше тисячі досвідчених вояків – убитих, поранених, обморожених. А вони так потрібні в наступних боях. Більшість загинула не під час штурму фортеці, а тоді, як увійшли до неї. Коли захисники впевнилися, що король не тримає слова, вдалися до відчайдушного опору. Вони билися з відчаєм приречених, гинули самі і потягли на той світ чимало ворогів. Вулиці, подвір'я, майдан – усюди, де точився бій, були завалені тілами – у шляхетських кунтушах, іноземній формі і простих селянських свитках та кожухах.

Король наказав багатьох забитих знатних шляхтичів відправити на поховання до їх родин. А рядових жовнірів закидати мерзлою землею. Тіла захисників ніхто не збирав. Після того, як підуть губителі Салтикової Дівиці, сюди повернуться люди з навколишніх сіл, щоб оплакати мужніх захисників своєї домівки. Після того з'явиться багато могил, які сотні років будуть нагадувати живим про трагічну історію їх краю.

Хоча Салтикова Дівиця не внесла корінних змін у план походу, та Ян Казимир став обережнішим щодо маршруту. Станіслав

Потоцький пропонував перейти на правий берег Десни, іти на Березну. Король знав про інтерес коронного гетьмана до цього місця, адже це було колись володіння його брата Миколая. Але повернути всю королівську потугу на Березну – це відхилитися від головного напрямку всього руху. І тоді гетьман Потоцький запропонував:

– Ваша величносте, я просив би дати дозвіл декільком хоругвам під проводом ротмістра Цехановського зробити під'їзд до Березни. Це десь близько десяти миль. Поки полки будуть шикуватися, переправлятися через Десну, нехай ротмістр пошарпає оборону, якщо вона є, того козачого містечка. Там всього одна козача сотня. І ми можемо дати війську перепочинок в тій багатій Березні.

Після важкої перемоги треба було підбадьорити військо, підняти його рух. І король дав згоду на бойовий розвід двома хоругвами.

...Ось і настав той довгоочікуваний бажаний час для Збишека Цехановського. Тепер він знайде своє місце серед шляхетних родів, стане володарем українського містечка. Станіслав Потоцький уже доживає свій вік і не буде потреби ходити в когось у пахолках. Найбільше, що зробив такий високий покровитель, – це подарував право здобути своє багатство! І за це Збишек вдячний коронному гетьманові. Тепер залишалось піймати до рук ту синицю щастя.

Ротмістр хотів якнайшвидше вирушити за Десну. Та поручики не квапилися. Поховавши полеглих, відбували заупокійну трапезу, звісно, з гарячими напоями, щоб розігрітися на морозі. Був ранок, і ротмістр обіцяв своїм гусарам вже до обіду теплі хати, гарних дівчат, смачну їжу. Хотів підняти підупалий дух вояків, їх вразили втрати під Салтиковою Дівицею. Хоча серед гусарів вони були не такі значні, але важка перемога не втішала. Відтанцювала Дівиця Салтикова з багатьма шляхетними женихами останній танок смерті.

Упав під час того танку і пан Пальчинський. Згубила його не бойова звитяга, а звичайнісіньке бажання скористатися правом переможця. Почав шарпати житла мешканців, ламав скрині, хав одяг, жіночі прикраси. В одній з хат дорідна козачка, яку пан Пальчинський не встиг пристрелити, як це робив в інших оселях,

так огріла шляхтича залізною кочергою, що той упав на землю. Злякалася жінка – чи не вбила чоловіка? Кинулася до нього, а він і очі закотив. Почала бризкати водою, та не подав пан ознак життя. Так і віддав Богові душу шляхтич Пальчинський, залишивши в Польщі паню Ванду з багатьма дітьми, добрий лан, до якої хотів додати щось і на цьому березі Дніпра...

Коли стих бій, почали пани Яблонський і Перчинський шукати свого товариша. І раптом побачили його на землі в довгому ряду вбитих вояк. Перехрестилися... Помітили чи то хустку, чи жіночу білизну в скрючених пальцях.

Коли окрема команда жовнірів відбирала серед загиблих шляхтичів для відправки до Польщі, друзі потурбувалися, щоб і пан Пальчинський був похований на своїй землі. Важко зітхнули – ще ж не закінчився похід. Постраждав і Марек Ясинський, якому ротмістр Цехановський дуже хотів показати «свою» Березну. Якщо по правді, то Цехановському не подобалася політична розсудливість Ясинського. Він якось сказав, що похід короля – це авантюра, бо ж народ ніколи не можна покорити, можна лише на деякий час підкорити. І плани короля не здійсняться, бо сама Польща в смуті. Для чого ж устрявати в чужі справи, коли у своїх нема ладу. І ось маєш, ротмістр Ясинський, який постраждав від своїх гусарів, відправився на лікування до Польщі. Прощаючись із Цехановським, сказав:

– У мене нема в чужих землях маєтностей. То ж радий, що не буду воювати за здобутки пана Збишека. Бажаю живим, а не в труні повернутися до Цеханува.

Та всі ці згадки не дуже затьмарили настрої ротмістра. Уже декілька годин у його вуха бриніли слова, які заповнили все єство. Гетьман Потоцький, одержавши дозвіл короля на рейд до Березни, віддав наказ ротмістрові:

– Оволодійте, пане Збишеку, отим козачим містечком – і будете його володарем. Я виклопочу в його величності універсал.

Більше чотирьох сотень гусарів, дві хоругви нарешті були готові до виступу. Поручик Пшебицький, старий вояк із лицем в ша-

бельних шрамах, вивів хоругви на берег Десни. І тут, перш ніж перейти на той берег, ротмістр Цехановський вирішив запалити вогнем свого серця загартованих у боях шляхетних воїнів:

– Панове! Друзі по великому походу! Його величність король Речі Посполитої Ян Казимир виявив велику милість, доручивши нашим хоругвам покорити козацьке містечко Березну, кубло сваволі і неспокою. А потім віддав нам її на бойовий трофей. Години за три будемо на місці нашої слави. Віват, гусарія!

Ротмістр махнув рукою в теплій шкіряній рукавиці, і хоругви пішли вперед. Лід був закиданий соломою, притрушений попелом. Коні, підгинаючи коліна, спочатку ступали обережно, викресаючи підковами скалки криги. Та на той берег збиралися прудко, шикувалися в ряди.

Невеличке, з декількох хатинок село Дурні виявилося зовсім безлюдним: усі поховалися в лісових хащах, у ямах-схованках.

Коні йшли охоче, вершники куталися в хутряні вовчі або рисячі шкури, прикривали лице від морозного стрічного вітру «москаля».

Орлині пера, які прикрашають гусарію, зараз були приторочені до килимів, що прикривали спину і боки коней.

За годину кіннотники добре упріли. Спочатку дорога була лугова, потім пішли лісові хащі. Передні вибивалися із сил. Вузькі стежки занесло снігом. Гусари не звикли до таких мандрів. Ротмістр скоро впевнився – так вони й до вечора не доберуться до мети. Дав людям і коням перепочинок на лісовій галявині, почав радитися з поручиками.

– Сто дяблів! – лаявся Пшебицький. – Куди нас веде пан ротмістр? Треба провідника. Гей, гусари! Вправо-вліво шукати живо-го лайдака. Сміливцям по чарці з мого барильця.

Декілька гусарів пішли в розвід. І скоро донесли – попереду відкрите поле. А край нього – декілька хатинок села Локнистого. Один гусар десь заблукав. Вирішили, що він вийде по добре помітному сліду.

– Тим полем три милі до Березни! – зрадів ротмістр. – На коні, гусари! У селі – перепочинок. А потім – марш-марш вперед!

Йому хотілося привести хоругви до бойового виду, перш за все – начепити крила, убраться в блискучі шоломи, накинути на плечі хутряні палантини. Нехай березинців налякає сам вигляд шляхетного війська.

Перепочивши, хоругви почали ладнатися до останнього переходу. Дехто підкріпився з дорожнього барильця, поручик Пшебицький стримав слово – почаствував гусара, який привіз добру звістку.

Попереду широке сніжне поле. Хоругви йшли добрим кроком. Ось у морозному мареві почали проглядати околичні оселі. Та людей ніде не було. «Ага, поховалися лайдаки, гумцвоти, сацюги», – Цехановський видав весь запас лайливих слів.

Хоругви поки що не розвернулися до бойових лав, двома похідними колонами наближалися до околиці. Цехановський з дитинства пам'ятав – попереду річка Березна, від неї декілька доріг вели до центру. Справа був так званий ніжинський шлях, зліва – куток Хворостянка, який виводив по берегу річки Гайстрової Струї прямо до колишнього палацу березинського орендатора Ієроніма Цехановського. «Скоро я побачу місця свого дитинства, – радісно калатало серце ротмістра. – Жаль, ніхто не зустрічає свого пана. Поховалися лайдаки! Не може бути, щоб не чули про військо короля. Де ж їхня козака сотня?»

І раптом почувлися голоси: «Козаки! Козаки!» «Де вони?» – вихопилося в Цехановського. У ту ж мить він побачив у долині вздовж берега річки велике військо. Від краю до краю виднілася кіннота, високі шапки піших козаків.

Поручики швидко розгорнули колони до бойових лав. Ротмістр відразу відчув у їх могутньому тупоті невпинну силу. За спиною шелестів вітер в орлиних перах. Гусарія неслася вперед, ось уже широкою хвилею почали скочуватися з узвишся до засніженої долини. Наступала хвилина того бойового запалу, коли забуваєш усе, навіть своє прізвище. У думках, у тілі одне – удар по ворогу, нещадна боротьба, яка здесятиряє сили, позбавляє всякого остраху. Ротмістр Цехановський, високо піднявши важку шаблю-крицю, уже шукав очима першого, хто впаде до його ніг..

...Ще за годину до появи польських хоругв полковник Скидан і сотники знали – кількасотенний загін гусарів вибрався із лісових хащ, приводить себе в порядок у Локнистому. Не було ніякого сумніву – їх мета – Березна.

Осавул Єміць з півотною березинських козаків, яким добре відомі всі стежки до Десни, надзирці супроводжував поляків, і постійно слав козака з доповіддю. А перед Локнистим навіть удалося перехопити молодого шляхтича-гусара, який заблукав у лісі. Побачивши кіннотників, той зрадив, був певний, що свої.

– Скільки вояків у загоні? Хто веде хоругви? – допитувався полоненого осавул Єміць.

Почувши прізвище Цехановського, спочатку не збагнув, хто це. Потім перепитав:

– Як звати пана ротмістра? Скільки йому років?

Шляхтич здивувався – яке має значення ім'я ротмістра, його вік? Та відповів, що звати Збишек, а років йому під тридцять.

– Він! – аж руками сплеснув Михайло. – Можна сказати – товариш дитячих років. Ото буде зустріч!

Як досвідчений у боях, Михайло знав – Цехановський веде добру потугу. Бо ж гусари – це відбірна польська кіннота, у ній служить шляхта. Гусари добре озброєні: кожен крім шаблі і пістоля мав довгий спис із металевим окуттям. Кожен гусар захищений панцирами чи кольчугами, у металевих шоломах. Коли гусари великою лавою ішли в атаку, важко було зупинити їх нестримний, важкий удар. Чи витримають козацькі сотні навалу майже півтисячі впевнених у собі, бувалих у боях шляхтичів? І чи допоможуть захисникам Березни всі ті перестороги, до яких вони вдалися ...

...Польська кіннота набавила швидкість. Ось уже декількасот метрів відділяє її від передніх рядів козацького війська. Та чому воно непорушне? У морозній імлі бачилися вершники з піками. Та шаблі їхні в піхвах. А за ними, вздовж всього берега, вліво і вправо, піше військо.

І трапилося для польських гусарів найстрашніше, щось дивне і невблаганне: їх коні падали на коліна, валилися на бік, скидали

вершників, повертали назад, ставали на дибки. Почулися розпачливі злі голоси: «Борони! Борони!» Збитий кінськими копитами сніг оголив залізні, гострі і густі шпиньки. Розставлені в шахматному порядку звичайні селянські борони з металевими зубцями-піками калічили коней. Гусари рвонулися вбік – там теж борони. Уже десятки коней борсалися на землі, розпачливі кіннотники скидали крила, поверталися назад, чулися голоси команд, лайка, стогін.

У цей час здригнулася козацька кіннота, винеслася раніш відомими проходами в тій шахматній пастці, почала охоплювати кривим лезом скупчених гусарів. Сава Йовенко повів свою сотню прямо, новомлинський сотник Нужний охоплював праве крило. А зліва вихопилися сосничани із сотником Омельченком, у тій сотні був і Карпо Скидан. Його батько залишився з чималим кіннотним і пішим резервом. Бо ж невідомо, чи не поверне король частку своїх військ до Березни, пустивши попереду під'їзд. Осавул Єміць повідав – поляки переправляються на правий берег Десни і виходять в напрямку села Стольного. Михайло, розставивши чати по два козаки, сам із півсотнею вирушив у бік Березни. Йому дуже кортіло зустрітися в бою з Цехановським. Мабуть, це вже заможний шляхтич, бо ж ротмістр над шляхтичами – посада помітна. Згодом вийде і в полковники, якщо кар'єру не припинить козацька шабля.

Поручики намагалися організувати оборону. Ротмістр Цехановський вискочив уперед на своєму огирі, який трохи кульгав та вершника тримав. Почав зупиняти відступаючих. Уже місцями точилася жорстока січа. Одна за одною нуртували думки. Звідкіля оте незчисленне козацьке військо? Невже підійшли полки Брюховецького? Тоді треба попередити короля. Чи може з Чернігова прийшла підмога? З'явилась і зрадлива думка – повернути назад, тікати чимдуж. Та це ж покрити ганьбою своє шляхетне ім'я! А як же мрія про власне містечко? Ні, треба битися до останнього, перешикувати хоругви. Оті лайдацькі свитки і кожухи ще скуштують гусарських палахів.

Побачив, як із трьох сторін неслися козацькі сотні, вищеривши довгі списи. На якусь мить козаки зупинилися, і тоді grimнули мушкети. Ще не розвіявся в морозному повітрі сизий дим, як забилися поранені коні, скотилися на землю вбиті гусари. Цехановський відчув, як щось ударило йому в груди, та врятував сталений панцир.

– Гусари, до бою! – голосно гукнув ротмістр. Йому вторили поручики. Та через якісь хвилини досвідченим розумом вояки Цехановський збагнув – перемоги не здобути. І тоді віддав команду: «До лісу, до лісу! Відходити до лісу!».

Гусари вже й без команди проривалися в рік нещодавно полишеного села, за яким був рятувальний ліс. Але що це? З боку Локнистого летіли вершники. Невже підмога? Та швидко згасла остання надія – це теж були козаки. То осавул Єміць, з'єднавши свій загін, полишивши для розвіду чати, повертався до своїх, щоб взяти участь у битві з гусарами.

«Тисяча дяблів!» – люття перекошилося молоде, повне обличчя ротмістра. Він був хоробрим воякою. І все ж майнула блискавична думка – це кінець! Планам, надіям, життю.

Січа почалася по всьому полю. Козаки перекрили відступ поляків, лише деякі з гусарів проривалися, чимдуж скакали до лісу. Серед них був і поручик Пшебицький. Він чи не раніше за ротмістра зрозумів – під'їзд під Березну не вдався, треба відступати. І з групою гусарів прорубався через козацькі ряди, не став чекати, поки ворог оточить хоругви. Тепер нехай отой амбітний пан ротмістр дає всьому лад.

Найзапекліша січа створилася навколо ротмістра Цехановського. Сам він лівою рукою добре орудував концежем – шаблею з довгим, простим клинком, у правій руці була шабля. Хапався за повід, накинута на луку сідла. Повертав свого огира в бік близької небезпеки, інколи вихоплював із кармаша пістоль. Він не метушився, стріляв і рубав розважно, обачно. Направив коня назустріч молодому, чорновусому хлопкові. У легенькому кошушку, без шапки, з заюшеним кров'ю обличчям і палаючими від завзяття очима.

«Ось я тебе відправлю до праотців твоїх, пся крев, бидло, схизмат», – Цехановський віртуозною лайкою підтримував свій дух. Ще, ще хвилька. Ось довгий концеж вже дістане того хлопа, та той вправно підставив свою шаблю. Ротмістр з усією силою вдарив по ній і вона відлетіла від руки козака. Тепер березинець був майже беззахисним, якщо не вважати за зброю якусь палицю у лівій руці. Цехановський уже приготувався нанести свій нищівний удар, та в цю мить почув за спиною якийсь веселий, майже доброзичливий голос. Він неначе приглушив усі звуки бою – стогін поранених, конаючих людей, кінське іржання, запальні вигуки ворогів, які зішлись в двобой.

– Пан Збишек! Повернися до мене, лядський сину!

Де, коли чув цей голос пан Цехановський? Рвучко озирнувся і побачив усміхнене обличчя. І знову той же зазивний, зухвалий голос.

– Це я, хлоп твій, Михайло! Не вгадав, шляхтичу? Забув, як колись шмагав мене батогами? – Михайло, пильно стежачи за навколишнім бойовищем, високо тримаючи шаблю, спрямував свого Орлика до ротмістра. Побачив перекошене люттю обличчя і, водночас, затравлену здивованість. Так, Збишек упізнав однолітка, який колись давав здачі паничеві, за що не раз був битий панськими слугами. Тепер Михайло був месником. Цехановський рвучко повернув коня, відчувши явну небезпеку, вихопив пістоль, вистрелив у Михайла. І в ту ж мить щось важке, немов залізний молот, ударило по шолому. В очах засвітилися зірки, усе замиготіло, потьмарилася свідомість. Пан Цехановський обважніло скотився з коня.

Михайло відчув, як куля вдарила в ліве плече. «Добре, що не в праве, бо в тій руці шабля», – миттєво подумав. Побачив, як звалився ротмістр, а біля нього на коні Карпа Скидана з якоюсь довгою голоблею. Він загубив шапку, розкуйовдилось волосся, обличчя все в крові. Ледь тримається, ось-ось поточиться із сідла.

– Спасибі, Михайле! – вигукнув Карпо. – Спасибі! – хотів ще щось сказати, та гусар з оточення Цехановського заніс шаблю над Карповою головою. Ще б мить ... Михайло встиг підставити під

удар своєю шаблею, другим замахом блискавично рубонув гусара. Усе це трапилось у якусь хвилину, протягом якої чи не двічі врятував Карпа.

Бій не вщухав. На розтовченому сніжному полі лежали сотні козацьких і гусарських тіл убитих і тяжко поранених. Поряд конали коні. У передвечірньому сонці виблискував загравою скривавлений сніг.

– З перемогою, Михайле! – почувся поряд, з важким диханням від бойової напруги голос сотника Йовенка. Він кинув шаблю в піхви, озирнувся, когось шукаючи.

– Вас також! – відказав осавул, оглядаючи поле. Запримітив, у бік села Локнистого втікали останні щасливці з польських хоругв, яким удалося вирватись із козацьких обіймів.

Підїхав Карпо. Він ледь тримався в сідлі, до його руки була прив'язана ремінякою товста палиця, схожа на довгу козацьку булаву з шипами. А в піхвах не було шаблі.

Сотник зрадів, побачивши живим зятя.

– Ти поранений? – витяг із гамаша білу хустку, щоб перев'язати Карпа. Його очі світилися ще не згаслим бойовим завзяттям. – А де шабля? – здивувався Йовенко.

Карпо підїхав на коні до Михайла, простягнув йому руку.

– Спасибі тобі, пане Михайле! – повернувся до Йовенка. – Ось хто врятував моє життя. Двобій звів мене з шляхтичем, який обеззброїв мене, від того удару не втрималася шабля в моїй пораненій руці, – Карпо показав на розсічений правий рукав кожушини. – І якби не пан Михайло, залишилася б Галя вдовою...

Від того простодушного, відвертого зізнання Михайло відчув тепло на серці. Спасибі долі, що вчасно привела на поміч доброго козака, хоча він і був щасливим суперником у коханні.

– Ось тепер погляньте, пане сотнику, на цього вояка, – Єміць зіскочив з коня й підійшов до розпростертого шляхтича, поряд із яким стояв його кінь.

– Не вгадаєте, хто це? Синочок пана Цехановського, ротмістр польського війська! Це він привів хоругви, щоб покорити Березне.

– Михайло підвів голову ротмістра і побачив, як здригнулися його повіки. – Живий! Це ж ти, Карпе, добре поцілів його козацькою булавою. Гадаю, що ротмістр просто без тями. Треба роззбрóти і доставити пана Цехановського до його маєтку.

Та по дорозі до Березного ротмістр віддав Богові душу. Козаки зняли з Цехановського важкий панцир і під ним знайшли якийсь пергаментний аркуш у шкіряному кисеті. Подали його панові сотнику. Той розгорнув тонкий пергамент, побачив на ньому якісь позначки, цифри і знайомі назви «р. Гайстрова Струя», «р. Сухоносівка». І щось схоже на малюнок будинку.

– Та це ж план маєтку пана Цехановського! – зразу здогадався Михайло Єміць, роздивляючись ті позначки. – Тут щось є! Сховайте, пане сотнику, потім розгадаємо. А поки треба поховати забитих.

...Невідомо, чи вдалося березинцям розгадати ті позначки на схемі скарбу? Найближчим часом було не до нього: козацькі загони одержали нове бойове завдання – не давати спокою ворогу. У рейд по його тилах разом із полковником Скиданом пішла й березинська сотня, а з нею Сава Йовенко і Михайло Єміць.

Отож, може, і до цього дня лежить той скарб Цехановського в березинській землі?

Леус Віталій Миколайович народився 2 липня 1946 року в селі Крутоярівці Прилуцького району на Чернігівщині в селянській родині.

По закінченні середньої школи працював у пресі. 1972 року здобув вищу освіту на факультеті журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка.

Друкуватися почав у чотирнадцять років. Був дитячим кореспондентом республіканської газети «Зірка».

На різних посадах працював у газетах «Правда Прилуччини», срібнянській «Ленінське слово», в обласних «Комсомольський гарт», «Деснянська правда», «Чернігівський вісник», міській «Чернігівські відомості».

Член Національних спілок журналістів і письменників України.

Перу Віталія Леуса належить 25 книг різних жанрів. Серед них збірки оповідань та повістей «Час народжувати синів», «Вогонь запалюють від вогню», «Вбивцю назве суд», «Дегустація», «Солоні вуста», «Дами запрошують кавалерів», «Заговори до мене піснею», «Із мертвих воскрес», «Справа нумізмата» та інші.

Великий інтерес у читача викликають історико-краєзнавчі нариси Віталія Леуса, зокрема книга «Чернігів. Погляд через століття» та книжки про народних цілителів.

Лауреат міжнародної літературної премії «Тріумф», обласних конкурсів «Краща книга року», «Золотий передзвін Придесення», премії імені Михайла Коцюбинського.

Живе в Чернігові.

З БОЙОВОГО ЗАВДАННЯ НЕ ПОВЕРНУВСЯ (художньо-документальне оповідання)

I

Омите сонячним сяйвом, прополіскане травневими дощами бездонне небо нагадувало велетенський океан. Жодної тобі хмаринки, тільки джмелиним гулом озивається літак, котрий плавно, немов човен, пливе у високості. Довкіл – незмірна безмовність, сповнена таємничості й загадковості. Мине секунда, дві – і Федір Буленок здійснить перший у своєму житті стрибок, віч-на-віч опиниться з цим хвилююче-бентежним безгомінням.

Надійшла команда приготуватися. І ось – старт! Пурхнув, мов птах, незчувся й коли. Велетенський простір, світла безодня, і він, немов билинка, веретениться в ньому. Та ось у верхів'ї стрепенувся шовковий купол парашута. Федір наче завис, політ дещо пригальмувався. Але швидкість шалена – чотири – п'ять метрів за секунду. Пильний погляд спрямував донизу – автомобільна траса, автівки, що мчали по ній, аеродром, густий дрімучий ліс здалися просто іграшковими. Та з кожною секундою їхні контури набирали все чіткіших обрисів. Перед ним вималювалася місцевість, на яку мав приземлитися. Тільки що це? З одного боку – літаки, з іншого виднілася чорна паща котловану. В останні секунди намагався розвернутися, але зрозумів: час згаяно. Ще секунда, ще... Та ось відчув під ногами твердь, не втримався і впав на бік. Його одразу кудись потягнув пружкий вітер, проте Федору, лежачи, вдалося приборкати стропа парашута. До нього вже біг інструктор, парашутисти, які приземлилися. Перемагаючи біль, Федір намагався зіп'ястися на праву руку, аби підвестися, та ліва нога ніяк не слухалася. Одразу прибула карета швидкої медичної допомоги, його обережно поклали на носі, занесли до салону й доставили до військового шпиталю. Тут зробили рентген лівої ноги.

– Що ж, парашутисте, перший млинець у тебе – глевкий, – старший лейтенант медичної служби Прохоров уважно роздив-

лявся рентгенівський знімок. – Є тріщина, проте нічого страшного. Місяць проваляєшся в нас, опануєш милиці, навчишся заново ходити.

Федір Буленок був засмучений. Це ж треба отакому! Перший стрибок і такий невдалий. Проте діватися нікуди – потрібно лікуватися. День минув непомітно. Надалі в палаті лежати було нудно. Виписалися два солдати і в чотирьох стінах він залишився один, мов тополінка край дороги. Час скапував сірою тягучою масою. Від безділля перечитав усі газети, що лежали в тумбочці. Одні були свіжі, інші вкриті курявою часу, аж пожовтіли. Дивився у великий прямокутник вікна – за ним кипіло життя. Праглося і самому підвестися й одразу влитися в нього, та куди підводиться, якщо ногою й поворухнути не можна. Подумки линув до рідного села, згадував маму й тата, сестричку і старших братів. Цікаво, що вони роблять сьогодні? Город уже давно посадили, де-не-де прокльовується картопля, одцвіли яблуні й вишні в саду. В колгоспі обробляють посіви. Колись і він у ньому працював – орав землю, волочив, сів жито. Село їхнє Углова Рудня на кілька дерев'яних хат, критих соломою, яка де-не-де аж зчорніла, встигла вкритися зеленим мохом, розкинулося неподалік соснового лісу. Для Федора він завше таїв у собі загадковість і таємничість – розмаїте пташине царство, яке, схоже, не стихало ні вдень, ні вночі, ліс – щедрий на природні дари – ягоди, гриби, сільські мисливці могли вполювати в ньому дичину. Родина, в якій народився Федір, багатодітна – крім нього, ще було шість братиків і сестричок. Скільки й пам'ятає, їх обсідали злидні, на скупих піщаних землях врожаї родили мізерні. Проте батьки гарували з усіх сил, намагалися дітей поставити на ноги, дати освіту. Дитячий розум Федора був жадібним до знань – з відзнакою закінчив Семаківську семирічку, згодом пішов навчатися до середньої школи, що містилася в містечку Любеч. Там хлопчина вступив до каєсемівських лав. Старші брати, а Федір був серед них наймолодший, допомогли йому вступити до військово-морського училища в Миколаєві. Тут він і опанував професію льотчика морської авіації.

Лікування у шпиталі проходило успішно. Минув певний час, тріщина почала заживати. Ось йому дозволили стати на милиці. Подолав кілька метрів – аж спітнів. Трохи згодом милиці довелося відкласти, натомість почав ходити з допомогою палички. Зробили контрольний знімок – тріщини як не було.

– Завтра я тебе виписую, – мовив лікар. – ще сьогодні переночуєш.

– Товаришу старший лейтенант медичної служби, – благав Федір, – повірте: далі тут перебувати в мене немає ні сил, ні терпіння.

– Терпіли більше, товаришу молодший лейтенант. Залишилося вже небагато.

– Ех, товаришу старший лейтенант! – зі світлих із прозеленню очей Буленка бризнули сльози.

Минула година. Федір завважив про себе: щось трапилося. Увесь медичний персонал був явно занепокоєний. Навіть медсестра Зіна з чорними, мов ягідки чорниці, очима, котра Федору нагадувала сестричку і, як здалося, була до нього не байдужа – й та пробігла повз нього з низько опущеною головою, буцім не помічала. Тільки-но збирався з'ясувати причину, як до палати сягнимистим кроком зайшов знервований лікар Прохоров.

– Щось трапилося, товаришу старший лейтенант?

– Трапилося... – сумно зітхнув лікар. – сьогодні вранці нацистська Німеччина напала на нашу країну. За годину по радіо виступатиме нарком закордонних справ товариш Молотов.

II

Федора Буленка того ж дня виписали зі шпиталю. Він щиро подякував усім медпрацівникам, які поставили його на ноги, тепло попрощався й, накульгуючи на ліву ногу, попрощував до виходу. З паличкою й поїхав до Севастополя, де містився штаб військово-повітряних сил Чорноморського Флоту. Тут його зарахували в 40-й авіаційний полк – на той час полк дислокувався в Криму неподалік містечка Октябрське. Коли Федір прибув на місце, стало відомо: служитиме в третій авіаескадрильї. Молодому льотчикові

довелося практикуватися на штурмана, освоювати швидкісні бомбардувальники. За годину вони розвивали швидкість до 750 кілометрів – на той час це була досить велика швидкість.

З кожним днем німці все ближче підступали до сонячного півострова, намагаючись узяти його в кільце. У спішному порядку авіаційний полк евакуювався. Літаки один за одним виходили на старт і, здійнявшись у блакитне небо, брали курс на Грузію. Усі, хто залишився, – штурмани, стрільці, радисти – мали добиратися морським лайнером.

Стояла чудова літня погода. Нестерпно пекло сонце. Просто не вірилося, що десь неподалік вирує полум'я війни. На бруствер окопів падають скошені свинцевими кулями молоді солдати. Та як тільки лайнер відійшов кілометрів на п'ятнадцять від берега, пролунав гучний вибух – лайнер потрапив на морську міну, прилаштовану німцями. Судно одразу дало крен. На палубі здійнялася паніка – люди забігали з боку на бік, деякі стрибали у воду.

– Спокійно! – владно пролунав суворий голос полковника, а за ним прозвучав постріл. – Не панікувати! Інакше всі панікери будуть розстріляні.

За хвилину ситуація на палубі нормалізувалася – уже ніхто нікуди не бігав і у воду не стрибав. Проте обличчя враз укрила пелена смутку й невизначеності. Та ось на обрії з'явився буксир і всі полегшено зітхнули – врятовані. За деякий час він наблизився до лайнера, пасажери зійшли на борт. Через два дні військовикам було подано новий морський лайнер, котрий цього разу благополучно дістався Сочі.

Тут пілоти одразу стали до тренувальних польотів. Бойові вильоти на ворожі позиції, як правило, відбувалися вночі. Аби наблизитися до цієї обстановки, тренувалися в зачиненій кабіні. У ній панувала суцільна темрява, кабіну освічували лише зелені вогники приладів. З часом Федір Буленок опанував ази водіння літака в нічний час. Незабаром екіпаж викликали до начальника авіаескадрильї, майора Савельєва. Пілоти нараз пожвавилися – вирушаємо в бойовий виліт. Про нього вони марили днями й ночами.

У командирській землянці було накурено. На продовгастому дощаному столі стояла снарядна гільза – вона й правила за світильник. Командир авіаескадрильї Савельєв чинно сидів за столом і незмигну вдивлявся в авіаційну карту, помережану червоними лініями. Як тільки пілоти зайшли до тьмяно освітленої землянки, командир підвів голову, у правій руці тримав червоного олівця.

– Товаришу майор! Старший лейтенант Карпачов зі своїм екіпажем прибув. Ми готові до виконання бойового завдання.

– Молодці! – майор усміхнувся, загасив цигарку в попільничці. – Завтра вирушаєте на завдання – бомбитимете німецькі комунікації та бази в Румунії. Наша розвідка доповіла: тут зосереджено значну кількість не лише зброї, а й паливно-мастильних матеріалів. Дорога – далека й небезпечна. Будьте уважні та обережні. Будь-якої миті вас можуть обстріляти німецькі стерв'ятники. Ви не маєте права на помилку. Бажаю успіху, товариші! – майор підвівся й по черзі потиснув руки всім членам екіпажу.

Пілоти залишали землянку окриленими. Усвідомлювали: війна є війна. Є вбиті й поранені. Усе може бути. Можливо, так трапиться, що вже в першому бою їх зіб'ють, проте боязні не було. Навпаки – у серці кожного з них горіло бажання до боротьби. Радість переповнювала серце й від того, що їм Батьківщина довірила швидкісні бомбардувальники, а не якісь там У-2 чи По-2, котрі німці презирливо охрестили «швейними машинками» чи «каво-молками». Щоправда, з часом і ці машини завдавали ворогам багатьох неприємностей.

До вильоту залишалися лічені хвилини. Зоряна ніч опустилася над аеродромом. Коли члени екіпажу наблизилися до машин, техніки й механіки прогрівали мотори, повісивши перед тим у літаках авіабомби, кожна з яких – по півцентнера. Льотчик Карпачов, за традицією, обійшов машину, прискіпливим поглядом обдивився все довкруг. Штурман Буленок звірив показники приладного обладнання, ще раз уточнив маршрут. Усі посідали в кабінку, пілот доторкнувся до приладів, і бомбардувальник пішов на злітну смугу. Натужно озвалися мотори, літак узяв розгін, на прощання зле-

генька змахнувши крилами, здійнявся в зоряне небо. Деякий час бомбардувальник ішов на «бриючому» польоті, та з наближенням до лінії фронту почав набирати висоту. Низько летіти небезпечно – можна наразитися на ворожі позиції. Згодом так і трапилося. Ось у бік літака здійнявся вогненний струмінь трасувальних куль. На щастя, вони пройшли мимо.

З часом пілоти вже летіли над територією Румунії. Під крилом літака зринули об'єкти, про які говорив майор Савельєв. Аби вдарити прицільніше й не наробити зайвого галасу, пілот знизив машину, вимкнув мотори. І тут настав час штурмана. Федір Буленок одну за одною почав скидати фугасні бомби. Командир екіпажу не приховував свого задоволення – вони падали точно в ціль. Ось пролунав неймовірної сили вибух, спалахнуло гігантське полум'я, стало видно мов удень – певне, бомба влучила в цистерну з паливом. Угору летіли й усілякі комунікації. Відбомбувавшись, пілот розвернув машину – час повертатися додому. Усе було добре. Ритмічно працювали мотори, літак набирав висоту. Та ось нічну темряву пробили перехресні яскраво-сліпучі ліхтарі. Схоже, вони впіймають машину, та раптом один із променів зупинився й гайнув у протилежний бік. У Карпачова відлягло на серці – не помітили. Літак, розрізаючи пелехаті хмари, наближався до лінії фронту. А навздогін йому летіли зенітні снаряди, тріщали кулеметні черги і знову знервовано-метушливо гасали перехресні вогні. Бомбардувальник, здійснивши коло, пішов на посадку, та ось його пружні колеса побігли по утрамбованій смузі. Мотори зупинилися, члени екіпажу зістрибнули на землю.

– Поздоровляю! Перший політ пройшов успішно! – майор Савельєв кожному з них міцно потиснув руку.

III

За першим бойовим завданням пішло друге, третє... Бомбардували не лише передові позиції, а й проникали в тил ворога. Не всі польоти проходили успішно – то в грозу потрапляли, то під перехресний вогонь зеніток. Траплялося, машину так зрешетить, що

ледь до аеродрому дотягнуть. Діставалося і фюзеляжу, і кабіні, і навіть моторам. Проте добряче перепадало й німцям – летіли в повітря й палили в жаркому полум'ї батареї зенітної артилерії, склада з боєприпасами та паливом, будівлі опорних пунктів, залізничні вагони з живою силою й військовою технікою, самохідні баржі, пакгаузи, мости й доти.

Цей бойовий виліт також особливо нічим не відрізнявся – був як і всі попередні. Скинувши бомби на ворожі бази, екіпаж повертався на аеродром. Та ось за ним ув'язався ворожий літак. У світлі ліхтарів зловісно зблискували чорні хрести на крилах.

– Хлопці, праворуч винищу..., – радист не встиг договорити, як замертво тицьнувся головою у прилади. Майже водночас за мовк і кулемет стрільця. Літак спалахнув, мов свічка, і швидко втрачав висоту. З чотирьох членів екіпажу залишилося двоє – пілот Карпачов і штурман Буленок. Федір відчув, як щось гостре, буцім кинджал, уп'ялось у спину. Перемагаючи біль, штурманові вдалося вистрибнути з літака. Неподалік на парашуті спускався пілот Карпачов. Під ними клекотало, билося гострими хвилями розгніване Чорне море. Як тільки пілоти торкнулися води, спрацювали рятувальні пояси – утримували потерпілих на плаву. Неподалік впав у море й вибухнув охоплений полум'ям літак. У зіницях очей Карпачова й Буленка зблиснули сльози – море стало останнім пристанищем їхніх бойових побратимів. А шторм навіснів із кожною хвилиною: пілотів гойдало з боку на бік, солоними бризками забивало подих. Із часом так замерзли, що й слова не могли мовити.

Коли екіпаж не повернувся з бойового завдання, з аеродрому на пошуки піднявся літак, однак на морі так високо здіймалися хвилі, що пілоти їх просто не помітили. Карпачов із Буленком трималися до ранку. Коли розвиднілося й море вшухло, на пошуки потерпілих вийшов рятувальний катер Чорноморського Флоту. Йому й удалося підібрати на борт двох ледь живих, знесилених пілотів. Штурман Федір Буленок, до того ж, отримав поранення – два місяці лікувався у військовому шпиталі.

IV

Ішов 1943-й рік. Федір Буленок ніс службу в третій авіаескадрильї 36-го авіаційного полку військово-повітряних сил Чорноморського Флоту. Саме в цей час з Америки надійшли швидкісні бомбардувальники «Бостон». Їх виготовляли на авіаційному заводі міста Бостона – адміністративного центру штату Массачусетс. Оглянувши машини, льотчики про себе завважили: техніка хороша, проте від наших далеко вперед не пішла. Єдине, у чому переважали «Бостони» – у швидкості. За годину вони долали шлях у 850 кілометрів, що на сто кілометрів швидше за наших. Федору Буленку довелося освоювати американську техніку – готуватися до нічних бомбардувань. Визначився й екіпаж.

Командиром було призначено Федорові Прудкова, росіянина за національністю. Уже з перших хвилин знайомства старший лейтенант справив досить приємне враження: середнього зросту, кремезний з миловидним обличчям, спокійний, виважений. На чотири роки старший від Буленка. Для Федора він був немов старший брат. Перед війною Прудков закінчив військово-морське авіаційне училище в місті Єйську, служив у морській розвідувальній авіації військово - повітряних сил Тихоокеанського Флоту.

Старшина-стрілець Геннадій Ячменьов був також уродженець Росії. Порівняно молодий, але вже встиг понюхати пороху. 25 жовтня 1942 року його нагороджено орденом Червоної Зірки. До Ячменьова Федір ставився з особливою повагою.

Радист, сержант Олексій Гречин – невисокого зросту, добродушний, із тонким гумором чоловік, справив на Буленка приємне враження. А коли в лексиконі Олексія Федір уловив українські слова, зрадів невимовно:

- Ти що, друже з України?
- Так, земляче, з Полтавщини я.
- Ну, а я з Чернігівщини, – усміхнувся Буленок.
- То ми, виходить, сусіди. І справді, світ затісний. Де б оце й зустрілися, як не на Кавказі.

Фронт наближався до станцій Мефодіївка та Небержайка, що неподалік Новоросійська. Тут німці зосередили значну кількість техніки та артилерії. Кожного разу в повітряних боях з обох боків брали участь близько шестисот літаків. Дев'ятого травня 1943 року видалась неділя. Проте на війні вихідних не було. Екіпаж Федора Прудкова цього дня отримав наказ – завдати бомбових ударів по скупченню ворожих військ. І ось хвилинка вильоту настала. Члени екіпажу зайняли свої місця. Озався мотор, літак «Бостон» вийшов на старт, розбігся, немов легкоатлет перед стрибком, і здійнявся у грозове небо. Тут усе аж готіло – вибухали зенітні снаряди, зусібіч лунали кулеметні черги, яскраве світло ліхтарів, пронизуючи темну гущавинь неба, нервово шугало з боку на бік. У спалахах вогню чітко окреслювалися ворожі об'єкти – танки, артилерія, а он, неподалік лісу, видніється військовий аеродром. Командир Федір Прудков упевнено вів бомбардувальник. Незабаром під крилом літака постало те саме зосередження військ і техніки, яке їм було наказано ліквідувати. Штурман Буленок доторкнувся до приладів, і фугасні бомби зі смертельним завиванням полетіли донизу. Один за одним пролунали вибухи. У повітря злітала ворожа техніка. «Молодчина», – схвально відгукнувся командир .

«Отримуйте, гади!» – подумки вигукнув Федір і скинув на німецькі голови останню авіабомбу.

Операцію було завершено. Федір Прудков збирався повертатися на аеродром. Та в цю мить потрапили під удар зенітної артилерії противника – правий мотор задимів, у кабіні запахло гаром. Пілот повів літак на розворот у надії дотягти до своїх. «Бостон» прикривали наші винишувачі ЯК – ІБ. Та під час розвороту вони відстали на півтора – два кілометри і бомбардувальник знову атакували німецькі стерв'ятники. Цього разу їм вдалося завдати ще одного удару. І тут трапилося найжахливіше – охоплений полум'ям літак пішов у штопор. Це був критичний режим на льоту – машина знижувалася по крутій спіралі малого радіусу. Вона була некерована

й оберталася навколо своєї вертикальної осі. Федір Буленок зрозумів: екіпажу більше немає. У живих залишився тільки він. Бойову машину не врятувати, про посадку й мови не повинно бути. Вихід залишався один – стрибати з парашутом. Але як тільки штурман спробував залишити кабінку, повітряна хвиля міцно притиснула його до сидіння. Рахунок між життям і смертю пішов на секунди. Федір вирвав кільце, і тут якась невидима сила виштовхнула його з кабіни – кулею пішов донизу. Ще мить – і над штурманом затріпотів купол парашута. Неподалік вибухнув охоплений полум'ям літак.

VI

Федір падав на верхів'я ялин. Аби гілки не видряпали очі, інстинктивно обома долонями затулив обличчя. Стропа парашута зачепилася за дебету гілляку, і Федір відчув: завис. Почав вовтузитися – вправо, вліво. Зрештою стропа сповзла з гілки й він опустився на землю. Діставшись тверді, не втримався – упав. Ноги так боліли, немов хто пугою підсік. Болісним щемом віддавали обідрані закривавлені руки. У перші хвилини штурман був розгублений і приголомшений – приземлився на окупованій території. Швидше за все, це була Кубань. Проте швидко зібрав себе в кулак – часу даремно гаяти не можна. Будь-якої миті німці можуть розпочати пошуки. Темна ніч неохоче поступалася сірому світанкові. Викопав невеличку яму й поклав до неї парашут, військовий та комсомольський квитки, згори засипав землею та приклав галузками, аби було не так помітно. За його підрахунками до лінії фронту не менше, як триста кілометрів. Відстань не маленька. Без жодного шматочка хліба знесилений людині важко подолати. І все ж, як би не було, а Федір Буленок вирішив пробиратися до своїх. Ішов звільна, ступаючи обережними кроками. Під ноги раз-по-раз потрапляли то гілки, то якісь камінчики, уламки цегли та металу, певне, й тут неподалік проходили бої. Зусібіч його обступали гори, знизу порослі пралісом. Подолавши не одну сотню метрів, штурман не зустрів жодної живої душі. Угорі над ним тремтів шматочок

темно-синього неба, розцяткований острівцями срібних хмар. Світало. У думці було лише одне – як вибратися з цієї западні. Скоро оглушливу тишу розпанахали постріли зеніток, сухий кулеметний тріск, вибухи снарядів. Зупинився, перевів подих і знову в тому напрямкові, з якого долинали вибухи, продовжив торувати шлях.

Під вечір відчув слабкість у ногах, він уже не йшов, а ніби чалапкав. Докучала спрага, хотілося їсти. Хоч би крайчик хліба. Пригадалися голодні тридцяті... Було йому тоді п'ятнадцять років. В оселі ні на сніданок, ні на обід не було нічого – від голоду почали пухнути. Та нікому з рідних умерти не судилося. Урятувала весна. На лузі, як ніколи раніше, гніздилося багато птахів. Із часом вони почали нестися. Федір разом із сільськими хлопцями кожного ранку брів на луг, драв яйця. Мама кидала їх до борщу зі свіжого шавлю та кропиви. Отак завдяки диким пернатим, люди й вижили. А потім руку допомоги простягнув ліс – рвали молоде листя, цвіт акації, ягоди чорниці, зрештою вродило чимало грибів. І ось через багато років зловісний голод буцім знову його наздогнав. Тоді пощастило вижити, а зараз?

Федір, подолавши кілька метрів, здибав окоп. Опустився. Пахло вільгістю. Як не обдивлявся, їстівного не було нічого. На дні окопу валялися гільзи, порожня фляга. Далі йти сил не стачило – вирішив заночувати в окопі. Сів навколішки, притулився до холодної стіни й тут же одразу, немов у яму, провалився у глибокий сон. І наснилася йому мама – висока, немов яворинка, худа, як трісочка, з вузькими плечима й золотистою косою, заплетеною у віночок. Її тонкі уста розтулилися щілинкою, з неї вирвалося болісне:

– Сину, вставай!

Федір ніяк не міг вирватися з холодно-чіпких обіймів сну. Мама, схрестивши на запалих грудях худі з набухлими жилками руки, просто благала:

– Та просинайся хутчіше!

Федір зрештою розплющив очі. Видиво зникло. Мама поряд також не було. Серце калатало невимовно. Десь неподалік лунали вибухи – йшов бій. Федір вибрався зі свого сховку й попрошкував

далі. За хвилину над ним хижо просвистіла міна і влучила в окоп, саме в те місце, яке він щойно полишив. Серце пройнялося жахом – якби не розбудила мама, його б уже не було в живих. Пришвидшив крок. Спотикався, падав, підводився і знову прощукував далі. Скільки часу йому отак доведеться йти – не знав. Вийшов на невеличку галявину, на ній рясно зеленів щавель. Вирвав кілька жмутів, присів на узгірку, почав жувати. В очах трохи розвиднілося. Відпочивши, кинувся знову рвати, напхав повні кишені – стачить йому й на обід, і на вечерю. Незабарі перед ним пролягла долина, на денці якої зблиснула вода. Неподалік лежали двоє вбитих коней. Тварини почали розкладатися, й від них тхнуло смородом. Проте Федір був не з гидливих – опустився на коліна, напився води, та ще й у флягу набрав.

Так минуло чотири дні безуспішних блукань. Далі йти сил не стачило – стомився за день. Знову пожував щавлю, сьорбнув із фляги води й поринув у глибокий сон. Цього разу йому наснилася якась чужа й далека країна. Майданчик, огорожений колочим дротом. А на ньому люди – змарнілі, обідрані, зарослі щетиною. Наче хтось до нього промовляє, та Федір ніяк не може зрозуміти. Та ось слова чітко окреслились:

– Рус партізан, рус партізан!

Коли розплющив важкі, немов чавунні повіки, перед ним стояли два німецькі автоматники.

– Ауфште-с-н! – гортанно вигукнув один із них, інший прикладом туснув у плече. Федір, пересилуючи біль і втому, поволеньки підвівся.

VII

Низько опустивши голову, і тримаючи руки за спиною, полонений ледь переставляв ноги. Увійшли до невеличкого містечка, певне, колишнього районного центру. На його околиці в яблуневих садах гніздилися одноповерхові будинки, а чим ближче до центру, виднілися двоповерхові муровані споруди. На кожній із будівель на вітрі майоріли німецькі прапори. Написи на фронтонах німці

розбили прикладами гвинтівок, тепер залишалося тільки здогадуватися, що в них було до війни. «Он у тому невеличкому акуратному двоповерховому приміщенні, певне, містилася міська рада», – гадкував Федір. Тепер на її фронтоні виднівся напис готичним шрифтом: «Комендатура». Неподалік стояла світла триповерхова споруда з великими вікнами – сумніву не було: до війни тут навчалися діти. На розі двох вулиць полонений забачив красивий напівовальний двоповерховий будинок – універмаг. Трохи далі виднілася цегляна двоповерхова будівля з написом «Гестапо». Біля неї з гвинтівкою за спиною походжав довгов'язий парубійко з нацистською свастикою на рукаві великого, певне, з чужого плеча, піджака.

– Що, партизан? – з огудою в голосі перепитав.

– Та ні, льотчик, – відповів один із німців.

– Чого ви з ним водитеся? Розстріляли б на місці.

«Ох, ти, гнида продажна, – подумки мовив Федір, – попався б ти мені в руки».

У гестапо його завели до напівпідвального приміщення, наказали сісти й чекати. Буленок опустився на тверду лаву, спітнілою спиною притулився до холодної стіни. У животі забурчало – голодний шлунок прохав страви. Чотири доби нічого в роті не було. Обдивився кругом. Невелика кімната з єдиним загратованим вікном. Крізь нього до підвалу пробивався пучок сонячного світла. У його промінні мерехтіли дрібні крупинки. Повністю освітити не міг – по кутках, немов діди, сиділи чорні насурманені тіні. Від цементованої підлоги віддавало прохолодою. «Цікаво, що тут було до війни?» – сам себе запитав Федір і тут же відповів: «Певне, райвідділ міліції». Цієї миті з протилежного боку дзвякнув замок, і двері відчинилися. На порозі стояв усе той же поліцай. Тепер Федір краще його роздивився: перебитий ніс, верхня губа виходила вперед і буцім накривала нижню, обличчя злегка подзьобане віспою.

– На допит! Руки за спину.

Коли Буленок вийшов до напівосвітленого коридору, у його кінці забачив єдине загразоване вікно. Поліцай знову гаркнув:

– Обличчям – до стіни! Голову вниз. Не розмовляти.

«З ким мені тут розмовляти? – подумав Буленок. – Із тобою, гнидо, я й словом не обмовлюся».

Сходами піднялися на перший поверх. З правого боку двері були прочинені.

– Заходь! – гаркнув поліцай.

Буленок зайшов до невеликої світлої кімнати. Тут, на віконці, не було ґрат. «Певне, не встигли навісити», – подумав. За столом із протилежного від дверей боку висів портрет Адольфа Гітлера. У кутку стояв німецький прапор.

– Наме? – полковник – тонкий, худорлявий із сивиною на скронях, чоловік, який перед цим щось ретельно й зосереджено писав, підвів плескату голову.

– Буленок, – мовив і замовк на якусь долю секунди, потім підвів важку голову, – Федір Іванович.

– Де й коли народився?

– Рік 1917. Село Углова Рудня Чернігівської губернії.

– Освіта?

Полонений відповів.

– Де проходив службу?

Також відповів.

Полковник зняв окуляри в позолоченій оправі, кінчиком носової хустинки протер скельця, швидко почав гортати якісь папери. На одному з аркушів зупинив гострий погляд. Відтоді німець ставив перед Буленком запитання і, що найбільше вразило Федора, сам же на них і відповідав. Полонений був просто ошелешений: звідки в них така інформація? Навіть, коли йшлося про американський літак «Бостон», полковник безпомилково назвав імена командира, стрільця й радиста.

«М-да, – гадував про себе Буленок, – спробуй тут сказати неправду – одразу кулю в лоб». Єдине, чого ще не було в досьє полковника, – це даних про екіпаж.

– Де він? – тільки й запитав.

– Усі втрьох вони загинули, – засмучено мовив полонений, – з екіпажу врятуватися пощастило лише мені.

- Значить, у сорочці народився, – поблажливо мовив німець.
- Виходить, що так, – стенув плечима.

Після допиту Федора знову відвели до підвалу. Небавом його погодували – принесли миску якоїсь каламутної баланди. У ній полонений щербатою ложкою відшукав шматочки червоного буряка й капусти. Усе ж після чотириденного голодування харч здався, якщо не смачним, то цілком пристойним.

Наступного дня Федора Буленка привезли до Сімферопольської в'язниці. У ній також довго не тримали. Через кілька днів бранців, немов худобу, завантажили в товарні вагони й повезли на північ. Полонені спочатку думали, що везуть на розстріл. Та минув день, другий, а їх не чіпали. Лише на зупинках відчиняли двері й кидали по кілька хлібин.

VIII

Концентраційний табір із чотирьох боків був обнесений колючим дротом. По кутках, немов гуси з довгими шиями, стояли сторожові вежі. Німці - автоматники пильно охороняли полонених. Навіть при спробі наблизитися до дроту розстрілювали. Спочатку їх поставили на плацу, зробили перекличку. Надалі ці переклички проводилися двічі на день – рано-вранці й пізно ввечері. Удень бранці розвантажували баржі. По дорозі, аби полонені не зорієнтувалися в місцевості, наказували бігти бігом. Так тривало з місяць. Проте пильне око Федора добре вивчило дорогу. Твердо вирішив: при найсприятливішій можливості – утікати! З часом йому вдалося непомітно вислизнути. Декілька днів блукав лісами та полями, харчувався, чим тільки міг, пив воду з джерельця. Одного разу в полі йому здивався чоловік. Ввічливий такий, ласкавий. Федір на той час встиг запам'ятати кілька німецьких фраз. Буленок поцікавився: чи далеко до Польщі і як туди йти. Чоловік охоче розповів, як прямувати на схід, а сам немигтно вдивлявся в чорну робу, з грудей якої Федір годину тому зірвав нашивку з чорним тавром «OST» – залишилася темна невивгоріла пляма. Повернувшись додому, німець не забарився повідомити своїх. Коли втікач, не підозрюючи про лихе,

брів полями й дібровами, його наздогнали охоронці з видресированими собаками-вовкодавами. Забачивши людину, ті спочатку заходилися гавкати, а потім з остервенінням накинулися на бідолаху і ледь не загризли.

Після цього Федора Буленка відправили до штрафного табору, зодягли у смугасту табірну форму, на ноги видали дерев'яні черевики – один ще нічого, інший же був тіснуватий. На руці випекли тавро – п'ятизначний номер із червоним трикутником. Поселили до задушливого, переповненого бранцями бараку, де кишіли воші. Працювати наказали по чотирнадцять годин на добу. Їжа була чисто умовна: на сніданок наливали в кухоль ерзац-каву, в обід – літр брукви, на вечерю – двісті п'ятдесят грамів ерзац-хліба.

За найменшу провину суворо карали. На плацу прив'язували до стовпа й на очах тисяч полонених били прикладами, кованими чобітьми по животу й ребрах. Федорові Буленку випало інше покарання. У складі команди цілий день марширував на плацу.

У в'язниці особливого призначення, що містилася на території табору, за ґратами тримали офіцерів Червоної армії.

Куди тільки не кидала доля Федора Буленка. З німецького міста Регенбург його перевели до німецького концтабору польського міста Лодзь. Через деякий час знову опинився в одному з таборів Німеччини. У ньому діяла бригада, яка споруджувала цех, де мали складати літаки. Федір познайомився й заприятелював із Героєм Радянського Союзу, підполковником Олександром Лебедєвим. Доля звела Буленка із льотчиком-винищувачем Миколою Зверєвим, сином міністра. Це були люди твердого характеру й сильні духом. У найтяжчу хвилину вони не раз приходили на допомогу Федорові, ділилися останнім шматком хліба.

Ішов 1945 рік. В'язні відчули деяке послаблення з боку охорони. До колючого дроту все частіше підходили люди, насильно вивезені до Німеччини. Вони й повідали ув'язненим: аби приховати свої сліди, німці найближчим часом мають із ними розправитися. Полонених або евакуюють на північ, там завантажать на баржі й потоплять у Балтійському морі, або просто розстріляють на місці.

Вихід залишається один – утікати. На території концтабору є каналізаційна труба, що веде до глибокого яру. По ній спускають брудну воду, після того як помиють картоплю та буряки. Труба вузька, проте людина може пролізти. Групу добирав Олександр Лебедев. Утікати зголосилися тринадцять осіб. Втечу призначили на дванадцять ночі.

ІХ

Неначе на замовлення ніч видалася густою й непроглядною. До умовленого місця один за одним підходили в'язні.

– Усі зібралися? – пошепки уточнив Олександр Лебедев.

– Ні, товаришу підполковник, – мовив Микола Зверев, – двоє злякалися й не прийшли.

– Товариші! – мовив Олександр Лебедев суворим голосом. – Перед нами стоїть і справді серйозне завдання. Ще раз звертаю вашу увагу: хто не здатний його витримати, відмовтесь одразу.

У відповідь стояла тиша. Ніхто з утікачів не проронив жодного слова. Усі горіли єдиним бажанням – якомога швидше вибратися з цього пекла.

– Більше охочих немає, – мовив Микола Зверев. – Ось і добре. Отже, в дорогу, товариші! Нехай нас оберігає Господь.

Олександр Лебедев першим опустився на коліна і, пригнувши голову, проник до труби. За ним по-пластунськи поповз Микола Зверев. Третім пішов Федір Буленок. За ним попрямували всі інші.

Довкруг була суцільна темрява, складалося враження, що вони потрапили до домовини. Спочатку зробилося боязко: а що, як німці помітять і спустять воду, а що, як не стачить повітря й вони тут просто задихнуться? А що, коли комусь не поздоровиться й він помре у трубі? Як бути іншим? Вертати назад? Запитань було безліч, відповіді – жодної. Федір Буленок роздумував про мить людського буття. Так уже влаштовано у природі: усе, що прийшло в цей світ – люди, тварини, навіть рослини, народившись, мають померти. І більше ніколи не прийдуть на землю. У дитячі роки, зробивши для себе таке відкриття, Федя дуже засмутився, ледь не плакав. Мама втішала,

мовляв, після смерті ми стаємо людьми-невидимками. Ми будемо не лише ходити по землі, а й літати в повітрі. Не сумуй: життя наше буде вічним. Хлопчина переставав шморгати носом, зодягав куфайку й біг на вулицю гуляти в гилки. І ось тепер він опинився віч-навіч зі смертю. На деякий час змирився з нею. Чи не все одно, де помирати: у трубі чи на плацу від ворожої кулі? Звідки було знати Федорові, що в рідному селі його вже всі поховали. З перших днів визволення рідного краю, коли пошта відновила роботу, сільський листоноша приніс родині Буленків сумну звістку – це був прямокутний сірий шматочок «похоронки». У ній значилося: «Ваш син Буленок Федір Іванович загинув смертю героя». В авіаескадрильї, де він служив, усі вважали: штурман Федір Буленок загинув у складі екіпажу, що не повернувся з бойового завдання. Вони й відправили «похоронку» рідним. А він був живий – усім смертям на зло.

І ось зараз, орудуючи ліктями та колінами, які збив до крові, впевнено повз до своєї волі. «Вижити. Тільки вижити!» – пульсувала тверда, мов кремій, думка. На дні каналізаційної труби були залишки промоклої землі, руками й ногами втікачі місили цю бagnarюку. З часом їхній одяг геть чисто змокрів, відгонило кислотиною, з кожною хвилиною дихати ставало все важче, розтуляли рота, мов пташенята, в намаганні схопити ковток свіжого повітря, та марно. Усе! На більше сил немає. Один чхав, інший кашляв, у третього дерло в горлі. Здається, ще якась мить і вони навічно залишаться в цій домовині. Та ось Олександр Лебедев пальцями намацав люк, піднатужився й до труби хлинуло свіже повітря, настояне на травневому вітрі та холодному дощику. Кожен з утікачів на повні груди спрагло вдихав живильну силу. Надихавшись, Лебедев зачинив за собою люк, і вони повзли далі. Через певний час ситуація повторилася один до одного – знову дихати було нічим. Хтось бурчав, певне, кляв ту мить, коли зголосився на втечу. Та ось за кілька метрів по дорозі знову трапився люк. І знову свіже повітря запаморочливо б'є в ніс. І так крок за кроком, метр за метром. Скільки проповзли – вони не знали, скільки ще залишилося – також не підозрювали. Схоже, вони втратили орієнтацію в часі і просторі. Уся надія була на

Олександра Лебедева – людину сильну духом і мужньою волі. Своїм невтомним прикладом він надихнув інших, вів за собою. Коли, здавалося, далі пересуватися стало просто неможливо, він, немов за помахом чарівної палички, відкривав чергового люка, й люди знову озброювалися надіями та сподіваннями. У ці хвилини ніхто з них не думав ні про що. Тільки б вижити, тільки б дістатися жаданої та омріяної волі. Та ось, схоже, повіяло прохолодою. Олександр Лебедев, мов той кріт, першим виповз із нори. За ним – Микола Зверев, потім Федір Буленок. Спочатку він не повірив власним очам. Якусь мить здавалося, що він уже мертвий. Аж ні. Випав із труби і злегенька покотився до яру. Невже врятовані? Так-так – вистукувало у скронях. Утікачі один за одним виповзали з металевої пастки. Годинник показував четверту ранку. Почали втікати рівно о дванадцятій ночі. Отже, в дорозі перебували чотири години.

У яру на втікачів чекали наші люди. Вони принесли їжу і теплий одяг. Усі на радіощах обнімалися. Після невеликого перепочинку втікачі лісами, балками й перелісками пішли в напрямку міста. Ось з'явилися перші будинки. З відчинених вікон спускалися білі прапори.

– Бачите, вони здаються! – мовив Микола Зверев.

– Давно би пора! – додав Олександр Лебедев. – Настав час розплати.

На вулицях стояли танки, автомашини, поміж них ходили військові. Коли уважніше роздивилися, зауважили про себе: це були й не наші, й не німці.

– Ми потрапили до американців, – мовив Олександр Лебедев і з усіма пішов назустріч.

Із комендатури вийшов офіцер у формі американської армії. З'ясувавши суть справи, їх знову полонили й доставили до концентраційного табору, з якого вони щойно втекли.

– Це ж треба було отак мучитися, аби знову потрапити сюди! – дехто висловлював невдоволення.

– Треба! – суворо мовив Лебедев. – Сьогодні на світанку німці розстріляли всіх наших полонених. Навіть трупи не встигли при-

брати. Он сліди їхніх злодіянь, – кинув погляд на нещасних, які лежали, розкинувши руки, немов збиралися обійняти весь світ.

У концтаборі в'язнів спочатку нагодували, дали можливість трохи відпочити. Потім до них звернувся полковник американської армії:

– Панове! Ви всі – полонені. Проте ми ув'язнювати не збираємося. Ми вам даємо право на вибір – або ви залишаєтеся у нас, або вирушаєте додому. Там вас або розстріляють, або заарештують і відправлять до сибірських таборів. Відбуватимете покарання на лісоповалі. Панове! Не поспішайте! Перш ніж зробити вибір, добре подумайте. Ще раз підкреслюю: світ – великий. Залишайтеся в Німеччині, гадаю, тут уже вас ніхто й пальцем не займе, не бажаєте – їдьте до Англії, Франції, можна й до нашої Америки. А якщо хтось із вас дуже завинив, тікайте світ за очі – їдьте до Австралії. Там вас ніколи не знайдуть. Змініте прізвище, ім'я й житимете до самісінької смерті, як усі нормальні люди.

Федір Буленок немигно слухав американця. Та з його думками погодитися аж ніяк не міг. За собою вини ніякої не відчував. Він нікого не зрадив, за колючим дротом опинився волею випадкових обставин. А тому ховатися й утікати не буде. Тільки додому. До рідного краю. До мами!

X

Та як тільки Федір Буленок перетнув кордон Союзу РСР, одразу потрапив до рук кадебістів. Пригадав американського полковника – правду говорив старий. Десь з півроку вони його тримали, все допитували: як та чого? Мовляв, чому в полон здався, чому не застрелився? «Якби ти, наволоч, потрапив у таке пекло, певне, у штани наклав би», – розмірковував Федір. Усе - таки й серед кадебістів були люди. Бачать, за ним вини немає. «Пиши, – кажуть, – додому листа з трьох фраз. І не більше: «Я живий. Був у німецькому полоні. Незабаром повернуся додому».

Сьомого листопада 1945 року, якраз на Жовтневе свято, Федір Буленок із торбинкою за спиною прошкував вулицями рідного села. Коли люди дізналися про його повернення, спочатку не повірили:

– Федю, це ти?

Аби пересвідчитися, йшли до нього додому.

– А мого синочка Сашка не бачив? Воював у танковій, – дядько Клим із надією дивився в обличчя Федора.

Матері й солдатські вдови з криком та голосінням падали односельцєві на груди й зрошували їх солоними слізьми.

До морської авіації колишній штурман не повернувся. Розпочав працювати на мирному фронті. Одружився. У старовинному містечку Любечі, що над Дніпром-Славутою, вибудував красень-будинок. Дружина Софія Яківна (нині вже покійна) народила йому двох синів. Діждався внуків і правнуків. Нехай буде в добру хвилину мовлено: у свої дев'яносто п'ять років Федір Іванович топче ряст на землі, зберіг світлий розум і хорошу пам'ять. Буцім у винагороду за всі страждання, які в молоді літа довелося спізнати в гітлерівських катівнях, доля, зрештою, змилостивилася до нього, відмірявши довгий життєвий шлях.

Через більш ніж шістдесят років після трагедії, що розгорілася вночі у спекотному кубанському небі, місцеві пошуковці віднайшли місце падіння літака «Бостон». Разом із його уламками були останки трьох пілотів. Удалося встановити прізвища членів екіпажу: пілот Прудков, штурман Буленок, стрілець Ячменьов, радист Гречин. Один із них залишився в живих. Місцеві пошуковці знайшли очевидців того безстрашного подвигу. Вони й потвердили – один із членів екіпажу вистрибнув на парашуті з палаючого літака. Тільки хто? І знову пошуки. Завдяки наполегливим старанням нарешті вдалося пролити світло на цю загадкову обставину. У німецьких архівах вдалося відшукати прізвище військовополоненого Федора Буленка, який був штурманом на «Бостоні». Так через багато-багато років було встановлено істину. Кубанські пошуковці разом із кінодокументалістами Першого каналу Російського телебачення, дізнавшись чернігівську адресу штурмана, прибули до міста над Десною, де Федір Іванович нині мешкає у сина, і зняли невеличкий фільм.

У природі ніщо не зникає безслідно. Так і герої. І живі, і мертві вони назавше залишаються в серцях вдячного народу.

Маринчик Станіслав Гаврилович народився 25 липня 1937 р. в м. Ічня Чернігівської області. Закінчив філологічний факультет Белгородського державного педагогічного Інституту. Засновник і голова Ічнянського районного об'єднання літераторів «Криниця», головний редактор літературно-мистецького альманаху «Ічнянська Криниця»

Автор книжок: «Біле латаття», прозових творів (у двох томах), «Срібне весілля», «Співець рідного краю», «Сузір'я талантів», «Літературно-мистецька Ічнянщина» (у співавторстві), «У нас в Озерах»; збірника романсів і пісень «Із денця мого серця». Окремі твори друкувалися польською, румунською, російською, білоруською, грузинською, гагаузькою та іншими мовами.

Один з фундаторів українського аматорського кінематографа. Автор кінопортретів про видатних земляків «Творець незвичайного», «Чародій», «Повторився в учнях», «Людина і дерево», «Вірність», «Душа до творчості охоча»; багатьох сценаріїв телевізійних документальних фільмів.

Заслужений працівник культури України. Нагороджений медаллю, Почесною грамотою Верховної Ради України, відмінник кінематографії та народної освіти. Почесний громадянин м. Ічня, ініціатор заснування літературних премій імені видатних земляків: Степана Васильченка, Василя Чумака та журналістської імені В.Плюща. Академік Української академії оригінальних ідей. Почесний член Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, нагороджений Почесним знаком Товариства «Чернігівське земляцтво» у м. Києві. Член Національних спілок письменників, кінематографістів, журналістів.

Нагороджений Почесною відзнакою НСПУ. Лауреат міжнародної премії імені Миколи Гоголя («Тріумф»), літературних премій імені Івана Нечуя – Левицького, «Благовіст», імені Михайла Коцюбинського, імені Степана Васильченка, імені В. Плюща та ін. Лауреат і дипломант міжнародних, всесоюзних, республіканських кінофестивалів документальних фільмів.

У НАС В ОЗЕРАХ

Кіноповість

*Друзям мого дитинства, та однокласникам,
працівникам кіно присвячую*

Наше село, що потопає в зелені, здавна називається Озерами, бо стоїть поблизу невеличких, але дуже мальовничих водоймищ. Десь по війні, а саме в п'ятдесятих роках, у селі, мабуть, ніхто нікого не називав на прізвище. Та як було величати по батькові кіномеханіка, що двічі на місяць приїздив зі своєю «кінопересувкою» до нас, в Озера. Усі глядачі від людей похилого та старшого віку і до найменших, що ще навіть не ходили до школи, звали його просто і коротко – Шурко. Бо й сам він був ще дуже молодим, навіть в армії не служив. Тому Шурко ніколи не ображався, коли, бувало, якийсь пущвірінок, заглядаючи йому в очі, жалібно благав:

– Шурку, пропусти мене сьогодні без квитка! Йй-богу, грошей нема. Як на другий раз приїдеш до Озер, обов'язково борг тобі віддам!..

І Шурко завжди м'якшав, поступався, а коли навіть згодом йому намагалися повернути гроші, ніколи їх не брав. Ось такий був добрий до дітвори наш «кінщик».

Село наше велике, а от клуб був тісним і, можна сказати, взагалі нікудишнім. Ще в роки колективізації хату розкуркуленого селянина Кукси переобладнали під сільбуд. Спершу це приміщення наче б і задовольняло мешканців, але згодом, коли в районі з'явилася перша «кінопересувка», стала їздити по селах, а, отже, бувати й у нас, в Озерах, охочих побачити живі рухливі фотокартки було так багато, що клуб тріщав і не міг умістити всіх. Тому частина глядачів зазирали знадвору у вікна та відчинені двері. Це було вельми незручно і тривало до того часу, поки не настала зима, поки мороз не вималював на шибках казкові візерунки.

Спершу, незважаючи на те, що кіно було німим, люди не могли насититися видовиськом. Тулячись одне до одного, вони зливали-

ся з екраном і забували про свій глядацький статус: кожен вважав себе учасником тих подій, які відбувалися у фільмі. Про деякі пригоди, що траплялися в тридцятих роках на кіносеансах в Озерах, очевидці й досі згадують зі сміхом.

Якось приїхав до Озер у відпустку Петро Ковбик, військовий командир, найменший син Лизьки та Федора Ковбиків. Ще в листах до батьків син писав про намір приїхати в Озера і підшукати гарну дівку для шлюбу.

Приїзд військового був для села рідкісною та незвичайною подією. Адже небагато було тоді в сім'ях синів, що носили в петлицях лейтенантські кубики. Тож у неділю, коли після святкового обіду порозходилися від Ковбиків рідні та сусіди, Лизька попривіталася на столі, перемила посуд, а Федір попорав худобу й вирішили вони всією сім'єю пройтися селом, аби продемонструвати перед земляками свого красеня-жениха. У святковому одязі, з гордо піднятими головами ішли по боках батьки, а Петро, в португелі, порипуючи хромовими чобітьми, узявши матір під руку, крокував посередині. Так як день був вихідний, а літнє надвечір'я видалося теплим і привітним, під кожним двором на колодках та лавах купки односельців лузкали соняшникове насіння, про щось жваво гомоніли. Коли Ковбики проходили повз них і манірно розкланювалися, деякі односельці радісними вигуками вітали Петра із приїздом, інші ж мовчки кивали головами, ледь приховуючи заздрість у поглядах, бо такі важко переносити чужу красу і чуже щастя.

Ось Ковбики вже в центрі села. А тут саме «кінопересувка» приїхала, люди біля клубу юрмляться. Батьки зізналися синові, що через брак зайвих грошей ще ні разу не були в кіно. І тоді Петро повів своїх стареньких батьків до клубу.

Із сяючими від щастя обличчями батьки всілися на лаві в першому ряду, посадивши посередині сина, і, роззявивши від подиву роти, уп'ялися очима в чотирикутник білого полотна, що висів на низенькій сцені метрів за два від першого ряду. Незабаром почалося кіно. Як і всі в залі, Ковбики затамували подих. Вони немов закам'яніли. Але ось із-за лісосмуги, яка з'явилася на екрані, по

блискучих рейках прямо на глядачів посунув величезний поїзд. Лизька зі страху скочила на ноги, схопила Петра за руку, та так міцно, що бідолаха не міг нічого вдіяти, і задерев'янілим від переляку язиком щось белькотіла отетерілому в ту ж мить Федорові, аж поки і він, і люди в клубі не почули:

– Тхедоле, лятуймо сина! Бізимо, поки живі!

І жінка з потроєною від жаху силою потягла за собою сина і чоловіка прямо з-під громохких коліс поїзда, які не переставали шалено крутитися і з блискавичною швидкістю накочуватися на глядачів.

Цей випадок спричинив до того, що жодна пристойна дівка в Озерах навіть не дивилася в бік «Тхедолового Петла», хоча в його петлицях так яскраво і привабливо поблискували рубінові кубики. А в Озерах відтоді стали прозивати Ковбиків «Тхедолами».

Не менш цікавий випадок стався в нашому клубі трохи згодом.

Жив на ті часи в Озерах дідуган, колишній матрос, який служив ще при цареві на Чорному морі. Казали, що він ніколи нічим не хворів, і як тільки сходив сніг, дід скидав чоботи і до самих морозів ходив босим. Його прозивали в селі Муромцем, бо мав велику силу. Доглядав він колгоспних бугаїв та жеребців і ходив завжди з тяжким дубовим києм. Коли одного разу по селу пронеслася чутка, що приїхала «кінопересувка» і буде демонструватися фільм «Панцерник «Потьомкін», дід дістав зі скрині морську форму, надраїв крейдою геть позеленілу від часу мідну бляху, взув флотські черевики, які, щоправда, довелося кілька разів поспіль щедро мастити дьогтем, бо довгі роки вони висіли за комином на жердці й так позсихалися та припали пилом, що навіть розмочені дьогтем та начищені ледве налізли на дідові ноги. Виходячи з хати, Муромець поглянув на озерце люстра, вмазаного в комині, і хвацько насунув безкозирку на праву брову.

Опираючись на нерозлучного кия та збиваючи величезні, мов слонячі вуха, лопухи, що росли вздовж сільських стежок, гордо випнувши груди, він прямував до клубу, на здивовані погляди та розпитування односельців старий матрос давав однозначну відповідь:

– Іду переконатися, чи справді це той панцерник, якого я колись бачив в Одесі...

Фільм викликав неабиякий інтерес в Озерах, людей зібралось стільки, що, як мовиться, яблуку ніде упасти. Та все ж, коли Муромець при повному параді протовпився в приміщення, його зустріли радісними оплесками та посадили спереду на почесному місці.

Почалося кіно, і в залі запанувала мертва тиша, тільки чути було, як цокотів кіноапарат, ляскотили петлі плівки, як сопуть парубки, що по черзі крутили за ручку портативну динамо-машину, яка живила електроенергією проекційну лампу. І ось настав момент, коли повсталих матросів мали накривати брезентом, аби розстріляти. Украй схвильований Муромець схопився з місця і густим, ніби в корабельної труби, басом, що відразу ж заглушив тріск кіноапарата і хекання парубків, на весь клуб вигукнув:

– Поо-лун-дрра! Наших б'ють!..

Муромець щосили жбурнув тяжкого кия на офіцера, який командував розстрілом матросів. Сучкувате дерево розірвало екран, потім sprужинилося й боляче вдарило когось із глядачів. У клубі зчинився неймовірний лемент. Сеанс на деякий час зупинили, пошкоджене полотно екрана нашвидку скололи шпильками і потім продовжили показ кінострічки. Коли сеанс закінчився, глядачі бурхливими оплесками провели старого матроса з клубу...

Минали роки, колгосп почав потроху багатіти, і на правлінні вирішили, що треба збудувати новий клуб. Завезли цеглу, заклали фундамент, але клята війна із нацистськими забродами перервала здійснення доброго наміру.

За роки окупації фундамента того селяни розтягли на погребі та інші господарські потреби, а коли після перемоги ставили на ноги зруйнований колгосп, було не до клубу ні сільському, ні районному начальству. І тільки через тривалий час, коли колгосп зміцнів, в Озерах стали поговорювати про будівництво нового клубу. Та, на жаль, з головою правління Василем Платоновичем Морозом трапилося лихо. За кілька місяців до дня смерті Сталіна він приймав у колгоспі якогось уповноваженого аж із Києва. Відмічаючи йому

посвідчення про відрядження, Мороз поставив печатку гербом до низу. Побачивши це, «гість» зауважив, що не годиться так поводитися з державною символікою і порадив цей бланк порвати, а знайти новий і по-новому зробити відповідні помітки. Він же у своїй установі те відрядження дооформить, щоб усе було гаразд. Але на біду чистого бланка в конторі не знайшлося, а їхати спеціально до райцентру з печаткою заради формальності голова колгоспу не захотів. Розсміявшись, Василь Платонович сказав уповноваженому, що все це дрібниці й не варто через них переживати. Що він думав, коли невдовзі їхав на лісоповал до білих ведмедів, сказати важко. Знав про цю комедію з відрядженням ще й колгоспний головбух, який був свідком розмови, але розповів він про це тільки згодом і то пошепки.

Десь через півроку Морозова дружина одержала повідомлення, що її чоловік випадково загинув на лісорозробках. Коли бідолашна жінка поїхала провідати чоловікову могилу, сусід Василя Платоновича по нарах під великим секретом повідав їй, що чоловіка «прикінчили» урки тільки за відмову виконувати за них норму. Урки грали в карти, а Василь з іншими ув'язненими мусив валити ліс. Гордий голова не міг примиритися з таким збиткуванням, тим паче, його підтримували інші в'язні. Навколо Мороза стали гуртуватися порядні люди, які, як і він, випадково потрапили до табору, Василів авторитет у бараці зростав. І тоді бандюги вирішили позбутися супротивника, а смерть на лісоповалі кваліфікували як нещасний випадок.

Після арешту Василя Платоновича голів колгоспу до Озер привозили майже щороку. Але жоден з них не зумів на наших піщаних землях хазяйнувати так, щоб не те, що примножити, а навіть утримати рівень, досягнутий Морозом. Нові голови гроші з колгоспної каси пустили за вітром, і знову наше господарство стало найвідсталішим у районі.

Але Озера славилися щедрими врожайми полуниць. Тут люди вміли їх вирощувати. І перші ягоди, що з'являлися на базарах в окрузі, були з нашого села. Колгоспними машинами, підводами,

мотоциклами, велосипедами, ба, навіть і пішки, все село поспішало доставляти цей смачний ніжний продукт покупцям. У ці дні вже вдосвіта і старі, і малі в Озерах поралися на грядках. Рвати полуниці – робота дуже нелегка і нудна. І якщо сказати, що окремі господарі мали грядки до десяти соток, а то й більше, то, звичайно, зрозуміло – упоратися з ними одному було практично неможливо. Отож за платню наймали для цієї кропіткої роботи і нас, дітей. Це була особлива пора. З появою ягід у кишенях дорослих і дітей видзвонювали свіжі копійки. Це використовували кмітливі кіномеханіки, які приїздили до нашого села поза всякими графіками. Бувало навіть таке, що зі своєю «кінопересувкою» Шурко перебував у Озерах кілька днів поспіль.

Першими про приїзд кіномеханіків, як завжди, дізнавалися діти. І як тільки підвода, запряжена кіньми чи волами, зупинялася біля клубу, ми з галасом оточували її. Кіномеханік і моторист неквапливо злазили на землю й поважно розминали зомлілі від довгої дороги ноги. А ми бралися за виконання своїх обов'язків, які Шурко розподілив між нами. Але спершу разом з ним і мотористом Семеном Серафимовичем ми знімали з воза важкого двигуна, закріпленого разом з генератором на металевій рамі. Серафимович скоромовкою заклопотано бурмотів:

– Тихше! Тихше! Тихше, кажу вам! Бережіть мені радіатора! Та дивіться не пошкодьте соти!.. Куди ти за патрубок схопився? За кріплення, за кріплення, кажу вам, не хапайтеся! Отак кожного разу вчи вас, учи, а ви все забуваєте та робите по-своєму. Тільки й пильнуй за вами, щоб чогось не накоїли. Он учора в Подолі тільки на мить відвернувся, то радіатора ледве не відламали. Добре, що в кузні до початку сеансу встиг запаяти, а то б залишилося село без «Назара Стодолі»!..

Усе це ми чули від Серафимовича багато разів. От тільки щоразу змінював він назву фільму та села, у якому йому мало не відламали радіатора.

Отже, зі слів Серафимовича ми дізналися, що сьогодні будемо дивитися новий художній фільм «Назар Стодоля». Саме цієї кіно-

картини із великим нетерпінням я давно чекав. Справа в тому, що ще минулого року, коли її знімали на Київській кіностудії художніх фільмів, Шурко подарував мені красиву кольорову рекламу, на якій були зображені хоробрий козак Назар і непокірна красуня Галя. Цю рекламу я почепив удома на стіні над самісіньким столом, за яким щодня готував уроки. Тож не дивно, що увесь її текст я мимоволі вивчив напам'ять і твердо знав: цю кольорову кіноповість створено на основі драми Тараса Шевченка; роль Назара зіграв М. Зимовець, у ролі Галі знялася артистка Т. Литвиненко, а режисером-постановником цієї картини був Григорій Чухрай, тоді ще нікому не відомий, але про якого трохи згодом широко заговорять у всьому світі.

Кінострічки про кохання в нашому селі дуже любили – у клубі буде повно людей. Куди ж їм подітися? Електроенергії тоді ще не було, про телевізори навіть не йшлося, бо і не чули про них у ті часи. Кіно – єдина розвага на селі, його дивилися всі: від старого до малого. Понад те, у згадані мною дні достиглих полуниць. Бувало так, що озеряни по кілька годин не виходили з клубу, дивлячись один і той же фільм. Нам же приносило радість ще й те, що, будучи помічниками Шурка, ми мали привілей – дивитися кіно безкоштовно. Отже, заощаджували гроші.

У мої обов'язки входило знімати з воза ящика з підсилювачем. Я обережно брав його в руки і ніс до кіноапаратної. Потім разом з Анатолієм Іваненком ми несли на міцному дубовому щіпку ящик з кіноапаратом. Він був важкий, і сам я його ні за які гроші не доніс би. Навіть удвох це зробити було б нелегко. Тому я завжди приносив із дому дебелого, трошки плескуватого щіпка, якого ми просували під ручки ящика і могли занести його у приміщення.

Іваненко жив поблизу клубу, отож притягував з дому драбину. У його обов'язки входило почепити ящик із гучномовцем на стіні клубу, знадвору, прикріпити на спеціально забитому гаку аж під самою коробочкою даху. Шурко власноручно забив того гака, і саме він дав нам наказ вішати на нього гучномовці. Спочатку ми наївно питали, навіщо так високо їх чіпляти. Шурко пояснював:

– Щоб краща була акустика, щоб далі було чути...

А потім він втовкмачував у наші голови, що таке акустика, яке значення вона має. Узагалі Шурко любив з усіма ділитися своїми знаннями, а вони, як на нас, були в нього глибокі і широкі.

Родом Шурко був з нашого райцентру. Років два тому він з усіма п'ятірками закінчив сім класів. Уже, було, зібрався подати документи до кінотехнікуму, про який марив, здається, від дня свого народження, та в їхній родині сталася трагедія. Його батько, електрик, зірвався зі стовпа, упав на землю і так забився, що невдовзі помер. Шурко був у сім'ї найстаршим. Крім нього, було ще двоє хлопчиків, які ходили до школи, та дві дівчинки дошкільного віку. Мати працювала в приміському колгоспі в ланці – про які там статки говорити! І тому Шурко, який ще в школі опанував кіноапарат, навчився демонструвати фільми і був душею учнівського самодіяльного кінотеатру, спробував допомогти матері. До цього спонукало й те, що його знали в міському кінотеатрі, де він частенько терся біля кіномеханіків, допомагаючи їм у роботі. І коли після родинної трагедії Шурко звернувся із проханням допомогти працювати, йому надали необхідну підтримку. Щоправда, запропонували посаду сільського кіномеханіка на «кінопересувці».

– Хоч і немає в тебе, хлопче, посвідчення про право демонструвати фільми, хоч тобі лише через місяць виповниться п'ятнадцять, ми все ж беремо тебе на роботу, – говорив керівник районного відділу культури. – Знаємо твою сумлінність, віримо тобі. Якраз наш досвідчений кіномеханік Микола Сорока йде в армію, їздитимеш по селах, радуватимеш людей...

Щоб забезпечити тили перед можливими претензіями з боку знавців трудового законодавства, відділ культури та профспілковий комітет прийняли з цього приводу відповідне рішення.

Поки з'ясовували та вирішували всі деталі, Шуркові виповнилося п'ятнадцять років. Він готувався скласти екзамени, щоб отримати посвідчення кіномеханіка. Було це не так просто. Довелося їхати аж до обласного центру. Члени державної кваліфікаційної комісії дивувалися глибоким знанням хлопчика й одностайно вирі-

шили видати йому одразу посвідчення кіномеханіка першої категорії. Це лише підтвердило завбачливість районних керівників, а разом і їхню доброту...

Коли Шурко вперше з'явився в нашому селі, то, на відміну від свого попередника Миколи Сороки, згуртував навколо себе колектив помічників із кількох учнів старших класів, років на два-три молодших від нього. Не знаю, чим я сподобався йому, але Шурко включив мене до свого активу, швидко навчив розставляти і підключати апаратуру до електромережі, перемотувати фільмокопію, робити склейки і навіть демонструвати кіно. За ті роки, що я допомагав йому, вдалося досконало вивчити кіноапаратуру, навчитися швидко усувати різні неполадки, що виникали під час сеансу. Свої обов'язки я завжди виконував ретельно, переживав, щоб нічого не наплутати, бо дротиків усяких в апаратурі було чималенько.

Серед помічників Шурка ходила й наша однокласниця Галя Гора. Богатирське прізвище не відповідало її зовнішності. Чорненька, мов циганочка, Галя була маленька на зріст, худесенька і дуже вразлива. Мабуть, через оту дрібноту школярі прозвали її Мишкою. А можливо, ця кличка прилипла до неї з іншої причини. У кишенях Галі завжди було повно соняшникового насіння, яке вона завзято гризла навіть під час уроків. До обов'язків дівчинки входило занести до клубу найменший і найлегший агрегат з комплекту кіноапаратури – автотрансформатор. Відмінниця, одна з найкращих знавців арифметики та математики, Галя вміла прекрасно лічити навіть без рахівниці. Шурко відразу помітив це і доручив Галі продавати квитки. Він був упевнений, що дівчинка ніколи не проторгується. І не помилився. Галя ж, окрилена довір'ям, працювала з великою гордістю та справжньою насолодою.

Кожного разу, під'єднавши і розставивши кіноапаратуру, я йшов доповідати про зроблене Шуркові. За цей час Серафимович устигав підготувати до роботи двигуна. І тільки-но двигун починав жваво «лупотіти» на всю округу, як усе село дізнавалося, що то приїхав Шурко. Окрім цього сигналу, був у кіномеханіка на озброєнні ще один важливий аргумент, який допомагав утвердити його

авторитет у селах. Мав Шурко патефона з адаптером і невеликий набір грамплатівок. І коли з гучномовців під дахом починала литися «Пісня про Щорса», діди, що дрімали, хто на сонечку, а хто в садочку під яблунями, прудко протирали заспані старечі очі, пихато розправляли запалі худі груди, мов ті орли гордовито оглядаючись навкруги, підводилися, виструнчувалися, ніби в тій пісні співалося не про Щорса, а про кожного з них.

А коли над селом лунав задушевний м'який голос Марка Бернеса, який з неповторною пристрастю співав про «Темну ніч», то не одна солдатська вдова, яка саме полола грядку, розгинала спину й у тужливій задумі безсмертною мадонною із сапкою в руках завмирала посеред картоплиння, і великі, наче горошини, сльози рясно котилися по її щоках, краплями дощу спадаючи на землю, змиваючи пил з босих, до крові потрісканих від тяжкої праці, ніг.

Попередник Шурка, уже згадуваний Микола Сорока, працював у нас три роки і був повною протилежністю Шуркові. Його прозивали Коляном. Він нікого й ніколи не вчив таємниць своєї професії, категорично забороняв нам навіть підходити до кіноапаратури. Сам же в ній розбирався досить слабко, тому вона часто виходила з ладу, демонстрація фільмів переривалася, паузи нерідко тривали досить довго. Ніяких помічників він не визнавав.

По приїзді в село вони із Серафимовичем спішно розвантажували і заносили апаратуру до клубу, але ніколи не розставляли її і не під'єднували, не кажучи вже про те, щоб перевірити її справність. Адже не виключено, що на трусських дорогах щось могло зіпсуватися, відскочити. На дверях сільмагу грудкою крейди Серафимович неоковирними кривулями писав назву фільму. А потім разом із кіномеханіком він біг або в ліс по гриби, або ловити рибу на озера. А взимку обидва цілий день витрушували з топтух в'юнів. У клубі вони з'являлися перед самим кіносеансом.

Одного разу кіномеханіки привезли в Озера фільм «На кордоні». Перед цим за звичкою цілий день ловили щук, до клубу прибігли пізно ввечері, коли зал уже буквально кишів людьми. Серафимович швидко завів двигуна, попросив звільнити зал і став на

дверях продавати квитки та пропускати глядачів. Ось уже й голці ніде впасти. У цей час Колян нашвидкоруч розставив апаратуру, перейшов до демонстрації фільму. Кадри біжать, а звуку немає. Колян і туди, і сюди, крутиться-вертиться, аж чуб змокрів. Зал почав виявляти нетерпіння – почулися шаркання ніг, тупіт, свист. Що робити?

Увійшов Колян до залу і почав брехати та викручуватися, мовляв, тільки вчора поставив нову звукову лампу, а вона раптом згоріла, запасної в нього нема. Люди обурилися, та гроші заплатили і продовжували сидіти в залі. Одні вимагали продовжувати фільм, а інші – повернути гроші. Надворі саме лив такий дощ, що й носа висунути не можна було, куди за такої погоди підеш із клубу. Тоді «підключилася» ротата, червонощока молодиця Варка Чорна, у якої Сорока квартирував. Це була жінка, яка, за визначенням односельців, навіть із варених яєць курчат могла висидіти. Щоб виручити Сороку, вигукнула на весь клуб:

– Пускай, Колю, без звуку. Картинки будуть, а ти переказуй нам те, про що люди балакають на екрані. Крутиш же кіно давно, то мо і напам'ять уже вивчив?

Декому це не сподобалося, але куди підеш під такий дощ. Замість того, щоб ущухнути, він розійшовся ще дужче. Тож на тому й порішили – дивитися фільм без звуку з коментарями Коляна.

Сорока залишив моториста біля кіноапарата, щоб наглядав за механізмом, а сам присів навпочіпки біля ящика з гучномовцем, і, як тільки на екрані спалахнули титри, відкашлявся і голосно на весь зал пробасив:

– Товариші, дело ето було на границе. Прошу вас слухать мене, соблюдать повну тишину! Не балакать, не курить і не дзьобать семечки.

Фільм продовжувався, а Колян по-своєму розповідав зміст кадрів.

– Ось бачите, ето артист Николай Крючков, ви його все знаєте. Он колись іграв Луконіна у фільмі «Парень из нашего города», майора Булочкіна в картині «Небесный тихоход». Вообще известный

актор, іграв во многіх других кінокартинах. А здесь сейчас він ісполняє роль коменданта застави. А вот, товарищі, смотріте ето наші погранічнікі, а ето уже шпіон он пробуєть перейти нашу граніцу...

Ось так протягом усього сеансу Сорока розповідав про все, що діється на екрані. У залі була мертва тиша, тільки чути було, як плівка лопотить у кіноапаратурі та шамотять його шестерні, та ще долітало із-за грубки похропування діда Ларіона, що впав у солодкий сон.

Коли минула половина фільму і Серафимович увімкнув світло в залі, поки зарядять другу бобіну, Колян попросив свою хазяйку Варку Чорну збігати додому і принести того ослінчика, з яким вона ходить корову доїти, бо в нього від довгого сидіння вже геть потерпили ноги. Так як глядачі сиділи на довгих ослонах, а в клубі не було жодного стільця, щоб дати його Сороці, усі підтримали прохання кіномеханіка. До речі, хата Варки була метрів за десять від клубу. Варка погодилася побігти за ослінчиком, але категорично поставила вимогу за її відсутності фільму не розпочинати.

Коли молодиця вже була біля дверей, сусідка її Лукія гукнула вслід, щоб по дорозі Варка заглянула в її хлів та перевірила, чи льоха не опоросилася. Коли Чорна вже переступила поріг, Лукія голосно крикнула навздогін:

– Та сірниками присвіти, чи бува не...

Далі ніхто нічого не почув, бо в залі здійснювся гучний регіт. Усе село знало, що в Лукії була льоха і що двічі на рік, а інколи навіть і тричі, вона приводила поросят. Але саме в ці дні Лукія чомусь не могла всидіти вдома. То піде на весілля чи в армію когось проводить, чи хрестини навідує, чи на храм чимчикує, а оце припленталася до клубу. Саме через таку недбалість господині льоха нерідко поїдала свій приплід, тому й виник у залі дружний сміх.

Та ось Варка повернулася, кіномеханік усівся на ослінчика. Серафимович знову увімкнув кіноапарат, і Сорока почав «озвучувати» фільм. З його нехитрої оповіді було зрозуміло, що стрічка змальовує нелегке життя прикордонної застави на Далекому Сході десь аж у тридцятих роках. Пильність воїнів-прикордонників і мешканців

прикордонних сіл не дала змоги японським шпигунам і диверсантам порушити наш кордон, проникнути на нашу територію.

В Озерах знали, що кіномеханік Сорока, як кажуть у народі, був напасний, тобто з ним завжди траплялися різні пригоди.

Однієї весни було таке бездоріжжя, що до райцентру хіба що пішки або верхи на коні можна було добратися. Пішки Колян ходити не любив, випросив у колгоспі коня. Замість сідла на спину буланому накинув порожній лантух і по обидва боки тварини прилаштував мало не на крупах дві плескаті фільмоноски, що нагадували собою металеві портфелі. Так і повіз фільми на обмін до райцентру, а разом і місячний фінансовий звіт про роботу «кінопересувки». Гуцаючись верхи на коні, він весь час турботливо поправляв тяжку кирзову сумку, майже вщент набиту металевими грішми. Вона систематично підстрибувала в такт бігу коня й ударялася об металевий ріг фільмоноски.

Приїхавши до міста, Сорока зупинив коня біля районного відділу культури. Під заздрісними поглядами колег, які всі прибули до райцентру пішки, хвацько зіскочив із коня, познімав фільмоноски і, ніби бувалий вершник, став дбайливо протирати лантухом спітнілі боки стомленої тварини. І раптом під ногами він угледів двогривенний. Швиденько підняв його, спритно підкинув у долоні і грайливо кинув у кирзову сумку. Потім ніжно погладив коня по голові та зверхньо сказав кіномеханікам:

– Ось так, хлопці!

Тут же почав діставати з кишені цигарки та прикурюючи знову побачив поблизу себе одногривенний. І цього разу підняв його, кинув у сумку. Коли ж застібає сумку, помітив під ногами ще аж дві монети. Колян підняв їх, звично підкинув у долоні, але цього разу так, що вони аж задзенькали, і радісно вигукнув:

– Хлопці, поки ви тут цигарки смокчете й теревені правите, то я назбираю стільки грошей, що й план місячний виконаю.

Колеги запхикали, і це трохи протверезило запопадливого Сороку, його обличчя стало розгубленим, він не розумів, чому хлопці сміються. Та хтось із кіномеханіків не втримався:

– Спочатку залатай свою торбу, а потім будеш і план виконувати...

Цього разу вже голосно зареготали хлопці, хоч у цьому реготі було більше товариського співчуття, ніж уїдливого зубоскальства. Кинувся Сорока до своєї сумки і побачив, що один ріжок її зовсім порваний. Поки він їхав із села, сумка з грошима весь час билася об металеву фільмоноску, від того тертя й протерся ріжок. Виходить, що по дорозі до міста із сумки весь час випадали монети...

Семен Серафимович жив у сусідньому селі Грушки, кілометрів за шість від наших Озер. Одного разу, коли він із Сорокою тільки-но приїхав з Грушок у сусіднє село, йому переказали, що вдома в нього порося захворіло, падає на ноги. Відпросився моторист у Сороки на три дні, щоб або вилікувати тварину, або дорізати та довести її до діла. Позичив у когось велосипеда й подався додому.

Три дні Колян переїздив від села до села і працював сам, але Серафимовича не дочекався. На четвертий день «кінопересувка» прибула до Озер. Якраз відзначали церковне свято весняного Миколая. Як і завжди, клуб не міг умістити всіх охочих подивитися кіно, а тим паче на свято. Та й кінострічка була неординарна. Виходячи з цих умов, Колян написав оголошення, що відбудеться аж три сеанси: один для дітей і два – для дорослих.

Відпрацювавши перший, вирішив збігати до своєї господині Варки Чорної перекусити. А та саме вчора вигнала до храму самогону і вирішила поздоровити Сороку з днем янгола. Кіномеханік був зворушений її гостинністю, не розрахував сил і до клубу ледве доплентався. Квитки доручив продавати завідувачці клубу, а сам кинувся перемотувати стрічку. Проте був такий п'яний, що справитися з легким, простим і звичним для нього ділом, не зміг. Бобіна моталки, яка подавала стрічку, чомусь крутилася так швидко, що він не встигав крутити ручку, внаслідок чого бобіна, яка приймала стрічку, накопичувала плівку, і та падала на підлогу. Колян нетвердо стояв на ногах, гарцював, ніби застояний кінь, весь час наступаючи на кінострічку, що потрапляла йому під ноги. Фільмокопія

рвалася, збилася у величезний клубок, який плутався так, що тепер не тільки п'яному, а навіть і тверезому нелегко було його розплутати.

Сеанс давно мав розпочатися, але Сорока не міг вибратися з тенет кіноплівки, що валялася вже по всій кіноапаратній. У проєкційну до нього прибігли двоє підлітків, стали допомагати йому. Раніше він би їх обов'язково повиганяв, але сьогодні чітко розумів, що сам нічого не зробить. Тому роздратовано сопів, але мовчав і брудними руками раз-по-раз витирав розчервоніле і спітніле обличчя. У хлопців було велике бажання підсобити кіномеханікові, але не було вміння, навичок. Вони не вміли клеїти кіноплівку, не могли відшукати і правильно змонтувати потрібні кадри, щоб не порушити сюжету фільму. А зал шумів і гув. Це підганяло Коляна і хлопців. Та, на жаль, у кіномеханіка не було ні кіноклею, ні пресика для склеювання кіноплівки. Отож хлопці роздобули голку, білі нитки і похапцем почати шивати стрічку. Давно це було, вже не пригадую, як називався фільм. А от сюжет пам'ятаю і сьогодні. Розповідалося в кінокартині про те, як десь одразу після війни з Німеччиною геологічна експедиція відправилася до Сибіру на пошуки покладів золота. Іноземна розвідка направила в експедицію шпигуна, щоб він зірвав плани геологів і збив їх з правильного шляху. Шпигун все це робить, виводить з ладу рацію, викрадає і знищує маршрутну карту експедиції, труїть частину коней, які несли на спинах вантаж. Але старий сибірський мисливець-провідник впевнено веде геологів до мети. Відчувши своє безсилля, шпигун підстерігає провідника, коли той був сам, б'є його ножем, а сам тікає в тайгу і гине в болоті. Перед самою смертю старий провідник на кілька секунд приходить до пам'яті й устигає сказати начальникові експедиції, де треба шукати золото. Тяжко геологам, але вони долають далеку відстань і знаходять великі поклади коштовного металу.

Унаслідок неправильного монтажу шматків порваної кінострічки послідовність сюжету порушилася, частина кадрів була зшита догори ногами і кінодрама перетворилася на кінокомедію. Ось що побачили глядачі на екрані.

Геологічна експедиція йде на лижах тайгою. Серед них діє шпигун. З ним відбувається все те, про що розказано вище. І тут же геологи знаходять золото, з'явився напис «Кінець фільму». А потім на екрані йде перевернута ногами плівка з дідом, який помирає, він підказує геологам, де слід шукати золото. Услід за цим шпигун одержує завдання від своїх закордонних хазяїв. І тут же він б'ється з провідником, темне болото навіки ковтає його. Після всього цього шпигун і мисливець ловлять вудками рибу і мирно розмовляють. Перед глядачем миготять прізвища акторів, що виконують ролі у фільмі. Одне слово, важко було збагнути щось у цій картині...

Узагалі з Колянном траплялося немало різних пригод. Була в нього звичка, надто на дитячих сеансах, замість плати за вхід брати з малюків двоє курячих яєць. Бувало, сеанс уже розпочнеться, а тут прибігає розчервоніле хлопчєня і, тицьнувши в руку взяте нишком прямо із кубла ще тепле, шойно знесене яйце, захекано благає:

– Коляне, упусти́ть мене сьогодні за одне яйце. У другий раз, коли ви приїдете до нас, принесу вам аж троє...

Колян не може приховати задоволення, статечно киває головою і, кладучи яйце в кирзову сумку, що висить у нього через плече, дає дозвіл на вхід до залу. Хлопчєня, захлинаючись від щастя, мов те вужєня, пролазить у вщерть набитий глядачами клуб. Колян добре знав, що наступного разу воно обов'язково принесе борг.

На сеанси для дорослих Колян упускав глядачів лише за квитками, але, продаючи їх, він на очах у глядачів, ніби той китайський фокусник, умів зробити з одного квитка два, а, якщо треба, то й більше. Спритність його рук викликала захоплення, а язик відволікав увагу глядачів від процедури, яку виконував кіномеханік. Колян розважав охочих потрапити до клубу смішними анекдотами, звичайно ж, дуже стислими. Наприклад, дівчатам, які наблизилися до нього, він каже:

– Мамо, куди ви? Нікуди, дочко! А навіщо ж ви тоді вмиваетесь?..

Дівчата сміються, а він тим часом обдурює їх. Для дядьків або парубків у нього й відповідні анекдоти.

Якось Сорока посварився з Варкою Чорною і вирішив обійтися без її послуг. А того дня після дитячого сеансу в них із Серафимовичем стояло двоє відер. Одне було вщерть наповнене курячими яйцями, а друге кишіло рибою, якої вони наловили протягом дня в озері. Для вечері кращого й не придумаєш. Але як приготувати її? Метикували, думали і, зрештою, під'єднали електроплитку, яка завжди була при них, до генератора, що працював від двигуна. Але ж сковороди не було! Бігти до сусідів ні той, ні другий не захотіли. Тоді Колян розтворив круглу плескату металеву коробку, у якій лежав кіножурнал, вийняв з неї плівку на стіл і поставив на електроплитку. Накришив у ту коробку сала, і почали вони смажити спочатку рибу, а потім яечню.

Саме в цей момент нагодився добрий знайомий, продавець сільського магазину Роман Щурик. Ідучи в кіно, він захопив із собою, окрім дружини й трьох дітей, літр перваку. Тепер уже можна було не просто вечеряти, а бенкетувати. Бенкет тривав і після сеансу. Друзяки гуляли так бучно й гучно, що на ранок нічого не могли пригадати. Кіножурнал уклали в коробку із залишками яєчні, шкварками та загуслим смальцем. І так відправили до обласного кінопрокату. За цей вчинок Сороку й Серафимовича викликали до району, знімати стружку. Тоді й побачив Сорока справжнє обличчя Серафимовича. Оковиту вони завжди пили разом, усі операції теж проводили спільно, а от відповідати за скоєне разом не зуміли. Серафимович, років на десять старший Коляна, мав неабиякий досвід і всю провину звалив на механіка. Хотіли тоді за систематичне пияцтво та негідну поведінку звільнити Сороку із посади, та виручив якийсь дуже впливовий родич, що обіймав високий пост у райкомі партії. Отож обмежилися доганою і тимчасовим пониженням у посаді: перевели на три місяці мотористом. Зрозуміло, на цей час кіномеханіком призначили Серафимовича. А той зі шкіри ліз, щоб виправдати високе довір'я начальства і назавжди залишитися на цій посаді. Місячний план він виконав за тиждень, усякі махі-

нації з квитками припинив, на роботу з'являвся чисто поголеним і тверезим. Тепер від нього завжди пахло не часником і самогонним перегаром, а міцним трійним одеколоном. І одягатися він став охайніше, постійно носив вельветове галіфе вишневого кольору, заправлене у шиті валянці, і вже з галошами, а не в чунях, як було раніше. А коли обілечував глядачів і пропускав до залу, обов'язково примовляв:

– Проходіте, будь ласка, картіна у нас сьогодні дуже замечательна. А на наступній раз привезу вам найлучшу картину «Кубанские козаки»... А еслі хотіте, то даже «Подвиг разведчика».

На районних нарадах культпрацівників Серафимовича хвалили, ставили за приклад і вже почали подумувати над тим, щоб залишити його на цій посаді. Пішов поголос про те, що його нагородять грамотою, але відділ культури спростував ту чутку, мотивуючи тим, що це розпустив сам Серафимович. Коляна саме кілька разів викликали до військкомату, він готувався до армії, тому не тужив, що втратив посаду кіномеханіка. Це радувало Серафимовича, і вони знову заприятелювали. Усе йшло гаразд, та несподівано приключилася неприємна пригода. Оскільки Сорока мав іти до війська, то й вирішили вони з Серафимовичем назбирати яєць на проводи Коляна. Отож знову повернулися до старого. А дітям цього тільки й треба, адже гроші батьки не завжди дають, а яйце можна потягнути, якщо не дома, то в сусідському хліві. Двоє дітлахів надумали роздобути яйця у хліві самотньої бабусі Уляни Латки, що жила неподалік від клубу. Стали шукати кубла, але знайти ніяк не могли: у хліві було темно. Пустили в хід сірники, солома спалахнула, хлів згорів дотла. Згоріли коза і десяток курей. Добре, вечір був тихий, то вогонь не перекинувся на солом'яний дах хати.

Став дільничний міліціонер розслідувати цю пожежу і докопався до істини. Діти призналися, як усе сталося. Щоправда, Серафимович і Сорока вперто захищалися:

– Неправда! Ето наклеп на нас! Віну не признаем і все! Такова наша відповідь...

Тоді дільничний вирішив упіймати хабарників іншим способом, виробив свій план. До дільниці міліціонера, крім Озер, уходило ще троє невеличких сіл. Він поїхав мотоциклом у одне з них, яке було майже поруч із райцентром і замикало маршрут «кінопересувки». Секретарем сільської ради там призначили молоду дівчину, випускницю середньої школи. Дільничний ублагав її допомогти йому. Коли привезли кіно, секретарка взяла вдома четверо курячих яєць і запросила із собою подругу, теж учорашню десятикласницю, а тепер доярку, ще й депутата сільської ради. Звісно, план спрацював. Упіймані на гарячому і приперті до стінки авторитетними свідками, Сорока й Серафимович у всьому зізналися, але слізно просили, щоб справу на них не заводили і не передавати слідчим органам. Це було зроблено. Колян через тиждень пішов до армії, а Серафимовича, правда, знову перевели на посаду моториста. На дізнанні в дільничного міліціонера він гірко плакав, згадував трьох своїх дітей, хвору жінку і стару матір. Дільничний пішов йому назустріч, але поставив умову добровільно сплачувати Уляні Нечипорівні Ляцці за спалений хлів.

Ось тоді і з'явився на обрії вже знайомий нам Шурко.

Шлях його був тернистим. Про це свідчили перші чутки, що долетіли до Озер із Грушок. Там дружки Серафимовича влаштували новому кіномеханікові більш ніж серйозний екзамен. Перед сеансом вони викрутили в залі електролампочку і на горішньому контакті її цоколя приклеїли невеличкий шматок тоненького картону. Поки він був мокрий, лампочка горіла, а як тільки висох від температури, лампочка одразу ж погасла. Але на подив хуліганів Шурко легко виявив причину неполадки і спокійно, без галасу ліквідував несправність. Поки він порався біля електролампочки, хтось відімкнув у ящику з гучномовцями провід, що тягнувся від підсилювача. Розпочав Шурко демонструвати фільм, а звуку немає. Це його дуже занепокоїло, адже щойно перевіряв, апаратура була справною. Тим часом у залі здійнявся свист, гам. Група невдоволених страшенно тупотіла ногами по підлозі, викрикувала: «Сапожник! Шурка на мило! Поверніть нам Серафимовича!»

Але й тут Шурко досить швидко повибивав з рук лиходіїв козири, знайшовши причину чергової несправності. Ті ж усе одно не здавалися. Тільки-но хотів хлопець показувати фільм, як двигун, що працював за вікном клубу, кілька разів стрельнув, зачмихала вихлопна труба, потім усе змовкло. Стало темно. Завідувач клубу заходилася світити гасові лампи, які висіли на стінах, а двигун не подавав жодного звуку. Тоді Шурко побіг до мотора і побачив біля нього Серафимовича, який, курячи цигарку, безпорадно тупцював навколо двигуна і щось бурмотів: «В чом же тут дело? В чом же тут дело?»

Шурко присвітив електричним ліхтариком і пильно придивлявся до кожної деталі мотора. Причина виявилася до смішного дріб'язковою: краник бензобака був перекритий, і пальне не надходило до карбюратора. Шурко хутко завів мотор і помчав до кінобудки. Тільки-но ввімкнув апарат, з'явилися перші кадри, а звук знову зник. «Що за чортівня? – подумав хлопець і помчав до залу. – Невже знову хтось відімкнув кабель у гучномовцях?» У залі знову здійснюється лемент, якісь молодики огидно верещали, свистіли, а деякі, мов коні, тупотіли ногами. Оглянув гучномовця – усе гаразд. Знову побіг до кіноапаратури. Але звуку, як і раніше, не було. Шурко знову з'явився в залі. Побачивши його, недоброзичливці заскандували: «Шурка на мило. Давайте знову нам Серафимовича! Серафимовича! Серафимовича!» Шурко зовні зберігав спокій, хоч дуже хвилювався. Він уперто шукав чергову несправність. Це було нелегке випробування для хлопця, що формувався в чесного, доброго та мужнього чоловіка, справжнього майстра своєї справи. І він екзамен цей витримав. З'ясувалося, що коли Шурко був біля мотора, а в залі тільки-но почали спалахувати гасові лампи, хтось устромив англійську шпильку в кабель, що з'єднував підсилювач з гучномовцями. Висмикнув Шурко ту шпильку, а очі йому застелили сльози, серце занило від образи та гіркоти. Запитував скоріше сам себе, ніж людей: «За віщо? Кому щось погане я зробив? Звідки така ненависть? Невже переслідують за те, що відмовився від запропонованої сіль-

ськими хлопцями чарки перед сеансом? А якби зробив це, було б ще гірше. Одразу послідував би донос до райцентру, мовляв, не встиг новий кіномеханік попрацювати, а вже причащається, та якраз перед роботою». Зрозумів, що Серафимович підмовив сільських розбишак влаштувати йому нестерпні умови. Чомусь ураз постав перед очима безпорадний моторист біля заглухлого двигуна, прикрита темрявою його східна посмішка, пронизливий очікувальний погляд, що промовляв: «Ану ж побачимо, який з тебе кіномеханік першої категорії! Перед усіма людьми сядеш у Калошу. Тоді начальство перестане тебе хвалити!» Серафимович, це його робота. Невже людина з таким досвідом не могла помітити елементарного – перекритого краника бензобаку. Затріщали в Шурка вушні перетинки від грубих викриків, що лунали в залі. Серафимович, мабуть, таки він. Але що, хапати його за барки, щоб знову затримати сеанс? Піднявся Шурко на сцену і став чекати, поки стихне в залі галас, а потім спокійно, по-дорослому сказав:

– Люди добрі! В оцих неполадках, які сьогодні посипалися одна за одною, моєї особистої вини нема. Усе це – робота ваших хуліганів. Якщо такі дії не припиняться, кіно до вашого села возити не буду, обминатиму Грушки. Гадаю, вам відомо, хто намагався сьогодні зірвати сеанс, зіпсувати вам відпочинок. Отож, будь ласка, подумайте і самі вирішуйте, як бути далі!

Урівноважена, логічна і, головне, стисла промова вплинула на присутніх, почувалися схвальні голоси. Це свідчило про його першу перемогу, про перевагу добра над злом.

А після сеансу Шурко влаштував у клубі танці для молоді. Цього Колян з Серафимовичем ніколи не робили. Та, власне, і не могли робити, бо не було в них ні патефона, ні платівок. Шурко ж наперед подумав про дозвілля хлопців і дівчат, прихопив із собою старенький патефон, набір платівок. А щоб звучання було належне, приладнав на мембрани адаптер. Ця новинка одразу ж спрацювала на Шурків авторитет у всіх селах, які входили до маршруту «кіно-пересувки».

Молоді тоді на селі було багато, було кому і пісні слухати, і танцювати. З особливим бажанням приймала молодь співачку Гелену Великанову, її пісня «Красная розочка» користувалася неабияким успіхом. Не поступався і Марк Бернес, який натхненно виконував пісню, присвячену французькому акторові Іву Монтану, – «Коли співа далекий друг». Але всі ці твори поступалися пісні про веселу, безтурботну дівчину з іменем Марі. У пісні співалося, що вона красива, мила, жвава, і то не страшно, що не лежить її душа до кухонної роботи:

Мари не может стряпать й стирать,
Зато умеет петь и танцевать.
Еще Мари умеет, говорят,
Из каждой тряпки сшить себе наряд.

Багато хто намагався мугикати, а то й наспівувати цю пісню. Та найкраще її виконувала донька директора Озерської школи Василя Самійловича Коваля – Марія. Серед усіх вона виділялася незвичайною красою, розумом, тактовністю, а до того ж товариськістю. Дівчинка ніколи не хизувалася вченістю і становищем своїх батьків, допомагала їм по господарству. І хоча вдома роботи було багато, але це не заважало дівчині знаходити час для репетицій, удосконалювати свою вокальну майстерність. Це привело Марію до чудового успіху: на районній олімпіаді художньої самодіяльності вона блискуче виконала пісню «Марі» і посіла перше місце. Відтоді Марія Коваль стала популярною не лише в Озерах, а й у всьому районі. Її й називати стали Марі.

Чимало озерських хлопців мріяли про дружбу з нею, та чомусь Марі виділила серед них кіномеханіка Шурка. Він викликав симпатію логікою мислення, тактовністю, людяністю. Особливо ж дружба їхня зміцніла після того, як на замовлення Марі Шурко привіз до Озер аргентинську музичну комедію «Вік кохання», де головну роль виконувала відома артистка Лоліта Торес, про яку в той час часто передавали по радіо. З відтінком ревнощів сільські дівчата розповідали, що нібито цілу ніч, аж до самого світанку, працював біля клубу движок, і весь цей час Шурко «крутив» кадри

з кінострічки «Вік кохання» для Марі, яка намагалася запам'ятати знамениту пісню про трагічну любов у виконанні Лоліти Торес. Хоч пісня звучала іспанською мовою, дівчина запам'ятала кожне слово і вивчила пісню. Те, що Марі співала іноземною мовою, було сенсацією в селі. Саме так чи, може, інакше розвивалися події, але закінчилися вони новим, ще гучнішим успіхом Марії Коваль. Вона завоювала перший приз на обласній олімпіаді художньої самодіяльності. Пісня з кінофільму «Вік кохання» пройшла під гучні оплески всього залу, Марію тричі викликали на біс. Про це писала не лише районна газета, а навіть обласна – «Деснянські новини».

Ще коли Шурко вперше з'явився в Озерах, Варка Чорна, щоб і надалі ходити в кіно безкоштовно, запросила хлопця зупинитися в неї на нічліг. Шурко поступився своїм місцем Серафимовичу, а сам, на подив селян, попросився квартирувати до Уляни Ничипорівни Латки, тієї бабусі, у якої недавно згорів хлів. Стара самотня жінка з радістю погодилася на це. Тепер кожного разу по приїзді до Озер і після того, як із нашою допомогою підвода була розвантажена, установа й обов'язково перевірена на справність апаратура, Шурко з Серафимовичем поспішали до Уляни Ничипорівни, снідали, а потім бралися за сокири і тесали колоди на будівництво нового сажа. Безумовно, що Серафимович до певної міри був винуватцем пожежі, але працював без охоти, проклинаючи махання сокирою. Він звик, що вони з Колянком ловили рибу, збирали гриби чи займалися чимось іншим, точніше, належали самі собі. І коли Шурко вперше сказав йому, що треба допомагати бабі Латці, бо вона самотня, а її чоловік і два сини загинули на фронті, Серафимовичеві довелося довго переборювати себе, щоб погодитися. Перед цим у них відбулася така розмова:

– Ти, як хочеш, а в мене совсем друге понятіє! Вообще я тобі не ребйонок, щоб дурно горба гнути! У мене троє ребят і жена. А Латчисі я каждый місяць виплачую за ту пожежу. Оце і всьо...

Шурко не став агітувати Серафимовича, а мовчки повернувся і спокійно пішов у напрямку двору Уляни Ничипорівни. Серафимович тупцював на місці, не знаючи, як йому тепер бути. Після про-

вокацій у Грушках, коли за його наказом сільські хулігани хотіли скомпрометувати Шурка, він ще більше зненавидів хлопця, але в тій ненависті були й нотки протилежної якості: мимоволі Серафимович став поважати новачка, який все-таки довів, що фахівець він відмінний. Та не тільки на цьому трималися нотки поваги. Серафимович зумів оцінити шляхетність Шурка, який, підозрюючи його в організації неполадок, не поскаржився начальству. А скажи він бодай кілька слів, Серафимович, який після пожежі тримався «на волосинці», полетів би з роботи дуже швидко. Куди б тоді пішов моторист? Тільки в колгосп. А цього Серафимович дуже боявся і не хотів. Отож пом'явшись, помисливши, Серафимович поплен-тався слідом на Латчине обійстя. Ідучи весь час невдоволено сопів, щось сердито бурчав собі під носа.

Хитрий Серафимович невдовзі збагнув, чому Шурко обрав місце нічлігу в баби Уляни, а йому поступився значно чепурнішою квартирою Варки Чорної. Адже поруч з бабиним подвір'ям межувало дворище директора школи Василя Самійловича Коваля, і Шуркові хотілося бути ближче до Марі, з якою він проводив усе більше часу.

І сам хлопець відчував те, що після кожної появи на обійсті Уляни Ничипорівни якась досі не відома і дужа сила підхоплювала його під руки і несла до воріт Ковалів. Ніби загіпнотизований, він нічого не міг поробити з собою. І коли вже на подвір'ї чувся оклик Василя Самійловича: «Здоров, Шурко! Що ти хотів?» – хлопець приходив до тями, розумів, де перебуває, і починав, почервонівши мов рак, вигадувати, що хотів проконсультуватися, як краще встановити стовпи для сажу чи якої крутизни треба робити крокви, аби вода без перешкод стікала з даху.

Поступово Шурко із Серафимовичем за допомогою Василя Самійловича, інших сусідів, колгоспних майстрів, споруджували саж. На присохи поставили оціп, попідганяли крокви. Випросили в бригадира коней і привезли з лісу чималенько ліщини, з якої наплели щитів, котрі закріпили між стовпами та на стелі. Бабуся Латка дуже раділа помічникам. Тож старалася все своє вміння вкласти

в приготування смачних харчів. Настав час, і на подвір'я запросили діда, що вмів робити солом'яні дахи. Кулі для цього вже приготували і за один день зуміли вкрити саж соломою. Іншого разу зібрали толоку, плетені із ліщини стіни та стелю гарненько пообмазували зсередини і знадвору товстим шаром глини, замішаної на солоті та кінських кізках. Отак на обійсті бабусі Уляни з'явився новий ошатний саж. А коли похолодало, почалися заморозки, упав перший білий і ніжний, мов лебединий пух, сніг, у сажі замекала коза, залунав веселий спів півня.

Одного погожого дня, коли Шурко та Серафимович привезли новий фільм і завітали до бабусі Уляни, щоб напиляти та нарубати їй дров, вона, схвильована такою увагою, заборонила це робити, бо якраз було велике релігійне свято і працювати гріх, запросила обох до господи. Почастувала смачним борщем і картоплею, стушеною в печі. А ще запропонувала випити вишневої наливки. Шурко, який зарікся перед роботою навіть нюхати спиртне, від пропозиції відмовився, а Серафимович з Ничипорівною випили по чарочці. Наливка вдарила в голову бабусі, і вона, розчервонівшись, повеселівши, призналася, що не доводилося їй ніколи бувати в кіно, вона навіть не уявляє, як ті кінокартини зроблені, як це люди по сцені ходять, розмовляють, співають, їздять на конях, автомобілях, літають на аеропланах.

Шурко любив розмови на цю тему, тож охоче став пояснювати старій, як створюються фільми, як вони демонструються. Баба Уляна не вміла ні писати, ні читати і, одержуючи пенсію за чоловіка та синів, ставила тільки хрестик. Слухаючи Шуркові розповіді про кінодиво, бабуся розгублено кліпала очима і безпорадно поглядала на квартиранта та його помічника. Вигляд її був такий зацікавлений, що Шурко вирішив запросити бабусю на сеанс. Вона спершу віднікувалася, а потім погодилася. Дістала зі скрині святковий одяг, у який тільки на Різдво та Великдень одягалася, убралася і рушила до клубу.

Це був сеанс для дітей. Та, незважаючи на це, разом з ними прийшло чимало дорослих. Глядачів було так багато, що повітря в залі

зігрілося, запотіли проекційні вікна. Шурко швидко зорієнтувався і повиймав шибки, щоб зображення було хорошим. Демонструвався фільм «Доля Марини». Кінострічка кольорова, цікава, про село, і люди охоче дивилися її. Натреноване Шуркове вухо раптом уловило в залі якесь пожвавлення, а разом з музикою та діалогами героїв проривався гучний сміх, а іноді чулися вигуки. Глянув він у проекційне вікно – на екрані нічого смішного не видно. У залі ж усе продовжувалося в тому ж дусі. Шурко придивився пильніше і помітив, що на сцені хтось ходить і водить руками по екрану. Кіномеханік подумав, що то якийсь п'яний шукає виходу із залу, і подумки вилаяв Серафимовича, що той, як буває з ним часто, залишив свій пост біля дверей і, мабуть, майнув до Варки Чорної. Шурко швидко побіг до залу, щоб розібратися, що там відбувається, і, коли увійшов туди та призвичаївся до темряви, побачив, як по сцені чалапає бабуся Уляна щось примовляючи. Деякі глядачі голосно сміялися, а хтось один обурливо та грубо викрикнув: «Бабо, ви що, свічка чи скляр? Заступили кіно! Робити вам нічого, що там ходите? Не заважайте! Геть зі сцени!..»

Підбігши до старенької, Шурко почув, як вона розчаровано говорила.

– Я думала в кіні, як у п'єсах, живі люди ходять по сцені, а воно просто фотокарточки, що бігають...

Упізнавши Шурка, баба Уляна запитала:

– Уже чисто забула, як воно робиться...

– Розкажу, бабусю, пізніше...

Шурко взяв жінку за руку і під загальний регіт повів її зі сцени прямо в кіноапаратну. Люди в залі чекали, і Шурко продовжував демонстрацію фільму. А потім сказав старенькій:

– Ось дивіться, Ничипорівно, як кіноплівка рухається, як просвічується на екран через збільшувальне скло...

Баба Уляна, нарешті, зрозуміла секрет роботи кіноапарата й задоволено вигукнула:

– Про таке чудо дізналася, що відтепер і помирати не страшно. Але жити хочеться ще більше, бо від цього дня буду постійно ходити в кіно.

Вона перехрестилася і посунула в зал дивлятися картину.

Отаким був наш Шурко. Навіть зовсім безграмотній бабусі зумів пояснити суть кіновідтворення. Узагалі, мав хлопець добру і мудру душу, дивився на світ через ліричні окуляри. Їде, бувало, підводою лісом, удивляється в яскраві та неповторні фарби осені, якими розмальовані дерева, і відчуває насолоду від спілкування з природою, серце його сповнюється ніжними мелодіями. Навіть тоді, коли зима запізнюється, і в жалобі стоять зовсім голі дерева, і сонячне проміння не може пробити чорне, мов дьоготь, небо, яке розлилося над головою, Шурко бачив красу, недоступну іншим. Тої миті йому здалося, що не вітер видзвонює казкові мелодії у дротах між стовпами вздовж розгужлого шляху, а старий невидимий кобзар перебирає струни чарівної кобзи. І ніби на його замовлення під ту божественну музику на чорне, мов зі смоли груддя, у віртуозному танку починали плавно спускатися з небес перші пухнасті сніжинки. Умів він також бачити, як туге проміння ранкового весняного сонця вливає силу в снігові рівчаки, які починають братися водою, що весело жебонить. Радів хлопець, коли кінські копита все веселіше й веселіше долали вкриті талим снігом сільські дороги. Ще краще ставало на серці, коли на узбіччі десь з'являлися ніжні волохаті котики. А як він любив удивлятися в голубе весняне небо, коли по ньому пропливали перші вервечки птахів, що поверталися з вирію в рідні краї. Тільки-но ніжна, соковита зелень покриє дерева та землю, Шуркова душа сповнюється справжнім щастям. Бувало, коні повільно тягнуть воза. Серафимович, як завжди, солодко хропе на пахучому сіні, а Шурко вдивляється у смарагдове море хлібів і помічає, як перше сонячне проміння жадібно спиває з колосків срібну росяницю. Зіскочить він із воза, вирве гілочку полину, що терпким трунком приємно лоскоче ніздрі, і вже чує пахощі літа, і враз усі клітини його ества напиваються святою жагою життя та любові.

Директорові Озерської школи Шурко подобався передовсім тим, що був розумним, не по роках розважливим, працелюбним і скромним. Не один день із сокирою в руках Василь Самійлович

допомагав кіномеханікові та мотористу будувати саж. А коли діло дійшло до необхідності в'язати із дощок двері до саж, Коваль залюбки зробив це. Бувало, літній набіжний дощик заганяв їх до хати. Тоді, забравши із собою інструмент, Серафимович поспішав до Уляни Ничипорівни, а директор запрошував до себе Шурка пограти в шахи. Ковалі часто запрошували хлопця пообідати. Шурко переживав справжню радість, коли страви подавала не директорові дружина Варвара Михайлівна, а Марі. Тоді й борщ здавався смачнішим, і картопля добрішою. Правда, у таких випадках Шурко дуже губився, нерідко ложка випадала в нього з рук, іноді він навіть похлинався або переплутував порядок уживання страв, обливав підливою скатертину. Але Ковалі завжди триматися просто і не звертати уваги на промахи гостя. Поступово хлопець при звичаївся до цієї гостинної сім'ї, перестав червоніти та губитися, коли навіть траплялося, що його правиця випадково доторкалася у хлібниці до простягнутої за куснем хліба рукою Марі. Бувало, смакує обід, а в голові якісь химерні мрії. А що, якби Марі стала його дружиною! Ех! Коли б то таке збулося. Тоді б навіть немазана картопля, зварена та подана нею на стіл, здавалася б йому небаченим делікатесом. А як би він її любив та жалів, а беріг би як! Від цих думок серце трепетно билосся, що хоч рукою його хапай, аби не випурхнуло із грудей.

Одного разу він допомагав Василеві Самійловичу ремонтувати мотоцикла. І хоч минуло вже чотири роки, відколи директор став власником «Їжа» і досить досконало знав машину, та все ж багато в чому Шурко розумівся краще. Це так уразило Ковалю, що той почав уголос шкодувати за незавершеністю Шуркової освіти. Звичайно, так склалися сімейні обставини.

– Але ж, мабуть, можна щось придумати, – міркував Василь Самійлович. – Чому б не вступити тобі, Олександрє, до восьмого класу вечірньої школи, тут, у наших Озерах?

Шурка ця пропозиція схвилювала й порадувала. Він одразу ж її прийняв, і відтепер увесь вільний час просиджував у сільських і шкільних бібліотеках. Коли ж приїздив до Озер, Марі завжди при-

носила йому потрібну літературу, допомагала чим могла. Учився він добре, швидкими темпами надолужував прогаяне і за один навчальний рік упорався з програмою восьмого та дев'ятого класів. Квапився, бо прагнув до армії отримати атестат зрілості. Усі вчителі гаряче полюбили хлопця, у всьому йшли йому назустріч, пишалися його успіхами.

Непомітно летів час. Настала остання шкільна весна. І тоді, коли п'янкий бузковий цвіт паморочив молоді голови, а серця стукотіли від солодкого солов'їного співу, почалися випускні екзамени на атестат зрілості. Яюсь під вечір до школи прийшли ті, хто ростив і збирав хліб, доїв корів, сидів за кермом трактора чи автомобіля. Серед цього робочого люду був і Шурко, а ще чимало його ровесників, які з різних причин не змогли ходити до денної школи. Того ж року разом з нами Шурко теж отримав атестат про закінчення Озерської середньої школи. Він уже знав, коли його мають призвати до армії та готувався до цієї важливої події, яка неминуча майже для кожного юнака. Весь час він думав, який дарунок піднести сільським кіноглядачам, щоб вони надовго запам'ятали його. Саме в ці дні із обласного кінопрокату надійшов до району новий художній фільм «Максим Перепелиця». У цій картині головну роль виконував уже відомий нам з кінофільму «Доля Марини» артист Леонід Биков. Після перегляду фільму у відділі культури Шурко попросив керівництво дати кінокомедію для демонстрації в селах їхній «кінопересувці». Йому пішли назустріч. Поява цієї кінострічки і підказала Шуркові, який саме сюрприз підготувати кіноглядачам. Оскільки річний план, доведений на «кінопересувку», вони давно виконали, Шурко вирішив демонструвати «Максима Перепелицю» безкоштовно. Для цього потрібно було єдине – згода Серафимовича. Вибравши підходящий момент, коли моторист був у гарному настрої. Шурко відкрив йому свій намір. Серафимович прореагував різко негативно:

– Не! Не, Шурко! Ти як хочеш, а я лічно не согласен! Така блестяща кінокомедія і бесплатно? А знаєш, сколько ми преміаль-

них потеряєм? Отож! А у мене сем'я, троє дітей, а Серафімчик у цьому році в восьмой клас пойдьот. Його одеть і обуть соотвественно надо...

Хоча Серафимовичу було трохи за тридцять, але старший син його був уже чималеньким. Шурко чув, що хлопчик вважався парубоцьким гріхом Серафимовича. Він з'явився на світ, коли його мамі-школярці виповнилося всього п'ятнадцять, а батько, теж школяр, був на рік старший. А через кілька днів розпочалася війна. Отож, коли батькові школяра, старому Серафимові, надійшла повістка про мобілізацію на фронт, він для очищення душі та пом'якшення синового гріха загорнув у рушник круглу паляницю, а в кишеню святкового піджака поклав пляшку горілки і пішов до батьків юної грішниці. Породілля ще не була повнолітньою, то ніхто й не заїкався про оформлення в сільраді їхнього шлюбу. Та Серафим не хотів, щоб дівка з дитиною жила у своїх батьків і страждала від пересудів та сорому. Тому він привів її з онуком до себе додому і суворо наказав рідним берегти молоду матір, як зіницю ока. А коли Тетяна (так її звали) досягне шлюбного віку, син мусить оформити законний шлюб. Серафим поцілував на прощання всіх, а онука ще й перехрестив, і пішов на війну.

Далеко не всі батьки вчинили б так великодушно, як Серафим. Тому Тетяна на знак великої вдячності наполягала на тому, щоб хлопчика назвати на честь діда Серафимом, хоч їй найбільше подобалося ім'я Сергій. І правильно вона зробила, бо старий Серафим згорів, спопелів у полум'ї фронткових заграв...

Отож, маючи на утриманні стареньку матір, дружину і трьох дітей, Семен Серафимович завжди до останнього боровся за кожен копійку, бо вона для нього зайвою ніколи не була. Рішучий тон моториста свідчив про те, що Шуркові пропозиції він не прийме. І тоді кіномеханік знайшов інший шлях до серця Серафимовича:

– А знаєш, я вже говорив у районі про те, щоб ти посів моє місце, коли я в армію піду...

Від несподіванки моторист розгублено закліпав очима, по щоці скотилася непрохана сльоза. Він чомусь перейшов на Ви:

– Так би й сказали зразу! Я ж усеґда, есля надо, Вас поддержи!
Моториста собі хорошого подберу і будемо так работать, щоб не
потерять наше первое место, поки й Ви з армії прийдете!..

Трохи подумавши, Шурко сказав:

– А навіщо, Серафимовичу, шукати моториста? Хіба ваш Сера-
фимчик на цю посаду не підходить?

І, побачивши, як у напарника від подиву опустилася нижня ще-
лепа, не втримався від усмішки:

– Попросимо Василя Самійловича, щоб прийняв вашого сина
до восьмого класу Озерської вечірньої школи. Хай працює і вчить-
ся. Вам легше буде утримувати велику сім'ю, а до того ж і освіту
син матиме...

– А начатство на це погодиться? – засумнівався Серафимович.
– Адже синові ще тільки п'ятнадцятий рік пішов...

Шурко цього не врахував і на якусь мить розгубився. Але, за-
спокоївшись, заговорив:

– Нічого, ми так попросимо начальство, щоб воно погодилося.
Хай спочатку візьмуть його учнем кіномеханіка, адже він буде щод-
ня з вами. А кращого вчителя йому не знайти. Сподіваюся, що мої
аргументи вплинуть на начальство...

Серафимович був, як кажуть, покладений на лопатки. Після
цієї розмови він називав Шурка тільки на Ви. Одного разу кіноме-
ханік з цього приводу навіть висловив своє невдоволення, але по-
вернутися до старого в Серафимовича вже не було сил – Шкурків
авторитет і повага до нього, що так несподівано спалахнули в серці
моториста, придавили його остаточно та безповоротно.

Кінокомедія «Максим Перепелиця» з великим успіхом ішла
в селах району. Це була остання кінострічка, яку Шурко демон-
стрував перед армією. На афішах він повідомляв, що цього дня
відбудеться три сеанси. І на кожному зал був повністю забитий.
Оскільки вхід був вільний, дехто дивився фільм двічі, а то й тричі.
Особливо раділи діти.

Усі в Озерах знали, що Шурко йде в армію, тому багато глядачів
ішли в клуб не з порожніми руками. І хоч їх ніхто до цього не закли-

кав, ніхто не агітував, але люди несли хто пляшку самогонки, хто кільце домашньої ковбаси чи грудочку масла, шмат сала чи в'язочку часнику, а одна бабуся принесла на пиріжки ворочок маку. Усе це добро Серафимович дбайливо складав до величезного, мов скриня, дерев'яного чемодана, і щоразу перед тим, як прийняти гостинця, прикладав пальця до вуст, мовляв Шуркові про це нічичирк. Згодом усі ці гостинці Серафимович до останньої мачини відвіз матері кіномеханіка і попросив її, щоб вона теж нічого не казала синові.

Після останнього сеансу в Озерах глядачі підходили до Шурка, гаряче прощалися з ним. Майже до самого ранку біля клубу працював двигун, у клубі грала радіола, а за вікнами танцювали закохані пари, серед яких у прощальному вальсі кружляли Марі та Шурко. Коли радіола вщухла, ми попросили Марі дати для нас і для Шурка прощальний концерт. Шурко йшов до армії, а Марі їхала до Києва – навчатися. Вона вже знала, що її прийняли до інституту культури. Мені теж пощастило, незважаючи на великий конкурс, я був зарахований до педагогічного інституту. Улітку того ж року моїх батьків, які працювали в Озерській дільничній лікарні, перевели до сусіднього села, де нещодавно відкрили нову лікарню. А згодом, коли реорганізовували райони, Озера і нове наше село виявилися в різних районах. А ще через деякий час батьки переїхали до моєї молодшої сестри в Харків і підтримували зв'язки з мешканцями Озер лише через листування. Зрозуміло, писали все рідше й рідше. Коли ж тато й мама померли, Озера непомітно випали з кола наших інтересів.

І от якось напередодні Нового року, через багато літ я несподівано одержав святкове привітання і листа від моєї колишньої однокласниці з Озер Галі Гори. Вона писала, що після закінчення економічного інституту повернулася до рідного села і працювала в колгоспі спочатку економістом, а потім головним бухгалтером. Між іншим, цю посаду запропонував їй Анатолій Іваненко, новий голова Озерського колгоспу, мій однокласник, з яким я сидів за однією партою і допомагав Шуркові демонструвати кіно. Прізвище Галі вже не Гора, а Сакун. Її чоловік теж навчався в нашому класі, був найкращим

спортсменом школи. Він закінчив педінститут і викладає фізкультуру в Озерах. Далі Галя писала, що через кожних десять років наш клас збирається на зустріч. Коли ж був тридцятирічний ювілей, приїхали всі, крім мене. Шукали, але адреси знайти не змогли, тому й не запросили. Цього разу пощастило. Адресу знайшов старший син Галі, що працює в Міністерстві внутрішніх справ. У кінці травня, просила вона, приїзди на сорокарічний ювілей закінчення школи.

І ось погожої сонячної днини автобус, у якому я сидів біля вікна, по асфальтованій дорозі під'їздив до Озер. Обіч росли білокорі берези. Невже це ті могутні дерева, які ми тоненькими лозинками втикали в землю, коли ще ходили до п'ятого класу? А як тільки вїхали в село, моє серце забилося від хвилювання. Я не міг упізнати Озер. Навколо нові красиві будинки, скрізь в'ються асфальтовані дороги. Вийшовши в центрі села, побачив новий двоповерховий будинок культури, про який мріяло не одне покоління односельців. Трохи далі білосніжною лебідкою з голубими вікнами сяяла нова двоповерхова школа. Саме до неї я й попрямував, бо домовився з Галею зустрітися там. На місці, де була стара школа, ріс буйний шкільний сад. Щедро зазеленіли дерева, ніби нев'януча пам'ять про Василя Самійловича Ковалю, за пропозицією якого учні кожного випускного класу щороку садили фруктові дерева. Ось і наша груша, яку колись посадив я з друзями. Величезне, незвичайної краси дерево височіло переді мною. І на якусь мить мені здалося, що то не вітер колише гілля, а саме дерево, зрадівши зустрічі після багатьох літ розлуки, простягає назустріч мені розкішні гілки, що так нагадують руки. І я збагнув, що минуле, хоч і стирається під барабанами років, вивітрюється з пам'яті, все ж назавжди залишається в душі. А варто лишень знову, хоч на хвилю, повернутися до нього, воно з новою силою спалахує в серці, сповнює все твоє єство. Одразу по війні ми приїхали в це село, тут я пішов до першого класу, тут промайнуло моє дитинство, закучерявилася моя юність, тут народилася в моєму серці перша любов, про яку, крім мене, ніхто й досі не знає. Усе тут миле, незабутнє, навіть жаби в канавці, повз яку я йшов, кумкали якось особливо, по-рідному й урочисто, ніби вітали мій приїзд.

Коли я ступив на подвір'я нової школи, потрапив в обійми людей, що купками юрмилися біля східців. Усі вони знали, що я – Ігор Штанченко, а от мені доводилося вгадувати кожного з них. Правда, перед тим, як їхати, я вдома довго гортав свій фотоальбом, розглядав випускні фотокартки, пригадував обличчя однокласників, намагався уявити, які вони стали тепер. А зараз стою перед ними і розгублено вдивляюся в незнайомі мені обличчя. На багатьох із них роки лишили глибокі борозни, голови багатьох щедро вкриті памороззю. Як же через стільки років упізнати вас? Минулі літа зістарили обличчя, позгорблювали постаті, а от усмішки залишилися без змін. Упізнаю своїх колишніх однокласників по усмішках. Де ж Марі, моя перша таємна любов? Я, мінаючи чоловічі обличчя, пильно приглядаюся до жінок. Не видно її, не видно. Та ось мої очі зупинилися на красивій інтелігентній жінці, у якої все було незвичайним: обличчя, зачіска, стан, ноги, одяг. Роки не дуже зістарили її. Усмішка в неї рідна та знайома. У мене знову, як у дитинстві, шалено забилося серце. Воно знову почало вбирати цю тонку і трепетну красу. Прямо переді мною її прекрасні і незабутні очі, від її синього погляду солодкий біль електричним розрядом пробіг по моєму тілу. Мов зачарований, дивлюся на неї й у рідних та мудрих очах, ніби у відповідь, бачу щасливі радісні вогники, а потім подив, а далі співчуття, жаль і, нарешті, рішучий протест, її очі ніби сказали, що вона знала про мою любов, але нікому про це не скаже, ніхто не дізнається про моє почуття. Погляд її очей протверезив мене, розмагнітив, вивів з того оціпеніння, у яке я потрапив. І раптом я збагнув, що так довго зосереджено дивитися в очі чужої дружини дуже непристойно, ото ж з вдячністю поцілував її згрубілу, але красиву, з ледь помітними синіми прожилками руку.

Потім перевів свій погляд на високу огрядну жінку, що стояла поруч з Марі. Хто це? Вона усміхнулася, і я одразу впізнав: та це ж Галя Гора! А колись через її маленький зріст однокласники лагідно називали її Мишкою. Я щиро подякував їй за сердечність, за теплі запросини. Хіба б я прибув сюди, якби не Галя. Ще одна усмішка допомогла мені пізнати Толю Іваненка, мабуть, найближчого друга мого дитинства, тепер в озерському колгоспі справжній господар.

– А як склалася доля Шурка? – запитую в Іваненка.

– А он він іде до нас, – кивнув головою Анатолій, глянувши повз мене кудись вдалину.

Не встиг я озирнутися, як потрапив у міцні обійми високого, сивого, як лунь, вродливого чоловіка з мужнім обличчям. Він чомусь нагадував мені кіноактора із уславлених пригодницьких фільмів. Так, це був наш і ніби не наш Шурко. Ота інтелігентність, що була в нього з природи, розвинулася, піднеслася, розкрилилася, надала йому якогось незвичайного ореолу, та коли він заговорив зі мною, сумнівів у тому, що це був наш рідний, любий Шурко, вже не залишилося. Але звідки він тут, чому він знову серед нас? Виявилось, що військову службу він проходив за кордоном, був учасником подій 1956 року в Угорщині. Тієї пекельної осені ледве не загинув у Будапешті. Тяжко пораненого в ногу й руку його терміново відправили літаком до шпиталю. Після операції довго лікувався, життя йому врятували, але ліва рука стала трохи коротшою від правої. Тільки через рік він повернувся додому. І коли йшов до паспортного столу оформляти необхідні документи, випадково зустрів на дорозі Василя Самійловича Ковалю, який повертався з районної наради директорів шкіл. Гаряче потиснули один одному руки, розговорилися. Василь Самійлович поцікавився планами Шурка. Той сказав, що радий би вчитися далі, але умови родини не поліпшилися. Школярі підростають, а маминої зарплати на них не вистачає. Отож доведеться десь влаштуватися на роботу. Василь Самійлович похвалився Шуркові, що за активну допомогу школи колгоспові їх нагородили вузькоплівковою кіноапаратурою «Україна», оскільки село їхнє ще не електрифіковане, то до комплекту кіноапаратури додали і двигун з електростанцією. Василь Самійлович їздив до Міністерства освіти і добився вакансії кіномеханіка-моториста.

– Може, підеш до мене на роботу? – помітивши, що Шурко завагався, Василь Самійлович додав: – Плюс до цього дам годин вчителя праці. Я тебе розумію...

Шурко відразу ж прийняв цю пропозицію, і в Озерській школі з'явився новий учитель. Тепер його стали називати Олександром

Петровичем, а згодом дізналися, що прізвище його Орлюк. Невдовзі Олександр Петрович став студентом-заочником фізико-математичного факультету педагогічного інституту, що містився неподалік у старовинному місті над Остром.

Посада вчителя по-новому розкрила здібності Шурка. Він блискуче знав свій предмет, мав прекрасні навички та вміння працювати з верстатами, стамесками, свердлами. Але мав Орлюк ще незрівнянні організаторські здібності. Започатковуючи цікаві справи, він притягував до себе дітей, викликав схвальні відгуки вчителів. Через рік-два Орлюк став душею учнівського та педагогічного колективу. Уже в перший рік роботи Олександр Петрович створив самодіяльний кінотеатр. Про цей осередок учнівського самоврядування заговорили як про зразковий не лише в області, а й по всій Україні. Дали йому назву «Дзвіночок». Минуло небагато часу, і «Дзвіночок» нагородили кінокамерою «16С-1». Олександр Петрович не сховав того подарунку до сейфу, а, опанувавши апарат, разом з дітьми заходився створювати перший аматорський фільм про Озера, який назвали «Батьківська земля». І коли в селі з'явилось оголошення, що відбудеться перегляд кінострічки, створеної гуртком юних кіноаматорів, клуб тріщав від глядачів: кожному хотілося побачити рідне село, ближніх і знайомих, а, може, і самих себе.

На цьому перегляді й почулися обурливі вигуки колгоспників про те, що пора б, нарешті, збудувати в селі новий Будинок культури. Це почули керівники села.

Згодом гурток кіноаматорів переріс у шкільну самодіяльну кіностудію з назвою «Сурмач». Її учасники розпочали ведення літопису рідної землі шляхом створення невеличких за обсягом кінооповідей про односельців.

Якось в області працювала комісія Міністерства освіти. Побувала вона і в Озерах. Старе приміщення школи, споруджене ще земством, викликало в членів комісії неприємні емоції. А от навчально-виховну роботу педколективу фахівці оцінили дуже високо. Отож, коли в міністерстві доповідали про наслідки перевірки,

то переконали керівництво порушити питання про будівництво в Озерах нової школи. Будівельні роботи розпочалися тоді, коли Олександр Петрович працював заступником директора з навчальної роботи. Він організував батьків і старшокласників, які допомагали будівельникам у спорудженні нової школи. Звичайно ж, озерянци були зацікавлені у швидких темпах робіт, тому ніхто з них від роботи не відмовився. На той час Коваль часто хворів і невдовзі раптово помер. Тоді райвно за згодою вчительського колективу призначило директором школи Орлюка.

Драматично склалася доля Марі. По закінченні інституту культури її направили до обласної філармонії, де вона швидко вписалася в колектив, завоювала авторитет. Але особисте життя її не склалося. Чоловік виявився надмірно ревним, і в сім'ї часто виникали сварки. Нерідко вони переходили в бійку.

Якось чоловік так побив дружину, що її поклали до лікарні. Міліція хотіла було порушити кримінальну справу, та горда Марі відмовилася від цього. Лише попрохала, щоб швидше оформили розлучення. І коли відповідні документи були в неї на руках, вона з п'ятирічним сином Сашком повернулася до батьків у Озера. Планувала перезимувати в селі, залікувати рани. По весні думалося шукати нову роботу. Та сталося так, що залишилася в Озерах назавжди. Напередодні свята 8 Березня завідувачка клубу попросила Марі взяти участь у святковому концерті. І коли Марі, одягнена в барвистий український національний костюм, виконала кілька народних пісень, земляки палко аплодували і довго не відпускали її зі сцени. Пісню «Ой, у вишневому саду» Марі виконувала на біс тричі. Багато жінок у залі ридали, і вона раптом відчула, що тут потрібне її мистецтво, що вона мусить співати для них, оцих трудівників, які дні і ночі працюють для людей. Вона почувалася справді щасливою. Нині минуло майже тридцять літ від того дня, коли Марі стала художнім керівником Будинку культури. Усі ці роки вона керує фольклорно-етнографічним ансамблем, що відомий у всій Україні.

Кажуть, що перше кохання найчистіше, найпрекрасніше. І воно з новою силою спалахнуло між Марією Коваль та Олександром

Орлюком. Незабаром вони побралися, щоб уже ніколи більше не розлучатися. Олександр Петрович усиновив її сина Сашка, а згодом у них народилася спільна дитина – менший син Петрик. Сашко успадкував професію мами, закінчив музичний факультет педінституту і працює в Озерській школі викладачем музики та співів. Окрім того, він ще керує шкільним кінотеатром «Дзвіночок» і кіностудією «Сурмач».

Розмовляючи із друзями, я мимоволі відчував на собі чийсь пильний погляд. І, озирнувшись, побачив, що поблизу стоїть якийсь дідуган, тримаючи на налігачі корову, яка спритно та швидко щипала спориш, активно відганяючи хвостом мух і комарів. А старий не відривав погляду від мене, щось було в ньому дуже знайоме. Хто ж він? Я не міг згадати і звернувся за допомогою до Толі Іваненка. Той, хитро посміхнувшись, скоромовкою заторохтів: «Тихше! Тихше! Тихше! – кажу вам. – Смотріть мені радіатора не відламайте. Куди ти за патрубок схопився! Соти, соти, кажу, не пошкодьте! А то ще оставим Озера без «Чапаєва»!..»

І враз я радісно вигукнув:

– Серафимович?!

– Він і є, Семен Серафимович Жменя, – підтвердив Анатолій.

– То підійдімо до нього на хвильку, – запропонував я.

– Тільки не баріться, хлопці! – вигукнула вслід Галя Гора.

Поки ми підходили до Семена Серафимовича, Анатолій устиг коротко розповісти мені про життя-буття колишнього моториста. Років двадцять тому у Жмені померла дружина. Семен Серафимович залишив свою хату найменшому, вже одруженому синові, а сам перебрався в Озера та й пристав у прийоми до Варки Чорної. Незважаючи на похилий вік, він і досі працює кіномеханіком у Будинку культури, а Варка на громадських засадах у нього і касир, і контролер. У залі в неї повний порядок, не гірше, ніж у столичному кінотеатрі. Не дай Господь, щоб хтось закурив чи соняшник лузав, не кажучи вже про те, щоб під час сеансу затіяти випити. Кожного порушника Варка за мить поставить на місце. Та ще й доповідну в міліцію може настрочити, тому хулігани бояться її як вогню.

Коли ми підійшли до Семена Серафимовича, він радісно вигукнув:

– Здоров, Ігорьок! А я тебе одразу по окулярах і по чуприні вгадав...

Правда, окуляри я носив із самого дитинства, хоч і не такі модні, як тепер, а колись чорна і пишна моя зачіска тепер щедро вкрита інеєм. Тож я подумав, що Семен Серафимович заздалегідь знав про мій приїзд, бо навряд чи так швидко впізнав би мене.

– Так де ти зараз, Ігорьок, обретаєш? – поцікавився Жменя, коли ми поручкалися.

– В Одесі...

– В Одесі, кажеш! Гм... Значить, у морі досхочу купаєшся, – аж зрадів Серафимович. А потім вже розчаровано додав: – А я брат, сімдесят років з гаком прожив, а от море тільки в кіно бачив. Хоч би раз у ньому скупатися, то й помирати тоді можна.

Щось жалісливе прокинулося в моїй душі, і я щиро запропонував йому приїхати до мене в гості. Жменя враз повеселішав, почувхав потилицю й розважливо промовив:

– Гм... просиш приїхати. І Одесу, і море побачити, і накупатися досхочу. Воно то, конешно, можна і приїхати, але ж Варя мене самого не пустить...

– То приїздіть удвох!..

Серафимович ураз різким рухом насунув на очі козирка й радісно випалив:

– Ти диви! Даже з Варєю запрошує. Слухай, а почом там у вас в Одесі соняшникове насіння?

– Не скажу вам, Семене Серафимовичу, бо не знаю...

– Значиться, не знаєш! Плохо, що ти не в курсе дела. А ти узнай і напиши нам, а ми з Варєю, як тільки з городами впорасємось, так в началє сентября і прикотимо. Наверно, ще буде тепло. І в морі покупаємось.

– Якраз на оксамитовий сезон, Серафимовичу, і встигнете...

– Пиши, пиши, Ігорьок, – не вгавав Жменя. – Ми точно приїдемо, а соняшнику прихопимо мішків два, щоб витрати за поїздку

вернути. От тільки, – Серафимович почухав потилицю і на мить задумався, – треба подумати, на кого корову залишити та хто кабанчика і курей годувати буде. – А потім враз весело вигукнув: – Думаю, що сусідка наша Лукія догляне господарство наше, поки ми повернемося.

Почувши, що Серафимович збирається везти з собою два лантухи соняшникового насіння, я порадив обов'язково попередити мене телеграмою про приїзд, щоб зустріти їх машиною. У відповідь Семен Серафимович ще більш радо промовив:

– Дак у тебе даже автомобіль є. Молодець, Ігорьок! От молодець!

Я пояснив, що машина державна і перебуває в розпорядженні моєї дружини. Жменя дещо співчутливо знову звернувся до мене:

– Воно, конешно, плохо, що машина не своя, а казённа. Та раз вона у вашем розпорядженні, то считай вона ваша лічна, як собственна. А де ж твоя жена служить? Видно, начальник великий, раз машину має?..

– Та й, Семене Серафимовичу, начальник вона не дуже великий, працює головним лікарем санепідемстанції одного з районів Одеси...

Але Серафимович вперто продовжував:

– Як то невеликий, як головний врач. Значиться, і людей лічить, і уваженіє має, врачі в нас у почоті...

– Та не людей, а вона, – не встиг я пояснити функції санслужби, як Жменя перебив мене й авторитетно заявив:

– Значиться, із животними дело імее! Мені всегда ця служба наравилась. Тож лічи його, як сам захочеш. А як здохне, нікому не розкаже, що ти його неправильно лічив...

Я намагався, було, втовкмачити дідові, що санітарно-епідемічна служба це зовсім не те, що він помиляється, але тут Галя Гора покликкала нас до гурту.

Я став прощатися із Семеном Серафимовичем і тільки-но зробив крок убік своїх однокласників, як Серафимович наздогнав мене і став продовжувати розпити:

– Звині, Ігорьок, я ж не спросив, де ти работаєш?

Попросивши вибачення в Толі, я вирішив таки задовольнити цікавість старого і розповів йому, що після закінчення педагогічного інституту я спочатку читав фізику в школі, а потім перейшов до Одеського технічного училища, де працюю понад двадцять років.

Вислухавши мене, Жменя вголос міркував:

– Конешно, преподавательська робота тоже уважаемая, да еще в ПТУ. Помніш, ещо тогда, коли ти кіно помогав нам крутить, я догадувався, що ти большим человеком будеш. – Обличчя його враз засяяло радісною усмішкою, і він з великою гордістю додав: – А мій старшенький Серафимчик – тоже большой человек. Окончив кинотехникум і тепер директором кінотеатра в Донецьке...

І тут я чомусь згадав Миколу Сороку, знаменитого Коляна, з яким Жменя колись працював, і поцікавився його долею:

– Колян устроївся неплохо. Писав Варі, що после служби в армії зостався в Читі, женився там і работал кіномехаником у Домі офіцерів.

Але ось Галя Гора знову покликала мене, і Семен Серафимович уже вкотре за сьогодні знову потиснув мені руку. Тут я згадав, що не дав йому адреси. Вийняв записничок і написав на папірці всі свої координати.

– Ось за цією адресою, Серафимовичу, і шукайте мене в Одесі.

– Спасібо, Ігорьок. Раз приглашаеш, то з Варєю приїдемо. Вобщем, до встречи в Одесі...

Поки ми, я з Толею Іваненком, ішли до школи, він повідав мені, що років десять тому, а точніше напередодні сорокаріччя Перемоги, Семена Серафимовича викликали до райвійськкомату й несподівано для нього вручили йому високу бойову нагороду – медаль «За відвагу», яка ще з квітня 1945 року розшукувала його. Виявилось, що під час наступу наших військ на Берлін десять бійців, серед яких був і дев'ятнадцятилітній Семен Жменя, першими форсували річку Шпрее. І вели бій до того часу, поки не підійшла допомога. Та, на жаль, цей бій був для Серафимовича останнім. Він

одержав серйозне поранення, і його відправили на лікування до шпиталю. Тому так довго шукала його нагорода.

На шкільному ганку із дзвониками в руках стояли наші колишні вчителі. Тільки двоє їх і дожило до сьогоднішнього дня. Це вчителька іноземної мови Ніна Іванівна та викладач креслення і малювання Валентин Павлович. Малиновий спів нашого шкільного дзвоника, якого я не чув сорок років, солодким щемом озвався в серці та покликав до школи. Пропускаючи поперед себе Марію Орлюк і Галю Сакур, я з незбагненим хвилюванням уперше переступив поріг нової школи. Директор Олександр Петрович запрошує нас до класу, і ми в такому ж порядку, як колись сиділи по двоє, усідаємося за парти. Зачекавши мить, коли в класі запанувала тиша, Орлюк, як завжди, спокійно і впевнено сказав кілька слів, привітавши всіх нас зі святом, побажавши нам здоров'я, щоб через десять років ми знову всі зустрілися для відзначення піввікового ювілею від дня закінчення Озерської школи. Потім для нас, приїжджих, Олександр Петрович розповів про зміни, визначні події, що сталися в селі та районі за останнє десятиріччя. А потім запропонував нам переглянути кілька фільмів, створених аматорською кіностудією «Сурмач».

– Васильку, в тебе все готове?

– Так, Олександр Петровичу!..

Тої хвилини Марі, яка сиділа із Галею переді мною та Анатолієм Іваненком, повернулася до мене і з гордістю сказала:

– Онук наш, Василько. Назвали так на честь покійного тата...

Олександр Петрович натиснув кнопку, клацнув пускач, а потім м'яко зашелестів електромотор, і чорні штори автоматично позавішували вікна класу. Василько ввімкнув кіноапарат, і під звуки ніжної ліричної музики попливли на екрані кадри кінохроніки, що перенесли нас на тридцять років назад. Ось копають котлован і закладають фундамент під Будинок культури. На наших очах виростають стіни, з'являється покрівля. Нарешті, починається свято відкриття нового Будинку культури. Далі Марія Коваль проводить одну з перших репетицій щойно створеного фольклорно-етнографічного ансамблю. Вона терпляче навчає кожного не тільки співати, а й правильно по-

водитися з предметами побуту – крутити веретена та колесо прядки, правильно смикати мичку, сукати нитку. А ось і перший виступ ансамблю. Недавні новачки тримаються на сцені вже як справжні професіонали. А ось ми бачимо озерців у Москві – на тлі Останкінської телевежі, а далі – у Варшаві, Берліні, Парижі, Канаді. Потім Василь Самійлович Коваль закладає перший камінь у фундамент школи, у якій ми зараз перебуваємо. А біля нього стоїть ще зовсім юний Олександр Орлюк. Поруч з ними майже всі вчителі, що колись учили нас. Від малого до великого село працює на спорудженні школи. Олександр Петрович приймає символічний ключ від новозбудованої школи. Багато хто з присутніх витирає сльози радості. Я шепочу слова вдячності людям, які створили цю кіностудію. Вони зняли ці фільми, завдяки яким ми знову зустрілися зі своїми улюбленими вчителями, що не дожили до цієї зустрічі. І хоч боляче нам сьогодні, що немає поруч з нами Василя Самійловича, його дружини Варвари Михайлівни, у яких ми вчилися жити, десь, у глибині душі, жебонить тиха радість, викликана цією зустріччю з ними. Штовхаю в бік Анатолія Іваненка. На екрані він розрізує стрічку, після чого перші колгоспні машини мчать по новій асфальтівці. Потім він запалює факел природного газу, що надійшов до Озер. Тепер на екрані кольорової кінострічки бачимо Озера з висоти. Подвір'я Ганни Бусол, її хата потопає у квітах. А ось вона сидить на веранді за ткацьким верстатом, що дістався їй у спадщину від пращурів. Золоті руки ткалі творять на наших очах диво, яким захоплюється весь світ.

А коли в залі спалахнуло електричне світло, ми гучними оплесками нагородили сільських кіноаматорів за прекрасні стрічки. Наші серця переповнилися радістю і щастям, ми перебували в якійсь дивній ейфорії. І тут несподівано, як грім з ясного неба, пролунав хриплий голос:

– А я й досі не можу простити вам, Ніно Іванівно, що ви незаслужено вивели мені за чверть двійку з німецької мови. Справжні педагоги так не роблять...

Спершу ми здивовано Perezирнулися, а потім обурилися. Усі впізнали колишню однокласницю, писану красуню Ларису Ко-

рінько. Училася вона дуже слабенько. Учителі просто з жалю ставили їй трієчки. Одержавши атестат зрілості, вона поїхала в Київ до старшої сестри, яка прилаштувала її на швейну фабрику. Звичайно ж, маючи таке гарне обличчя, вона швидко попала на очі молодому слухачеві військової академії, що ось-ось мав закінчити навчання і їхати за кордон. Зачарований її милим личком, він запропонував Ларисі руку і серце, на що вона одразу ж дала згоду. Нажилася вона по закордонах. А тепер зі своїм відставним полковником живе в Києві й оце приїхала на сорокаріччя...

Ображена вчителька почервоніла і просто не знала, що відповісти. Потім, опанувавши собою, запитала колишню ученицю:

– А в яких країнах довелося вам жити, Ларисо?

Труснувши розкішною кучерявою гривною, Лариса гордовито відповіла:

– У Німеччині, Франції, Швеції, Англії, Італії...

Тоді Ніна Іванівна запитала її спершу німецькою, а потім англійською та французькою мовами, де їй найкраще жилося і що вона цікавого бачила. Лариса не второпала, що каже їй вчителька, розгублено кліпала густо розмальованими повіками і тупо дивилася на Ніну Іванівну. Розрядила напружену обстановку Галя Гора:

– Отож, Лоро, об'їздила пів-Європи, а жодної мови не навчилася. Краще мовчи і не здіймай галасу!..

Усі враз незлісно, весело розсміялися і, забувши про порушницю спокою, почали пригадувати щось своє, радісне та хороше. Лариса, ображено закопиливши губи, бубоніла:

– Кожному своїо. Какими ви били, такими і остались...

На подвір'ї, де колись стояла наша стара школа, сидимо за святковим столом під величезною грушею. Пташенятами повилітали ми зі свого гнізда і розлетілися по білому світу. І не від випитої чарки, а від радощів і щастя сяють веселі вогники в наших очах, по-юначому б'ються серця. Через сорок років уперше всі до єдиного тридцять однокласників, живі та здорові, зібралися на цю ювілейну зустріч, щоб згадати про минуле та помріяти про майбутнє.

Мастерова Валентина Миколаївна народилася 1 березня 1957 року в селі Сивках Чернігівського району Чернігівської області.

1974 року закінчила Михайло-Коцюбинську середню школу, рік працювала на Чернігівській кондитерській фабриці кондитером-карамельником. По закінченні радіомеханічного училища при Чернігівському радіоприладному заводі продовжувала трудову діяльність на заводі автозапчастин, фабриці музичних інструментів.

Згодом вступила на факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка, який закінчила з відзнакою.

З 1987 до 1993 року завідувала відділом сільського господарства Менської районної газети, працювала власкором обласної молодіжної газети «Гарт». Зараз – головний редактор газети «Наш край»

Літературні інтереси Валентини Мастерової досить широкі. Вона пише вірші, оповідання, новели, романи, володіє всіма формами журналістського мистецтва. 1991 року стала переможцем міжнародного літературного конкурсу «Гранослов», 1997 – всеукраїнського «У свічаді слова».

Перша книга Валентини Мастерової «Так плакало дерево» з'явилася друком 1992 року і здобула визнання критики та читачів. Потім вийшли книги «Крила», «Суча дочка», «Смарагд», «Мавра».

У Національній спілці письменників України з 1993 року. Член Ради НСПУ. Живе у Чернігові.

ГІТЛЕР

У Женьки зросту – метр двадцять з кепкою. Його і в очі й поза очі називають Коротким. Тільки баба Наталка, найближча сусідка, кличе по імені. Вона і їсти коли погукає, а ще насварить за те, що п'яний, або за те, що город бур'янами заріє.

– Ось побачиш, Женько, приїдуть бандити на дорогій машині, напоять і заберуть у тебе землю.

Женька посміхається щербатим ротом – зуби вибив Колька Бугай, коли бив його біля магазину. Ніхто не заступився, сміялися та гикали, наче він і не людина. Баба Наталка тоді сказала: «Уб'ють тебе. Ось побачиш. Напився і йди додому, чого ти дерешся між люди?».

– Уб'ють? – Женьці боліло в роті, а найбільше боліло в грудях – душа, чи що – він не знає. – Тоді за мене в тюрму посадять.

– Дурний ти, – сердилася Наталка, – наче тобі полегшає.

– Так, за мене ж накажуть. І буде їм усім. – Женьці теплішає від самої думки, що за нього покарають. Бо завжди тільки його карали. Обікрадуть у когось льох і тягнуть Женьку до буцегарні. Міліціонери намнуть ребра та й відпустять. І за теля, що пропало на вигоні, били Женьку, і за Наталчину козу, хоча жінка й божила-ся, що хлопець ніколи чужого не візьме.

– Багато за твого батька й матір наказали, як їх переїхали на трасі? Іно-о-оземці – кланяйся їм тепер у пояс. А що двоє дітей залишилися сиротами – то нічого? – Наталці й досі болить не тільки те, що сусідів убили на трасі, а що й убивць ніхто не покарав, бо ж німці. Ще й звинуватили Женьчиних батьків, мовляв, п'яні переходили шлях.

– Вони ж Сашика забрали, – Женька ніби вже й збайдужів до тих, що задавили його батьків. Тоді йому і двох років не виповнилося. А Сашкові – п'ять. Старшого брата німці усиновили, а його забрала батькова сестра. Тітку він зненавидів ще малим за те, що була його ременем і щодня дорікала куснем хліба, хоча він його і не часто бачив. Тільки й наїдався у школі – там Женьку годували

безплатно. Підріс і пішов жити в батьківську хату. Тітка приходила, силою забирала, а він знову тікав. Поки баба Наталка не заступилася: «Катре, не муч хлопця, бо в міліцію заявлю. І сирітських грошей більше не тронь – він і сам зуміє розпорядитися». Та Женька не зумів. Дружбанів завелося повна хата. Ледве школу закінчив і то дев'ять класів. Баба радила вступити до якогось училища, а він сказав: «На роботу піду». А де вона у селі та робота. Хіба дров кому нарубати чи в городі скопати. Тільки за таку роботу Женьці пляшку дають, мало хто й за стіл посадить та нагодує.

У хмелю він дурний. Як іде по вулиці – кричить несамовито. Важко розібрати, що кричить, і кожного разу – інше, хоча вже давно ніхто не звертає уваги на той крик, ніби ніхто й не чує. І чим більше не чують, тим страшніше кричить Женька. Зазирає в чужі двори, комусь погрожує, а то й просто рикає, мов звір.

Кілька років тому в Женьки несподівано з'явився скарб. Йому під президентські вибори безкоштовно оформили Державний акт на батьківські паї. Аж на дванадцять гектарів. І не де - небудь, а на Дем'яновому полі, де не земля, а золото – каже баба Наталка. Віддали документи урочисто ще й у красивій папці. Женька довго ту папку тримав на столі у світлиці. Аж поки одного разу по телевізору почув, як селян убивають за землю. Злякався, сховав папку в шухляду під велику батькову й материну весільну фотографію, навіть клямку зробив, бо шухляда часто сама відчинялася. А торік його покликали в сільську раду підписати договір із якоюсь фірмою на оренду землі. Довго умовляли, розповідали, що Женька з того матиме, та він затявся: «Земля Сашику, братові моєму». І не підписав.

Про старшого брата йому колись розповіла баба Наталка й показала на фотографії, де Сашко сидить на дивані й тримає на руках малого Женьку.

З того часу він чекає брата. Малим рахував, скільки тому років. І не раз побитий, погрожував своїм кривдникам: «Ось приїде мій Сашик із Німеччини – я йому все порозказую». Ті дражнилися, називали брата Гітлером, і Женька знову бився. І тітці, було, гово-

рив, коли та шмагала його по чім попало. Правда, тітка не зважала: «Приїде. Аякже. Він давно вже й забувся про оце задрипане село». Та Женька не вірив. Навіть серце завмирало, коли по їхній вулиці проїжджала іномарка.

А віднедавна Женька зліг. Став кашляти кров'ю. Руки пітні, ноги холодні, а голова, ніби розпечений казан. Баба Наталка хотіла піти до сільської ради, щоб викликати лікаря – він відмовився – грошей немає. Та й до лікарні їхати ні в чім: усе старе й зношене. Баба сама варила якісь трави, носила їсти. Наче попустило, уже й по хаті став потроху тупати. Стане біля вікна й дивиться на дорогу. А то якось запитав у Наталки: «А коли народився мій Сашик?». Та подумала трохи: «Наче влітку. Твій батько сіно косив у лузі, а матір запитало на роди. Так я бігала у сільську раду, щоб викликали «швидку». Точно в косовицю народився. Здоровий такий – у батька вдався».

Женька ніколи не допитувався, у кого він удався, бо мати й батько були рослими. Тепер ось думав про те, що, напевно, смерті однаково, якого він зросту. Й добре, що малий – менше дощок на труну піде. Коли побачив на дорозі чорну іномарку – злякався. Дочовгав до дверей, принишк, прислухаючись до голосів на дорозі й пожалкував, що не віддав Наталці папку з документами. «Уб'ють і землю заберуть, а що я Сашику лишу?», – схлипнув чи то від болю чи відчаю і зайшовся кашлем. Не хотів, щоб вибивали двері – сам відчинив. Приречено чекав, що скрутять руки, кудись потягнуть, але перед ним стояла молода гарно вбрана жінка. Привіталася, сказала, що перекладачка й запитала, чи не він Дяченко Євген?

Його брат високий і зовні набагато старший від Женьки. У світлому костюмі – таких у селі ні в кого немає. Зайшов до хати, став, наче вкопаний і дивиться на Женьку. А той усміхається ніяково, аж винувато, бо в хаті свинушник, на столі лазять мухи, а його ліжко схоже на барліг. Брат щось сказав перекладачці, і вона знову запитує в Женьки, чи справді він Дяченко Євген і чи тут жили його батьки?

– Тут жили, – у Женьки чомусь на очі навернулися сльози. – А я Женька, Женька! – він аж подався до брата, але той чомусь відсахнувся. – Та скажіть же йому, що я Женька, – заблагав перекладачку.

Вони самі розмовляли про щось між собою – брат і перекладачка. У брата погляд суворий і сердитий голос. Він морщиться, щось каже і дивиться на Женьку, але перекладачка того не перекладає. Врешті заговорила:

– Олександр не розуміє, чому ви так живете. Він їхав побачити батьківський дім...

– Так, а я що?.. – розвів Женька руками. – Це ж і дім... – Відчув, що більше не встоїть, опустився на ліжко. А брат нарешті обдивився кімнату, зазирнув у другу, потім відкрив двері ще в одну, і Женька несподівано почув: «Ukrainische schwein» («Українська свиня»). Зрозумів сказане без перекладачки й у грудях забракло повітря.

Він кашляв довго й надривно, здавалося, ще трохи й запалі груди розірве важке бухикання. Хотілося щось сказати, закричати оцьому... Гітлерові та Женька лише застогнав і виплюнув кров у долоню.

МАТИ

Українським селянкам – рабіням ХХ століття

– Несуть мене, тітко, наче уже коло Хвостика Митра двору. Я начебто й у домовині, й наче бачу все. А люду... І плачуть-плачуть. Дуня Серьожичка попереду всіх іде, да так приплакує, так тужить. – Немолода жінка із худими сутулими плечима, змореним лицем, дивилася на свою сусідку стару бабу Палажку, що стояла, важко спершись на сукувату палицю, – ішла виглядати корову з паші. – І так мені важенько, аж самій хочеться плакати. А от батюшки немає і півчих ніби не чую. Тільки духова музика грає. Я поміж людей мовби Славіка свого шукаю. Придивляюся і не бачу ніде. Аж він не за домовиною, а десь далеченько, позаду йде. І не сам – ведуть нібито його попід руки якісь чоловіки в казньонному одязі, й картузи на них із кокардами, аж блищать проти сонця. А Хведора мого

й не видно ніде. Уже й за село винесли. Дивлюся, аж в отій канаві, що за Соколовим полем, мій Хведір лежить і з грязюки на мене кулаком свариться. Повірите, тітко, рвонулася тоді моя душечка й від труни, і від людей. На тому я й прокинулася. І що воно таке? Лихе щось, еге, тітко?

Палажка, у чорній вицвілій хустці, підперезана давнім вишиваним фартухом поверх старої виношеної спідниці, задумливо дивилася в кінець вулиці, звідки мала йти череда. Обличчя зморшкувате, але з рум'янцем, а в очах сивина пережитого.

– Щоб сказати – щось добре... Хіба ж я знаю – я не ворожбея. А це який у нас сьогодні день?

– П'ятниця. – Марія озирнулася на своє подвір'я, де сердито закудкудакала квочка.

– Воно ж бач, Маньо, – Марію Палажка називала Манею, як і свою дочку, теж Маню-Марію. – Коли наснитися у четвер на п'ятницю, то наче в око вцілить. А ти б, як устала, зразу перехрестилася й сказала: «Святий Йосип, переверни поганий сон на хороший».

– Коли б знала таке... Дак погане, тітко?

Баба глянула собі під ноги, колупнула палицею землю:

– Хорошого мало – я так думаю. І Хведір у канаві, і чужі люди хлопця ведуть. А народу багато – теж не на добро. Проте Бог його святий знає. Ну, я піду, а то достоюся, що наша корова забіжить у чужі городи, бо тільки й норовить у шкоду. А ти, Маньо, не бери в голову – спиться, то й сниться. Нехай іде собі – куди ніч, туди й сон.

Марія зайшла до свого двору, загнала у хлів поросся, зачинила курей. Лишила відчиненою хвіртку – як худоба йтиме, баба зачинить і її Білку. Глянула на сонце й заспішила на ферму, бо колгоспна череда приходить раніше від людської. Поки розносила в ясла зелень, припинала й доїла корів, сон потроху забувся. А йшла поночі додому – на серце знову налягла тривога. Марія аж схлипнула, коли згадала оте тужіння-голосіння.

Хвіртка у двір була навстіж, сінешні двері – також. Відразу за порогом на голій долівці лежав Федір. Марія тільки зітхнула, по-

шукала на старій скрині латуна, підстелила чоловікові під бік, а під голову поклала куфайку. Узяла відро й у темряві пішла дойти коро- ву. Не цідила, а подивилася, чи син вечеряв. Їжа стояла нечепаною.

– Мо, й додому не заходив. Через ту хвойду зовсім хлопець зду- рив. І де вона взялася на нашу голову?

Не спалося. І сина не було. Думки напливали одна на одну. І чим далі за північ – тривожніші. У якусь мить вона відчула не- сподіваний жах. Схопилася з ліжка, прислухалася – злодійкувата темрява заглядала в усі вікна.

– Де ж це він ходить? – промовила крізь сльози. Хотіла вийти на вулицю, але згадала про п'яного чоловіка в сінях і вернулася до ліжка. Серце тривожно гупало у грудях, забиваючи подих, а їй здавалося – щось лихе гупає за хатою й у саму хату.

Задрімала, коли вже по селу заспівали перші півні. Але нена- довго.

– От гляньте! – гукнув Федір на всю хату. – Сама в подушки вляглася, а ти, Хведя, долі лежи, наче приймак той. Ану посунься, курва, – і він штовхнув дружину під бік кулаком.

Та сахнулася на самий краєчок ліжка, завмерла, ладна кожної хвилини схопитися й вибігти з хати. А він сів на постіль, зняв із ноги чобота й щосили кинув до дверей. Довго смикав другого, по- тім зняв і теж кинув. Роздягнувся. Засмальцьовані штани й сорочка полетіли на середину кімнати.

– Дак що – спиш? – потяг на себе ковдру. Потім шаснув рукою під жіночу сорочку. Марія хотіла відштовхнути руку, але чоловік погрозово рявкнув: – Попручайся мені! – і підім'яв під себе по- кірне, мов неживе тіло дружини.

Славик прийшов, коли вже почало добре розвиднятися. Мати глянула, що не п'яний, усе ж дорікнула:

– Доходишся, що скоро й ніг не потягнеш, не ївши й не спавши. Де це його можна по стільки волочитися кожну ніч?

– Я спав, – обличчя у хлопця було стомлене й бліде, ніби у хво- рого, пальці тремтіли, коли розстібав гудзики на сорочці.

– Де ж ти спав – у тої?.. Он уже сорочку сам не знімеш.

– Чого ти причепилася? Іди, куди йдеш. Сказано тобі – спав у клуні, на сіні.

Марія пішла до дверей, на ходу одягаючи стару в'язану кофту, кинула ображено:

– Брешеш – я ж там сіно на ніч корові брала.

– Я, мамо, вдома ночував, – перейняв її у дверях син. – Ти просто не бачила. Не сам, правда, – опустив очі, потім глянув на батька, що розкидавши волохаті руки, спав на ліжку. – Так мені ж не п'ятнадцять...

Село ще спало. Тільки по дворах горланили півні та спросоння побріхували собаки. На траві густо лежала сиза роса. Марія глянула на росу й подумала, що й сьогодні не буде дощу, а треба б. Гумові чоботи швидко намокли, і ліва нога – теж, бо передок чобота на тій нозі був розірваний.

– Та не було його в клуні, – нараз промовила вголос і спинилася. – Навіщо ото брехати? І принесла ж її лиха година в наше село!

Дана Молдаванка була старшою за Славика, мала двох дітей і – десь у себе, у Молдавії, – чоловіка, якого ніхто у селі не бачив. Приїхала із Придністров'я, коли там почалася стрілянина й різанина між своїми. Зупинилася в далеких родичів, мовчазна, замкнута. Але вже за кілька тижнів освоїлася й пішла працювати на ферму. А коли колгосп купив їй невелику, ще не стару хату, якийсь час жила тихо, непомітно. Потім одна за одною селом поповзли чутки – до Молдаванки ходять чоловіки.

– Хай би ті, бугаї невштиві, – бубоніла собі під ніс Марія, вигрібаючи довгою сапою з-під сонних корів, – а то й хлопця захомутала. Ану, піднімайся! – гримнула на корову, що лежала на мокрій підстилці й не хотіла вставати. – Розляглася тут, – підготувала бідони й доїльні апарати. взяла стільчик, відро й сіла руками доїти корову, яка не віддавала молоко в апарат. Доїла швидко, уміло, бо робила це не один раз на день і не один десяток років.

Із ферми спішила додому – ще ж і своя худоба не порана. Біля старої контори стояли бригадні жінки – чекали машину їхати в поле. Щось говорили між собою, позакидавши на плечі сапи. Ма-

рія привіталася й уже минала гурт, коли на неї гукнула одна із жінок – Дуня, яку за іменем чоловіка називали Серьожичка.

– Маріє чула новину?

– Що таке? – Марія нехотя спинилася, підійшла.

– Головиного Мишка сю ніч убито, невже не чула? – Дуня мовби аж зраділа, що першою розказала їй новину. А та деякий час мовчала, потім спитала майже пошепки, відчуваючи у грудях несподівану тугу:

– А де?

– Так тобі хтось правду й сказав. Може ж чергував? А проте... – Дуня здвигнула плечима, – Толком ніхто нічого не знає. Одні кажуть – бандитів ловили, інші – між собою хлопці в погонах розбиралися. Тепер же знаєш як, – вона притишила голос, обернулася на жінок, – яка влада, такі й порядки – хто що хоче, те й робить. Він наче з твоїм Славиком до школи ходив?

Марія тільки хитнула головою й мовчки подивилася на Дуню. Та хотіла іще щось сказати, але не встигла, бо під'їхала вантажівка, і жінки почали залазити через борти на кузов, подаючи одна одній сапи й торбинки із харчами. Машина скоро рушила, обдавши Марію курявою, а жінка все ще стояла на дорозі, немов роздумуючи, куди йти далі.

У хаті з учорашнього дня неметено, на столі – брудний посуд, залишений сином і чоловіком після сніданку. Але Марія на це не зважала, спочатку заходилася поратися біля худоби. Подоїла корову й погнала за село, на луки, де паслася череда. Повернулася, внесла до хати дров і розпалила в печі.

Чоловік обідати не прийшов. «Це вже десь пообідав», – подумала, глянувши на годинник. Прийшов син мовчазний і все ще блідий. Їв мляво – не їв, а лише ложку мочав у борщ.

– Бува не захворів? – затурбувалася мати. Той лише заперечливо хитнув головою, не піднімаючи від миски очей. – А чув? – Марія дістала із холодильника банку із молоком, обережно злила в чашку вершок і поставила перед сином. – Цієї ночі, кажуть, Мишка Кириєнкового убито. Чого ти? – злякалася, бо син не-

сподівано смикнувся й перекинув чашку. Схопився з-за столу й крикнув, ще більше збліднувши:

– Аби ти не лізла – мо б, я й пообідав нормально!

– А що я такого сказала? Кругом стільки горя... – у Марії жалібно смикнулися губи. – Як та бідна Кириєнчиха переживе таке? А ти сердися. Чого його сердитися?

– Мамо, – обізвався Славик несподівано тихо. – А ти подивися на себе, – дивно так глянув на Марію, взяв із рук ганчірку, якою вона хотіла витерти розлите молоко, і легенько підштовхнув до дзеркала у старій шафі. – Подивися, мамо. Ти хоч коли-небудь себе жаліла. Ти вже баба стара, а тобі ж п'ятдесят іще тільки буде. Глянь – у тебе ж руки – во-о – граблі. – Він високо перед собою підняв материні руки. – Дак це ти що – на себе день і ніч ішачиш у гною? А тепер ще й безплатно. Скільки паразитів ти годуєш оцими руками, мамо! А тебе ж ніхто ніколи не пожалів, – помовчав. Потім промовив із нотками вини у голосі: – І вже не пожаліє.

Мати лишилася стояти посеред хати, хоча син уже й пішов. Вона ніколи не чула від нього нічого подібного, навіть не здогадувалася, що він може так думати. Підійшла до печі, сіла на старий стілець, на якому завжди цідила молоко. Довго дивилася на свої великі, з чорнотою, що в'їлася у шкіру, руки.

– Граблі. Де б їм не бути граблями? – посміхнулася сумно, похитала головою. – Якби ти знав, синок, як ще вони й болять, оці... граблі. Залізо й те ламається, не витримує стільки роботи, скільки вони перероблюють, – повернула руки вгору долонями, ще подивилася, потім стулила докупи й опустила на коліна. Глянула в дзеркало – навіть віддалік було видно глибокі зморшки під очима, колісь темно-карими, жвавими. Куточки рота опущені, біля них теж густо стрілочки зморщок. Темна хустка на голові ховала волосся, укрите сивиною.

– Воно ж так, – промовила до себе, – але кожен живе, як йому судилося. – підвелася. Прибрала ліжко, підмела хату. Вийшла на подвір'я, узяла сапу під хлівом і пішла полоти город.

Навіть ті, хто не любив голову колгоспу, співчували йому. Хоча ці два дні високого, кремезного, завжди насупленого керівника ніхто не бачив. На його подвір'ї було тихо, ніби там ніхто й не жив. Тільки коли привезли домовину, страшний материнський біль розірвав надвечірню тишу.

Ховати хлопця зійшлося все село. Із району й області приїхало кілька автобусів міліції. По обидва боки дороги, якою мали везти труну, стояли ряди сержантів і лейтенантів. Довго в хаті правив батюшка і тужливе «ве-е-ечная па-а-а-мять» лилося із розчинених дверей на вулицю. Потім у дворі вдарила духова музика. По тому, як у хаті закричали, заголосили, було зрозуміло, що виносять домовину.

Коли труну понесли від хати до машини, вивели під руки матір. Вона деякий час дивилася, як люди несли її сина, потім закричала й у нестямі кинулася до нього. Хтось різко, мов на війні, дав команду рушати. Знову вдарила музика, і Марія із людьми поволі пішла за машиною, раз у раз витираючи очі зім'ятою в долоні хусточкою.

За поворотом вулиці, неподалік від колгоспного двору зібрався натовп. У тому натовпі ще здалеку Марія впізнала сина. Він стояв позаду всіх і напружено дивився на автомобіль. Коли процесія почала наближатися, відступив, мовби злякався чогось. Якусь мить дивився на міліціонерів, які, похиливши голови, несли вінки, перевів погляд на домовину й довго вдивлявся в мертве обличчя, ніби намагався розпізнати щось. Несподівано рвонув на сорочці комір, мовби той душив горло, обійшов людей і став мало не перед машиною. На нього закричали, хтось потяг за рукав назад. Він покійно відступив з дороги, низько опустив голову й уже більше не піднімав, аж поки машина не від'їхала далеко й люди почали розходитися.

Щодня Славик приходив додому рано й нікуди увечері не йшов. Коли не було роботи, зачинявся у своїй кімнаті, лягав на ліжко й так лежав, утупивши погляд у стелю. Марія думала, що посварився з Молдаванкою, і не зачіпала. Тільки боялася, щоб не почав пити, як батько.

– Ну, на очах, тітко, сохне. Он аж чорний зробився, – жалілася Палажці. – Невже це через ту хвойду?

Несподівано Славик сказав, що їде із села. Повернувся з роботи рано й почав збирати свої речі.

– Що ж це воно з тобою робиться таке – ходиш сам не свій і ось, наче з гілля зірвався? Хіба ж так їдуть? – дивлячись, як син почав збиратися, Марія заплакала. Намагалася стримати сльози, обличчя її при цьому негарно кривилося, ставало старим, зморшкуватим. – Ти ж у мене один-однісінький. Чого його їхати з дому? І куди?

– Я, може, і ненадовго їду – он у Росію, – Славикові було жаль матір, і він намагався хоч трохи розряти її. – Це ж не на край світу, не в Америку. Нащо мені задарма гнисти в колгоспі, як оце ти весь вік. Там уже скоро замість машин на волах їздити будуть – усе порозкрадали. Та і так... Що тут у селі хорошого, мамо? Ні роботи путящої, ні вийти увечері, наче в лісі живемо. А он хлопців скільки із села на заробітки поїхало, і ніхто додому із порожніми руками не вернувся. Ти не переживай, – він уважно переглядав сорочки, які надумав брати з собою.

– Так оце так і поїдеш? – мати розгублено дивилася то на годинник, то на сина. – Хоч переночуй. Чим ти зараз поїдеш? Я ж тебе навіть не проведу. І батько... затнулася, бо Славик підняв голову, криво посміхнувся:

– Батько і через місяць не побачить, що мене немає вдома. – хотів ще щось сказати, але тільки махнув рукою. – Добре, переночую.

Вийшов на вулицю, сів на поріг і запалив цигарку. Марія полегшено зітхнула, витерла сльози, трохи постояла у дворі. Воліла б і зовсім не йти з дому, але ж треба. А Славик сидів, думав своє, глибоко затягуючись цигарковим димом.

Ледве подоїла корів і швидше додому. Не розбирала стежки, спотикаючись у темряві. Боялася, що син передумав і не дочекався її. Побачила світло у своїй хаті, зраділа, але серце не переставало щеміти.

– Я, мамо, попорався, – зустрів її Славик ще у дворі. – І корову подоїв. Там батько в хаті п'яний, то він уже спить.

– Добре, синок, – у Марії затремтів голос. – І ти йди лягай, бо завтра рано вставати.

– Ні, я ще трохи побуду, а ти йди, – пройшов до хвіртки, накинув клямку. – Йди, – обернувся до матері, яка ще стояла у дверях.

Марія довго прислухалася до тиші на вулиці. Їй і самій хотілося вийти на поріг, сісти біля сина, але не наважувалась. Потім, коли вже лягла, почула, як Славик защеппнув сінешні двері й тихо пройшов до своєї кімнати

Боялася проспати. Хотіла відпочити годину-другу, щоб потім встати, зготувати синові їсти й провести на шлях. Але стомлене тіло поволі наливалось свинцем, думки плуталися, потім зовсім кудись зникли.

У двері загунали. Вимогливо й нетерпляче. Марія схопилася на ноги, почула, як із ліжка схопився син. Стояла посеред хати, намагаючись осягнути, що трапилося. Аж поки із вулиці гукнули:

– Міліція! Відчиняйте!

Славик увімкнув світло, уже одягнутий вийшов до матері, подав їй старого халата, що висів на стільці, біля ліжка.

– Відчиняйте, мамо, бо вони двері виб'ють.

Марія накинула халат і пішла було до дверей, але спинилася:

– Що це воно таке, синок?

– Не знаю, мамо, впускайте, – а сам повернувся до кімнати, знайшов цигарки й поклав до кишені.

Увімкнула світло в сінях і тремтячими руками намагалася швидше відсунути засув. Як тільки двері відчинила, люди в міліцейській формі відштовхнули її й ускочили до хати. Якусь хвилину Марія стояла розгублено, потім і собі хотіла йти в хату, але звідти вже тягли Славика, заломивши йому руки за спину. Витягли в сіни. Син глянув на матір, що стояла немов із хреста знята, смикнувся, намагаючись звільнити руки. Тоді один із міліціонерів, ще молодий, склав долоні до купи і, мов сокирою, рубонув ними хлопця по плечах. Славик зойкнув, поточився, потім рвонувся із усієї сили. Другий міліціонер, що стояв за дверима, люто лайнувшись, ударив його ногою в живіт. Хлопець хитнувся й упав на коліна на порозі

батьківської хати. Марія закричала, кинулася до сина, намагаючись захистити собою від ударів, але йому ще міцніше скрутили руки й потягли у двір.

– Мамо... – Славик намагався зупинитися, щось сказати, але хтось позаду вдарив його по голові й він не втримався, упав навznak.

Той, що тримав заломлену за спину руку, ухопив хлопця за волосся й став бити обличчям об землю.

– На, їж, с-сука! Їж, будеш знать, як убивать!

– Я не... Мамо, – прохрипів закривавленим ротом син, – не вірте їм.

Марія, не тямлячи себе, рвонулася до нього, але хтось боляче відштовхнув її у груди. Вона впала, на колінах поповзла до сина, хапала за поли формених піджаків, за руки:

– Ой, за що ж це ви його так? Ой, не вбивайте! – Потім замовкла, обхопила голову руками й закричала, надриваючи досвітню імлу: – Рятуйте! Убивають!

Ті, що били Славика, від несподіванки зупинилися.

– Давайте у машину. Швидко! – наказав хтось із них неголосно. Хлопця підхопили із землі й потягли на дорогу.

Розвиднялося. Боса, із розпатланим волоссям, у самому лише халаті, накинутому на сорочку, вона сиділа на порозі й, похитуючись, мов маятник, чи то стогнала, чи тихо голосила. Баба Палажка зайшла в розчинену хвіртку, мовчки стала, потім зронила, ніби сама до себе: «Онде воно як».

Марія замовкла, підвела голову, безтямними очима втупилася в бабу.

– Це я його не пустила, – промовила тихо. – Це я в усьому винна. А щоб я була згоріла на оцьому місці! – із силою ударила кулаком у поріг. – А то неправда, – видихнула з боєм. – Я точно знаю – неправда.

– Що неправда? – баба так і стояла біля хвіртки, ніби боялася проходити далі.

– Він не вбивав. Він не міг. Я точно знаю! – крикнула затято.

– Дак ніхто ж і не каже...

– Скажуть. Чуєте, тітко, ще й як скажуть! – й заплакала вголос.

Село вже не спало, а Марії хотілося, щоб ранок ніколи не наставав. Велика червона куля, що піднімалася за вербами, палила в матері під ногами землю. І вона боялася ступити, боялася підняти голову назустріч оцьому страшному дню.

Доярки вже посходилися. Кожна робила своє, але Марія відчула, що вони знають, можливо, хвилину тому говорили про неї. Неголосно сказала «здрастуйте», але ніхто не почув. Тільки Ольга, корови якої стояли найближче, привіталася, довго й зацікавлено позирала в її бік, потім не витримала, підійшла.

– І ще двох забрали – Гришу Коршака й Дупликового квартиранта, отого, що на іномарці гасав щодня із села в Чернігів. Чула?

Марія тільки заперечливо хитнула головою, виливаючи молоко в бідон. Ольга помовчала, а потім:

– Кажуть, у квартиранта знайшли того пістолета, із якого твій Славик Кириєнкового хлопця убив.

– Що ти... Що ти, Ольго, кажеш!? – крикнула Марія на весь корівник.

– Дак, а що? – та про всяк випадок відступила кілька кроків. – Це таке, що не скриєш, – повернулася й пішла, а Марія ще довго стояла, мов закам'яніла.

Воліла б і зовсім не вертатися додому, не йти селом, не жити. Хоч би й живою в землю. Але земля не розступалася, а лише тихо гойдалася під ногами, і Марія боялася впасти, отак, на людях. А вони теж її обминали, часто мовчки, а то й чулося докірливе:

– Бач, якого бандюгу виростила. І як вона тепер на людей буде дивитися?

Вона й не дивилася. Ішла вулицею, низько опустивши голову.

Полум'я в печі довго не хотіло горіти. Маленькі язички, здавалося, не могли вхопити за великі поліна і тільки слабо лизали трухляву кору. Марія запалила газету й підсунула під дрова. Газета спалахнула, освітивши чорну пашеку печі, і вогонь ніби знехотя повився по дереву.

Несподівано повернувся з роботи чоловік. Став на порозі, не зачинивши за собою дверей. Каламутні очі, чи від учорашнього, чи від випитого зранку, уп'ялися в дружину:

– Дак, а що це воно таке робиться в нас?

Марія відчула, як їй страшенно хочеться впасти чоловікові на груди, заховатися там від страшної ночі, від людей. Виплакати хоч трішечки своє горе. Вона аж подалася до нього. Але Федір, мов на допиті, ударив кулаком у лутку:

– Ну, я тебе питаю чи кого?

– Міліція вночі Славика забрала – ти спав, – жінка відступила до самої печі, замовкла й зіщулилася.

– За що? За що – я тебе питаю? – червоні білки очей іще більше почервоніли. – Тобі що – заціпило, га?

– Хіба ж вони скажуть, – Марія боялася Федора, особливо тепер, коли сина не було.

Славик часто зупиняв важку батькову руку. Тоді Марія бачила, як палали безсилою люттю чоловікові очі. Бачила, що й синові недобре впиналися в батька. Боялася, що зненавидить не тільки його, а й дім, у який часто й вона сама не хотіла заходити.

– Значить, ти не знаєш? Ти нічого не знаєш – ні чоловіка, ні сина! Одну свою вонючу ферму все життя празнуєш. Допразнувалася, що син бандюгою став. А тепер хоч із села тікай! Тепер кожен собака тобі в очі лізе, а вона стоїть, наче цяця та!

Марія не слухала чоловіка, хоча той і кричав на всю хату. Приречено дивилася на двері, які він затуляв собою. Знала, що зараз захлинеться власним криком і, наче упир, посиніє від люті. Тоді вже ніщо не врятує. Федір і справді забелькотів, мов подавився, і жінка лише встигла підняти руки над собою. Від важкого удару по голові її тіло обм'якло й посунулося на підлогу.

Сонце піднялося високо, а вона сиділа в кінці городу й дивилася кудись поперед себе. Ще не розпущені голівки густо насадженого соняшнику легенько гойдалися на вітрі, мов про щось дорікали Марії. Чула, як Федір гукав її, бачила, як ходив по двору, але не обзивалася. Дим із комина трохи повився й зник – погасло у печі. У Маріїній душі теж поволі щось згасало.

За кілька днів ще більше схудла, обличчя стало восково-жовтим, мов у тяжкохворої людини. Часто перед очима пливли темні кола, жінка заточувалася, і віддалік здавалося, що вулицею йде п'яна.

Одного разу із-за хвіртки побачила, як Палажка минала двір, убрана у святковий одяг.

– Це, тітко, празник якийсь сьогодні? – спитала її Марія тихо, мов не подужала говорити.

– Аякже – Петра і Павла, – баба глянула в сусідчине обличчя, зітхнула. – Ти б, Маріє, теж до церкви пройшла, Богу помолилася. У Писанії ж сказано: «Придите ко Мне, все нуждающиеся и обремененные, и Я успокою вас». Свічечку за Славикове здоров'я поставила б, а то хто зна, як йому там.

Марія швидко умилася й перевдяглася. Хотіла йти, але згадала про гроші. Грошей удома не було. Шукала по кишнях, хоч мідяків, заглядала у старі, порожні гаманці й не знаходила. Розпачливо озирнулася по хаті, зайшла в синову кімнату, відчинила шафу. На плічках акуратно висіли чисті сорочки, піджаки, солдатська шинеля, у якій він повернувся з армії. Марія вткнулася в ту шинелю обличчям і заплакала.

Коли прийшла до церкви, там уже правилося. Свічки були дорогі, і вона купила найменшу. Хотіла йти, щоб запалити й поставити перед вівтарем, але ступила кілька кроків і завмерла. Прямо перед нею стояла жінка в усьому чорному. Несподівано вона обернулася до Марії, і дві стражденні матері якусь мить мовчки стояли одна проти одної. Скорботне хвилину тому обличчя однієї пересмикнулося від зненависті, прокляття завмерло на вустах. Друга зблідла, відступила крок назад, немов боячись удару. Тоненька свічка випала з рук і переломилася. Хтось підняв, але Марія не побачила. Важко хапаючи ротом повітря, притулилася до дерев'яної колони, що стояла посеред церкви. А Божа Матір із великої ікони суворо ступила прямо до неї.

– Розступіться, люди добрі! – почула, ніби з мороку. – Підійміть же її й виведіть, а то ще умре у храмі.

Ночами Марія то ходила по хаті, а то сиділа на порозі й мовчки дивилася в темряву. Їй все увижався син. Інколи наяву вчувалися його кроки під хатою, тоді вона вибігала в сіни й надовго завмирала перед дверима. Часто здавалося ніби чує його розпачливе: «Мамо, не вірте їм». Вона й не вірила, ні на хвилину. «Убивці не такі, – переконувала когось подумки. – Ні. І хіба я могла народити вбивцю?» Подовгу дивилася на велику фотографію, що висіла в синовій кімнаті. Удивлялася в кожну, іще напівдитячу рисочку на обличчі, мовби намагалася щось знайти в ньому незнайоме для себе.

– Ні! Він не вбивав. Я знаю точно, – повторювала так голосно й затято, що коли б хто чужий почув, то подумав, що жінка з горя почала втрачати розум. Але до хати тепер ніхто не заходив, крім старої Палажки.

– Умреш ти, Маньо, – говорила та Марії не раз. – Хіба ж так можна себе мучити – он уже хоч зараз клади в домовину.

– А нащо мені тепер жити, тітко? Нащо? Правду Славик казав... Хіба це я живу – дні одживаю. Я ж нічого доброго за свій вік не бачила: удома худоба, на роботі – худоба, п'яниця той щодня мучить. Я ж, тітко, забула, як людина радіє. То хоч сином жила, а тепер... Коли подумаю, як йому там, – душа сама до Бога проситьсся, та Він не приймає.

– А ти б, Маньо, найняла того, як його... ну, отого, що на суді захищає, – аблаката, чи що? Може б, він поміг? А то сидиш, ждеш, як віл обуха. Он Дупликового квартиранта вже випустили, бо в нього папуша грошей. А твій, мо', й не винуватий там так, а за всіх отвітить, бо ж крайнього знайти треба. Люди ж уже продзьовкують, Маньо, що Михайло мовби сам хлопців прозвів постріляти в ліс. І ту заразу, що стріляє, не здав, як положено. А ніяка тобі не банда. Адвокат – той розбереться в усьому.

– Я, тітко, про це день і ніч думаю. Кириенко мотається кругом не зря: одне діло – син хоч і мертвий, да герой, а друге – як вони там по порожніх пляшках стріляли із п'яними дівками. Тільки хто захоче мого сина захищати, проти начальства йти? У районі точно нікого не знайду, а це треба аж у Чернігів їхати.

– Ай, Маньо, – махнула баба рукою. – Аби твої гроші. Тепер за гроші й захищають, і вбивають, – осіклася, винувато глянула на Марію, але та, здалося, не почула останнього.

– Хіба продати що? – думала вголос. – Бо у колгоспі грошей, видно, вже до смерті не діждешся. Картопля буде ще нескоро, а так що? – повела очима по хаті, ніби оцінювала. Кілька вишиваних рушників на іконах і фотографіях. Під стіною – жовта шафа із великим дзеркалом посередині, неподалік широке металеве ліжко. Коло печі – лавка з відрами, а навпроти – обідній стіл. У кімнаті сина теж небагато. Та й хто купить таке. Тепер як купують, то все закордонне. Марія зітхнула. – Хіба корову? Так наче не чути, щоб питали. А в мене добра корова, ви ж знаєте, тітко.

– Покупець на корову знайшовся. Уже через тиждень, коли Федора не було вдома, Марія залигала її за круті високі роги й, плачучи, вивела з двору. Федір довго не помічав порожнього хліва. А коли побачив, пішов до повітки, вніс у хату сокиру, виважив у руках.

– Кажі, падлюка, де корову діла? – худе, заросле сірою щетиною обличчя, опухлі очі. Давно не стрижене волосся стирчало на голові, немов насмикана куделя. Обличчя в Марії пополотніло, вона мовчки глянула на сокиру, перевела погляд на чоловіка й відступила аж до синовій кімнати.

– Кажі! – руки у Федора тремтіли, але не через хвилювання, а з похмілля.

– Славикові адвоката треба, Хведю. От і поїду завтра до Чернігова шукати, – відповіла, як могла розважливо.

– Ага – адвоката, – Федір перекинув сокиру із однієї руки в другу, ніби грався. – Отому... отому бандюзі. А ти мене спитала, чи я хочу йому адвоката? А, може, я в цій хаті вже не хазяїн? – загрозово ступив крок до Марії. Та стояла на місці. Чомусь подумала, що на лезі сокири десь узялася зазубрина, видно, цвях у дереві був.

– Де гроші? Давай сюди! – аж бризнув жінці в лице слиною.

– То ж для сина, Хведю, для Славика, – голос у Марії затремтів, – Може, він і не винуватий. Адвокат розбереться, Хведю. Поможє. Нам серед людей жити. Нас і сина нашого проклянуть. І Кириєнко...

– Дурепа! Кириенко не чіпає, бо сам не знає, як іще діло повернеться. А після суду він тебе зажене за сині хмари й пір'я не позбираєш. А вона – люди... проклянуть. Знайшла чого боятися. Давай гроші, кажу! Немає в мене грошей для убивці! Чуєш?

– Ні, Хведю, – Марія вперто хитнула головою. – Я не вірю. І грошей тобі не віддам – то для сина. А ти їх проп'єш. Не дам, – несподівано опустила на коліна. – Зарубай мене, але грошей не віддам. Рубай, Хведю. Нехай душечка моя не печеться більше на цьому світі, – вона опустила голову, ніби підставила для удару.

– Що це ти робиш, вражеська твоя душа?! – Палажка зайшла до хати й злякано стала у дверях. – Що це ти надумав? А ти, Маньо, здуріла, чи що – іродові голову підставляєш.

– Бабо, вийдіть із хати, поки я за рукав не вивів! – Федір відступив крок від Марії, яка намагалася підвестися, але сокири не кинув.

– Я ось тебе виведу! Кинь, суче м'ясо, сокиру, бо скажу зараз своєму Павлові, нехай міліцію визве!

Федір зле глянув на бабу, знехотя кинув сокиру до печі.

– Її, курву, і зарубати мало, – повернув червоні білки на Марію. – Корову із двору збула, ще й мовчки, наче я вже й не хазяїн у цій хаті.

Баба спересердя аж костуром ударила об підлогу.

– У сраці ти хазяїн, а не в оцій хаті. По тобі б тут не те що корова здохла, а й собака б із дому втік. Хазя-я-їн. А що сина горе стріло, дак у нього й не заворушиться ніде. Сядь, Маньо, бо я ж не лаятися прийшла, – Марія, що ледве підвелася з підлоги, покірно сіла на стілець, підвела змучені очі на бабу.

Палажка й собі хотіла сісти, але передумала, тільки сперлася обома руками на палицю. Помовчала, ніби не знала, з чого почати, сердито глянула на Федора. – Ти його не слухай – добре, що на гроші розжилася. Павло тільки-но із Чернігова приїхав – возив туди Кириєнка. Дак каже – той проговорився, що Славик бумага вже підписав. Треба й тобі туди проїхати.

– Які бумага? – Обличчя в Марії помертвіло, вона аж смикнулася на стільці.

Палажка по черзі глянула на Федора й Марію, потім промовила боязко:

– Що вбив Михайла.

– Ой, ні! Ой ні! – Марія захиталася й поволі сповзла зі стільця. – Ой синок! Ой як же ти... Ти ж і себе вбив, і мене! – щосили вдарилася головою об підлогу. – Ой людоньки! Ой судить же тепер і мене, бо це ж я його на світ народила!

– Маньо, цить! Цить! – баба злякано обхопила голову Марії, притулила до себе. А Федір поблід, відступив до самих дверей, мовби злякався, що ось тут, зараз і його судитимуть разом із дружиною

Увечері Марія ледве поралася. У голові паморочилося, і вона, хитаючись, ходила поміж корів. Не помічала, що вголос стогне і як доярки багатозначно переглядалися між собою, про щось говорили. Навіть хтось обізвався до неї, але вона не почула.

Після роботи додому не пішла. Дочекалася, поки всі розійшлися, лягла на солому під стіною, укрилася чорним халатом. Сторож, що вночі проходив біля корівника, почув, як хтось стиха виє у хліві. Зупинився і поторсав замкнені двері. Виття затихло. Він трохи постояв, прислухався, потім махнув рукою і пішов далі.

ХИЖАКИ

До колишньої колгоспної контори сходилися люди. За звичкою, бо з роду віку в цьому маленькому селі ні клубу, ні сільради. А от ферма стояла й оця контора – колишня куркульська хата. Господар давно згинув у Сибіру, а хата ще, як дзвін. Інші он, новіші повростали в землю по самі вікна, страшно зайти. «Наче баби оці. Штовхни котру – розсиплеться. Як вони тільки й живуть отут?» – подумки розмовляв сам із собою вже немолодий чоловік, із сірими примруженими очима. Уважними, пронизливими, наче тільки вони й були на його обличчі. Може тому, що зовсім мало розмовляв, лише роздавав команди, кивав головою і думав. Тепер ось спостерігав за двома десятками людей. Та де там людей – старці, що спираються на

палиці, у куфайках латаних і бурках – усі до одного. Навіть хлоп'я, що тулиться до баби – у маленьких бурочках із глибокими калощами. Точно чиєсь байстря, бо чого б воно жило в оцих джунглях. Подумки порівняв хлопчика з Мауглі. Посміхнувся, глянув на власного сина, що сидів за кермом новенького позашляховика, здивовано розглядаючи селян. Да, синку, такого ти у своїй Англії не бачив. Хотів щось сказати, але син змушував батька розмовляти з ним лише англійською, а вона йому чомусь не давалася. Таки не втримався: «Well, what do you think about forest people?» («Ну, як тобі лісові жителі?»)

– Cool, they are ukrainian indians. («Супер. Це ж українські індіанці».)

Селяни здивовано презирнулися. Дід, у шапці-вушанці по самі очі, запитав: «Це що наші, чи знову німці?»

– Чорт їх знає, – почув у відповідь не лише дід, а й Борис Петрович. – Може вибори які, то вони й катаються.

– Та не вибори. Чого ви оце? – дорікнув селянам сільський голова, що приїхав разом із бізнесменом, тільки в машині з охороною. Тепер стояв простоволосий, помітно хвилювався. – До вас чоловік по-хорошому, допомогти хоче. Он каже – дорогу зробить і ще щось, – глянув запобігливо на приїжджого. А той ступив крок від легковика, за ним охоронці: мордаті, широкоплечі, в однакових шкіряних куртках. Дід чомусь потиснувся між бабів: «Я таких бачив у війну. Вони нашу Христинівку палили. Тільки у формі були, з автоматами й вівчарками».

– Ну, що ви за люди такі? – зніяковів голова. – До вас, можна сказати – благодійник приїхав, а ви...

Борис Петрович ледь помітно спохмурнів. Але не від дідових слів. До гурту підійшов середніх років чоловік без руки. І хоча взутий також у бурки, щось у ньому виказувало колишнього військового. «Точно «афганець». Тільки його мені не вистачало. Ну, нічого...» Посміхнувся роблено й голосно запитав: «Усі зійшлися? Треба б нам з вами поговорити».

– Професорки немає! – вигукнули з гурту. – Аби когось по неї послати.

– Вона не прийде. Чогось не любить бізнесменів, – нарочито голосно кинув однорукий чоловік, дістаючи з кишені цигарки.

Борис Петрович лише посміхнувся, намагаючись перехопити погляд чоловіка, але той зосереджено длубався у своїй кишені й ні на кого не дивився.

– Є тут у нас одна грамотна, – заспішив пояснити сільський голова. – Уся Христинівка її слухає. Навіть хотіли на моє місце висунути та, кажуть, відмовилася. Але вона нам без діла. Вона – приїжджа, чужа, можна сказати, й живе тут на пташиних правах.

Поки голова сільради говорив, Борис Петрович дивився на реліктові сосни, що підступали до села. Такого багатства тепер ніде не знайдеш. А трохи далі – дуби. Європейці купуватимуть за золото.

– Я вам не лише дорогу прокладу, – промовив несподівано для себе самого привітно. – Підприємство побудую, робота усім буде.

– Та ми, наче вже своє одробили, – несміливо промовила хуцесенька бабуся, що стояла за кілька кроків від нього. – І наробилися... Нам, аби хоч раз на тиждень хто хлібця привіз, і то спасибі.

– Буде вам хліб, магазин буде... – Борис Петрович не скупився на обіцянки.

За його спиною стояв син. І не просто син – вчений фінансист. Ще трохи й отут усе буде його. З яким би задоволенням він підігнав сюди бульдозер і вигріб оці халупи кудись у рівчак. Може колись так і зробити, коли оці... Озирнувся, пошукав очима цвинтар, побачив віддалік у лісі дерев'яні хрести й розсердився – ліс запаскудили.

Закінчив говорити, та чомусь не побачив на жодному обличчі ні того піднесення, ні того збудження, яке відчував сам. Навіть ніхто нічого не запитував, тільки однорукий, поцікавився:

– А це вам наш ліс понадобився, чи, може, пісок? Тут давно колись брали. Кар'єри, спасибі їм, такі позалишали, що влітку й на море їхати не треба.

Борис Петрович не відповів. Натомість дістав із кишені мобільний телефон і комусь наказав привезти хліба у Христинівку. Не якогось, а свіжого, ще теплого. І тільки тепер селянські обличчя, мов потеплішали, і бізнесмен почув «спасибі» у кілька голосів. Кивнув головою, мовляв, та що там. І дав команду їхати. Сільський голова на цей раз сидів у машині разом із Борисом Петровичем.

– Оце її хата. І то не її – тітчина, – показав на маленьку, ніби з дитячої книжки, хатину. – Два роки тому приїхала з однією сумочкою, на хліб не було.

Борис Петрович знічев'я глянув на хату й несподівано змінився на обличчі, побачивши біля колодязя жінку. Він упізнав її, добре, що впізнав, а думав, що згинула. Ось тобі й згинула.

Озирнувся на стару хату, а, здалося, мимоволі озирнувся в той день, коли прийшов у професорську квартиру, розглядав картини на стінах, поки професорка хавкала, вчитуючись у постанову суду про перехід її квартири в його власність за борги покійного чоловіка. Не повірила, кричала, що чоловік був хворий і ніяких грошей ні в кого не брав. «Брав, дорогенька, у мене брав, – підніс їй до самих очей документ. Мадам, звільніть моє житло. Поки охорона вас не вивела звідси силою». «Це ви його в лікарні наркотиками накачали... Виродки». Вона довго стояла мовчки, потім узяла якусь стару валізу, склала туди папери, а потім, навіть несподівано для нього, вийшла, не зачинивши за собою дверей.

Він чекав скандалів, суду. А вона зникла, мов її й не було. Та Борис Петрович завжди боявся покірних. Бо коли у гніві людина викидає із себе біль і зненависть, то покірні накопичують, наче запалювальну суміш. І не знаєш, коли вона вибухне. А вибухне обов'язково.

– І днями, і ночами, кажуть, щось пише, – почув запобігливий голос сільського голови. – На пошту за вісім кілометрів ходить, посилає. В Америку чи німцям, але гроші їй звідти йдуть. Тепер он ніби виїжджати до них збирається. Нехай їде, що їй у нас робити.

У Бориса Петровича відлягло від серця – на одну мороку поменшало. У цю мить, несподівано син загальмував. «Father, – look!» («Тату, – вовки!»)

Віддалік на пагорбі стояли вовки. Машини спинилися, але хижаків навіть не ворухнулися. Стояли й коли люди вийшли з машин, а молодий чоловік взяв із авто пістолет і став цілитися.

– Далеко, – Борис Петрович торкнув напружену синову руку.

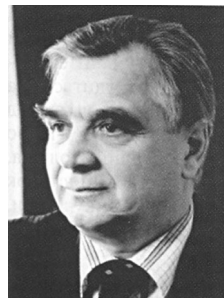
У цей час більший сіроманець відділився й пішов уздовж пагорба, немов подразнював людей. Несподівано син бізнесмена кинувся в машину й рвонув автомобілем напереріз вовку.

– Куди ти!?! – злякано закричав сільський голова. – Там же кар'єр глибочезний, лід іще тонкий!

– Назад, синок! Назад! – гукав перелякано батько, але чи то син не почув, чи не зрозумів батьківської мови. А той у нестямі кричав на охоронців, що стояли біля машини й не відразу зрозуміли, що відбувається. Тільки коли перед чорним авто ніби розступилася земля, вибухаючи з-під коліс фонтанами води, вони кинулися туди, але за кілька кроків зупинилися – позашляховик миттєво зник під льодом, наче його ніколи й не було. Лише вода розтікалася по сніговій поверхні й швидко замерзала.

А вовки постояли на пагорбі, потім побігли по заметеному снігом полю туди, де ледь ворухнулися на вітрі верхечки могутніх дубів і реліктових сосен.

Мушкетик Юрій Михайлович народився 21 березня 1929 року в с. Вертіївка Ніжинського району Чернігівської області. Закінчив Київський державний університет імені Тараса Шевченка та аспірантуру, за фахом філолог. Працював у журналі «Дніпро» (з 1958 р. обіймав посаду головного редактора). Обирався першим секретарем правління Київської організації Спілки письменників України. З 1979 року працював у Національній спілці письменників України, з 1986-го до 2002 рік її очолював.

У 1990-1991 роках Юрій Мушкетик разом з Олесем Гончарем, Віктором Тереном, Павлом Мовчаном, Іваном Драчем, Дмитром Павличком, Борисом Олійником, Володимиром Яворівським та іншими стояв біля витоків створення Народного Руху України.

Літературну творчість почав оповіданням «Перед грозою». Перший успіх молодому прозаїкові принесла історична повість «Семен Палій». Роман «Гайдамаки» утвердив його в літературі як письменника історичної теми. Його перу належать відомі повісті і романи: «Вогні серед ночі», «Чорний хліб», «Серце і камінь», «Крапля крові», «День пролітає над нами», «Останній острів», «Жорстоке милосердя», «Біла тінь», «Суд над Сенекою», «Погоня», «Вернися в мій дім», «Віхола», «Рубіж», «Обвал», «Яса», «Гетьманський скарб», «На брата брат». У 1980 році за роман «Позиція» Юрій Мушкетик був удостоєний Державної премії імені Тараса Шевченка.

За його творами поставлено спектакль «Вернися в дім свій», знято кінофільм «Біла тінь», телефільми «Позиція», «Біль». Твори Юрія Мушкетика перекладено багатьма мовами світу.

Лауреат Державної премії СРСР, міжнародних премій Фонду Антоновича та Григорія Сковороди, премій імені Михайла Старицького, імені Михайла Коцюбинського, Республіканської премії імені Миколи Островського. Нагороджений орденами князя Ярослава Мудрого V ступеня, «За заслуги» III ступеня, «Знак Пошани», Трудового Червоного Прапора, Дружби народів.

Живе в Києві.

СОЛОВ'І НАД ПРИП'ЯТТЮ

Я у відпустці. До обіду кублився в городчику, який розкопав на колишніх троєщинських городах, а зараз кайфую, лежу з книжкою на дивані. За останній тиждень я прочитав три романи про наше минуле, так, з книжкою в руках, я й заснув. І вона повела мене, повела на Дике поле, де трава в людський зріст, і переді мною промчав табун диких коней-тарпанів, і з хрюкотом, ламаючи бур'ян, утікав дикий кабан, і, пильнуючи, я видивився за велетенським з червоно-ліловими китицями будяком гостроверху шапку татарина й устиг ухилитися від стріли, яка просвистіла біля самої голови, й вихопив з-за плеча мушкета, і в цю мить... почув дзвін. Я протирав очі, намагаючись зрозуміти, де він взявся тут, у степу, і враз зрозумів, що то дзеленчить наш квартирний дзвінок. Одягнув штани, підійшов до дверей:

– Хто там?

– Одчиняй, Трохимовичу, – голос двірнички.

Я відчинив і... відсахнувся. За дверима стояло двоє військових. Одразу впали в очі червоні пов'язки на рукавах шинелей. Один – капітан, другий – сержант. Не чекаючи запрошення, вони переступили поріг, зайшли до квартири. Я почовгав ватяними ногами за ними. Капітан зупинився біля столу, – був він худорлявий, аж позападали щоки, горбоносий, хрипкуватим, начальницьким голосом мовив:

– Збирайтесь. Швидко – п'ять хвилин.

Мабуть, нас, українців, за віки неволі привчили коритися беззаперечно, надто в радянські часи, коли вночі до квартири заходили червонопогонні, або в синіх плащах і чоботях кадебісти й веліли йти з ними, хоч ці, я відмітив, не схожі на кадебістів.

Зі спальні виглядала дружина – вона там спала з дітьми, – захилялась, приголошувала:

– Ой божечки, ой за що його?..

– Мобілізований! – тільки й випалив капітан.

Я швидко одягнувся, забіг на кухню, ухопив з каструлі з півдесятка зварених сосисок, четвертинку сала, півхлібини.

Готовий!

– Пішли!

Біля парадного стояла крита брезентом вантажівка.

– Залазь!

Капітан сів до кабіни, сержант поліз за мною, сів біля заднього борта. У глибині кузова, біля кабіни, я помітив ще кілька постатей. Вони сиділи на лавочці, скулившись, мовчали.

– Війна, – нараз тихо мовив один.

– Сержанте, з ким війна? – запитав інший.

Сержант мовчав. Я посунувся до тих, що біля кабіни. Загудів мотор – поїхали. По кількох хвилинах підкинуло: я зрозумів, що ми виїхали на широку дорогу, при виїзді вибоїна, підгуцує завжди. Їхали довго, вуркотів мотор, гуділа під колесами дорога. Відтак поворот один – кинуло на борт – другий, третій.

Зупинилися.

– Вилазь!

Вилізли. Поруч нашої стояло ще три машини. Із них вилазили інші люди.

– Построїться!

Ми так сяк стали у дві шеренги. Нас було зо двадцяттеро. Стояла глупа ніч, позаду щідили жовтаве світло кілька вуличних ліхтарів, виднілися високі будинки. Свиснула електричка десь праворуч, унизу. Я намагався розгледіти, де ми. Здається, Чоколівка.

Капітан пішов до кабіни й вернувся з ломом.

– Бачите он там попереду дві хавіри. То склади, підійдете до лівого, ключів немає, ось вам лом, – і він вручив лом здоровенному чолов'язі посередині шеренги, пізніше я довідався, що його звали Борисом. – Зірвете замок, там одразу ліворуч обмундирування на полицях, по номерах, розмірах, перевдягайтесь і – сюди.

– Зроду не був зломщиком, – буркнув Борис – доброчесний, добродушний велетень, дещо наївний, який потім часто потрапляв у смішні ситуації.

Ми пішли до складу, прибой легко вискочив, зайшли до середини, хтось намацав умикача й увімкнув світло. Справді, на полицях

лежало обмундирування. Я відшукав свій розмір, перевдягнувся: гімнастерка, зелене галіфе з обвислими кишенями, кирзаки, шапка, усе було БУ (бившие в употребленіі). Узяв кухвайку. Дивились один на одного, пригадав, як, бувало, перевдягалися призовниками, була копиця реготу, кпинів, жартів, зараз усі мовчали, усіх гнітила думка, що ж це таке, – війна, і чому нас якось дивно мобілізують. Вернулися.

– Сідайте в оці машини, – указав на дві крайні капітан. – Швидко!

Сіли, було тісенько. Машина загуркотіла, рвонулася, зупинилася – водій невміло рушив з місця, – поїхали. І знову гудіння коліс, лопотіння брезенту – їдемо на чималій швидкості, одхилилася вилога брезенту позаду, там ліс. Їхали дуже довго, у гнітючій мовчанці, ніхто вже не намагався запитувати двох сержантів позаду, куди нас везуть. Інше вібрування коліс. Здогадався – міст. Поворот, поворот, проїхали ще трохи, стали.

– Виходь! Построїтись.

Знову вишикувались у дві шеренги. Позаду білий дорожній вказівник. «Іванків» – прочитав хтось далекозорий. І вказівник попереду: «Болотне». Капітан став перед строем:

– Перед нами Чорнобиль. На одному з блоків атомної станції – аварія. Будемо її ліквідувати. Ви – ліквідатори.

Трохи одлягло од серця. Он воно що! Робота. Ну, роботи ми не боїмося.

– Поки що все, – помовчавши, мовив капітан. – Там на місці розкажуть, що вам робити. По машинах!

Їхали ще якийсь час. Через вилогу брезенту видно: світає. Зупинилися. Вилізли. Галявина в лісі. Капітан вийшов з машини, пішов по галявині, перед собою тримав якусь коробочку. Вернувся.

– Тут не можна. Поїхали далі. По машинах!

Знову галявина. Капітан пройшов по ній зі своєю коробочкою.

– Тут стаємо. Зараз привезуть намети.

Справді, незабаром приїхали машини з наметами. Ми ставили їх під лісом. Звичайні, не нові, армійські намети. Кожен на від-

ділення – одинадцять осіб. Робота звична. Зробили заміри, вбили кілочки, викопали східці і вузький простір унизу, за яким припічок у траві – для спання, обкопали намети ровиками на дощову воду. По той бік галявини інші чоловіки у військовому теж ставили намети, серед наметів – два більші, як виявилось – лазарет і їдальня. У їдальню завезли столи і лави. Приїхала польова кухня, кухар, так би мовити, типовий, пузатий, пикатий, роздав солдатські казанки. Підходили до нього з казанками, у кожен до верху клав гречаної каші, густої, навпіл з м'ясною тушонкою. Пили мінеральну воду з пляшок – кожному по пляшці.

Усім у таборі розпоряджався невеликий, худорлявий чоловік з татарським обличчям, у кашкеті із зіркою, але погонів не було видно під білим халатом. Ми прозвали його Валетом – по чину, капітан – Десятка, усі інші Восьмірки і Шестірки.

Після сніданку ми вийшли й стали біля намету-їдальні, дехто курив, підійшов Валет і сказав:

– Четверо зі мною. Ви.

Ми четверо були крайні й пішли за ним. Перейшли березовий лісок, вийшли на іншу галявину, заставлену машинами. Підійшли до першої:

– Знаєш машину? – до мене.

– ЗІЛ – 131. Я на такій їздив.

На краю галявини стояв гурт людей у білих халатах. Валет підняв руку:

– Один сюди.

Підійшов чоловік з одутлим обличчям, великим носом у червоних прожилках. Очі були невеселі, як і в усіх інших.

– Сідай за руль, – Валет до мене. – Він покаже, що робить.

Червононосий сів поруч. Поїхали. Він указував, куди їхати. Їхали по трасі.

– Що ж воно там за аварія? – запитав я.

– Вибухнув четвертий блок.

– І що?

– Хмара диму, пари... Шкідливої.

– І куди її понесло?

– Не моє діло. І не твоє. Повертай сюди.

Я повернув. Переді мною виднілися великі чорні озії, у ряд, одна за одною.

– Ось сюди.

Площадка біля озії. По боках кущі. На площадці кілька купок брухту, біля них по четверо людей у брезентових робах і брезентових рукавицях.

– Давай сюди, до цієї.

Я під'їхав. Червононосий вийшов із машини:

– Вантажте, я вернуся, – і пішов кудись за реактор.

Робітники почали вантажити лопатами: пісок, земля, зрідка цеглини, асфальт, великі шматки асфальту вони брали руками і кидали в кузов. Я дивився на аварійний блок і нічого особливого не бачив. По даху ходили люди, щось скидали додолю. Перевів погляд праворуч, на ще одну озію, ще більшу. Над нею стриміли величезні крани, ланцюги з гаками ледь погойдувалися під вітром, на кранах сиділи ворони.

– П'ятий реактор. Не закінчений, – пояснив мені один з робітників, витираючи піт на лобі.

Заохочений його реплікою, я запитав:

– А ви звідки, хлопці, хто ви такі?

– Пожежники з різних сіл, – відповів той самий.

Металевий кузов був повний. Підійшов червононосий, сіли, поїхали поза реактором, виїхали на вузьку незаїжджену асфальтівку, ліворуч – реактори, праворуч між кущів і дерев поблискувала широка смуга води.

– Річка, Прип'ять?

– Охолоджувальний басейн, Прип'ять далі.

Вузька асфальтівка вивела на трасу. Поїхали швидше. Ліс. Дорожній вказівник: «Копачі». Отже, село, у двох місцях сумно осміхнулися білими стінами хати, решту не було видно за садами і деревами. Ось «Копачі» перекреслені. Я подумав, що вони перекреслені навек, як і багато інших сіл. Про це вже говорили в таборі. Як легко у світі все перекреслити, надто людські життя.

В'їхали в неглибоку долину, посередині викопаний бульдозерами кар'єр.

– Ось там розвернеш, здаси назад: бачиш дошки, з'їдеш на них, тільки дуже не розганяйся, стеж, бо грохнеш у кар'єр, викинеш усе, – і сам вийшов.

Назад їхали тією самою дорогою до тієї самої купки.

– Ти їздитимеш сам, – сказав червононосий. – Знаєш куди.

Він пішов до дороги.

Скінчили роботу по команді якогось начальника при самому заході сонця. Червоне, велике, як млинове колесо, застрашливе, воно сідало далеко за лісом.

Перед вечерею кухар виставив на стіл пластмасові стаканчики, приніс кілька пляшок горілки й поналивав уповні.

– Пийте.

Хлопцям це сподобалося. Я не пив.

– А ти чого не п'єш?

– У мене язва.

– Ну... Як хочеш. Хто знає, що гірше.

Валет роздав усім по товстенькому чорному олівчику.

– Це дозиметри. Радіація повинна не перевищувати поділкі 4. Якщо десь трапиться вище – звідти виходьте.

І дав заповнити аркушики – прізвище, ім'я, по-батькові, звідки ти, й поробив там якісь позначки. Треба сказати, що вище цифри 4 стрілочка не піднімалася ні разу, де б ми не бували, на цій поділці вона зупинялася. І біля реактора також. А через три дні прийшов кадебіст і дозиметри забрав, і листочки також, більше ми їх не бачили. І коли потім я рипався по чорнобильську пенсію, мені сказали, що у вас доза не перевищувала 4 мілірентгена.

По всій Чорнобильщині сновигало безліч усілякого люду, ліси були набиті військом, нащо його нагнали стільки – відає Бог та високе начальство.

Одного досвітку до табору прийшла корова, вим'я її розперло, дійки порепалися, молоко порскало на траву; Борис узяв відро

й заходився її доїти, було видно, що їй боліло, але вона терпіла. Борис надоїв майже повне відро, налив молока в літрову банку й випив.

– Воно ж вредне, вона на траві паслася, – казали йому.

– Хто знає, що нам вредно, а що ні. Он на цигарках пишуть, що вредні, а на лопатах – не пишуть. Та й як молоко може бути вредним. Воно ж, як ліки.

Ще дехто пив його. Інші боялися. І вже боялися всього: і трави, і лісу, і неба. Хто дужче, хто менше. Але куди було подітися. Начальство заспокоювало: загрози ніякої. Я од ранку до ночі крутив бублика, дорогу вже вивчив, як свою долоню. Ох, дороги, дороги! Увесь вік нас на них ставлять. Ми рідко коли їх вибираємо, ось і тут, хіба я її вибирав. І куди вона мене доведе, чим скінчиться? Не знав я, не знали й інші. Либонь, і та ж Десятка – наш капітан, і Валет. Може, знали вищі? Одного разу через табір пройшов Туз. Було видно, що це Туз, оскільки його оточував рій Десяток, Валетів, Королів – у військовому й у цивільному. А він ішов у халаті з білим ковпаком на голові, до нас не завернув, я почув його ім'я й по батьковій й запам'ятав, бо було воно як у мене – Василь Трохимович. Він вийшов до дороги, казали: об'їхав у закритій машині довкола реакторів і покотив на Київ. Отож ніби дороги в нас однакові для всіх, і не однакові. Хтось привіз паку газет «Правда» і поклав на стіл у їдальні. Я взяв дві із собою. Поки пожежники вантажили ЗІЛа, розгорнув першу, шукав, що там про нас. Є, на першій сторінці: «Солов'ї над Прип'яттю». Як вони гарно витьохкують, які це гарні місця для солов'їв. Треба розуміти – і для людей. Ох, тьохкав би ти, писако-дряпуне під самим реактором. Солов'ї співали справді: як вони співали, не знали нашого й свого горя, але хто їх слухав. Може, ангели на небі, коли хоронили тих, перших. Відспівали.

Розгорнув другу, там теж стаття: «Солнце, воздух и вода». І, зрозуміла річ, так і рвуться на язик подальші слова: «Нам полезны». Тобто, нам корисні чорнобильське сонце, повітря і вода.

Як же нам звикли брехати. Навіть у такі гіркі часи, замість звернутися добрим словом до людей, вони молотять лжу. Оглуплені ми люди!

Хлопці доп'яли по сусідству в безлюдному селі волочок, наловили в затоці риби, узяли на кухні відро й зварили юшку. Дехто їв, дехто не їв: тут уже виявилось, хто як боїться радіації. Борис сьорбнув двічі чи тричі і відклав ложку. Сидів, дивився в притемнену далечінь.

– А я, хлопці, сюди рибалити приїздив. Води із собою не брали, пили пригорцями просто з Прип'яті. Розкладемо багаття, зваримо юшки і сидимо до півночі. Пляшка, сигарети. Вода в річці спочатку голуба, далі синіє, стає чорною, – розповідав замріяно. – Як ударить на річці сом, розплеще зорі, а по той бік птаство кричить – лисиця в очереті бродить. І пісня здалеку, білоруси співають:

Ня ходіце дэвкі в замуж
У кацапськое село.
Те кацапи толькі знаюг
Всьо: «чаво, чаво, чаво».

– Яких лящів ловили. Якось упіймав шуку, кілограмів на сім. Але поїхав у майже новому костюмі, захвойдав його, а шука така велика, поки жінка на моїй морді побила, то й ранок настав.

Хтось засміявся, але не дуже.

Годували нас сито: м'яса, овочів, солодощів скільки хочеш. Ось кухар гукає до Бориса: «Тобі яких сардин, італійських чи іспанських?». «Мені байдуже, я з ними балакають не збираюся».

А на душі ставало все тривожніше й тривожніше: про радіацію дізнавалися все більше й більше.

Три дні я возив брухт від реактора, а тоді почав возити з Вишгорода гравій, туди ж, до реактора. Біля Вишгорода до Дніпра проклали вузькоколіяку, на ній стояла величезна дробарка, Дніпром підходили баржі з каменем, вона дробила їх на гравій. І це зрання до ночі. На сьому добу їхав я з гравієм, і не знаю, що зі мною сталося, що приверзлося, що я задрімав, і... з'їхав у кювет. Не перекинувся, машину перехнябило на правий бік і наперед, мене тусонуло об ка-

біну. Я очунявся, виліз, став над дорогою. В обидві сторони йдуть машини; не минуло й десяти хвилин, як примчала машина ДАІ – хтось сказав на посту, постів було багато. Міліцейський старлей походив довкола, розпитав мене, а тоді зупинив КРАЗа, зачепили тросом, витягли. Зі старлеєм був сержант, старлей сказав йому:

– Сідай з ним до кабіни, скажеш там, нехай виспиться, нащо нам ще аварії на дорозі.

Я спав до вечора, а ранком після сніданку Валет сказав:

– Іди за мною.

Пройшли галяву, де стояли наші ЗІЛи, за ними за лісом стояло два автобуси ПАЗ. Валет вийняв із кишені два папірці:

– Сідай за кермо, поїдеш у Київ на Оболонь, це за пивзаводом, зразу праворуч. Тут ось адреса і накладна. Візьмеш на складі десять ящиків горілки і п'ятдесят мінералки. У накладній тільки тридцять, та ти пугони того складського щура, нехай упише ті двадцять ящиків у квитанцію – розпишешся. Крой його на всю катушку... Поїздиш трохи ПАЗом, одійдеш, язвенник.

Я поїхав. Ось пивзавод, ось якісь приміщення, мій склад. На дверях висячий замок і записка: «Буду через дві години», і позначено час. Що ж, думаю, посплю дві години в кабіні. А тоді враз зринає в голові думка: та тут же поруч моя Троєщина. Змотаюся, візьму ліки від виразки, поміняю білизну. Але ПАЗом, мабуть, їхати не можна, можуть зупинити, цього маршруту в путівці немає. Але ж у мене є гроші.

Вийшов на дорогу, на ту, широку. Он і зелений вогник пливе. Підняв руку, зупинив, сів.

– Куди тобі? – мармулуватий таксист, з родимкою сторчма над лівою бровою.

– На Троєщину й назад.

Їдемо. Таксист весь час поглядає на мене, чимось я йому не такий, як інші.

– А звідки ти? – питає.

– З Чорнобиля.

– А ти того... реактора бачив?

– Я біля нього працюю.

За хвилину машина заревіла мотором, далі закашлялася, знов заревіла, зупинилася. Таксист виліз із машини, підняв капот:

– Поломка, не поїдемо далі.

А я ж сам шофер і все втямив.

– Ах ти, шкура барабанна, – кажу. – Не хочеш везти, бо я з Чорнобиля. Заразитися боїшся. Ми там щодня... Сідай за руль, а то як уріжу, полетиш перекидом туди.

Таксист знітився, сів за руль. Ось і мій дім.

– Зачекай, я недовго. Тоді розплачуся.

Подзвонив. Люба відчинила двері, кинулася до мене, я наставив руки долонями вперед.

– Не підходь до мене. І дітей не пускай. Візьми в тумбочці мої ліки, і білизну: пару майок, пару трусів, поклади в целофан, я вдома не перевдягатимуся.

Люба поклала білизну й сказала:

– До тебе щодня дзвонить Кузьма.

– Хто-хто?

– Кузьма, кум твій, він живе через один будинок.

– А як він тут опинився?

– Ну, він же з Прип'яті, евакуйований, інженер, дали квартиру. Ось його номер телефону.

Телефонний апарат стояв у коридорчику на тумбочці. Я набрав номер.

– Кузьма, я дома, але вже їду. Що ти хотів?

– Зачекай, я зараз, миттю, уже біжу.

Кузьму зустрів на вулиці. Він захекався, говорив затиноючись, запобігливо заглядаючи мені в очі.

– Ти ще приїдеш?

– Може бути.

– Слухай, Василю, будь не тільки кумом, а й другом. Розумієш... Нас підняли, як по тривозі. І сказали, що через два дні вернемося. А тепер... Там шуба жінчина, Валина, два роки на неї стягалися, Валя жодного разу й не одягла її, ще й квитанція в кишені. Візьми її, і телевізор новий.

– Та ж радіація.

– Яка там радіація. Воно ж у квартирі, зачиненій. Ми навіть вікон ще не одклеювали. Ось ключі... Другий будинок зліва, третє парадне, четвертий поверх, квартира сорок один.

Що було робити. Уявив, як стягалися вони на ту шубу, яка то в них утрата.

– Давай.

Мене наздогнав біля таксі Кузьмин голос:

– І візочок дитячий, новий-новісінький.

Приїхали на Оболонь. Склад був відчинений. Я забрав горілку, нашу воду.

– Усе, тридцять ящиків, – комірник.

– Нам треба п'ятдесят, ти, криса помийна... Там люди як на фронті, ще й од спраги валяться, тамошньої води пить не можна, пеньок осиковий. Беру ще двадцять, допишеш в накладній, я розпишуся.

Він попросив ще записати мою київську адресу, «коли що...»

Наступного дня Валет після сніданку знову повів мене до ПА-Зика.

– Ось путівка і накладна. Знов Оболонь, але інша адреса, інший склад. Продовольчий. Там все вказано. – Пішов.

Я виїхав на трасу Чорнобиль – Прип'ять. Ось і селище Прип'ять. У ряд дев'ятиповерхівки. Заїхав з затилля, поставив машину під осокором. Іду посипаною гравієм доріжкою. Дивлюся на будинок, на вікна, і враз зупинився... за вікнами видно постаті. Здивований і приголомшений придивлюся пильніше й зітхаю: зішло сонце й на шибках гойдаються тіні від дерев. Прошкую далі; з обох боків газони, буяють квіти. Уже майже одцвілися фіалки, синіють півники, киплять білим цвітом конвалії. І враз знову спотикаюся: лілеї! Клумба розквітлих лілей. Господи, та це ж пізні квіти, чому вони розцвілися так рано? Чому? Та зрозуміло чому. Яка ж то сила радіації, яка сила впливу на природу. І на нас. Чи не вперше втямив, яка загроза довкола, у якому пеклі я ходжу і що ж ми робимо зі своїм світом, хто нам давав право нищити його. І

чого світом не правлять солов'ї чи хоча б горобці, а ми, захланні люди! Кілька дуболомів нав'язують свою волю: як отой московський Александров: реактори можна ставити під ліжка, як нічні горщики. І певно ж, цим дуболомам нічого не буде, їх прикривають інші, партійні дуболоми.

Але роздумувати ніколи. Попереду, на карнизі третього поверху низка ластів'ячих гнізд. Пурхають, носять у дзьобиках глей із Прип'яті чи й з отого радіаційного охолоджувального басейну, підправляють старі гнізда, ліплять нові. Десь читав, що вони відлітають до Південної Африки й вертаються звідти, через Сахару, через морські шторми, це десь десять тисяч кілометрів, багато їх гине по дорозі, а ці ось прилетіли до рідних гнізд по смерть. Такі милі, безневинні голівки, такі наші, рідні, українські. Їх труять разом з нами.

Я вже не радий нічому. Але звук доводити до кінця, що почав. Збігаю по сходах на четвертий поверх – кроки відлунюють голосно, наче йде гурт людей. А кругом тиша, сакральна тиша. А ще недавно тут лунав дитячий сміх, жінки перегукувалися через балкони. Шуба, ось вона, на вішалці, й телевизор, на ньому гарантійна книжечка, хапаю разом шубу – на плече, телевизор – поперед себе, виношу до машини. Хотів уже їхати, а тоді вернувся, відшукав у спальні дитячий візочок і виніс теж. Хух, наче ніхто не бачив. Шию тисне ковнір сорочки, груди ходять ходуном.

Виїхав на трасу. Відлягає. Минув Дитятки, Оране, Приборськ, скрізь повно військових патрулів, гаїшників. І ліс, ліс. Прадавній, віковичний. Вигойдав не одне покоління поліщуків. Тут вони народжувалися, жили, полювали на ведмедів, лосів. А це що? Ліс сосновий – рудий-рудий. Мовчазний, сумний. Сюди впала пляма. Дві сойки, які летіли над лісом, перелетіли його високо-високо. В'їзджаю в Іванків. Раніше, коли возив гравій, гаїшники в мій бік і не дивилися. А тут зупиняє. Показав документи, хитнув головою, мовляв їдь, та раптом відчинив дверці ПАЗика, дурень я останній – не замкнув.

– Стий. Сюди, до мене! – гукає ще до двох мільтонів, які сидять на лавочці на узбіччі. – Браконьєр ось, ворюга.

Ті підбігли.

– Люди кровне покинули, а вони, гади, грабують.

Намагаюся пояснити – не слухають. ПАЗик одігнали в сторону, а мене повезли в міліцію. І ось я в камері. Ніколи не думав туди попасти. Але правду кажуть люди: од суми і тюрми не зарікайся. Сидів довго. Постукав у двері, заглянув мільтон.

– Дай води.

– Обійдешся.

Аж після обіду привели в кімнату, де тільки стіл та два стільці з обох боків. За столом майор, із зизими очима, я спочатку подумав, що то більма, а то такий їхній колір. А ніс алкоголіка. І почав читати акафіста, лякати, називати, скільки за це мені одвалить.

– Ви, – кажу, – спершу вислухайте.

– Ну, давай свою брехню.

Я розповів усе. Я назвав телефон Кузьми.

– Маєш нас за дурнів? Із Кузьмою домовилися.

І почав далі... Не знаю, як сталося, але гупнув я кулаком по столу:

– Та ви ж законники якісь, правники, чи хвости собачі. Це ж легко перевірити, поїдьте до Кузьми, у нього квитанція на шубу і гарантія на телевізор, на його ім'я. І прописка в нього була Прип'ятська.

Не знаю, чи вплинуло це на зизоокого. Він усе одно читав акафіста: зайшов у заборонену зону, забрав – украв чужі речі. І врешті покликав міліціонера.

– Виведіть.

Мене знову відвели до камери. І сидів там три дні, і вже думав: запакують надовго. Ну, хто поїде на Троещину, у них, либонь, як і колись план по розкриттю злочинів, а тут, ось злочинець із доказами. Але, мабуть, майор не пропив усієї совісті. Послав когось із підлеглих, і Кузьма сказав, що попросив мене привезти речі, і показав квитанцію на шубу, і гарантію на телевізор на своє ім'я.

І мене випустили. Я вернувся в табір. Ну, була мені нагінка, передали на роботу, а до мене приклеїлося назвисько Браконьєр, хлопці так і звали мене, хоч я їм розказав усю правду.

На той час пожежників уже відпустили. Вони роз'їхались по селах, по домівках і всі, до одного, померли. До того, як вони зішкрібали лопатами асфальт, вони поливали його якоюсь рідиною з балонів, та рідина швидко загусала, убираючи в себе радіоактивну пилюку, ставала як желатин, вони скручували її руками в рулони й вантажили на машини. Вони поїхали, ніхто їх там по селах не оглядав, не лікував, нікому вони стали непотрібні, своє зробили і край. Так і відійшли в інший світ, і їх відспівали чорнобильські солов'ї. А мені трохи пощастило: мене скрутила виразка, я попав у госпіталь, а на той час уже знали, що таке радіація, як і те, що померли перші ліквідатори, їх ховали урочисто (у нас люблять ховати), і мене лікували: давали якісь ліки, робили уколи, ставили крапельниці й переливали кров.

І ось я сиджу дома, при сім'ї. Що я привіз із Чорнобиля? Книжечку ліквідатора, прізвисько Браконьєр, на сьогодні два інфаркти, білі плями по тілу, схожі на сьогоднішні п'ять копійок, і розміром і трохи кольором, тільки без тризуба і колосків, а ще маю тридцять гривень чорнобильської доплати до пенсії. Більше мені не дали, сказали, що я був у місцях, де радіація менша чотирьох мілірентгенів, є дозиметр і картка із фіксацією. Я сказав, що дозиметри і картки в нас забрали через три дні і більше не давали, але до уваги те не взяли й інвалідність чорнобильську не встановили, мовляв, інфаркт природний, а плями невідомо звідки.

А ще я знаю, що Туз – мій подвійний тезка, який пробіг через нашу галявину і об'їхав у закритій машині довкола реакторів, – отримує чорнобильську пенсію в сто тисяч гривень щомісяця.

Руденко Михайло Іванович народився 4 січня 1940 року в селищі Лосинівці Ніжинського району Чернігівської області в селянській сім'ї.

1955 року закінчив вісім класів Лосинівської середньої школи і вступив до Ніжинського медичного училища. Із дипломом фельдшера 1958 року поїхав на Донбас, де працював у підземному здоровпункті шахти «Ново-Моспіно». З 1959 до 1962 служив у війську. Повернувся в рідну Лосинівку на посаду фельдшера швидкої допомоги районної лікарні. Протягом навігаційного сезону працював матросом на теплоході «Едуард Багрицький» Волго-Донського річкового пароплавства.

Закінчив лікувальний факультет Київського медичного інституту імені академіка Олександра Богомольця.

У 1971-1972 роках перебував в інтернатурі Чернігівської обласної лікарні. Після закінчення інтернатури був направлений головним лікарем Красилівської дільничної лікарні Козелецького району.

З 1978 року – лікар, а потім завідувач відділення функціональної діагностики Чернігівської обласної лікарні.

Перші спроби пера належать до періоду роботи на Донбасі, де співпрацював із редакцією газети «Майстер вугілля». Тут надрукував свої вірші, узявся за прозу, яку згодом представила ніжинська міськрайонна газета.

Пізніше з'явилися вагомі публікації в газетах «Деснянська правда», «Гарт», «Чернігівський вісник», «Літературна Україна», «Просвіта» та ін.

До Національної спілки письменників України прийнятий у 1997 році. Його найвідоміші книги «Ліки для двох», «Тільки ти». Лауреат премії імені Михайла Коцюбинського.

Живе в Чернігові.

СОЛОМИНА З БАТЬКІВСЬКОЇ СТРИХИ

Була субота. Похмурий осінній ранок ще тільки готувався прослизнути через мокрі шибки міської квартири, щоб розбудити її власницю, як Даша випередила його наміри і першою розплющила очі.

– Ще так рано? – подумала, глянувши на годинника, і враз пригадала недавній сон.

Їй наснилася сільська батьківська хата, хоч хата, то занадто сказано. Скоріш за все то була застарезна халупа, а може навіть не халупа, а хлів, звичайнісінький хлів для домашньої худоби, аніж людське житло. Двері навстіж, із темних прорізів вікон ледь пробивалися тонкі струмені тьмавого світла, фарбуючи кімнату в брудний сірий колір. Голі немазані стіни де-не-де вкриті пошарпаними стелажками, на яких покоївся вкритий пилом старий посуд. Посеред хати залякла фігура сестри Світлани. А позаду... Ні, вона чітко не бачила, хто позаду, лише відчувала, що там – постать батька.

Даша розмірковувала уві сні, що того не може бути, що батька давно нема, що від дня його смерті сплигло немало років, але душею відчувала його присутність і чула слова, з якими той звертався до неї.

– Не хвилюйся, донечко, усе буде гаразд. Я люблю тебе і буду завжди піклуватися про тебе...

На цьому сон обірвався. Даша вилізла з-під теплої ковдри й виглянула у вікно. О диво! З неба сипалися тисячі білих парасольок, укриваючи землю пухким простирадлом.

– Нарешті, – прошепотіла схвильовано, радіючи першому снігові.

Осінь цього року видалася сухою й теплою. Здавалося, що й новий рік прийде без снігу, але Михайло-архістратиг виправдав людські сподівання: приїхав-таки на білому коні. Це викликало піднесення в Дашиній душі.

– Певно, що й недавній сон був пов'язаний зі зміною погоди, – заспокоїла себе жінка, розмірковуючи над тим, що приготувати на сніданок.

Підсмажила яєчно, зробила каву і тільки тоді покликала доньку.

– Лізо, ти не запізнюєшся?

З того часу, як дочка почала навчатися в університеті, Даша звільнила її від хатніх клопотів і більшу частину домашньої роботи переклала на свої плечі, хоч дівчина й не була з тих, хто «вдома ні за холодну воду».

Не встигла Ліза завітати на кухню, як задзвонив телефон, і Даша взяла слухавку.

– Так. Здається, упізнала. Надя? Рада тебе чути. Щось трапилось? Що?! Василь?.. Коли? Сьогодні вночі? Похорон завтра. Так, постараюся бути. Звичайно ж, зі Світланою. Зрозуміла, Коля зустріне машиною в райцентрі. Гарзд. До завтра.

Даша поклала слухавку і сіла на табурет.

– Мам, щось трапилось? – Ліза підійшла ближче, рукою торкнулася маминого плеча.

– Так, трапилось, – зітхнула важко. – Помер твій дядько Василь, мій двоюрідний брат.

Лізу, мабуть, не схвилювала дядькова смерть, якою вона ніколи не бачила, але не байдужим став материнський сум.

– А він що, чимось хворів? – запитала.

– Так, хворів, – Даша спробувала віднайти для дочки пом'якшувальне слово, котре б хоч в деякій мірі виправдовувало несподівану смерть брата, знімало з нього провину, та, нічого не придумавши, відповіла різко:

– Так, хворів. На алкоголізм.

– То чому ти переживаєш? – Ліза вже причепурилася і взялася за сніданок. – Не сьогодні, так завтра. Алкоголіки всі так кінчають.

– Але йому лише сорок три роки. Він усього на три роки старший за мене. А що бачив у житті?

Даша пригадала, як останній раз із татком була в селі. Василь того року щойно повернувся із війська і відзначав свій «дембіль» постійною пиятикою. Тітка Вірка, Василева мати, пробувала його зупинити:

– Скільки вже можна її дудлити? – приповідала вона біля нього. – Сусідські діти давно за розум узялися, хто одружився, хто вчитись у місто подався, а ти?.. Хоч би на роботу влаштувався.

– Мамо, не дави на психіку, – відхрещувався від материних почань Василь. – Богу дякуй, що живим вернувся. Там, де я був... – бачила б ти, де я був. Дай краще розсольчику, труби плавляться.

– Еге ж, повернувся. А що з того? – мати винесла на подвір'я глечик із розсолем і подала синові. – Може, краще не вертався б узагалі, прости мені, Боже, що таке говорю. Раз би переплакала та й заспокоїлася, а так до самої смерті спокою не бачити.

Подібні розмови точилися між матір'ю та сином мало не щодня, але користі від них ні на гривеник.

Із коротких звісток, які надходили з села, Даша знала, що Василь так і не одружився. Та й хто за нього піде, п'яницю гіркого, коли він за оковитою світа білого не бачив, не просихав ні вдень, ні вночі.

Покінчивши зі спогадами, Даша зателефонувала сестрі.

Світлана зустріла пропозицію сестри без особливого захоплення. Довелося вмовляти.

– Свето, – говорила Даша у слухавку. – Мені теж не дуже хочеться тарабанитися в таку погоду, але ж ми стільки років не були в селі, не знаємо, навіть, де могилки дідуся й бабусі. Соромно, що не довелося бути на їхніх похоронах. Знаєш, мені сьогодні татко наснився. Можливо, таким чином він запрошував нас відвідати родинне гніздо.

Урешті-решт Світлана погодилася. Вони домовилися зустрітись завтра на автовокзалі близько шостої, і Даша поклала слухавку. Спомини про батьківський край знову заволоділи її уявою.

Колись обох сестричок, Дашу й Світлану, батько часто возив до села на своєму “Запорожці”. Здавалося, цікавішим від цих подорожей не було й не могло бути нічого у світі. Попереду безкінечна стрічка асфальту, а по боках просторі поліські краєвиди. Легковик з натугою долає довгі кілометри важкого шляху, що проліг через широкі колгоспні лани, потім несподівано пірнає в прохолодні

хаші лісової оази. Слідом за автомобілем пірнає в казку й Даши-не серце, намагаючись якнайдалі сягнути глибин лісу. Десь там у гущавині криється незрівнянно чарівна Мавка і Лукашева сопілка зачаровує все навкруги. Батько зупиняє автомобіль на короткий перепочинок, і дівчата кидаються через хаші в пошуках рідкісних квіточок, якими невдовзі прикрасять свої гербарії.

Але справжнім раєм для Даші була бабусина садиба. І досі пам'ятає, як поралася зі старенькою на городі, особливо коли підходила пора збору врожаю, як вибирала огірки й помідори, рвала стручки гороху та квасолі, довбала молоду бараболю, смикала жовтогарячі корені моркви. Не забула вона й бабусину науку про те, як правильно господарювати на городі, не ходити взутою по грядках, тільки босоніж, аби підошвами відчувати кожну рослинку й не затоптати її.

Певно з того часу в Даші й зародилося бажання порпатися в землі, відчувати душу кожної травинки, бо ж недарма її міська квартира перетворилася на справжню оранжерею, а дачна ділянка – на зелену оазу.

Із дідусем було значно веселіше. Хоч був він без ноги, з дедів'яшкою замість чобота, гумору в нього не бракувало.

Старий дуже полюбляв рибалити, а коли був у доброму настрої, брав на став із собою й онуку. Інколи він довіряв Даші навіть металеву коробочку з черв'яками, а сам ніс дві довжелезні вільшані вудки. Одну з них потім віддавав дівчині, а з іншою вмощувався сам. Якось так виходило, що Дашину вудку риба завжди обминала, а за дідову чіплялася, мов ряска. Даша молила Бога, щоб хоч би одненька вчепилася на її гачок, затріпотіла на сонці срібною монеткою, але риба чомусь не бажала дарувати радість дівчині. Щоб уберегти онуку від переживань, дід часто заводив з нею дорослі бесіди.

– Ось як ти думаєш, Дашко, – робив на останньому складі наголос старий. – Чим відрізняється справжній риболов від сковородника? – і, не дочекавшись відповіді, продовжував. – Сковородник, – він що? Для нього головне – набити пузо. А риболов?

Е-е-е, то зовсім інша справа. Для нього головне – бути з природою. Ось так зручно упокоїтися на зеленому бережку, потім глибоко, на повні груди вдихнути запашного повітря, яке туманом стелеться над росяною травицею, по вінця наповнитися бадьорим настроєм, котрим обдаровує нас матінка-природа влітку, а водночас і мізками трохи повертіти, про наше життя-буття подумати: звідки воно таке взялося й навіщо і ким нам дароване?

Зробивши ліричний вступ, дід Зінько продовжував філософствувати:

– Життя, воно цікава штука, Дашко. Як ти думаєш своїм молодим розумом, навіщо воно нам дається? Для чого? Щоб тільки пузо рибою набивати? А може, від нас на планеті чекають іншої місії. Від кожного своєї. А ми замість того, щоб її виконувати, творимо казна-що. Кудись поспішаємо, метушимося, на дрібниці час гасмо, а життя – ку-ку, накивало п'ятами і веселись, як знаєш. Я так розумію: кожна людина сама повинна знайти свою місію на землі, не розмінюватися на дрібнички, не ходити по колу, а поставити перед собою велику ціль і йти до неї, не криючись. Як на фронті. Там тільки завдання командири ставили, а тут потрібно самому. Ех, якби не війна, може, й мені випала б інша місія. А вона, зміюка, все переламала, перешматувала, а з дерев'яшкою – яка до бісу місія. Ось і доводиться рибалити в тихій заводі, а не на морських просторах. А може, так воно й краще. Там і без нас впораються, а тут життя занепадає. Хоч ми його теж уже не відродимо. Наша місія скінчилася.

Даша слухала діда більше з поваги, ніж із цікавості, і скоріше здогадувалася, ніж розуміла, що дідові просторікування були адресовані не стільки їй, скільки собі самому. Можливо, старий боявся впасти у відчай, не хотів бути поглинутим купою буденщини, яка чатувала на колгоспників на кожному кроці і прагла від них тільки одного – тупої покірності. Дід Зінько коритися не хотів. Його хоробрість і войовничість в роки війни принесли численні нагороди, ордени й медалі, якими пишалася вся родина. У мирний же час дідова хоробрість була не тільки зайвою, а й під заборonoю. А во-

йовничість, взагалі, коли б не каліцтво, мала б ще гірші наслідки. То ж навоювавшись із місцевою владою в молоді роки, дід набрався житейської мудрості і під кінець життя більше тішив розмовами дівчату на риболовлі, ніж дорослих на фермі чи в полі.

Дашин батько, на противагу дідові, був зовсім іншої вдачі. Пустопорожніх розмов не тільки не вів, а й не любив, коли до нього з ними чіплялися. Перебуваючи на селі, весь вільний час проводив за мольбертом. Зникне зранку кудись на цілий день, і не знайти його ні з якими вівчарками. Скільки Даша не напрошувалася до нього на етюди, завжди відмовляв.

– Будеш мені тільки заважати, – намагався вговорити дочку. – Ферштейн?

Даша добре розуміла батька, хоч миритися з тим не хотілося. Коли б не вичитана недавно фраза, що творчість – то інтимний процес і не терпить сторонньої присутності, так легко Даша не здалася б. А вичитані й переписані в альбом цитати були для неї тоді законом, якого не мала права порушити. Звісно, тепер вона шкодує, що була зразковою донькою і не ослуhalася батька. Можливо, таким чином вона зуміла б зберегти хоч одне батьківське полотно для себе. Шкода, що вдома не залишилося жодного. Усі полотна він роздарував друзям.

– Для себе намалюю пізніше, – говорив.

Не намалював. Не встиг. Смерть прийшла неочікувано рано. Помирати від запалення легень в еру антибіотиків – повне безглуздя. Високу температуру сприйняли за звичайний грип. А коли відвезли до лікарні – було вже пізно. А йому ще не минуло й п'ятдесяти. Для Даші це було страшним ударом. Самій жити не хотілося. І якби не той дивний сон – невідомо, як вона впоралася б зі своїм розпачем. Їй наснилося... А може, це був і не сон. Труна стояла посеред світлиці. У кімнаті повно люду. Несподівано татко підвівся. Даша чітко бачила, як він підвівся і сів посеред труни, хоч ніхто на те не зреагував, не звернув уваги. І слів тих, які він виразно промовив, теж ніхто не почув, лише вона: донечко, не переживай. У тебе все буде добре. Я подбаю про тебе.

З того часу, дійсно, життєва ситуація в неї покращилася. Жити стало легше. Ось тільки справжнього щастя вона так і не дочекалася. Хоча, як сказати...

Покінчивши зі спогадами, Даша почала збиратися в дорогу. Коли назавтра вона о шостій прибула на вокзал, Світлана чекала на сестру вже біля білетних кас.

– Привіт, рання пташко! – гукнула Світлані. – Ти що це так вирядилася? Зима надворі, а ти в тufельках та плащику. Захворіти надумала?

– Та в мене й одіти нічого. Чоботи в ремонт здала, а на куртку ніяк не зберуся. А в пальті ще не хочеться, душно.

– Ну-ну, – тільки й проказала Даша, здогадуючись перед ким збиралася пофорсити сестриця. Звичайно ж, перед свої колишнім, який був родом з того села, куди вони прямували. І хоч він давно з нього вибрався, та, як мовиться, шляхи господні несповідимі. Можливо й натрапиться саме сьогодні.

«Невже Світлана й досі його кохає?» – подумала Даша, зручніше вмощуючись на задньому сидінні стареньких «Жигулів», на яких примчав за ними до райцентру Надійчин чоловік.

Це скільки ж років промайнуло відтоді, як Світлана розлучилася? Невже п'ятнадцять? Коли Вітьку запроторили за ґрати, Льошці виповнилось всього чотири. А зараз дев'ятнадцятий пішов. Виходить точно – п'ятнадцять. Власне, розлучення, як такого, з усіма судовими атрибутами, не було. За бійку з смертельними наслідками Віталію вліпили десятку. А Світлані довелося вирішувати житейську проблему, як бути. Чекати на повернення чоловіка довгий десяток років з невизначеним майбутнім, чи відмовитися від нього з не менш туманною перспективою. Вона вибрала останнє. Схилитися до другого варіанту сестру підштовхнуло ще й те, що їхнє подружнє життя було, м'яко кажучи, далеким від того ідеалу, про який мріє кожна дівчина на зорі зрілості.

Віталій проводив час переважно в чоловічих компаніях, де окувіта лилася рікою, а мужицькі розваги, як правило, закінчувалися

бійками, тоді як Світлані відводилася роль Даші Севастопольської: змащувати та бинтувати чоловікові рани під градом грубих матюків. Та й термін у десять років, який отримав Віталій – це майже половина активного жіночого життя. То ж чи вартий її чоловік подібної жертви? Певно, що ні. Отож, Світланине сумління від зробленого вибору залишилося чистим, хоч неспокій і краєв душу. І чим коротшим залишався термін чоловікового ув'язнення, тим неспокійніше ставало на серці у Світлани.

З одного боку вона нетерпляче чекала на його повернення, з іншого – боялася зустрічі з ним. Віталія випустили через вісім років, але до Світлани він, звісно, не повернувся.

Усе те швидко сплигло в Дашиній уяві, поки вони їхали в пошарпаному авто і відволікало увагу від сумної події, що чекала попереду.

Ховати родичів, котрі віджили свій вік, болісно, але зрозуміло. А ховати людину в розквіті сил – сумно й несправедливо.

– Здається, не запізнилися, – Микола, їхній водій, першим ступив на землю і відчинив дверцята. – Ідіть попрощайтесь з братом, а потім я завезу вас додому. Батьюшка буде через годину, так що встигнете перегрітися.

– Боже праведний, – Даша вхопила сестру за руку, ледве втримуючись на ногах. – Свето, ти впізнаєш тут хоч би щось?

Упізнати батьківське подвір'я справді було важко. Як мовиться, ні кола, ні двора. Обдерта з усіх боків приземкувата халупина в зарослях молодого сливняку, сухі стебла високого бур'яну, що підпирали дах, пошарпана звідусіль солом'яна стріха, крізь яку, мов ребра з скелету, стирчали потріскані лати. Колись увесь широкий двір був під зеленим килимом споришу, а від дороги його відділяв високий паркан, під яким красувалася вузенька лавочка. Скільки дівочих тайн могла б повідати та лавочка, аби вміла говорити. Та й де вона тепер? Певно згоріла разом із парканом узимку в грубі холодної хати.

У виставленій на столі труні важко було впізнати того Василя, котрого сестри пам'ятали з дитинства. Аби не знали справжнього

віку покійника, можна було б подумати, що йому всі сімдесят. Упали щоби, висушене обличчя, воскова шкіра, усіяна сивою щетиною.

– Пробач, Василю, може й ми винні в тому, що не вберегли тебе, – прошепотіла Даша, перехрестившись і кладучи квіти в домовину. – Але ти й сам не вмів цінувати життя. Прощай. Земля тобі пухом.

Даша відійшла від покійника й огляділася навколо. Крім них зі Світланою, у хаті було ще семеро пристаркуватих людей, переважно бабусь. Вона пробігла по їхніх обличчях поглядом, але нікого не впізнала. Можливо, вони були з інших вулиць, а можливо, час вплинув на них таким чином, що впізнати їх було дуже важко. На мить погляд затримався під лавою, і Даша пригадала, як колись там стояла величезна скриня, наскрізь просякнута страшними таємницями. Їй тоді здавалось, що в її череві міститься безцінний скарб, який передали діду на схованку загадкові пірати, і дуже шкодувала, що їй так і не вдалося заглянути під її віко, аби розгадати найцікавішу таємницю дитинства.

Перегрітись у сестриній хаті приїжджі не встигли. Незабаром з'явився молодий піп, зовсім хлопчик, і почав відспівувати покійника. Людей у хаті побільшало.

Після молитви труну з тілом поклали в кузов місцевої вантажівки й процесія вирушила на кладовище. Голосити за покійником було нікому, хоч дехто з родичів дістав із кишені хусточки й тер зволожені очі. Дашине тіло теж піддалося загальному смутку, плечі здригнулися, з очей посипалися рясні сльози.

– Зачекаєте мене тут, – звернулася до сестер Надія, коли яму почали засипати землею. – Я на хвилиночку, тільки забіжу на сивову могилку.

Вона низько опустила голову й швидко пішла на другий кінець кладовища.

– Бідна Надійка, – співчутливо проказала Світлана. – Утратити сина чотирнадцяти років, я б збожеволіла. Навіщо він поліз за тим дротом? Яка необхідність? Він що, з голоду пух?

– Може, хто й пух, а він за компанію.

– Так той, хто пух, залишився живим. А Женька...

– Певно, така його доля

– Скоріше дурість. Уважав себе надто дорослим, самостійним. Надія чоловіка в їжаккових рукавицях тримає, а синочкові все дозволяла.

– Може, тому й дозволяла, що віщувало материнське серце...

Даша більше не стала суперечити сестрі, лише подумала, що якби з нею, не дай Бог, трапилося подібне, вона б не пережила.

Поминки відбувалися в Надійчиній оселі. Нова будівля відрізнялася від своїх сусідів не тільки великими габаритами, а й колоритними формами: з одного боку будинку всіма кольорами райдуги вигравала скляна веранда, з іншого, наступаючи на засніжений газон, влаштувалася біла колонада просторої тераси. І всередині будівля вражала своїми об'ємами: широкою залогою, просторою кухнею, а на другому поверсі великими спальнями, яких було цілих три.

– Ну ти, Надю, й куркулька, – сказала Світлана після знайомства з оселею і намагаючись відвернути увагу сестри від сумних думок. – Чому раніше в гості не запрошувала?

– Вас діждешся. На словах усі прудкі, а як до справи, так нікого з квартири не витягнеш.

– Це правда, – підтвердила Даша, допомагаючи накривати на стіл. – Стільки роботи на літо плануєш: і всілякі ремонти, і дачу облаштувати, і на відпочинок кудись змотатись, а воно пролетіло в одну мить. Я останнім часом нічого не встигаю.

– Менше плануй, – зауважила Світлана. – Тобі теж уже не двадцять три, хоч ти й молодша сестра.

Перемовляючись, сестри накрили стіл, запросили присутніх. Поминати покійника зібралось зо двадцятьоро людей, переважно сусідів та дехто зі старих товаришів по чарці.

Усі, хто казав слово, бажали покійнику царства небесного, землі пухом та вихваляли його доброту.

– За все життя мухи жодної не образив, – в один голос повторювало зібрання.

– Воно то й так, – думала в унісон Даша. – Про покійника або добре, або ніяк, але ж навіщо було горілкою занепасти душу. Ох, Василю, Василю... Хіба для того давали тобі життя батьки?

Надвечір товариство розійшлося, і сестри залишилися на самоті. Після поранки до них приєднався й Микола, Надійн чоловік. Вони вчотирьох ще раз відпоминали брата, Надія розповіла про останні роки життя померлого, хоч і розповідати було нічого. Пив, бідував, вона допомагала, чим могла. Але ж і в неї нерви не залізні. Усього було: і сварилися, і не розмовляли по кілька тижнів, та все ж зовсім його не цуралася.

– Вам як, в одній спальні стелити, чи кожній в окремій? – звернулася до сестер Надія, коли з вечерею було покінчено.

– Ти що? Звичайно в одній. Нам страшно спати нарізно. У чужій хаті, та ще після похорону. Ти смієшся, Надіє?

– Ваша справа обирати. Разом то й разом. Пішли нагору.

Широкими сходами жінки піднялися на другий поверх.

– У цій спальні любить мешкати моя Анюта, коли гостює влітку з малим. Ось, цілу скриню іграшок навезла, – указала рукою в куток Надія. – Уже й віко не зачинається. Кожного разу їде з новим мішком. Я їй кажу, не вози більше, уже дівати їх нікуди, а вона мені: іграшки потрібні дитині для психічного розвитку. Одним словом – психолог, куди нам до неї.

Даша відійшла в куток і вперлася поглядом у скриню.

– Дашко, ти що, тобі теж іграшки сподобалися?

– Надіє, це та «наша» скриня?

– Яка така «наша»?

– Ну та, що в бабусі була.

– Звичайно та, я її у Василя забрала, щоб не пропив.

Даша підійшла до скрині й погладила її долонею:

– Я всі роки її згадувала. Колись мені здавалось, що бабуся в ній сімейні скарби тримає.

– Аякже, скарби. Знаєш, що в ньому тримала бабуся? Цукор. Боялася, що Василь на самогон комусь відіпре. Тому й тримала під замком.

- Ну що, залишаємось тут, чи йдемо далі?
- Пішли побачимо, що далі, – напросилася Даша.
- Проходьте сюди, – відчинила Надія наступні двері.

– Ой, ця спальня ще просторіша. Я не проти заночувати тут. А ти Світлано? Дивись, тут і картина висить цікава. Здається, я вже десь бачила цей пейзаж. Будиночок у садку, і кобилка з возом. Це що, Левітан?

– Левітан... Бери вище. Це батько твій малював.

– Батько? Ти ж говорила, що він вам також не залишив жодного полотна.

– Не залишив, а тепер з'явилося. Його віддав нам незадовго до смерті дядько Павло, двоюрідний мамин брат. А йому свого часу подарував картину твій батько. Вони приятелювали з ним. Не пам'ятаєте дядька Павла?

Ні, Даша не пам'ятала ні дядька Павла, ні інших дядьків, з котрими товаришував батько. Але, як так сталося, що його картини, які для неї були найдорожчим скарбом, гуляють десь по чужих оселях, а в неї немає жодної? Ой тату, тату, навіщо ти так вчинив? Може, спробувати вициганити в Надії? Марна справа. Вона вигідає сотню відмовок, щоб не віддати полотна. І вкрасти його Даша, звісно ж, не зможе. Від несподіваних думок розболілася голова. Настрій зіпсувався. Вона звернулася до Світлани:

– Ну що, залишаємося тут?

Сестра ствердно кивнула.

– Тоді давай спати.

Назавтра сестри зранку сходили на кладовище, потім ще раз відвідали батьківське подвір'я і лише надвечір покинули село. Даша не стала заводити з Надією розмову про батьківську картину, зараз не найкращий час, і все ж вона твердо вирішила колись таки повернутися сюди і докласти максимум зусиль, щоб сімейна реліквія опинилася вдома. Саме себе вона вважала спадкоємицею батьківської реліквії, тому що з усіх доньок батько ставився до неї найкраще, і вона з поміж трьох сестер любила його найбільше. Тільки її він називав «мій хом'ячок», через те,

що всі свої речі вона тримала в зразковому порядку і могла віднайти потрібне в будь-яку мить.

За спогадами Даша геть утратила плин часу. Незчулася, як автобус подолав далеку відстань і несподівано зупинився, перетнувши широку площу. Прощання із сестрою вийшло незаслужено холодним. Вони обнялись якось відсторонено, кожна пройнята власними думками.

– Не зникай надовго, телефонуй частіше, – упівголоса проговорила Світлана.

– Хто б говорив, – посміхнулася у відповідь Даша.

Дійсно, чому так виходить, розмірковувала вже в тролейбусі Даша, вони живуть з сестрою в одному місті, скучують одна за одною, а бачаться вряди-годи. Хай Нінка в іншому місті, до неї не дістанешся, а Света?.. Інколи так її не вистачає, так хочеться поспілкуватися, розповісти про наболіле, а щоб зателефонувати – не виходить. Щось стримує. Невже в дорослих так і повинно бути. Кожний розраховує на самого себе. А як же родинні зв'язки, сімейна допомога? Чи на сестер це не поширюється?

За роздумами не помітила, як піднялася на п'ятий поверх, увійшла до квартири.

– Мамочко, – зустріла її дочка в коридорі. – Вечеряти будеш?

– Ні, – відповіла кволо. – Будь ласка, приготуй ванну, допоки я переодягнуся.

Даша зняла пальто й присіла на диван. Невідомо з в і д к и на підлогу впала золотава соломина. Неквапливо взяла її в руки й притулила до вуст. Потім обережно поклала до серванту.

– Що б те могло значити? – прошепотіла, не знаходячи відповіді. – Я ж ніде не торкалася соломи.

Знову ніжно взяла соломину в руки, притулила до носа і глибоко вдихнула, намагаючись уловити тонкий аромат, який мав би триматися в польовій рослині, але нічого не відчула. Можливо, він устиг вивітритися, а можливо, пропах ароматом її власного тіла, і вона не могла його вловити. А може, це татко потішається над її смутком і передає привіт звідти.

– Дякую, татку, я люблю тебе найбільше, – промовила вголос і рушила до ванної кімнати.

– Ти що? Із тобою все гаразд? – перепитала донька, з острахом приглядаючись до матері.

– Здається, що так. А може, й ні. Не знаю.

– Зате я знаю. Виспатись тобі потрібно, матусю. Ферштейн?

А Даша подумала, звідки в неї те слово, яке часто повторював татко. Коли він помер, Лізі було всього п'ять років. Невже це могло якось передатись з генами? Дивина та й годі.

З КОХАНИМИ НЕ РОЗЛУЧАЙТЕСЬ

Сьогодні Алла поспішала, як ніколи. Ще б пак! Її донечці завтра виповниться десять років, і так склалося в житті, а може, якраз, не склалося, що всі попередні дні народження Софійка святкувала без мами. Утім, нічого дивного в тому не було, бо навіть мамою Софійка називала іншу – свою бабусю, а справжню маму звала просто Аллою, вважаючи ту за рідну сестру.

Щоб зрозуміти, чому сталося саме так, необхідно зазирнути трохи назад, у десятилітнє минуле, коли Алла після закінчення школи вступила до тоді ще Ленінградського медичного інституту.

У тому, що вибір упав саме на Ленінградський, заслуга Аллиного батька.

– Там цілих три медичні вузи, – переконував він дочку. – Та й корупція в Росії процвітає менше, аніж у нас.

Можливо, татко мав рацію, а можливо Аллі просто пощастило, але з вступом до інституту проблем дійсно не виникло, зате вони з'явилися потім, коли Алла стала студенткою. І зовсім з іншого боку.

Треба ж такому трапитися, що на новорічні свята до них завітала ціла рота майбутніх морських офіцерів. Більшість Аллиних подруг були в захваті від молодіжного вечора і намагалися подати себе перед курсантами з найкращого боку. У ті часи навіть пройти по Невському в товаристві морського офіцера було заповітною

мрією кожної дівчини. Нерідко ці побачення закінчувалися весіллям, а нерідко й навпаки – сльозами та розчаруваннями. Але як би там не складалася жіноча доля в майбутньому, а відчуття щастя тої короткої миті від побачення з галантним офіцером у вогнях неонових вітрин головного проспекту північного міста назавжди карбувалося в пам'яті новоспечених наречених, додаючи їм ваги у власних очах.

Аллу ж подібна перспектива зовсім не хвилювала. І не тому, що на першому курсі рано було мріяти про сімейне щастя. Скоріше за все, Аллу вбивав комплекс неповноцінності, який вона носила в собі ще з дитинства, і згідно з яким вважала себе не лише не вродливою, а в чомусь навіть потворною.

– З'явитися зі мною в людному місці не те що блискучий офіцер, – думала вона, – навіть прищуватий матросик не погодиться.

А якби й погодився, то Алла, крокуючи поряд, сама відчувала б незручність за нього. У мріях про кохання вона обирала собі юнака мало- примітного, сором'язливого, який би також був у чомусь закомплексований і не став афішуватися на людях.

То ж поява такої кількості агресивно налаштованих на швидку перемогу юнаків, кинула Аллу в глибоку паніку. Змагатися з подругами, вродливими й нахабними, вона не могла, а стовбичити весь вечір під стінкою, в очікуванні чужої жалості, – принизливо. Тому й сховалася в роздягальні, очікуючи на зручний момент, щоб вислизнути непоміченою. Тут її і застукав Віктор. Він прибув на вечір останнім зі своїх однокашників, бо здавав чергування по харчоблоку і, помітивши втікачку, вирішив витягти її на світло.

– Цікаво-цікаво... – звернувся він до дівчини, обдаровуючи веселою усмішкою. – І що це ви в темряві робите?

Від несподіванки Алла ледве встояла на ногах.

– Пробачте, я, я... – зашарілася дівчина.

– Та я бачу, що це ви, а ось чому тут і одна – не розумію. Швиденько гайда танцювати, – закружляв він з нею під мелодію вальсу, вирулюючи на середину зали.

Танцювати Алла любила й уміла. Ще з третього класу відвідувала танцювальний гурток, не раз брала участь у районних олімпіадах і святкових концертах, то ж не тільки в залі, а й на сцені почувалася, мов риба у воді. І зараз, кружляючи у вальсі, умить відчула себе в рідній стихії, тіло напружилось і полетіло. Далеко – далеко... Ноги не торкалися паркету. За плечима вирости крила. Чи справді так було, чи їй тільки здалося, але в ту хвилину почувалася пір'їнкою, підхопленою весняним вітром. А може, птахом у вільному польоті. Умить кудись поділися недавні сумніви, на обличчі засяяла весела усмішка; моряк не зводив з Алли захопленого погляду.

«Можливо, я не таке вже й страховисько», – подумала весело. Статура в неї на всі сто відсотків. Можна сказати – в ідеалі: дев'яносто – шістдесят – дев'яносто. І волосся красиве – довге, хвилясте, тільки на колір руде. Але ж руде зараз у моді. Більшість подруг фарбуються, аби мати рудий колір, а їй і фарбуватися не треба. Ось тільки з ластовинням морока. Як його не забілюй, а воно знову зверху. А може, і з ластовинням обійдеться. Недавно читала в журналі, що юнакам веснянки подобаються. Вони від них «балдіють». Цікаво, як це «балдіти»? Утрачати голову?

Ну, і з рештою в неї все гаразд. І шкіра ніжна, і усмішка зваблива, то ж геть паніку: уперед, на барикади!

А моряк ніби й не помічав дівочих сумнівів. Утікачка сподобалася йому з першої хвилини, і він не відпускав її від себе ні на мить, ніби боявся, що хтось перехопить у нього знайдений скарб...

Алла швидко закінчила лікарський обхід, який сьогодні можна було назвати облетом і увійшла до доцентської, щоб доповісти про тяжкохворих. Тож студентські спогади довелося відкласти на пізніше.

– Ну, як там Павлик? – звернувся до неї Василь Сергійович, доцент ендокринологічного відділення.

– Уже краще, – Алла нерішуче застигла на порозі.

– Проходьте, сідайте, – доцент узяв лікарку під руку і провів до дивану. На робочому місці він називав її тільки на “ви”.

– Який цукор?

Алла назвала цифри.

– Молодець, – похвалив він, і Алла не зрозуміла, кому адресована похвала: маленькому хлопчикові, який тільки-но справився з хворобою і прийшов до тями, чи молодому ординатору, яка боролася за його життя і перемогла. Мабуть, похвалу заслугоували обое, бо цього разу перемогу святкувало саме ЖИТТЯ, а смерть укотре відступила, хоч у подібних випадках нерідко буває й навпаки.

Прогноз у хлопчика був не вельми сприятливий. Павлика Петренка, дванадцяти років, поклали до клініки три дні тому в надзвичайно тяжкому стані. Токсичний грип ускладнився важким діабетом. Хлопця привезли в глибокій комі, яка супроводжувалася вираженою інтоксикацією. Поламати голову довелося всім у відділенні, та все ж головна заслуга в зціленні дитини належала молодій лікарці. Василь Сергійович уважав, що не тільки знання та досвід сприяли одужанню маленького пацієнта. Було ще щось, можливо нематеріальне, що сотворило маленьке чудо і не віддало молодого життя пазурі смерті .

І хоч Василь Сергійович не вірив у дива, але інколи не знаходив пояснення деяким клінічним парадоксам, коли за однакових умов, однакової тяжкості хвороби, одні пацієнти швидко видужували, а інші невблаганно полишали світ. Дехто з колег приписував це життєвій мотивації: організм бореться з хворобою за продовження життя тому, що на нього чекає ще безліч справ, яким він повинен дати лад у житті

– А якщо він не в змозі самостійно боротися за життя, перебуває в комі, що тоді стимулює життєві сили?

Можливо, те, що йому диктує підсвідомість. Певно, що саме вона, підсвідомість, не тільки відчуває тепло протягнутих рук та доторки гарячих долонь, а десь у глибині свідомості висвічує всі молитви, які шепчуть біля ліжка тяжкохворих найближчі родичі, а інколи й самі лікарі, як це було зараз, допомагають зародити думку в непритомному тілі про швидке воскресіння. Доцент вважав, що саме материнське тепло, яке випромінювала біля хлопчикова ліжка Алла Миколаївна, її співчуття та віра допомогли Павлику видряпатися з глибокої прірви.

Василь Сергійович відійшов від лікарки, сів у крісло.

Про що це він? Про тепло? Так, саме її тепло він найбільше цінував у їхніх стосунках. Роман з молодою лікаркою зав'язався несподівано швидко, уже з перших днів службового знайомства, як тільки Алла прийшла на кафедру, вступивши до ординатури. Тому сприяло, певно, й те, що він щойно розлучився із дружиною і тепер мешкав у гуртожитку, де оселилася й Алла. А яка холостяцька душа не мріє про сімейний затишок, хоч на той час він ще не встиг відійти від образи й приниження, яке пережив у недавньому шлюбі. З Аллою Миколаївною було все інакше.

Варто було побути кілька годин з нею наодинці, як він зрозумів, що це не просто стосунки, це доля. Ні, він не спалахнув пристрастю, не загорівся яскравим коханням, він тільки відчув, що його самого більше не існує, що він розчинився в її тілі й теплі. Не хотілося усвідомлювати себе як особистість, коли Алла була поряд. Віднині вони складали єдиний організм, єдине ціле, що підкорялося єдиним, тільки їм знаним, законам. У її особі він знайшов таки свою половинку, яку шукають усі, та не всім удається знайти. Більшість вільного часу відтепер вони проводили разом, хоч на роботі й не афішували своїх стосунків. Шкода тільки, що після денного спілкування ночі доводилося коротати на самоті, тому що мешкали вони в кімнатах разом із сусідами. Щасливими вважалися лише ті дні, що випадали, коли їхні співмешканці, а найчастіше це був сусід Василя Сергійовича Андрій, від'їжджали у відрядження або їхали на вихідні до батьків.

В одну з таких ночей з Аллиних вуст і зірвалося питання, яке її хвилювало з того часу, як вони зійшлися. Вони лежали на вузькому ліжку, тісно притулившись одне до одного, а руда голівка коханої впевнено покоїлася на широких дорцентових грудях.

– А ти справді мене кохаєш, чи тільки час гаєш? – запитала несподівано.

Василь надовго замислився, розмірковуючи над її словами.

– Не знаю, чи кохання це? – промовив замріяно. – Кохають, певно, в юності, чи в молоді роки. А в мої? Ні, вважаю, що мое

почуття інше, набагато глибше, ніж його можна пояснити простим словом. Кохання, я вважаю, це спалах, блискавка, що прорізує морок, вогонь, що обпікає душу. А моє почуття зовсім інше. Я не можу жити без тебе, дихати без тебе. Щось постійно тисне груди, коли тебе немає поряд. І думати також не можу. Точніше, у моїх думках – тільки ти. Про що б не починав думати, а повертаюся до тебе. І відпочивати можу тільки у твоїх обіймах. Душею й тілом. Не знаю, чи можна це почуття назвати коханням. Як знати?

Аллу зворушили його ширі слова. Щось подібне відчувала й вона, але наскільки глибокими були почуття в неї самої? Вона теж почувалася кепсько, коли його не було поряд. Чогось ніби бракувало їй, і від того “чогось” псувався настрій, росло невдоволення. Але чи можна це почуття назвати коханням?

Ось, як зараз. Вона ще тільки готувалася в дорогу, а в душу закрався неспокій.

– Може все-таки поїдемо разом? – укотре запропонував Василь Сергійович, коли розмову про хворих було закінчено. – Щось на душі в мене неспокійно.

– Облиш!!! Не наврочуй! Ти ж знаєш, я не з лякливих. І потім, не на край світу зібралася, всього сто сорок кілометрів. Сьогодні на мене там дуже чекають.

– Уважаєш, що я тобі заважатиму?

– Зовсім ні, але ми з мамою вирішили розповісти Софійці правду, хай знає, хто насправді її мама.

– Не зарано. Сподіваєшся вона зрозуміє?

– Боюся страшенно. Але відкладати немає сил.

– Думаєш, від цього щось зміниться у ваших стосунках із дочкою?

– Не зразу. Можливо, потім. Але ховатися далі зі своїми почуттями не можу.

– Сподіваюся, у твоєму серці залишиться місце й для мене, коли там поселиться дочка?

– Вона завжди там мешкала, то ж на твоє місце ніхто не зазіхає.

– Гарзд. І все-таки благаю, будь обережна.

– Буду. Чекай мене в неділю після обіду.

– Я чекаю на тебе завжди, у будь-яку хвилину.

– Тоді до зустрічі, любий, – торкнулась обережно теплої щоки напам'яженими губами, – Не нудьгуй.

– Якби ж то...

Алла швидко перетнула вулицю, мимоволі оцінюючи погодні умови, за яких доведеться добиратися додому. Не зважаючи на кінець листопада, осінній день видався тихим і теплим. Легкий туманець осідав на дерева, зволожуючи кору. З віток також зринали здоровенні краплини, ніби після дощу. Одна з краплин упала Аллі прямо на носа, і жінка з цікавістю глянула вгору.

– Хто це там бешкетує? – промовила весело, пірнаючи в широко розчахнуті двері столичного метрополітену.

У вагоні, як завжди, була тіснява, і Алла притулилася в куточку, поряд з дверима і зімкнула повіки. Так легше думалося, а думки сьогодні шугали в голові, мов перепілки в житі. Хіба сподівалася колись, що настануть години, коли на карту життя буде поставлено її материнство, любов донечки. Та й усе подальше життя може полетіти шкереберть після несподіваного зізнання. Може, правда, було б почекати? А скільки можна чекати? Та й навіщо?

Їй знову пригадався Ленінград, і все, що було пов'язане з новорічними святами, які потім і призвели до непередбачених наслідків.

Після танцювального вечора вони з Віктором довго блукали містом і говорили, говорили, говорили... Зараз вона вже не пригадає про що. Та й говорив більше він, а вона тільки слухала, і радість переповнювала непорочну душу. Тільки на світанку добралися до гуртожитку, а потім ще довго стояли в холодному під'їзді, цілуючись. Цілувалися без упину, аж доки не застукали двері в сусідніх під'їздах, і заспані мешканці не почали виходити на вулицю. Потім були нові зустрічі... До сесії й після неї. А коли Алла зібралася їхати на канікулах на малу батьківщину, Віктор несподівано запросив до себе.

– Батя у відрядженні, десь у Баренцовому морі підводні маневри влаштовує, а мама в Болгарію на відпочинок злиняла. Мене одного кинули. Знаєш, як сумно одному в порожній квартирі? Так що переїзди хоч на тиждень, а другий на домівку залишиться.

Чи могла Алла відмовитися від такого запрошення? Звичайно ж, не могла. Хіба вона ворог своєму щастю?

Весь тиждень дівчина почувалася, як у казці. Сама квартира справила на неї неперевершене враження. Величезна зала, дві спальні, кабінет. А кухня?

Алла на мить порівняла свою крихітну кухоньку площею в шість квадратів з габаритами адміральської, і її розібрав сміх. Та їхня вся квартира менша розміром за цю кухню! У кожній кімнаті імпорتنі гарнітури, на стінах яскраві полотна та гобелени, певно, із самої Франції. Аллу взяв жах від усього побаченого.

– І це ти тут мешкаєш? – звернулася до Віктора, не знаючи радити чи сумувати з цього приводу.

Він зрозумів тривогу дівчини і спробував заспокоїти:

– По-перше – це багатство моїх батьків, а не моє, якщо ти про це переживаєш. По-друге – я такий же бідний студент, як і ти. А по-третє... По-третє – я не знаю, на що сподіватися моїй коханій, якщо вона колись вийде за мене заміж. Бути дружиною моряка – це щоденний подвиг, а щоб постійно його здійснювати, потрібна неабияка мужність. То ж не переживай! Це мені потрібно тебе вмовляти, аби ти ризикнула і пов'язала свою долю з моєю.

Після його слів Алла зовсім заспокоїлась і повністю віддалася новим почуттям. Це було так незвично засинати й просинатись у його обіймах, разом готувати сніданок, далі разом виходити в місто, відвідувати кінотеатри, концерти, дивитися спектаклі з відомими акторами. Тиждень минув, мов один день. Не встигли, як слід, намілюватись одне одним, як потрібно було збиратися в дорогу. Віктор не став більше затримувати кохану – назавтра з відрядження повертається батько, – відвіз її на вокзал і посадив у потяг.

– Не барися довго, я буду сумувати без тебе, – сказав на прощання, міцно стискаючи дівчину в обіймах.

Алла сиділа в купе і вперше не радість, а сум супроводжував її в дорозі. Ще місяць тому вона марила, як нарешті потрапить додому, з яким неперевершеним бажанням розцілує рідних. Так сильно вона скучила за мамою й татком. А потім гайне по друзях. Їй так не вистачало їхнього тепла в холодному Пітері!

І ось тепер душа була не на місці від того, що залишила Віктора одного, а тіло розривалося на частини, бажаючи опинитись у гарячих обіймах.

Утім, домашні клопоти поступово відволікли її від важких дум, а час спливав швидко й непомітно. Ось і день від'їзду настав, а вона так і не розповіла матері про Віктора. Усе сумнівалася, чи варто посвячувати її у свої таємниці. І все ж не втрималась останнього дня, наважилася, хоч і без подробиць.

Мати вислухала дочку досить уважно, але, як здалося Аллі, без особливої зацікавленості, а наостанок кинула сухо: «Дивись, не нароби дурниць. Тобі ще вчитися цілих шість років».

Настрій у Алли вмить зіпсувався. Подумала гарячково: «Таки даремно розповіла матусі. Краще було б промовчати. Думала, що вона зрадіє моему щастю, а вийшло навпаки. З ними, дорослими, ніколи не вгадаєш, як вестися. У всьому вони тільки негатив убачають».

До перших ознак нудоти Алла поставилася зовсім спокійно. При студентському раціоні та нерегулярному харчуванні все може бути. Але несподіване блювання в анатомці під час заняття дуже її налякало, і Алла вирішила звернутися до лікаря.

– Що це з тобою? – поцікавилася подруга Марія, з якою Алла мешкала в одній кімнаті й навчалася в одній групі. – Ти часом не вагітна?

– Ти що, звідки? – лице враз вкрилось яскравим рум'янцем. Навіть густі веснянки не могли сховати його від прискіпливого Маріїного погляду.

– Певно, сама знаєш, звідки? – вколола подруга. – Не хочеш зізнаватися – не треба. Але шила в мішку не сховаєш. Скоро всі зрозуміють, не лише я.

Аллу немов обухом огріли по голові. Так, таки дійсно так. А вона навіть подумати не могла, що з нею могло трапитися подібне. Що ж робити? Треба негайно розповісти Вікторові. Хай він вирішує. Він так красиво говорив про дружину. Вона буде йому найвірнішою дружиною.

Розмова з Віктором відбулася того ж вечора. Він вислухав її досить стримано, і Аллі здалося, що зараз він скаже щось жахливе.

– Перш за все – потрібно заспокоїтися. Хвилювання шкідливо діє на малюка. А по-друге, ми одружимося. Правда, я планував на весну, поближче до випуску, але будемо діяти, як склалося. Гаразд?

– А може, краще аборт? Мені ще стільки вчитися.

– Навіть думати не смій. Я в море не піду. Постараюся залишитися при штабі. І не переживай. Усе у нас буде добре. Ти мені віриш?

Алла нагородила коханого кволюю усмішкою.

– Ну й гаразд. Головне не хвилюватися.

Але хвилювання з того дня тільки почалися. Назавтра Віктор запропонував зустрітися з його батьками, і хоч Алла зовсім не горіла бажанням з ними знайомитися, тим паче, що через токсикоз втратила рештки своїх принад, але відтягувати знайомство надалі було безглуздо. Тож довелося погодитися.

Вікторові батьки, а особливо мати, були не в захваті від майбутньої невістки. Алла це зрозуміла з першого погляду.

«Куди дивилися синові очі, обираючи собі дружину?» – думали вони в унісон.

Навіть погляд зупинити ні на чому. Худа, довгонога, та ще й руда, мов папуга. Хіба про таку невістку для єдиного сина мріяли вони? Та все те ще півбіди. А біда в тому, що навчається вона лише на першому курсі. Це ж що означає? Цілих шість років буде сидіти на їхній шиї? Оце так удружив синок. Ні, вони ніколи не погодяться з подібними умовами. Але й драгувати сина сьогодні не стануть. Навіщо? Щоб нажити в його особі ворога? Ох, дівчинко, не на тих ти напала. Не думай, що твої мрії можуть так легко здійснитися! Уважаєш, зараз почнемо його вмовляти, щоб не робив дурниць?

Помиляєшся, голубко. Якраз навпаки. Ми дуже хочемо, щоб він наробив їх. А потім зрозумів, що наробив дурниць і відрікся від них. А зараз, будь ласка, одружуйтесь на здоров'я, тільки на нашу поміч дуже не сподівайтесь.

Із роздвоєним почуттям поверталася Алла в гуртожиток. Зовні знайомство пройшло дуже чинно. Батьки не відмовляли сина від одруження і не змушували майбутню невістку робити аборт. Але ні радощів, ні співчуття на їх обличчях Алла не помітила. Могли б і порадіти майбутньому спадкоємцю чи спадкоємиці. Натомість холодні погляди, приховані наміри. Добре, що хоч квартиру обіцяли підшукаати. І втримувати теж стануть, допоки Віктор не закінчить навчання.

– А ти чого чекала, на що сподівалася? – дошкуляла себе болючими питаннями Алла. – Оселитися в адміральських апартаментах? Пробачте, фізією не вдалася. Віднині для адміральської родини ти нахабна крадійка, що викрала найдорожчу коштовність – єдиного сина. Хіба для тебе його ростили?

– Але ж він зі мною щасливий.

– А це ще вилами по воді писано. З тобою щасливий, з іншою також буде щасливий. Доля – вона з народження дається.

– Не погоджуюсь.

– А ми й не вимагаємо. Поживеш довше – сама зрозумієш.

Алла повернулася в гуртожиток, сховалася під ковдру, але прискіпіві голоси продовжували бомбардувати мозок.

– Боже, а від мене вам що потрібно?

– Хіба не розумієш?

– Ні, я нізачо від нього не відмовлюся, він батько моєї дитини.

– Поживемо – побачимо...

Цієї доби сон прийшов до Алли тільки опівночі. Недавнє хвилювання спричинило масу тривожних сновидінь. Снилися поліські краєвиди, які вона фотографувала на пам'ять, сільське бабусине подвір'я, наповнене домашньою живністю, а біля хвіртки кумедний Бім, якого намагалися зловити заїжджі гицелі.

Після сну розболілася голова. Добре, що була неділя і не треба було поспішати на заняття. Але валятись у ліжку також не було

бажання. Алла швидко одяглась і рушила на вокзал, залишивши записку для Віктора в черговій. До щему в серці захотілося якнайскоріше потрапити додому, покласти голову на материні коліна і дати нарешті волю сльозам, які накопичилися в душі за останні півроку. А заодно і висповідатися.

– Ой, доцю, що ж то за щастя таке, що через нього треба проливати сльози?

Аллина мама не знала, яку пораду дати дочці. Відраджувати від шлюбу було вже пізно. Не сиротити ж дитину. Та й чи варто взагалі? Тисячі молодих сімей не ладять з батьками, а між собою живуть дружно, душа в душу. А буває й навпаки, коли батьки зичать дітям щастя, а побудувати сім'ю в молодих не виходить.

То все від Бога залежить. І любов до невістки може прийти після народження внуків. Немає на світі таких дідусів та бабусь, котрі не любили б своїх онуків!

Мамині слова геть заспокоїли Аллине серце, і вона рушила у зворотну путь сповнена оптимістичних надій.

Гучного весілля вирішили не справляти. Обійшлися малолюдною вечіркою в ресторані, куди молоді запросили переважно своїх одногрупників. Вікторові батьки проігнорували трапезу: татусь терміново відбув у відрядження, а в матусі раптово піднявся тиск. Алла була їм навіть вдячна, що вони не прийшли. У їх товаристві вона почувалася б досить невпевнено.

Подальше сімейне життя молодих проходило за регламентом, виробленим Вікторовою мамою – Оленою Василівною. Вона надала молодій сім'ї повну свободу і не набридала своїми візитами. Аллу це повністю влаштовувало, але Вікторові доводилося сутужніше. Він звик до маминої опіки, а особливо до вишуканої кухні, то ж студентська діста, якою його частувала дружина, швидко прийлась, і він все частіше здійснював вояжі до рідної оселі. Особливо почастишали вони в листопаді, коли на світ з'явилася маленька Софійка і постало питання, як бути.

Віктор пропонував Аллі взяти академку і присвятити цей рік доньці. Алла ж не хотіла втрачати цілий рік. Вона наполягала ско-

ристатися послугами няньки, хоч коштів на неї в них не було. А тут, як на зло, накопилася перебудова, а слідом ще страшніші негаразди – не виплата зарплати та божевільна інфляція. Величезна країна вмить перетворилася на маленький вітрильник, що потрапив зі зламаним стерном у десятибальний шторм. Щоб утриматися на плаву потрібна була неабияка майстерність керманичів, і вони домоглися свого, хоч частина вантажу і, навіть команди, були втрачені.

Єдиним правильним рішенням у цей час став приїзд Аллиної мами Марії Петрівни до Пітера. Цілий місяць, допоки тривала її відпустка, вона допомагала Аллі доглядати маленьку, а перед від'їздом заявила:

– Вислухай мене, дочко, і не перебивай. Найкращий вихід – це забрати Софійку мені з собою. Молока в тебе все одно нема, а організувати штучне годування вдома набагато простіше. Ти тільки не хвилюйся, я не гірше за тебе зможу поратися біля малої. А ти вертайся до інституту, нічого рік гаяти.

Пропозицію тещі гаряче підтримав і зять.

– Аллочко, це справді найкращий вихід. Геніально! А ми приїдемо в гості на зимових канікулах. Погоджуйся негайно.

Довелося погодитися. Після від'їзду мами й Софійки Алла помітила, що з квартири ніби витягли душу. Кудись поділося недавнє тепло. І затишку враз не стало. Алла відчула те з першого дня, а Віктор ще кілька днів бадьорився, поки і його не охопила хандра. Усе частіше став відвідувати матусю, нерідко залишаючись там на ночівлю. Аллі те не дуже подобалося, але вона довго терпіла, аж поки Віктор не пропав з дому на кілька діб.

– Якщо нам не потрібна квартира, то може краще мені повернутися в гуртожиток? – зустріла його Алла після довгого відлучення.

– Може, й краще, – підлив оливи у вогонь.

– Гаразд, тоді я так і зроблю.

Того вечора вони не сказали один одному більше ні слова, а наступного – Віктор знову не об'явився.

Алла все зрозуміла й повернулася до гуртожитку. Добре, що місце не встигли зайняти.

Вона чекала на Віктора тиждень, потім ще один. Минув місяць, а Віктор так і не з'явився. Зустрілися вони лише через рік, коли чоловік подав на розлучення. Алла не суперечила. Не склалася любов, мов пісня, то ж навіщо триматися? Найгіршим було те, вважала вона, що Віктор ні разу не поцікавився донькою, у нього ніби й не було ніяких батьківських почуттів. А може, його змусили зректися рідної дитини власні батьки?

– Тим гірше для них, – думала Алла. – Це найтяжчий гріх, то ж відповідати їм доведеться перед Всевишнім.

Після розлучення Алла більше не зустрічалася з Віктором, і аліментів також не отримувала. Та й на які аліменти можна було сподіватися після розвалу Союзу? Та воно, мабуть, так і краще: щоб потім нікому не бути зобов'язаним.

По закінченні інституту Алла пройшла інтернатуру з терапії, а далі влаштувалася ендокринологом у дитячу лікарню. Їй подобалося працювати з дітьми, з кожним малюком вона ніби проживала ті роки, які були вкрадені в неї з Софійкою. Фактично вона не бачила, як зростала донька, як училася ходити, говорити. І навіть коли дитина хворіла, Алли не було поряд. І мамою вона її ніколи не називала, тому що звикла звати тим ім'ям іншу – рідну бабусю.

Алла вийшла з вагону. Електронний годинник на пероні показував пів на третю.

Вона приєдналася до «голосуючих», що стояли на узбіччі й опустила сумку. Траса гула тисячами коліс і моторів, але жодному з водіїв не було діла до охочих покинути місто. Алла почала хвилюватися: так можна до ранку простояти.

На вечір стало прохолодніше, задув східний вітер, з неба посіялася дрібна пороша. За лічені хвилини руда кроляча шубка поміняла колір, перетворивши господарку в справжню снігурочку.

– Ще тільки ожеледиці бракувало! – Алла з острахом подивилася на дорогу, де почали плавати машини.

Вона підняла сумку й вирішила пройтися вперед, щоб відірватися від натовпу. Подібна хитрість не раз виручала її в дорозі. Підбирати групу пасажирів більшість водіїв за нинішніх часів бояли-

ся, а взяти до салону симпатичну пасажирку – інша справа. Можна й ризикнути. То ж ризикнути вирішила й Алла. Не минуло й десяти хвилин, як біля ніг скригнули гальма.

– Вам куди, дівчино? – відчинилися передні дверцята шикарної іномарки.

– До Чернігова, візьмете?

– Ображаєте, дівчино. Хіба можна таку красунечку залишати в негоді?

До машини підбіг один з молодиків, що стояв поряд.

– А ще одного візьмете?

– Якби ви були жіночої статі – безперечно, а так – прощайте.

Машина різко рвонула з місця, пробуксовуючи передніми колесами. За мить водій увімкнув музику. Салон наповнився чарівними звуками. За першими акордами Алла спробувала впізнати мелодію, але заколисана уява запротестувала проти насилля, мозок спочивав у напівдрімоті й не бажав напружуватися. За останній тиждень вона все-таки виснажилася. Незчулася, як тіло охопив нетривкий сон. Прокинулася, коли відчула, що машина зупинилася.

– Ой, де ми? – звернулася до водія, намагаючись розпізнати місцевість.

– На півдорозі від домівки, – заспокоїв її пасажир з переднього сидіння. – Зараз трохи перекусимо й рушимо далі. Ви не проти?

– Так. Ні, не проти, але якщо можна, то скоріше. Я дуже поспішаю. У моєї доньки завтра іменини.

– Ну до завтра ми встигнемо, – засміявся молодик.

– Ви не зрозуміли, на мене чекають уже сьогодні, точніше зараз.

– Не хвилюйтесь, все буде окей.

Мужчини дістали з багажника продукти, розклали на капоті. Пасажир розлив по склянках коньяк.

– Приєднуйтеся, – звернувся він до Алли, відчинивши двері й жестом запрошуючи до імпровізованого столу.

Алла спробувала відмовитися.

– Ви що, не хочете випити за здоров'я своєї доньки. Ні, так діла не буде.

Алла відчула на своєму зап'ясті міцний потиск добре тренованої руки. Відмовлятися було даремно.

Вона пригубила склянку й поставила на капот.

– Е, ми так не домовлялися. Щоб не випити за здоров'я власної доньки? Це не по-християнськи. Чи може вам налити чогось слабшого?

Молодик дістав з багажника пляшку вина й налив у порожню склянку.

– Ось, прошу пані.

– Ну що, поїхали? За здоров'я всіх живих і наше знайомство. До речі, як вас кличуть?

Алла назвала своє ім'я.

– А мене Максимом батьки нарекли. Так звали мого дідуся. На його честь і мені честь випала. А ось цього водила Петром звати. Правда, Петюнчик? Сьогодні наш Петюнчик чомусь не в дусі. Не скажеш чому, Петю?

– Грав би, та не загравався, – стрільнув сердитим поглядом Петро. – Часу обмаль, а дорога гидотна.

– Усе, зрозумів. Збираємося.

Хлопці переклали недоїдене в багажник і сіли в машину. Цього разу Максим пересів до Алли на заднє сидіння.

– Аллочко, а з вами можна ближче познайомитися, – затис він її в міцних обіймах, п'явкою впиваючись у стиснуті уста.

Жінка спробувала вирватися з цупких обіймів нахабника, та сили були нерівні. Вона відчула, як його правиця швидко ковзнула між округлостями стулених стегон і невблаганно почала підніматися вгору, торкаючись найінтимніших місць її тіла. Не в змозі вирватися, Алла зубами вп'ялася в обличчя кривдника, не відаючи куди саме. По салону рознісся несамовитий крик.

– Ах ти сука! З тобою по доброму, а ти кусатися, – Максим вивільнив руки з недавнього полону, і важкі кулаки опустилися на Аллину голову.

Вона не відчувала болю від ударів, що градом сипалися на голову, обличчя. З тілом сталася дивна метаморфоза. Воно раптом

перестало відчувати все: біль, страх, тривогу, жагу жити. Його охопила захисна анестезія.

Як не дивно, Алла продовжувала рахувати удари, очікуючи, на якому назовсім знепритомніє, аж поки її всю не поглинула суцільна темрява.

– Ти що, зовсім з глузду з'їхав? – зупинив напарника Петро.
– Не вистачало, щоб весь салон кров'ю зав'юшити. Ану тягни її звідси!

– Допомагай.

Вони витягли Аллу з машини й поклали на мокрій сніг.

– Як там вона? Послухай, чи дише? – звернувся Петро.

– Щось не чутно.

– Ти що, череп їй проламав, боксер сраний? Так і є. Ніс зламанний, на скронях кров. Певно й там переломи. Що будемо робити? Не везти ж її у морг?

– Лопата є?

– Повинна бути. Зараз знайду.

– Добре, хоч землю морозом не прихопило.

Хлопці вирили неглибоку яму, поклали тіло, загорнули землею. Зверху прикрили гілками верболозу.

– До ранку потрібно перетнути кордон, – зауважив Петро, сідаючи за кермо.

– Скільки звідси до Яриловичів?

– Кілометрів півтораста буде. По такій погоді годин п'ять їзди.

– Не трусь, до ранку проскочимо. Бажано кордон удосвіта перетнути, коли погранців та митників сон долає. У них тоді очі злипаються, нічого не бачать.

– Задні сидіння при світлі оглянути не забудь, щоб крові там не залишилося, – зауважив Петро. – Ну ти даєш! Мало тобі наркотиків, так ще мокруху на хвоста начепив. Не можеш без пригод. Знаєш, що нас чекає, якщо канал провалимо?

– Та я ж хотів по доброму, а вона, падла, дівчинку з себе корчити почала. Шкода їй, бачите, розвести ніжки. А копита відкинути не шкода?

Після сімнадцятої години Марію Петрівну охопив жах. Вона вийшла з кухні, де готувала вечерю, і сказала, звертаючись до чоловіка.

– Щось з Аллою, певно, негаразд. Обіцяла раніше бути, а вже й п'яту пробило.

– Не бачиш, дорога зіпсувалася. Швидко не поженеш, – спробував заспокоїти її чоловік.

– Та й я так думаю, в таку погоду – у дорогу. Краще б уже до ранку пересиділа.

– Не хвилюйся, все буде добре.

– Може Василю передзвонимо?

– Та не зчиняй галасу. Я впевнений, все буде добре.

– А я чомусь не впевнена. Віщує моє серце...

– Помовч, а то дійсно накаркаєш.

Через годину впевненість втратив і батько.

А ще через годину вони вже обривали всі столичні телефони, залишені Аллою напередодні.

Отримані свідчення ще більше додали сумнівів. Василь Сергійович повідомив, що Алла залишила роботу рівно о чотирнадцятій і за будь-якого розкладу повинна бути вдома.

– Може, вона до друг завітала? – спробував заспокоїти батьків і себе.

– Ні, вона нікуди не планувала.

– Почекаємо ще трохи, потрібно зачекати.

Чекати довелося досить довго. Тільки напровесні, коли розтанув сніг і на верболозі з'явилися пухкі котики, місцеві хлопці полізли до кущів, аби наламати гілля і зробити з них весняні букети, щоб дарувати своїм коханим на свято восьмого березня, і натрапили на останки жіночого тіла. Аллу впізнали по рештках кролячої шубки, що була на ній того вечора. А от її вбивць шукають ще й досі. Чи не шукають взагалі, що одне й теж.

Слабошпицький Михайло Федотович народився 28 липня 1946 року в с. Мар'янівка Шполянського району Черкаської області. Закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Працював у пресі. Нині – виконавчий директор Ліги українських меценатів, керує видавництвом «Ярославів Вал».

Автор романів: «Марія Башкирцева», «Никифор Дровняк із Криниці», «Поет із пекла», «Автопортрет художника в зрілості»; повістей: «Гілка ялівцю з Сааремаа», «Душі на вітрах»; книжок критики та літературознавства: «Василь Земляк», «Тодось Осмачка», «За гамбурзьким рахунком», «Роман Іваничук», «Українська література сьогодні» (у співавторстві), «Літературні профілі»; прозових книжок для дітей «Славко й Жако», «Хлопчик Валь», «Озеро Олдан», «Папуга з осінньої гілки», «З голосу нашої Клію», «Норвезький кіт у намисті», «Чи далеко до Африки?», «Казки»; документалістики: «Українець, який відмовився бути бідним», «Українська мрія, або Просто Галина», «Українські меценати», «Не загублена українська людина», «Пейзаж для Помаранчевої революції», «25 поетів української діаспори».

Лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, літературних премій імені Лесі Українки, імені Олени Пчілки, імені Олександра Білецького, імені братів Лепких, імені Василя Симоненка, імені Віктора Близнеця, імені Григорія Сковороди.

Живе в Києві.

ЩО ЗАПИСАНО В КНИГУ ЖИТТЯ. МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ ТА ІНШІ (Уривок з роману)

Капрі – це віднайдений рай.

Блукаю поміж загадкового спокою каміння, поміж велетенських агав, серед яскравого різнолюддя – і не вірю сам собі: невже я нарешті втік із тісного й загумінкового Чернігова, від осоружного бюро, від марудного щодення. Я вже від цих думок почуваюся здоровішим, мої розшарпані нерви починають відпускати мене. Навіть довга дорога, усі з нею пов'язані незручності, що завжди так денервують мене, а особливо ж недосипання, яке найбільше вимучує в мандрах, не кинули мене в обійми безпричинного суму й зневіри.

Я мовби прокинувся з важкого сну й з великою полегшею побачив довкола себе велебарвне гомінливе життя й насолодно вдихаю його запахуючий трунок. Із радістю помічаю, що тут є місце і для мене. І тут ніхто на мене не тисне, тут я нікому нічого не винен, а тому ніхто не братиме мене за горло, вимагаючи чогось, що йому, бачте, щось од мене належить, хоч мені все бачиться зовсім інак.

На Капрі я мовби відчинив двері в зовсім інший день, про який лишень підозрював, але не міг уявити його після сірих і понурих чернігівських днів, що стояли в пам'яті, мовби жорстокі докори мені невідь за що. Усе це я скинув зі своєї душі, мовби зношений одяг із тіла.

Публіка тут незвичайна, бо ж чи не кожен другий-третій – це художники, письменники, артисти, що, як прочани до Мекки, їдуть звідусюди на Капрі. Острів став модою. Про Капрі знають у різних кінцях світу. Мені розповіли такий гумористичний сюжет. Якщо на Капрі сперечаються два філософи, то їх двох описують чотири белетристи, їх шістьох змальовують вісім художників, а над ними чотирнадцятьма підсміюються шістнадцять власників готелів. Це – своєрідне узагальнення капрійської людності, де стільки приїжджих.

У своєму першому листі з Капрі до Шурочки я написав: «Я попав, моя голубка, в земной рай. Более удачного места для отдыха не умею и представить себе. Такая везде красота – южная растительность (апельсины, лимоны, маслина, лавры, пальмы и т. д.) соединилась с чарующим местоположением. Воздух абсолютно чистый, нигде нет пыли, и так насыщен ароматом горных горьких трав, что даже опьяняет. Море – великолепно – притом везде. Моя комната наполнена им». І такий настрої, таке відчуття в мене не зникає і не пригасає. Навіть коли я в Чернігові згадую Капрі, мені з пам'яті починає звучати голос моря і п'янки запахи трав приходять до мене з далекої далечі й огортають з усіх боків. Від того першого дня Капрі завжди зі мною. Капрі – свято, Капрі – радість.

Цей острів плаває в морі, як хмара в небі. Він не може спинитися. Пливе вдень і вночі, у теплі і сонці, пливе в блакитному тумані. Прекрасний, вічний мандрівець у мінливому морі. Я напишу про це. Напишу і про сусідство моря та камінного громаддя. Дивлячися на це, розумієш суєтність світу людей, де так багато безглузлого й комічного, так мало усвідомлено того, що ж буде з твоїх днів записано в сувору книгу життя. Людина самовпевнена – їй здається, що вона все знає, усе розуміє, усе може, і ці ілюзії супроводжують кожне покоління, а безжальний час безслідно змиває ці покоління з лиця землі – і лишаються тільки небеса, води й каміння. На них і тримається наш світ.

Мені пощастило відразу ж потрапити в дружні обійми Максима Горького. Згадаю тут подячно Короленка – без його рекомендаційного листа я не зважився б постати на очі Горького. Я не перебільшую значення Короленкової епістоли, однак і не применшую його, бо ж це дало мені відчуття формального права з'явитися на цю прекрасну віллу, де мене зустріли наче родича. Буквально від першої хвилини Горький повівся так, мовби ми давно знайомі й усе наше знайомство супроводжує приятель.

Торік мені про Горького захоплено писав Винниченко, який побував на Капрі, куди помандрував у надії привести до норми свої, як він сам висловився, пожовані всякими тюрмами нерви. «Дуже

мені не хотілося йти до його «на прощу», та, спасибі йому, сам, дізнавшись якось, що я на Капрі, покликав мене до себе, – розповідав Винниченко. – Запрошував писати до «Знання». Звичайно, я з охотою згодився, тим паче на таких умовах, які запропонував він: писати по-українському і самому з рукопису перекладати свої роботи...»

Винниченко, певно, мав сподівання зблизитися з Горьким, але не вийшло. У тому ж листі писав: «Погано тільки, що у його буває стільки всякого люду, що не можна до ладу побалакати і придивитися до сеї надзвичайно інтересної людини.

Та й люди теж цікаві: Богданов, Луначарський, Гусев-Оренбургський і ще якісь «звезди», яких я не встиг ще роздивитись. Багато цікавого можна винести тому, хто цікавиться душею людини... ».

Горький влаштував у себе літературний вечір, де були Луначарський, Богданов, Гусев-Оренбургський, Єлпатьєвський і Винниченко. Тоді ж він запропонував Винниченкові підготувати до видання в «Знанні» три томи його творів. Винниченко почувався майже окрилений. Вірив, що йому нарешті пощастило вийти на широку дорогу. Він розсварився чи не з усіма українськими критиками і своїми прихильниками. Наскільки талановитий, настільки ж і конфліктний, нетерпимий навіть до найменшої зауваги, він звинувачував усіх у змові проти себе, недоумстві й задрощах. Євген Харлампович розповідав, які тяжкі баталії витримує з Винниченком чи не після кожної його публікації. Вимогливий і вельми критичний Чикаленко не змовчує, якщо йому щось не подобається, й виговорює Винниченкові, а той одразу ж спалахує, погрожує розмиром зі своїм благодійником.

Чикаленко терпляче пояснює йому, що не хотів його образити, що високо цінує його талант, але тим чи тим твором він понижує себе, оскільки написав те похапцем, не вигладив твір – і все вийшло значно слабше, аніж він може. Винниченко, бува, погоджується, ба навіть інколи знищує написане. І так до наступного разу.

Наші стосунки починалися з його пропозиції подати якийсь мій твір до збірника, що його злагоджуватиме до друку видавниче товариство, до якого Винниченко входив. За словами з його листа, напрям збірників буде не партійний, але не прихильний до сучасного капіталістичного ладу. Навіть обіцяно було сякий-такий гоно-рар. Я подав згоду на Винниченкову пропозицію. Вряди-годи ми обмінювалися листами про мою участь у збірнику.

Винниченко написав, що здає собі справу в ризиках започаткованого, яке вимагає багато енергії, а особливо грошей, котрих у нього з товариством, ясна річ, украй мало. «Сподіватись на жертву ми не можемо, бо це відсуне справу в далеку будучину, а беремся вести своїми силами, даючи кожен по своїй змозі паї. З огляду на це, будемо дуже раді, коли до нас пристане хто-небудь з паєм». Я, звичайно, відмовився, оскільки мені постійно не вистачає грошей на родину. Весь час повертаємо борги й живемо в борг. Винниченко був на диво оптимістичний: «Хочемо перевести вже українські справи з епохи філантропії в комерційний бік».

Я подав до збірника «В дорозі». «Оповідання Ваше мені дуже сподобалось, і я думаю, воно не тільки не зопсує враження від збірника, а, навпаки, надасть йому цінності», – відгукнувся Винниченко. І запросив мене до другого збірника, для якого я пообіцяв «Подарунок на іменини». Однак другий випуск (через фінансові труднощі, як це завжди традиційно в наших справах звучить!) не вийшов. Винниченко писав, що «ми живемо в часи великих несподіванок, які можуть знищити всякі найрішучіші наміри», однак на мою гадку непоява збірника була не несподіванкою, а таки сподіванкою, бо ж у нас отак завжди складається, що зохотимося на добру справу, людей до неї приємними словами приманимо, а далі повідомляємо їм те, що вони й самі знали: немає грошей. І люди не дуже й зрозпачуються з того, бо були готові, що й цього разу воно складеться так, як завжди.

Винниченко, започатковуючи «Дзвін», укладав у цю ідею програмове значення: показати «старим» (під цим назвиськом він мав на увазі передовсім Панаса Мирного, Нечуя-Левицького, Оле-

ну Пчілку), що народилася нова література, яка не взорується на ті анахронізми, які вони вважають великими чеснотами. Восени 1907-го він писав мені: «А нас ніхто з «старих» не хоче підтримувати, і все, що стоїть не лівіше «Ради», ставиться неприхильно. Ви і Леся Українка, власне, повинні почути себе ріднішими до нас і не дати загинути на цвіту молодому літературному підприємству». Звичайно, я готовий був підтримувати «Дзвін» під будь-яким оглядом. І потрібен новий збірник, у якому друкуватимуться ті, хто не хоче вступати в сліди попередників, а пише геть по-новому. Ми ж такі вбогі на всякі збірники та альманахи. Та й на диво безликі в нас ті, що є. Мовби в торбу напихаємо в них усякої всячини, не надто переймаючись тим, що з чим може сусідити, а що ніяк між собою не мириться. І хотілося наперекір усьому поставити на ноги справу, яка сама себе втримуватиме, справді маючи комерційну основу.

Я обережно похвалив Винниченкові «Щаблі життя», опубліковані в першому збірнику, але зауважив необробленість форми, зумовлену, звичайно ж, Винниченковим швидкописом; якби довше посидів над п'єсою, то легко всі ті недотягнення усунув би. Згодом я довідався, що драма стала причиною суперечки Чикаленка з автором. Євген Харлампович накидав Винниченкові купу серйозних зауваг. Винниченко різко йому відповів і покликався на мене: а от Коцюбинський прислав мені листа, у якому вітає мене за «Щаблі»! «Вітає» – це вже було трохи перебільшення. Я похвалив його за сміливість задуму, за несподівану обсервацію людських стосунків, а з його листа схоже, що я в неймовірному захваті від твору. Це, як я згодом допевнився, за Винниченком водиться: начеб і не переінакшуючи сказаного іншими, надавати йому трохи іншого звучання. Мені про цей його хист і Чикаленко казав.

Тоді в нас із Винниченком ще не зайшла напруга в стосунки.

То вже за кілька літ по тому він почав ремствувати в мій бік. Ремствувати невідь-чому. Можливо, через те, що мені виділили стипендію товариства. А в часи «Дзвону» він не просто був приязним до мене – він зараховував мене до гурту своїх спільників.

У лютому 1908-го він писав мені з Женеви (після втечі з Лук'янівської тюрми жив здебільшого за кордоном і лише спорадично навідувався в Україну): «Ваш лист зробив на мене й на моїх товаришів-«дзвонарів» відрадне, бадьоре вражіння. Значить, не всі ще записалися у «старі», значить, не для всіх наша щира праця, наше чесне прагнення одверто поставити перед собою питання життя є «мерзописсю», є «жупелом» – «анархоіндивідуалізмом» і т. д.

Отак я мовби пройшов ініціацію і мене було прийнято до цієї генерації. Я опинився в ситуації, коли мене начебто мають за свого серед «старих», однак не до кінця своїм, бо ж із великою підозрою почасти поглядали на мої писання, вважаючи за великий гандж мою взорованість на європейську новочасну літературу. А «дзвонарі», зарахувавши мене до свого гурту, з підозрою шукали в мене хвоста «старих», який, на їхню гадку, тягне мене назад. Отак і виштовхують мене і ті, і ті на помежів'я. Я рівновіддалений від тих і тих. І рівно наблизений до тих і тих. Одне слово, людина-межа. Мимоволі побачиш у цьому якийсь символічний зміст.

Другим збірником «Дзвону» Винниченко мріяв, як він сам писав, бовкнути над самим вухом «наших добродійних, смиренно-мудрих мишей». «Вони, розуміється, знов піднімуть гвалт, але ми тільки цього й хочемо». Він навіть радів, що «старі» на нього так насипалися за «Щаблі». Пам'ятаю критичні відгуки Єфремова, Петлюри, Леонтовича, Гехтера про п'єсу. Критика дедалі більше розпалювала й дратувала його. Він почувався несправедливо цькованим. Виявляється, Чикаленко поставив йому умову не писати нічого до «Ради» в дусі «Щаблів життя», на що Винниченко дуже образився. Далі всі гуртом напали на Винниченка за його оповідання «Момент». Як з'ясувалося, група селян навіть надіслала до «Ради» листа з проханням не друкувати таких оповідань, як «Момент». Оце вже видалося Винниченкові майже ідіотизмом. Він писав мені, що «Момент» у перекладі на російську «в Петербурзі, Женеві і взагалі скрізь, звідки я міг дістати звістки, зробив мені так зване ім'я серед російських читачів. Після його «Знання» і «Шиповник» запропонували мені писати до їх по-російському». Винниченко по-

чувався тоді на роздоріжжі: «Як бачите, хороший товаришу, мені справді треба мати дуже здорові і цупкі руки, щоб вдержатись в українській літературі, з якої мене випихають так щиро і завзято...» І відразу по цьому він став погрожувати, що емігрує з української в російську літературу. Його дуже обнадіяли слова Горького про «Момент»: «Хорошая вещь, живая, здоровая, красивая».

А оскільки Винниченка звинувачували в арцибашевщині саме в цьому оповіданні, то він спитав Горького, чи той бачить тут арцибашевщину, на що той відповів: «Это дураки лишь могут сказать». Винниченко процитував ці слова Чикаленкові, який саме в тому гріху й звинувачував Винниченка. Аби поставити на своє, Винниченко, як кажуть, і батька рідного розіпне.

Чикаленко написав мені про свої колізії з цим невтоленним амбіціонером. «З Винниченком у нас було перервались відносини. Він згаряча, не розміркувавшись; написав мені образливого листа, я вернув йому його без відповіді. Коли він видав третю книжку, то прислав мені, я за неї подякував. Він прислав мені дуже радісного листа з поводу того, що непорозуміння у нас скінчились. Але я знов вилаяв його за «Чужі люди», то, може, знов образиться. Він пише мені, що написав російську повість для «Крейцерів» і пише зміст – той самий Мирон Антонович серед критиків; невже виставить їх в комічному, негативному світлі. Я передрікаю сій повісті повну байдужість публіки, бо сі теми вже нікого більше не цікавлять.

Шкода мені Винниченка страшенно; боюсь, що він вже піде на мінус. Тепер всі надії переніс я на Олеся...»

Чикаленко казав, що вельми дивна це у Володимира Кириловича манорія. У хвилину гніву наверхає на вашу голову хтозна-які звинувачення –, ви вже й самі можете подумати, що воно справді так. Талант – це таки талант. Він легко переконає вас, що біле – це чорне й що чорне – це біле. Докоряючи вам, він зробить вас неприємним самому собі. Ви носите в собі серцеву муку через прикрий розмир із приятелем, вас з'їдає глибока образа на нього, а він нараз озивається до вас таким тоном, начеб нічого серйозного не стало-

ся. Навіть не перепросить до пуття. Отака сумна химерія вдачі у Володимира Кириловича. Не вірю в те, що він страждає від конфлікту з приятелем – він егоцентрик, і тому такі колізії, які зчаста саме він і розгортає, на ньому не позначаються. Йому все те – як з гуски вода. Можна уявити собі, як це подіяло на Чикаленка.

Добре, що Євген Харлампович – чоловік не злопам'ятний і швидко після гніву відходить. Інакше втратив би Винниченко прихильність мецената й горопашив би без його підтримки.

Повернувшись з Капрі, Винниченко повідомив, що має з Горьким цілковите порозуміння й уже незабаром вийдуть дві чи три його книжки в російському перекладі. «Цікаво, що якраз ці речі; які викликають таку злість всяких Петлюр, Горькому подобаються ... » Обмовився в листі, що трохи піддужав після Капрі й так накинувся на роботу, що аж три речі пише паралельно. Та ще іронізував із «Вісника», котрий, за його словами, «харамарка собі щось таке старече та нудне, що аж досада бере».

І раптом усе сталося зовсім не так, як йому очікувалося. У його стосунки з Горьким прийшов розмир. На початку червня того ж 1909 року, коли я вперше їхав на Капрі, у Львові зустрівся з Винниченком. Доти знав його зі світлин, а то вперше побачив його живого. Від нього йшла хвиля бурхливої енергії. Він усе переконував і мене, і себе, що товстий літературно-науковий журнал, який він задумав разом із Дмитром Антоновичем, Дмитром Донцовим і Спиридоном Черкасенком, стане антиподом нелюбого йому «Вісника», з яким у нього постійно виникають усякі колізії. Він прохав моєї підтримки в цій справі, я готовно на це погодився – бо хто ж може бути проти того, щоб у нас з'явився такий журнал? Ми ж вельми вбогі на літературні видання.

Виславши новину про журнал, Винниченко відразу почав мені нарікати на Горького.

Не склалися їхні стосунки, а шкода. Бо ж так важко українському письменникові досягнути до російських видань, щоб переконати його: добра література є не тільки в Росії. Важливо також і те, що там високі гонорари і той, хто друкується в Росії, має змогу

жити з літератури. В нього відпадає необхідність служити десь, щоб мати на шматок хліба. Скільки сил і нервів забрало в мене статистичне бюро! Як згадаю про нього, то відразу ж уявляю все, що я не зміг написати через цю чиновницьку поденщину. Вона висмоктала з мене всі соки, висушила мій мозок.

Очевидно, історія з Горьким зумовила Винниченкове розчарування Капрі. Бо він мені писав: «Нема краще для здоров'я всякого порядного українця, як українське спокійне село: спокій, простори степів, журливий шум лісів... Але так я думаю, а Ви десь держитесь іншої думки. Хай так, аби на добре вийшов Вам той Капрі». Ще повідомляв про наміри запросити до співробітництва в журналі Горького й Луначарського. «Але це такі шишки, що ми ж не спроможемося платити їм їхній руський гонорар, а наш їм видасться таким мізерним, що сором і пропонувати. Хіба що попрохать їх дати свої прізвища для «фасона»? Але після інциденту зі мною Горький, певне, на це не згодиться. Чи не могли б Ви як-небудь побалакати з ним з цього приводу від групи українських марксистів? Мені, Ви розумієте, незручно звертатися до їх ... »

Пару разів я пробував заговорити про це з Горьким. Він віддавав належне талантові Винниченка, але в ньому глибоко сиділа образа на нього. Якось виринуло Винниченкове ім'я при розмові з редакторкою «Современного мира» Марією Іорданською. Я намагався сказати якісь похвальні слова про нього, хоч і не було в мене на те великого ентузіазму, бо я тоді вже прочитав «Чесність з собою», який видався мені дуже несправним, як раптом у розмову втрутився Горький, який сказав: «Не радив би вам друкувати Винниченка – самозакоханий і вульгарний письменник!» І я зрозумів, що його вирок оскарженню не підлягає. Запрошення до миру він не прийняв. Кажуть, що вибачати він уміє тільки своєму другу Леоніду Андрєєву. Горький не пробачив Винниченкові «обидные вещи». Оця тінь поміж ними залишилася до кінця їхніх днів.

У грудні 1909-го Винниченко писав із Парижа похвальні слова на мою адресу. Перед тим мої видавці з Галичини на моє прохання переслали йому том моїх творів. Ось рядки з Винниченкового

листа: «Дуже жаль, що книжку цю заборонили в Росії. Так мало щиро художніх книжок у нас. Аж полегкість якусь чуєш, коли можеш якому росіянинові або малоросові дати Вашу книжку або показати на Вас як на літературну силу».

Про себе він повідомляв: «Працюю помаленьку. Пишу зараз велику повість по-російському. Надокучила мені сльозливо-розсерджена критика українська. Надокучили всякі перепони і цензури моральної поліції всяких добродійних дурнів і лицемірів. Хай їм біс! Коли випихають, то я й упиратись дуже не буду. Піду туди, де хоч трохи прихильних до мене людей сподіваюсь знайти. Бути довго в ролі *enfant terrible* * скучно. Та ще й досадно, коли ти говориш серйозно і зовсім не для того, щоб лякати, – щоб поговорить, обміркувати, самому повчитись, а тобі тільки плюються, лаються, гвалтують, затуляють вуха. Смішно і зло бере. Незабаром кінчаю повість і буду робити заходи, щоб десь увітстити... »

Перед тим я написав йому довгого листа, у якому дозволив собі такі слова: «Ви людина ідейна, яка міцно зв'язала себе з нашим народом, переходите в чужу літературу, мотивуючи свій вчинок тим, що Вас «випихають» (!), а Ви не хочете пручатись. З боку я просто дивуюсь. Хіба ж Ви для критики? Хіба для Вас таку велику, таку рішучу має вагу, що скаже той або інший? Хіба, нарешті, Ви думаете, що у нас є серйозна критика, як у людей? Тим часом Ви дуже несправедливі до свого читача, якого можна мати, – молодь! Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови? Про Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка. Чого ж Ви хочете? Не можна ж європейською міркою міряти наші відносини. Наш читач не настільки культурний ще, щоб свої симпатії виносив з хати на вулицю, давав, сказати б, реальний знак свого існування. Те, що є у людей, у нас не скоро буде, особливо коли наші люди, творці культури, з легким серцем покинуть свій народ та перейдуть до багатших. З нашою ж критикою не можна справді серйозно рахуватись: вона далеко слабша од белетристики. Дуже гірко було мені читати Ваші слова, досадно на Вас і за Вас навіть, бо я певний,

* Жакліва дитина; людина, поведінка якої шокує всіх (франц.)

що коли Ви перейдете на російський ґрунт, то тільки собі на шкоду. Письменник (поет, белетрист) не може безкарно змінити мову: вона помститься».

На ці слова Винниченко довго відмовчувався. Писав мені з Німеччини, де лікувався в якомусь санаторії. Докладно вводив мене в суть справи зцілення сухим голодуванням, покликався на голодування Мойсея, Христа, індійських факірів, розмірковував про стосунки душі і тіла, закликав боротися за здоров'я, бо це ж найдорожче з усього, що є в людини, а про сказане мною – ані слова. І лишень аж у липні – уже з Єсентуків, де він також поліпшував своє здоров'я, – обізвався на те так: «зрадив» Україні! Що поробиш! Мусив. От і тепер «Вістник» боїться друкувати її одночасно на українській, бо неморально. Зветься «Чесність з собою». Збираюсь писати ще одну теж по-російськи. Але цю хочу неодмінно друкувати і по-українському, і по-руському одночасно... Коли цей лист знайде Вас на Капрі й Ви буваєте в Горького, то передайте йому мій привіт (коли схоче прийняти). Я вже перекипів, хоч і стою все-таки на тому, що він поведився негарно в тій нещасній справі зо мною. Переклади мої все ж таки будуть видані в «Московском книгоиздательстве», тільки з запізненням через його років на 3-4».

Розумію, його прикрощі, співчуваю йому. Але, сказати відверто, Винниченко часто сам їх провокує. Ну зауважив йому щось Чикаленко – то Винниченко, бува, у відповідь починає йому вговорювати, як нерозумному школяреві. Це в нього талант – усе і скрізь загострювати. Не доконче треба було писати гнівного листа Горькому. Був шанс миром порозумітися з ним – Горький попервах дуже прихильним був до Винниченка. Але той, на жаль, поглибив непорозуміння, спалив за собою всі мости. А коли згодом пробував робити кроки до примирення, то вже нічого з того не вийшло. І коли Миролубов зібрався друкувати Винниченкову повість «На весах жизни» в журналі «Заветы», Горький дав їй різко негативну оцінку – і публікація в Миролубова не відбулася. Горький настільки впливовий, що одне його слово може вирішити успіх чи неуспіх будь-якої літературної справи.

Зумів Володимир Кирилович законфлітувати і з Комітетом допомоги науці, штуці... Кинувся в амбіції: мене кривдять, бо мені дозволено друкувати у «Вістнику» не більше десяти аркушів на рік, і то з особистої рекомендації Грушевського; комітет, видаючи мені свої мізерні гроші, щоразу підкреслює, що він, бачте, робить мені велику ласку. Ніде не змовчить Володимир Кирилович, скрізь усе скандалізує. Отакий нестерпний характер. Мабуть, лише терплячий Чикаленко може його витримати.

Ні з сього, ні з того напосівся на лагідного Леонтовича – він, за словами Винниченка, буцімто «якби міг, утопив би в ложці води всі мої книжки. Один час він трохи не крестовий похід проповідував проти моїх писань і гаряче агітував за бойкот їх. Тепер він в редакції єдиного журналу, де український письменник може притулити свої річі. Чи ж він допустить, щоб через його руки пройшла «неморальність»? Цей добродій, який спосібний викликати серед окружних селян щиру ненависть (а чим, то певно – «моральністю»), який з запеклим завзяттям оберігає свого мільйонера-дядька від... прохань допомогти національній справі, цей «охранитель» буде охороняти журнал пильно. І от хоч-не-хоч, а доведеться вийти з «Вістника». Я послав ультиматум: ніяких «комітетів допомоги» я не знаю, мій гонорар єсть оцінка моїх робіт, а не філантропія (хай «Вістнику» помагають, а не особам, які навіть не просять їх про те), і щоб мене не обмежували розміром. Коли на це не пристануть, я офіційно вийду. А що буду робити далі, ще не знаю. Можливо, що таким способом вони й зовсім випхають мене з української літератури, чого деяким «допомагачам рідної літератури» дуже хочеться... »

Хоч би що і хоч би як, а Володимир Кирилович править своєї. Йому подай на вербі грушки. Ніяк не хоче рахуватися з реальністю. Та ж кожному українському письменникові бачиться неприродність і несправедливість умов нашого існування. І кожен згоден, що без філантропії Симиренка та Чикаленка наше становище було б ще тяжчим. Є серед українців ще й інші заможні люди, однак вони не почуваються в обов'язку давати кошти на українські спра-

ви. Чи й узагалі до українців не признаються, хоча самі – українці. Або – точніше сказати – колишні українці. Усякі вискочні, які з усіх сил одхрещуються від українського кореня і вельми злостяться, якщо хтось їм про нього нагадує. Інші ж, буває, люблять поговорити про козаччину славу, охотяться пісень народних поспівати, а коли є потреба – бодай малий гріш дати, скажімо, на «Просвіту», то так однікуються та відпекуються, мовби хтось у них не гріш, а життя замахнувся відібрати. Сто разів має рацію Євген Харлампович, кажучи, що любити Україну до глибини своєї кишені набагато важче, аніж до глибини душі.

Винниченко постійно звертається до загалу, закликаючи жертвувати на нашу справу, однак ніколи не поцінує належно шляхетний вчинок. Завжди знайде, до чого в людині причепитися. Скажімо, накидається в листі до мене на Леонтовича. Не подобається марксистові Винниченкові, що Леонтович – «бернштейніанець» *. Для нього тільки марксистки правовірні. Не подобається йому, що Леонтович – поміщик. То що, тільки люмпени, челкаші – правильні люди? А свідомий українець, який жертвовно справується на громадській ниві, та ще до того ж і кошти видає на громаду, – це не передова людина? Винниченко може дорікнути: «Мало видає». Відповідь: видає, скільки може, – не зоставить же він родину голою і босою. До того ж інші зовсім нічого не дають.

Не можна так огулом на добропорядного чоловіка накидатися. Винниченкові не подобається і те, що Леонтович – небіж цукрвара й мецената Василя Самиренка і що дядько вповноважив його вести всі перемовини з громадою про його кошти на добродійні потреби. А потреб тих у нас немало – жодних коштів не вистачить, щоб усіх удовольнити. Тому кожен, кому не вділили пожертви (бо ж не вистачає), почуватися покривдженим. А Винниченко реагує на все втричі гостріше за інших. Ось тому він і сіє такі клопоти для всіх. І з Грушевським він не в мирі, і Єфремов, з яким сидів в одній

* Прихильник бернштейніанства, течії в робітничому русі, яка заперечувала марксистське вчення про неминучий крах капіталізму й перемогу соціалізму, заперечувала теорію класової боротьби, соціалістичної революції, диктатури пролетаріату.

камері за одну справу, став йому за ворога, і з Ніковським у нього таке напруження стосунків, і Петлюра йому ворог непримиренний, і Леонтович, сам того не відаючи, уперек горла став.

Тільки наш «Пан»* інколи для нього людиною постає. Доки мовчить і не коментує Винниченкових творів. А не встигне щось зауважити, то Винниченко, мов шуліка, накидається і на нього. Якось я записав у Лопатинцях такі слова: «Уродись та вдайся». Це мовби про Володимира Кириловича. Сам собі найбільший ворог. Бо, як кажуть, де не повернеться, золоті верби за ним ростуть.

А загалом сумно дивиться наш гурт. Якихось кілька десятків свідомих українців – і ті розсварені між собою. Характери беруть гору над ідеями. Егоїзм розпускається квітами зла. У дискусіях ніхто нікому не змовчить; кожне прагне, щоб його було зверху. І кожен прагне бути зверхником. Он що було ділити Грінченкові й Грушевському – а не поділили того, чого не було ділити. Аж іскри сипалися від їхніх ударів. Вони мимоволі втягували у своє протистояння інших, ділили їх на протилежні табори і, замість вершити громадські справи, поборювали й знесилювали одне одного.

Чикаленко з глибоким відчаєм писав мені: «Ви не можете собі уявити, які я терплю душевні муки! Мене гнітить, що люде не можуть стати вище інтересів свого я, та ще й люде, з якими колись думалось працювати вкупі, які, здавалось, готові життя своє покласти за Україну... З радістю покинув би все і забіг би безвісти, щоб ніхто мене і я нікого не бачив і не чув. Але коли я покину, то принаймні зараз ми зостанемося без щоденної газети. З літературного боку небезпеки нема – в Києві вже стане газетярів на дві, а може й на три газети, але грошей не добудуть тепер без мене та без Грушевського, се для всіх ясно. Через те я мушу тягнути і до Вас взиваю за моральною підтримкою... » А ще давніше, здається, у найпершому своєму листі до мене, він з гіркотою висловлювався: «Горе наше, що і колись, і тепер ми не

* Так називали поміж себе працівники редакції «Ради» й автори газети Євгена Чикаленка.

можем одностайно стати до праці, до боротьби з умовами, а через те не живем, а тільки скиглим». І це ж – правда.

Чоловік упрягся у воза й тягне його за десятьох, а на нього зусібіч градом сиплються удари. Вельми не люблять у нас тих, хто щось робить і хто якогось успіху в роботі досягає. Більших ворогів нам, аніж ми самі, немає. Зовнішньому ворогові можна протистояти, дружно взявшись за руки, справді підтримуючи одне одного, чого в нас майже немає. У нас значно охочіше товчуть ближнього, бо ж, бува, свято переконані, що саме він заступає тобі сонце, саме він спричинив твої негаразди. Колись хтось дослідить, скількох українців утопили українці, заоблікує жертви української жаби, скаже про місце й значення в нашій історії такого фактора, як заздрість – чи не першого нашого почуття. Чи, може, не тільки нашого? Може, це є і в інших народів? Може, нам помітніше тільки своє, може, болить лише своє. Якби хтось мене в цьому переконав, то легше було б на душі, то знайшов би в собі іронію, щоб сприймати наші міжусобиці. І вже здавалася б вона не такою зловісною. Мовлялечки, така собі жабомишодралівка, за якою можна спостерігати для розваги примруженим оком.

Я з усіх сил остерігаюся, щоб мене не втягли в міжусобиці, уникаю різких оцінок на адресу людей, не даюся, щоб мене підбивали на якусь конфліктну справу. Здогадуюся, що дехто в мене за спиною іронізує чи й підсміюється з моєї дипломатичності; щось таке мені казав Євген Харлампович. Але краще поганий мир, аніж переможна війна. Марнувати життя на з'ясування стосунків нераціонально. Воно дане людині для інших – значно шляхетніших – цілей. І таке воно трагічно коротке: щойно розвиднялося на світ, а вже й присмерки западають; іще не змигнеш оком, а вже й ніч небуття тебе поглине ...

Мені здається, що я був би набагато щасливішим, якби не розумів суті речей. Важко жити, постійно шукаючи – і здебільшого не знаходячи – точки опори і навколо себе, і в собі. Тільки-но тобі здалося, що ти намацав під ногами тверде опертя, і ти про-

буєш зручніше там прилаштуватися, як раптом воно вислизає в тебе з-під ніг – і тобі вже загрожує падіння вниз. Легко вести просто вегетативне існування, анітрохи не переймаючися жодними ідеями, не клопочучися аніякими справами, окрім вузько особистих, продиктованих потребами шлунку. З-поміж таких представників щасливців найбільше.

Мої листувальники нетерпеливляться: коли нарешті читатимуть мої нові твори? Але пишеться мені – якщо пишеться – аж надто кволо. Я дуже забарний у підготовці до написання кожного твору. Мабуть, аж до ненормального нерішучий узятися до роботи. Усе роблю підготовчі нотатки, Усе мені видається, що я ще чогось не знаю з того, про що писатиму. Та й погане самопочуття, яке стає в мене дедалі частіше, стримує чи й знеохочує до роботи. Винниченко відчув, що на мої писання відчутно впливає моє самопочуття. У котромусь листі він сказав, що не вподобався йому «Дебют», і запитав, чи почував я себе добре, як писав його. І цим запитанням він точно вцілив у суть. Я просто вимучував це оповідання, писав його через не можу і не хочу. А коли присилуєш себе, коли щось гвалтовно робиш – особливо ж у нашому ділі (бо писать – не дрова рубать), – то це не може не відчуватися. Потрібні рівний настрій, безтривожність душі, рівне биття серця. І, звичайно ж, тіло не повинно мучитися недугами, бо тоді текст може бути неповноцінним. Чогось істотного в ньому не вистачатиме.

«Устал с дороги и вечного общения с людьми. Сплю плохо, и нервы не в порядке», – написав Шурочці і завагався, чи треба було їй скаржитися. Мабуть, не варто цього робити, хоча й обіцяв писати їй правду. Але ж правда не завжди доречна. Та переписувати листа вже не став – хай лишається все, як є. Радий був за кілька днів їй повідомити: «Я – здоров и начинаю приходит в себя после дороги и первой усталости на Капри. Кашель почти совсем прошёл, только по утрам кашляю, но это не надоедает мне, я даже не замечаю». Боюся, що вона запитає, чи вже кинув я курити, як їй обіцяв. Бо ж із такою насолодою закурюю після

чашечки запахущої кави. Знаю, наскільки нікотин шкідливий, сі найперше при моїх недугах, але так мало речей на світі дарують відчуття такої глибокої насолоди. Склянка доброго вина, чашечка кави по-турецьки і дорога сигарета – що може дорівнятися цьому?! От і Горькому лікарі категорично курити заборонили через його невиліковний бронхіт, а він постійно в хмарах диму. Я зрозумів, чому так швидко я тут став почуватися значно краще. Я сплю і сплю. Я забув тут про нічниці. Це зовсім інше життя.

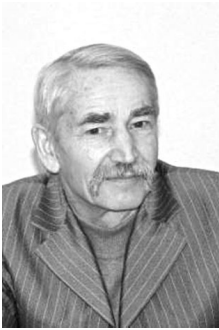
І ця розкіш прогулянок по острову! Бачити різноликий люд.

Чути різномовний гул туристів. Углядатися в усе, що росте та цвіте, примагнічує до себе погляд, оточує п'янкими пахощами. Думаєш, як це все описати – й почасти тебе охоплює розгубленість, бо ж важко дібрати сюди слова – усі вони видаються буденно блякими. Але настає мить, коли раптом невідомо звідки приходить до тебе одне слово, далі – друге, третє. І їх мовби хтось, не знаний тобі, нашіптує – ти виразно чуєш ті слова, вони летять до тебе звідусюди за чиєюсь командою, а ти тільки встигай класти їх на папір – вони знають, як там розташуватися, яке побіля якого стане. А ти, перечитуючи те, що вийшло після їхнього вишикування рядами, з подивом думаєш: звідки все це взялося? Бо справді важко збагнути таїну народження дивотвору, який з'явився на світ через тебе, але, здається, зовсім не ти його вигадав; ти лише записав те, що продиктував тобі хтось невідомий. Іншими словами про це кажуть так: до тебе прийшло натхнення. І ти навіть не задумуєшся, чому воно прийшло саме до тебе, а не прийшло до твого сусіда, який так терпляче його ждав і виглядав звідусюди.

Я передчуваю, що ось таке, жадане і призабуте, станеться зі мною тут, на Капрі, у цій райській місцині, де поволі вгамовується моя розтерзана душа. Тут цілюще саме повітря, пронизане солоними морськими бризками, настояне на запахущих диво-травах. А ще – сонце. Лагідне, ласкаве, живодайне. Я таки невинуватий сонцелюб, сонцепоклонник. Почув би хтось, що я так патетично висловлююся про сонце, – підняв би на глузи. Од-

нак і справді не можу спокійно казати про сонце. Я переконаний, що воно – головний мій лікар. Вірю, що сонце витягне з мого тіла всі недуги. Мов магніт, потужно прихопить їх і, наче мати в дитини колючку, вийме з мене те лихо на світ божий. Вивільнить мене від того, що завдає стільки мук і загрожує вкоротити мені віку. Це ж так несправедливо – дехто з чоловіків у мої літа тільки шлюб готується брати, ще дітей заводитиме, а я вже перетворився на руїну. І мене подеколи охоплює сумне відчуття, що маю позаду довге життя, у якому вже сталося все головне, що покладене на людську долю. Скільки там ще мені лишилося? Невже це не випадкові передчуття? Подеколи я кажу собі: погані передчуття – то від хронічної перевтоми й нервового виснаження, а підстав для похмурих узагальнень у мене немає ніяких. Усе гаразд, тільки треба добре відпочити.

Це ж нормально і властиво кожній людині – дурити себе. Тут ми винахідливі. І найбільше віриться в райдужні самопрогнози тут, на Капрі, де все дише безтривожним спокоєм, де з далеких надзоряних небес на тебе приязно позирає спокійна вічність.

Ткач Михась (Михайло) Михайлович народився 19 вересня 1937 року в селі Ленінівка (нині – Сахнівка) Менського району на Чернігівщині.

Після закінчення семирічки М. Ткач деякий час працював у колгоспі обліковцем рільничої бригади, служив в армії. Демобілізувавшись, закінчив вечірню Ленінівську середню школу, Ніжинський технікум механізації й у 1964 році приїхав до Чернігова. Спочатку поглиблював свої знання в жанрі живопису самотужки, а згодом вступив до Московського університету мистецтв на факультет малюнка і живопису (заочно). Працював художником в історичному музеї імені Василя Тарновського, будівельному тресті, після закінчення навчання – в будівельному технікумі майстром, виконробом, інженером-проектувальником. Створював проекти індивідуальних будинків. Видав технічну книгу «Ремонт і спорудження будинків на замовлення населення». Тоді ж з'явилися перші образки, новели. Дебютував у журналі «Вітчизна» у 1973 році оповіданням «Неспокій».

Перша книга прози «Сонячний полудень» побачила світ у видавництві «Молодь» у 1979 році.

На початку 90-х років ХХ століття М. Ткач був активним учасником заходів, спрямованих на утвердження нашої незалежності. Ініціював об'єднання місцевих літераторів і за підтримки колег створив незалежну громадську організацію – літературну спілку «Чернігів» та заснував журнал «Літературний Чернігів», який редагує до сьогоднішнього дня.

У ці роки вийшли друком його повісті та оповідання «Святковий ранок», «Дике поле», «Гірка ягода калини», «Веселий Штанько», «Відлуння душі», «Багряні громи», «Осінні акорди», «На зламі століть», «Анюта». «Зимові сюрпризи», «Ласий ведмідь», «Спадок».

Член Національних спілок письменників та журналістів України. Заслужений працівник культури України. Лауреат Міжнародної премії імені Григорія Сковороди, імені Миколи Гоголя, обласної літературної премії імені Михайла Коцюбинського.

Живе в Чернігові.

ЗОРЯНА НІЧ (Спогад з дитячих літ)

Стьопа підпер долонею голівку і дивиться туди, де тільки що було сонце – було і нема. А над обрієм малиновий колір, так ніби хто відро фарби розлив. І небо ще більш просвітліло, засяяло яскраво, ніби й не збиралося надворі смеркати. Підхопився він та стриб-стриб на «ходулях» до хліва, а там хитнувся і полетів сторчака біля купи гною.

– Стьопо, біжи десь так погуляй, бо телятко мені злякаєш, – чує голос матері. А тоді: дзінь-дзінь! То молоко об дійницю.

Стьопа розстібнув гудзика на сорочці, жбурнув з голови картузика, якого бабуся подарувала, ген аж до тину, і знову зирк-зирк на небо, а воно ще дужче сяє! Було вже злякався: здалося, що горить. А то червона-червона смуга потекла по небу над дядьковою грушею. І вже на кінцях не червона, а наче бузкова. І над хатою посиніло, а ще вище –ніби хтось чорнило розмазав.

– Що ти там робиш, сину? Ступай вечеряти, – укотре озивається мати.

Хотів іти в хату, а тоді – і рота роззявив. Хіба було коли отак, щоб сірим димом тягло по землі. Оце вона і є ніч! Із землі виступає. Бач, як маже дядькову грушу чорною фарбою.

А мати знову:

– Скільки разів буду кликати?

І вже в хаті:

– Сьорбай, сьорбай юшку, Степане. І не крутись на всі боки. Бачиш, що Максим тебе жде.

Стьопа глянув на брата, який натягнув на себе старий з одірваною полою піджак, отой, що валявся на горищі, та обмотався мотузками. Уже зібрався і стоїть біля порогу. Тоді мати підв'язала Стьопу своєю великою хусткою і сказала:

– Ідіть!..

Вискочив він надвір і очі відразу – до неба. А воно вже не таке світле, як було. Тільки вгорі, то тут то там засвічувалися зорі.

Ото дивиться: наче немає зірки, а тоді морг-морг тоненькими промінцями – і горить. Сірий дим снується, як комашня, туманяється на небі кольори. Позаду Стьопина хата хмуриється, а попереду на городній стежці кукурудзяне листя шелестить. То Максим пробирається донизу. Стьопа не хоче відставати, а тут картопляне гудиння хапає за ноги, то аж злість кубелиться під грудьми. Дядькова груша не така вже й чорна, як здавалося, тільки чогось згорбилася, ніби задрімала. А нижче на стежці соняшники своїми головами все небо затуляють.

Та ось Максим загородив собою стежку, спинився біля капусти-них грядок і мовчки поверх дядькової груші виглядається. Стьопа здогадується, про що він думає? Ось тільки чого зволікає? Знає ж: тітка з ферми ще не скоро вернеться, а дядько не так давно поплентався до магазину. Глянув і сам туди, а груш угорі! Довгасті, жовті, як воскові свічки, аж висвітлюються. Коли це шурх одна поміж листя – гуп! Сіпнувся Стьопа йти, руками соняшники розвів, а тоді назад: «Зараз дасть запотиличника, ще й мамі розкаже». Звів на Максима очі, а він:

– Іди! Та картоплю нашу не толочи, щоб мати не пізнала!

Хутко, але крадькома, пробрався Стьопа до межі і схопив одну грушу, а ті налякані тільки стриб-стриб під сорочку – і холодять за пазухою. Видихнув повітря, прислухався. А воно щось по голові: лусь.

Уже на городній стежці почухав пальцем там, де віцілило та й гайда до дуба. Наблизився: довкіл сутінки товчуться згустками, покосами жовтіє ячмінь на землі, той що сьогодні мати пожалала, а трохи далі, біля копанки, туман білий кільцями. А за тою копанкою – верби і гола пільма. Він ніколи й не чув, щоб повітря дзвеніло, а то аж тинькає. Нараз біля води хлюп-хлюп, і чийсь кроки біля ячменю. Притиснувся до дуба, а то... Максим. Він кинув оберемок сіна, поцупив з рук Стьопи дві груші та й каже:

– Ходімо. Та не шльопає своїми постоломи! За селом чути.

Іде Максим перший, хрумтить грушею, за ним Стьопа не відступається. Коли це позад ніби ще хтось човгає... Невже Максим

не чує? Учепирився за його полотняні штани – глип назад, а там густий морок. Ні хати, ні дуба – як і не було. Тільки попереду синя примара збільшується і прямо на Максима повзе. Пурх-х з-під ніг – залопотіло вдалечінь. «Пташка!» І кроки хлопців стали повільніші. Обдивився навсібіч Стьопа: не таке все довкіл чуже та незнає, як здалося спочатку. Бо онде той вербовий куш, біля якого він щодня пасе телят. Зараз перескочать через канаву, то буде гречане поле. Але що там робити? На точку повіяно, бо молотарку забрали ще позавчора? Стьопа й досі не здогадується, куди з братом мандрують? Ось уже під ногами зашелестіла стерня, і з усіх кінців зачигала на них сіра непробудна темінь. Зчорніле небо відступило далеко-далеко у височінь, обсипалося зорями, наче зацвіла груша. А по землі дві маленькі постаті рухаються манівцями в ніч. Та нараз засіріли хвостаті тіні вітряка, а потому виринула скирта...

– Стій! – озвався Максим. – Будемо брати Маньці.

Корова блиснула білою лисиною і закрутила перед Стьопою рогами. Вискочила мати і подалася до низу, озиваючись: «Стьопа, Стьопа!» А хіба вона не знає, забула, куди він з Максимом пішов? Сама ж виправляла.

Стьопа потяг кілька разів із скирти цупку соломі і тут наткнувся на щось м'яке. Полова, а в ній – гречане зерно! Він уже намацав його пальцями. Ось воно: з гострими кутиками, чорняве, міцне та колюче. Та тут його багато! Пусти на вітер – зацокає, попливе одне на одне, мов золоті крупинки. Відкіля той вітер? Стьопа крутить головою, а вітру не чути – ніщо й не ворухнеться. Та й торби ж нема. «Десь з просяними вітками на печі», – згадує. Якби то сказав Максим вдома, куди мають іти? А так – зерно аж лоскоче долоні.

– Максиме, – не стримується Стьопа, – навіймо у сорочку. Ми ж так робили на точку.

Але той і цього слухати не хоче. Поспішає – затиснув мотузком дві солом'яні в'язанки, одну з яких, меншу, подає на плечі Стьопі.

– Тільки не відставай, – шепоче.

Стьопа і думати не хоче про те, що не встигне за Максимом. Що в нього – малюсінька в'язочка, а Максим онде яку несе – наче во-

зом їде. «Я ось тільки мотузку більше накручу на руку, а то чогось висковзує... Та хіба тут далеко: поминуть вітряки, а там...» «Ото ж він?» – радіє Стьопа. А вітряк устроїв одне крило в землю, друге в небо – тікає й тікає. Наче йому хто ноги приставив. Стьопа не дуже стомився, тільки мотузок твердіший став. Підсмикнув в'язанку, поводив шиєю, а воно однак муляє. І ще більше затягає біля горла, аж дихати нема чим – нема і все. Спочатку в долонях, а потім по всій руці наче мурашки – кінець мотузка ковзь-ковзь поміж пальців. Та ще й Максим ледь не біжить. «Якби це санки?» – подумалося. І білий сніг затремтів у Стюпи на віях. Підсмикнув в'язанку, раз, вдруге, а вона, обпікаючи долоні, пливе донизу. Напружує пальці, а вони, як зів'ялі стеблинки, розщеплюються і ще більше мліють.

– Максиме! Я сяду...

– Ти що! Потерпи... Хоч би до околиці. Нас спіймають...

Стьопа зирк позад себе, а скирта – гульк і відлетіла. А над ним чорна постать крилами мах-мах – наче руки простягає до його плеча. «Спіймають!» – чи то він сам, чи знову Максим повторив. «Можливо нікого й нема, то тільки здалося?» Оглянувся – йде... І не тільки позаду, а й збоку... Ну клятий мотузок, хапай обценьками за плече, кусай руки – не сяде відпочивати! Тільки б ноги метлялися швидше, а то, як ходуни, оті, що вдома під повіткою лежать. Блимнув знову очима – наближається! Бо чути ж, як шурхає ногами по стерні, чути, як сопе... А куди втечеш, де сховашся, коли кругом чисте поле? І Максим нічого не придумає. «Відверни, відверни», – прошепотів Стьопа, але й сам не второпав, до кого те звертання. Чи не до Всевишнього, справжнього, якому мати щоранку так старанно читає молитви? Звичайно до нього, от тільки назвати не осмілиться, а чого і сам не відає. Це якби мати? А воно шелестить десь позаду, відлунує кроками звідусіль, ще й зорі з неба, як очі – блим-блим. Пошукав щось у голові Стюпа і знову: «Відверни, відверни, Боже...»

– Досить шептати! – сміється Максим. – Пішло онде зовсім у інший бік.

Він спиняється і кидає свою в'язанку до канави.

Притиснувся Стьопа у канаві до землі – так тихо стало, тільки чути, як серденько в грудях б'ється. Наче руки і плечі ніщо не стискує, а однак пече. Полизав гарячі синці на правій долоні, далі блим-блیم на всі боки з канави. Думає: «Він женеться, хоче мене вхопити, а я вгору – і полетів». Бачить, як попереду ніби коні хитають головами. Але Стьопа знає, що то зовсім не коні, а верби над копанкою. Дуба і хати не видно, та вони стоять. Він певен у цьому, бо вони – завжди стоятимуть. Хай землі не стане, зорі погорять, а хата і дуб – будуть. «О, зірка, наче груша, зірвалась і полетіла. Бач, згасла».

– Максиме, якщо то чиєсь сонце, то й до школи треба ходити поночі? А коли зорі – ну всі-всі сонця погорять? Темно дуже буде?

– Авжеж.

– А як ти крутитимеш жорна вночі?

Максим нічого не відповідає, зводиться на ноги. Піддає Стьопі в'язанку і вони йдуть далі.

Тепер уже знайома стежечка, то чого не йти. Довкіл кущі стислися один до одного, вкрилися чорним рядном ночі і ніби хропуть. Усе причаїлося – спить. А Стьопі зовсім не хочеться спати. Він би йшов і йшов. Та ось уже зігнуті верби вискочили наперед, а за ними – копанка. І все на своєму місці – як і було. Дуб такий товсточий і високий, дядькова груша, ячменю ніхто не покрав, а далі соняшники головаті – і хата! Серед двору, запнута хустиною, очікує мати:

– Ну, що діти? – тулить Стьопу до себе. А той відразу:

– Нас ловили...

А Максим:

– Дивак ти! То ж такі, як і ми...

Ухопився за живіт та й регочеться. А Стьопа не дуже то й згоджується, навіть сердиться: видумає ж таке! Хай буде так – хай. Потроху заспокоюється і лягає спати. І тільки починає дрімати, як знову хтось кричить позад нього. Під ногами лід валиться, санчата

за купину зачепилися – і ні сюди, і ні туди. Смик-смик Стьопа їх, а той голос над ним: не втечеш! Ось уже фиркає оскаженіла голова коня. «Упаду – розтопче!» Тріснули, наче кісточки, санчата від його удару. А Стьопа на дуба скік – подерся на самісіньке верхів'я. «Теперки сюди ніхто не дотягнеться», – подумав. Засміявся, що торба при ньому, та й... прокинувся від того щастя. Глянув на вікно, а там – зоряна ніч...

ЛІТНЬОГО ВЕЧОРА

У клубі крутять кіно: набилося, що ні сісти, ні стати. Надворі зійшов місяць – і клени біля школи горять. Видно, як на лавочці туляться одна до одної дівчата, лузають насіння та говорять тихесенько. Хлопці стоять трохи оддаліч лавочки: обступили Степанкового мотоцикла сперечаються, заводять по черзі. А коли котрийсь щось «одмочить» – сміються голосно.

Сергій до того гурту не підходить, так само стоїть осторонь і наслуховує, хто що скаже. Думка така: підійди до дівчат, то будуть розпитувати всеньке, а біля хлопців стань – зуби скалять...

Збирався кіно подивитися – запізнився. Бо повернувся з поля, уже як сонечко за гаєм сіло. Мив руки, а вони не милися – на долонях мозолі від важелів. Одягався, а мати сердилися: «Ти б хоч поїв? – І навздогін: – Нічого б не сталося, якби один раз не пішов до клубу». Дивно Сергійкові, що таке мати кажуть. «Не пішов один раз... Та в мене серце не витримає».

– Сергі-і-ю! – кличуть дівчата.

– Чого? – нехотя озивається хлопчина.

– Ось іди сюди! Щось розкажемо...

Сергійко обдивляється: і місяць ясний, і клени сріблом світяться, і дорога біла-біла, а по ній – чарівне коло сміху. Аж відляски відлунюють.

Сергійко не поспішає до дівчат. Тоді від гурту хлопців відокремлюється Степан і йде до лавочки.

Посунув дівчат, починає обійматися.

– А це хто? Диви! – вигукує, помітивши дівчину Марійку з іншої вулиці. А тоді:

– Іване!

– Чого?

– Тут така краля!..

Хлопці враз залишають мотоцикла, обсмикують штанці і з парубоцьким хистом, похитуючись, прямують до лавочки. Спиляються біля дівчат, гомонять навмисно голосно і курять. Степан наведе ліхтарика на Марійку – сміються.

Сергійкові таке не дуже подобається, то й не хоче до них підходити. Степан верховода серед хлопців, дівчат ображає. Учора вдарив Настю за те, що та не пішла з ним танцювати. І ніхто зауваження не зробив – промовчали. Тільки Сергій йому сказав: «Бити, Степане, дівчину – ганебно. Ти мусиш вибачитися». Той удав, що не почув і пішов геть.

Настя, прихилившись до Сергія, торкнулася легенько вустами його щоки і сказала: «Спасибі тобі, сусіде».

А тим часом до клубу хтось приніс баян. Грав чорнявий, невисокий на зріст Іванко – дівчата танцювали, аж гуляв вітер довкола. Сергій підійшов та дивився. Хлопці запрошували дівчат: Степан двічі підходив до Марійки, а вона не пішла з ним танцювати. Хотілося з нею потанцювати Сергію, але запросити так і не наважився.

Скінчилось кіно – молодь розходилася. Дівчата заспівали (кожна вулиця своєї), і з піснями подалися від клубу до своїх хат.

Хлопці теж пішли за ними. Сергійко й собі подався вслід. Ішов поволі, дивився в небо, рахував зорі та дослухався пісні. Забулося все – і те, що треба косити траву теляткові ранесенько, бігти в молочарню, а потім у поле...

Степан з Іванком почали штовхатися. Один на одного: «Давай ти...» «Ні, краще ти!..» Нараз Степан випнув груди наперед, підступився до дівчат і роз'єднав їх сплетені руки там, де йшла Марійка. Було, вловив її за руку, а вона вивільнилася і стала з іншого боку дівчат. А коли Степан знову підступився до неї, то майнула до Сергійка.

– Будемо йти разом, гаразд? – прошепотіла.

Усі дівчата враз притихли, загомоніли одна до одної, ніби щось приховуючи, а Настя заспівала: «Ой гаю-гаю, зелен-розмаю...»

У Сергія серце забилося, розквітло. Здавалося – дивляться на нього всі. І місяць біг услід, стрибав з димаря на димар. Вулиця причепурилася – як на весілля! Хтось ніби слав Сергійкові під ноги рушники. Він обережно ступав на них: поволі підіймав ноги, і поволі їх ставив. Дослухався свого дихання – йшов, а очі його цвіли, як маленькі зірочки в небі.

І тут Степан зробив вихиляси, мовив дивну фразу:

– Ти, Сергію, наче справжній парубок.

– Ой лихо! Якої про себе думки?... – не стрималася Марійка.

Степан і далі не вгамовувався: то сміявся ні з сього ні з того голосно, то дівчат обнімав. Бачив: Сергійко з незнайомою дівчиною відстали далеченько, ідуть собі та розмовляють тихенько.

Думка промайнула у Степана: «На зло мені йде з Сергієм, – плюнув з досади, – ціну набиває...»

По селу гомін стих, тільки пісня не вщухала... Вона перекидалася, як вогонь, з кінця в кінець села і здіймалася так високо, що й зорі гойдалися. Полум'я тої пісні обпалювало груди Степанкові. Розходилися по домівках дівчата, і він стояв серед вулиці. «У селі нема тої дівчини, щоб не пішла зі мною»... – пекло йому. Запалив цигарку, затягнувся глибоко. А коли Іванко підвів мотоцикла, то завів його і помчав до цвинтаря. Двигун ревів так, що у баби Улити тремтіли шибки, гавкали по селу собаки і вслід Степанові летіло колюче: «Халаминдник!» Бісило його, то ганяв мотоцикла мимо Сергія та Марійки, аж піт йому виступив. І тоді вперше відчув: не все він здатний осилити, не все йому підкоряється. Пекло всередині: хотів, було, підійти (раніше таке міг зробити) і прогнати Сергія, однак відчув у собі слабкість. Щось зломило його – і дух не той, і сила не та.

Обсох на прузі місяць, сховався. Принишкло село – ні душі! Тільки Степан стояв серед вулиці один – усе дивився на обрій, де догорала літня ніч...

СИНІ ОЧІ МАНЬКИ

Вони йшли поволі шляхом: Горпина, якій уже давно поминуло шість десятків, і Манька – корова червоної масті, з кучими рогами та білою лисиною на лобі. Обоє старі і зморені. Ішли вже добру годину. На узбіччі від їхньої ходи осипався збитий полин і пах гірко-гірко. Холодний осінній вітер проймав їх до кісток, вибивав з очей сльози, і вони текли, як березовий сік.

Корова дибуляла знесилено, петляла задніми ногами, біла одна об одну: цок-цок. Голова її звисала до землі, а очі тьмяно, з-під лоба, дивилися на шлях. Шерсть на животі в неї вилізла, на боках позбивалася у клоччя, і чорні бурульки торохтіли, як горох об стіну. Куди її веде господарка, з якою прожила майже чверть віку, Манька нічого не знала, не розуміла, але відчувала, що в цьому коїться щось лихе. Часом не хотіла йти, упиралася, напинала повід, аж горбилася – однак корилася.

І Горпина, зігнувшись і тримаючи на спині ліву руку (щоб легше було йти), дибуляла, як і її годувальниця, розгойдуючись, збивала ногами куряву з сухої трави та раз-по-раз оглядалась на Маньку. Вона розуміла, що корові важко долати цей шлях. Сходилася, зістарілася за стільки років. Але що зробиш? Відчувала, що і сама не та стала: і ноги не несуть, і руки не беруть. То, було, поле всеньке обходить, і город обробить – голодна до півночі топкалася, а втоми такої не відчувала. А це – болять всі кісточки. І душа поневіряється. Якась досада, як хуртовина, крутить її, витіпує останні сили. «Ой-ойо, подумать тільки, скільки всього поминуло. Скільки всього пережила з нею», – зітхала жінка, і голова її хилилася ще нижче до землі. «Тепер їсти і пити є що – сидіти б, як у Бога за дверима, а воно не сидиться. Нема душі спочину – не буде до скону. Ой не буде, – дивилася з болем на шлях. – Туди якимось доплентаємося, – подумала про корову, – а як не продам? Знову вести назад?» Аж страшно стало. Уже наче пожаліла, що пустилася з твариною в ці мандри.

І не повела б корову Маньку Горпина ніколи в ту далеку дорогу, якби не син її Володя. Усе наполягав, коли приїжджав на вихідні з

міста: «Збувайте, мамо, корову. Несила її вже тримати». Горпина й сама відчувала, що нездужає коло неї ходити. «Легко сказати – збувайте. Це якби хто купив у селі. Вона ж хоч і старенька, а доїться гарно», – думала не раз. Хвалила її людям та набивалася. Син і оголошення писав, однак купці не знаходилися. А це, як був у ту неділю, сказав: «Я, мамо, здам Маньку на базу. Стара уже – хто її купувати стане? А так – може, і я котлету з’їм...» Горпина аж відмінилася на обличчі, кинула рогача – саме біля печі поралася – та на сина: «А не застряне в горлі, сину, та котлета?» Так її обняла об-
раза, такий жаль накотився на груди, що аж на вулицю вискочила. «Забулося вже... – горіло в неї в думках. – Вона ж нас тільки й на світі тримала»... Весь день тоді не могла заспокоїтись. «Де вже моя тоді совість? Щоб отаке вчинити».

Придбала Горпина Маньку первачкою у війну, уже як лишилася без господаря. Шкіра тоді в неї виблискувала, очі горіли, а вим’я пахло молодим молоком. Телятка з’являлися в неї щороку під різдвяні морози, були з ясними очима, ніжні, з слабенькими ніжками – і тремтіли від холоду. Корова лизала їх старанно, і в очах її світилася радість. Потім у хліві з’являлася Горпина, поїла Маньку теплою водою, клала їй оберемок пахкого сіна, а телятко брала на руки і примовляла до корови: «Не дивися так на мене, не сердься. Я зігрію його в хаті і поверну тобі». Манька розуміла і вірила Горпині. І коли жінка бережно несла його з хліва, то дивилася з теплом і любов’ю вслід і тихесенько озивалася: «Му-у». А потім ждала з нетерпінням – доглядалася в щілину, дослухалася стуку в сінях і завмирала від скрипу хатніх дверей. Горпина тим часом заносила в хату трохи со-
ломи і лаштувала теляткові «постіль» на долівці. Було в неї своїх троє діток, які теж гупотіли та брикалися, як і телятко, в хаті. А ввечері Горпина потайки заносила до оселі дійничку, накриту рушничком, у якій пінилося тепле молоко. І пили його всі разом: і телятко, і Горпинині діти. І коли спиналося на ноги телятко і підростали хлопці – обом – і Горпині, і Маньці – було тепло на душі. Так і жили.

«А як важко давалася та крапля молока нам!» – прийшло в голову жінці. Оглянулася на Маньку.

Вона вела її і далі узбіччям. Бо шляхом мчали машини, ревли роз'ятрено, торохтіли на вибоїнах. Від чого ранок тьмарився, повітря терпло, чаділо від газів та пилу: дихати було важко, аж залипало в горлі. Корова ремигала раз-по-раз, натягала повід – іти їй не хотілося.

– Іди вже, Манько, іди. Не лиха тобі хочу, – благально озивалася до неї Горпина. І чогось було так досадно, що аж сльози душили. Упам'ятку, як день у день ходила в поле, робила задарма, і свій город ніколи було обробити, а щонеділі по базарах та чужих селах літала. Як та ластівка, по соломинці носила до гнізда. Бо й діти босі, і корова голодна. І вночі не спала та думала, як її зиму протримати – так боялася без неї зостатися. Ходила до голови (скільки разів), умовляла його, щоб хоч соломи виписав. І коли привозила чорної, з снігом наполовину, то раділа. Різала її косою вночі (від мерзлої і руки дубіли) та напихала в мішки. Уранці гріла воду, яку підсолоджувала жменею макухи і поливала ту січку у ночвах. Від такого харчування корова молока давала стільки, що його ледве вистачало на поставку. А дітям та теляткові брала перегон.

Навесні, як не було вже й соломини у дворі (доживалася і до такого), і просити в голови не сміла, бо колгоспна худоба голодувала, то скубла стріху: хлів латами світив до осені. Зчорніла пріла солома для Маньки була надто нестерпна. Вона крутила сердито головою, чмихала, совала ту січку сюди-туди в ночвах, а їсти не наважувалася. Ото повикидає все геть з ночов, перепадеться, як тріска, і дивиться на Горпину так, що серце стискається. «Їж, Манько, їж. Не муч мене. Сінця хочеш, а де його взяти? Діти онде голодні, шматка хліба нема», – примовляла вона не раз до неї. І терпла від жалю. Вона б її пучки надломила. Було від рота відірве, а їй пуд сіна купить. Як не важко доводилося, а тримала. «А щоб ми їли, як би жили без неї? А то зберу трохи сметани та сиру – і на базар. Десять оцих кілометрів щонеділі – туди і назад. На податок було вторгую, на позику. Іншого разу залишиться копійчина, то й на ноги дітям щось куплю. Їм теж дісталося, – подумала за синів. – Скільки разів уночі ходили в поле за тією соломою. Виправлю, а сама очей не

стулю – як на голках. Самі мучилися і корову мучили», – спало на думку. Від тих згадок серце защеміло ще дужче, стало жаль Маньку, що так свій вік прожила: і в холоді, і в голоді. Хлівець той ледь тримався, світився наскрізь. Хоч і мазала Горпина щороку стіни, та вдовині руки не ладні були впорядкувати його як слід. У щілини стареньких дверей свистів вітер, набивався взимку сніг – замітав геть усе стійло. І підіслати не було чого. Хлюпалася в мокречі та багнуці, часом аж тремтіла від холоду. Від того і живітвиліз, посинів, а на боках позасихали оті, як реп'яхи, бурульки. «Ніколи вона не наїдалася. Солома гнила – і тої не вдосталь» – заболіло Горпині.

Пройшла трохи, не підіймаючи голови, зітхнула: «Дісталось їй добре. – І вже вкотре подумалося: – Коли б не вона, то як би ми жили? А він – на базу... Як у нього язик повернувся? Невже він усе забув, невже не пам'ятає?» – досадувала. Синова байдужість мучила її найбільше. І не зважилася б вона вести її на базар – ніколи. Якби не налякав син, що здасть на базу. «Обіцявся ж сьогодні приїхати. Може, і вдома» – згадала.

Оглянулася – корова вибалушила очі і важко сопла.

– Му-у, – протягла сумовито: в очах гойднулося холодне осіннє небо. І в Горпині сіпнулося серце: «Вона все розуміє». Обізвалася:

– Важко тобі, Манько, розумію. А мені хіба легко? Не лиха я тобі хочу, а добра. Ось наділю доброму господареві, хоч справжнє життя пізнаєш.

Вона чомусь вірила, що продасть – усе буде гаразд. «Сама якось доплентаюся додому», – подумала. І враз згадала, що вони вже раз отак з Манькою йшли цією дорогою.

Було це того повоєнного літа, як не отелилася вона. Спека тоді стояла, і в лузі вигоріла паша, то до самої осені корова ходила надголодь. Молока і дітям не було. Роздоювала щодень – вим'я ранами бралось, руки пухли. Та як не старалася, що не робила, а поставку молока того літа державі так і не виконала. І податок не змогла сплатити, бо нічого було нести на базар. То прийшли під осінь до неї уповноважені: один з району, а двоє своїх – Семен Магула та Петро Щатирко. У хаті і сісти не знаходилося де: до-

лівка була завалена квасолею та іншим збіжжям. Луштити не мала коли, то поносила в хату, щоб хоч не мокло на дощі. І в хаті не прибрано: тарілки немиті – як діти їли, так і zostалися на столі – горшки на лавці порожні, а серед хати – чавунці. Зупинилися вони біля дверей: трам біля печі прогнувся, то Семен схилив голову, бо мав високу статуру, глянув на дітей, що розглядали з цікавістю гостей, обізвався:

– Заборгувалася ти, Горпино.

Той, що з району, розглядав хату якось зверхньо і байдуже. Далі всі троє посідали на ослін. Розмовляли довго, і так і сяк – силували, щоб вона знайшла гроші.

– Нема своїх, то позич, – наполягав Семен.

І за молоко домагалися, щоб дала обіцянку, що виносить до кінця року. Попідводилися, обступили її. Горпина, затиснута в кутку біля полиць, горіла наче у вогні. Руки ламала, не знала, як їй бути, губи тремтіли, а на порепані сухі долоні падали сльози:

– Ну де його взяти ті гроші? Що його продати? Діти забули, яке те молоко.

Хвалилася своєю бідною, мала надію, що зважать на те.

Семен Магула намагався говорити лагідно, не підвищував голосу, умовляв, що він чоловік такий, як і всі – нема в нього зла на Горпину.

– Я на службі – з мене вимагають, – повторяв.

А представник з району, агент, як його називали, сердився, погрожував, а тоді:

– Судити будемо!

Те слово так ужалило в саме серце Горпину, що вона метнулася від полиць до печі, де плакали діти. А з грудей вирвалося:

– Судить! Що хочете зі мною робить, мучителі. З коліна не виламаю. А хто годуватиме дітей? Я вже рук не можу підняти від тої роботи – ще з вас мало? Пийте кров, як молока нема!

Розійшлася так, що несила було самій стримати себе, вгамуватися. Вдачу таки круту мала. Та й наболіло за всі ці роки – стерпіти хіба можна? Навесні за позику розпинали, не знала у який

бік кинутися, а тут – знову. Свої, сільрадівські, трохи припишкли – кривилися, поглядали з-під лоба – мовчали. А той, що з району, нахмурих брови та:

– Не кричи, не кричи. Ми не свою волю чинимо. Хто нам дасть право державні плани зривати. Країну треба зміцнювати, тітко.

Вона б ухопила рогача в ту хвилину, витурила б їх із хати, стільки в неї гніву було, та на подив собі стрималася, не посміла, бо все-таки, як-не-як, а представники влади. «Осудять, а що з дітками буде?» – подумала.

Обступили вони Горпину і силують, щоб шукала гроші. Домагаються так, що й піт рясний котиться з чола в неї. Уже й слова вимовить нездатна – серце з грудей як не вискочить.

– Де їх взяти, як нема? – красти не піду, – видушила.

У холодних очах агента заграли вогники. Він дістав зі шкіряної тужурки, яка була вся геть потерта, цигарки, запалив, не питаючи дозволу, а тоді розгорнув папку і тихо сказав Семенові:

– Бачу нічого ми з неї не вижмемо. Будемо описувати. Онде скриня стоїть – щось знайдемо.

Горпина враз сторопіла – не знала, як бути. Далі спохватилася, спаленіла вся і не своїм голосом гукнула:

– Не смійте!

Умить кинулася до скрині, загородила дорогу. Стояла, розкинувши руки, наче пташка крила, і очі горіли, як дві жарини в запічку. Та важка руда Семенова рука грубо відштовхнула її. Горпина позадкувала і вдарилася спиною об лежанку. І враз, наче похлинулася гарячим борщем, знітилася і змовкла.

Рилися в скрині: Семен швиргав рушники на долівку, а той, що з району – писав. Зазирали і на піч. Але там крім старого коца і переляканих дітей нічого не побачили. Тоді зв'язали все збіжжя у вузол і подалися з хати.

– Душогуби, – видавила кризь сльози жінка. До вечора не могла вгамуватися, усю ніч голосила, а на ранок надумалася продати корову.

Підвелася ще до схід сонця, знайшла в комірчині повід, залигала Маньку і, ковтаючи сльози, вивела за ворота. І йшли вони тоді

ось цим шляхом, що і сьогодні, молоді ще, але так важко з розпачем – годі й казати. «Як житиму, як рости́му дітей без тебе?» – здавалося от-от зупиниться серце від тої досади і думок. І таки не витримала: біля базарних воріт нараз спинила Горпина корову, постояла і, на диво всім, повела її назад до села...

З тим продаванням вона справді тоді погарячувала, бо через кілька днів викликав її голова сільради і сказав, щоб забрала свої речі. І Семен відтоді пішов з тої роботи. Улаштувався в сільпо, але й там не довго робив. Щось накоїв, то засудили. Оце недавно, як повернувся з тюрми, ішов, а Горпина воду несла через дорогу. Підійшов, спитав про дітей, підніс відро.

«Тепер такий добрий, хоч до болячки клади. А тоді душу виймав», – подумала Горпина. Ці та інші згадки (у голові вже терлося давнє повоєнне життя) пригнітили стару жінку, і втома ще більше лягла на плечі. Зігнула її ледь не до землі.

Спинилася Горпина на узбіччі, щоб відпочити, бо й Манька ухоркалася – далі несла було йти. Стояла, дивилася в поле і згадки, як перекотиполе, переносилися з кінця в кінець її довгого життя. «Ой перейшло, перебуло, – захитала головою. – Тепер уже нездужаю. Та й пасти де її? Змінилося все так! Кущі на околиці зникли, брід, де застрявала Манька по черево, висох. А луг, з пахкою, як чай, травою, переорали. Щодень гудуть там трактори, пахне солярою та перегаром. Пташки де й поділися, вже не щебечуть, як раніше, на кущах калини та ліщини. Що воно робиться на білому світі? До чого дійде?» – мучила себе думками Горпина.

Спам'яталася – пішла. Ступала кволо, стомлено. І Манька дибуляла услід неквапом, шулилася, підгинала зад. Бо осінній вітер, як батогоми, бив її по сухих жилах, хвицькав зненацька і діяв до живого. Ноги її підгиналися, плуталися одна за одну, – з-під копит курів пісок.

Зовсім поруч замакало телятко, заторохкотіла підвода. Горпина підвела очі – підходили до містечка, колишнього районного центру. Попереду, де вже починалися будівлі, пішки йшли люди, їхали кіньми, машинами.

– Ступай, Манько, сміливіше, – озвалася Горпина до корови, натягла повід і повела її через широкі ворота.

Базар вирував: лементували люди, мукали корови, мекали маленькі телятка, одірвані від дому, гнулися і тремтіли від холоду на повідках. Хрюкали кабани на возах і машинах, пов'язані мотузками. А в мішках та ящиках поросята, кролі, кури і качки – чого там тільки не було. Вереск, переполох, гамір людський, як хвиля, а між тим вигуки і сміх. А то й сварка – торгуються!

Затяглося на повідку телятко – мале, ще й ріжки не випнулися, – душить повід під горло так, що й дихати нема чим. Хоче звільнитися – і так, і сяк. Відступитися назад і аж хропе, а господар байдужий, тупцює біля воза, наче й не бачить. Тоді вдарить зненацька кирзовим чоботом у живіт. Підскочить воно, поверне від болю розкіс білого яблука – і замре. У Горпини наче всередині щось обірветься: «Нащо ж його так бити? Чим воно завинило». Дивиться вона на те телятко і очей не може одірвати, а в думках свої, котрих доглядала, як рідних дітей.

До неї ніхто не підходить – нема покупців. Ідуть люди, поміж себе балакають. Коли це за спиною:

– А що баба за цього старця хоче?

Горпина ні слова, навіть очей не підвела. Вона все ще купалася в тих думках: метушилася вдома на подвір'ї, хапалася за всяку роботу – брязкала дійницею та гнівалася на Маньку, що не хоче стояти. Наче відчувала запах сиродюю та сіна з чебрецем і деревієм. І враз – пусто у дворі... І від усвідомлення, що хтось поведе її корову звідси назавжди – наче закам'яніла.

Чоловік обійшов довкола Маньки вже двічі. Очі його обмацали з усіх боків сухі лопатки корови і блиснули на Горпину.

– То чого ж мовчите, бабулю? – обізвався вдруге.

Горпина опам'яталася: це ж до неї! Вона наче відкинула ту досаду, зраділа (продавати ж треба – іншого виходу нема), що знайшовся врешті покупець. Може, все буде гаразд: віддасть вона свою Маньку в добрі руки. Почала хвалити корову: мовляв, дарма, що старенька, а молоко дає добре, і жирність висока. І не вередлива – їсть все, що

під ніс поставиш. Прибалакувала коло Маньки, заглядала в очі, ніби хотіла спитати: «Ну що, згодна до нього йти?» Та корова тільки дивилася на неї добрими розумними очима смутно-смутно.

– Намучилася вона в мене. Я б рада була, якби знайшовся добрий господар, – зітхнула легко жінка.

Чоловік здоровий з вигляду, у брезентовому плащі та чоботях, тупцював на місці. Маленькі очі його під насунутим на лоба картузом бігали крадькома і сполохано. Горпина бачила, як він зиркав на Маньку, кривлячись, дивився на її худі стегна, синю висушену шкіру на животі. Його не цікавила ні маківка хвоста, ні зуби, ні пуп'янки вим'я, від якого в жінки не раз мліли руки. «Дивний якийсь купець?» – подумала. І враз її пройняло жаром, по тілу забігали мурахи. «Заготовач!» – здогадалася.

Він глянув на Горпину насторожено, стрівся очима. І байдуже, наче корова не так уже й потрібна йому, – це так тільки щоб виручити стару, – сказав:

– То що, бабулю, давай заберу.

І між іншим, як на сміх, назвав надто мізерну ціну. Але для Горпини гроші вже не мали значення.

– Не буде діла, чоловіче, – відповіла вона сердито.

– А що ж ви хотіли за ці кістки?

– А нічого! Вам я ні за які гроші не віддам! – вирвалося в неї з грудей. І загорілася вся: на зморшкуватих, обрешклих щоках засвітилися червоні яблука.

– А чого це? – знітився чоловік.

– За її чесний труд – на бойню? Совість у вас є?

Чоловік пересмикнувся, звів на Горпину здивовані очі – мовчав якусь хвилину. Чи то слів не знаходив, чи здалося, що баба розумом не сповна. А далі зареготав голосно:

– Бабулю, це ж корова – худоба! А що на її ребрах – баринню вибивати?

Горпина на те не мовила жодного слова – від образи закам'яніли вуста. «І відкіля така жорстокість у людей? Де вона береться?» – горіло в її думках. Не помітила навіть, як зник той чоловік.

Відігнала одного покупця, а більше ніхто не підходив. Базар спустів – стояти далі було безглуздо. Від холодного осіннього вітру в Горпина руки закоцюбли. Манька згорбилася і тремтіла чи то від холоду, чи від страху, як навіжена.

– Підемо, мабуть, – обізвалася Горпина якось глухо. Підхопила на землі оберемок сіна (хтось забув) і повела Маньку до виходу. І так їй боляче, так жаль чогось було – не передати. Даром сходили. А тепер самій важко плуганитися до села і Манька підбила ноги: чи доплентається? «А що далі робити?» – мучило її. Боялася за Маньку. Розуміла, що син її, Володя, свою волю вчинить – відвезе на базу. Йому перечити годі. Від таких думок стискалося серце, мліли ноги, підтиналися – несила було йти. «Невже це в селі нікому не треба корова? За півціни б віддала», – шукала вона якогось виходу. Знову перебирала в пам'яті односельців (уже вкотре!), наївно тішилася думкою: а ось знайдеться така людина. Хоч добре знала, що висіло місяць оголошення і ніхто не зайшов у хату. Знала й те, що в багатьох дворах немає корів: позбували і купувати не збираються. «Тепер і сіно є, не так як раніше, і солома – а тримати не хочуть. Хліви онде по п'ятнадцять метрів – яка розкіш! А собі в якому вік мучилася», – зітхнула Горпина. І наче побачила враз своє обійстя. Перед очі витиснулася латка городу, хлівець низенький, як гриб старий, верба біля воріт розчахнута вітром, повітка, що тулилася до сінець, заткана картопляним гудинням та сухим соняшничинням, і хата – така вже сіренька, вимита дощами та замучена часом. Випнуті стіни в «лисицях» і вікна кривенькі від просяду, на яких ще висіли трухлявенькі мальовані карнизи, – як zostалися від війни, так і висять досі. Не до них було всі ці роки. Збиралася, як діти підросли, і хлів пересипати, хоч трохи розширити, бо вже так тісно в ньому – як зайде Манька, то й повернутися не може – збиралася щороку, але так і не вдалося. Думала, сини зведуть їй нову хату і двір загородять, бо ворота від вітру хитаються, але вийшло не так, як думалося. Сп'ялися на ноги – і подалися. Тепер тільки загорілося, як з'їхалися того літа, то в одну душу: давайте ми вам збудує-

мо хату! А Горпина заперечливо похитала головою – не хочеться вже клопотів на старість. «Буду вже в цій доживати» – подумала. І знову про корову: «На городі онде і кукурудзяні стебла, капуста та бурячок – повно всього. А де його діти, як не буде Маньки? Старалася, робила – ніщо не треба».

Обтяжена думками Горпина ледь переставляла ноги. Манька наче тяглася на повідку. Вона витягувала голову, сопла важко, пускала з губ густу білу піну і трохи накульгувала. «От лихо мені. Хоч би вже довести додому» – бідкалася Горпина і поглядала ляжливо на її ходу.

Довго вони пленталися на узбіччі – не хотіла корова йти, то Горпина її підпасувала. Уже добре звернуло на полудень, коли добралися нарешті до села.

Горпина вже ніг не відчувала – здерев'яніли. І Манька зовсім знесилася, ще більше почала накульгувати. А під городом (повела її Горпина через околицю) спинилася, заремигала, потім підломила передні ноги і уляглася прямо на стежці.

– Що з тобою, Манько? Вставай, вставай! – ми вже вдома, – захвилювалася Горпина. Вона сіпала її за повід, плескала долонею по шиї, але корова не підводилася. Тільки, наче у відповідь господарці, тихенько озивалася:

– Му-у, му-у.

Потім поклала голову на траву і почала важко дихати.

«От Боже мій, що його робити?» – розгубилася жінка.

– Ну вставай, рідненька, вставай. Онде й наша хата. Чого тобі лежати тут на сирій землі? – умовляла її Горпина. Вона відчула, що з коровою щось негаразд. І коли побачила, що з однієї ніздрі сочиться кров, то зовсім запанікувала: «Треба було мені її вести на той базар? Ще гірше наробила».

На стежці зашелестіла кукурудза. Підняла очі – від хати біг Володя. Він тільки приїхав, ще й сумку не встиг занести. Кинув її біля порогу – і до матері.

– Хто оце вас, мамо, змусив у таку дорогу йти? Ай-я-яй! – напався він. – А що з нею? – підступився ближче.

– Сама не знаю, мабуть, захворіла. Ступай, синку, поклич ветеринара. А я буду біля неї, – розпорядилася Горпина. А тоді вже, як побіг Володя, подумала: «Може, якби поміг хто підвести, то й дійшла б до двору?»

Та Маньці, певно, було непереливки. Бо витягувала шию, пускала піну, а очі затуманилися, наче загусли. Сопла та легенько мукала.

Горпина, як не своя, не знала, за що ухопитися і куди кинути-ся? Швендяла сюди-туди, від хати до корови, забувши про втому, носила то хліб, то картоплю в приполі. Та все біля неї примовляла.

– Що ж ти так, Манько, занедужала? Болить щось? Поїж осьде трохи. Випий водички – легше буде. Чуєш, легше буде. І синок наш приїхав – може, дохтора тобі приведе.

Притуляла свою сиву голівоньку до її чола, заглядала в очі – не знала чим і зарадити. Чекала все сина, а час так довго йшов. Вона певна була, що він майнув до фельдшера, бо куди ж інакше? То й радила Маньці:

– Потерпи. Ми з тобою натерпілися в цьому світі...

Корова позіхнула, простягла голову і лизнула Горпині руку. Далі глянула на хату, котра ледь проглядалася за кукурудзинням, на хлів, що згорбився від старості як і вона, і якимось знесилено і холодно заремігала. З очей сочилися, як два струмочки, сльози.

Це ще більше завдало болю Горпині: аж стисло груди. «Що я наробила!» – картала себе. Водила з тої розпуки долонею під горлом у Маньки – жалувала. Вона б наче притулила її до себе, серцем би гріла, аби тільки легше їй стало, тільки б не трусилася отак! Дивилася розгублено на неї і знову згадувала ті перші повоєнні роки. Задумалася: щось навалилося на неї важке і незрозуміле. І чи то з досади, чи то сама по собі зринула впам'ятку пісня – давня-предавня, забута в селі, яку її покійна ненька співала в лиху годину. Не зчулася, як і в неї забриніла вона на устах:

А ще сонечко не сходило,
Щось до мене та й приходило.
Приходила моя матінка,
Вона в мене не обідала
Тільки мене та й одвідала...

Далі змовкла і сиділа біля корови, простягнувши ноги, прямо на землі, мов спросоння. Схаменулася тоді тільки, як загула на леваді машина.

Володя підлетів, як вихор, до корови. Похапцем зірвав з себе піджак і, глянувши на матір, сказав хутко і зовсім байдуже:

– Домовився, мамо. Одвеземо, бо загине.

– Синочку, не бери її на базу. Послухай, не треба. Краще тут хай гине, – підхопилася мати. Вона ходила вслід за сином, умовляла його, щоб не займав корову, та він не хотів слухати. Тоді Горпина здалася – мовчки відійшла до межі.

Кілька чоловіків, що підіспіли від машини, обступили Маньку. Вона голову поклала на сиру землю, вибалушила очі, але нічого вже не бачила. Ніщо їй не було миле, – ні небо, ні земля, ні пахучі трави, у яких вона кохалася стільки літ. І голос Горпини, до якого вона звикла за ці роки, був невиразний і далекий. Щось лягло на неї і тисло, давило з усіх боків, наче гори звалилися на її тіло.

Горпина бачила, як піднімали її на мотузках, як силували вставати, і від того серце її зболене наче в шпару заходило. «Та вона ж не колода?!» – хотілося їй гукнути, але голосу не було.

Манька вдарилася кілька разів об борт. Біль повернув її до свідомості, і корова відчула, як голова її лягла на щось цупке і холодне. Хотіла зрозуміти, що від неї хочуть, але нездатна була повернутися.

– Му-у! – озвалася тихенько.

– Це добре придумав, синку. Така дяка їй. Тепер моя черга. Куди мене одвезеш? – вирвалося в Горпини.

Загула машина – наче серце хто з материних грудей вирвав. Теліпала до хати, а стежки не бачила.

Біля порога обвела поглядом небо, що затяглося надвечір хмар-

ками, присіла – і враз згорбилася, обсіялася зморшками, як поділ складками, і застогнала від гнітючого болю: так їй важко було. Безглуздим видавалося життя Маньчине, бо змарнувала свій вік в нестатках та труднощах, як і вона сама. І не думала цього і не ждала. Хотілося Горпині хоч під кінець чимось догодити, віддячити їй за добро – добром.

Сиділа на порозі, опутивши голову і склавши на приполі руки, і похитувалася: хить-хить. Вітер кружляв пожовкле листя біля ніг, свистів у сухому соняшничинні біля повітки та куйовдив поскубаний дах на причілку. У дворі було пусто і сумно – як після похорону. І знову Горпині нагадалася та давня пісня. Але вже заспівати не спромоглася – уста змертвіли. Тільки в душі десь:

...Вона в мене не вечеряла .

Тільки мене дай запечалила.

Дослухалася. Далі підвелася, повісила на кілок дійничку, що лежала перекинута серед двору, і почала поратися. Кошик, з якого Манька їла яблука, занесла у хлів. І січня трохи в ясла поклала, і підстилку потрусила, щоб сухо було. Усе зробила, як і раніше. У хаті запалила свічку.

Сонце вже сховалося за обрій, тільки дві довгі смуги червоніли над селом – вечоріло. Горпина сиділа на покуті, тримала в долонях голову, а на неї все дивилися і дивилися сині Маньчині очі...

ХВОРОБА НАШОГО ЧАСУ

Невеличке село Кам'янка ледь бовваніє за Десною одиницями тополями, густими вербами, між яких світяться деінде білі хатки.

І ніщо б не привертало уваги до нього, якби не отой дуб-велепень, що з'явився на околиці невідомо коли і гордовито споглядає на молоді вербички, що соромливо горнутья до нього. Не одна з них, спалахнувши любов'ю до світу Божого, одцвіла ранніми веснами та й згасла, мліючи під покровом дуба, а він стоїть. Скільки то йому: століття, а чи більше? А може, з часів перших козацьких поселень? Ой-ой, не треба сперечатися. Багато за свій вік бачив

перемін у селі – сімнадцятий горів під ногами селян, кривавилася зоря і люди з гарячими очима йшли гасло на гасло. Ділили землю, наче останню скибку хліба, штучно стягували до купи нажите добро, а тоді... осунулося село, посивіло та й годі. І дивно йому, що знову новітні вітри дмуть то в один бік, то в інший. Щодня тільки й чути: партократи, демократи... Слівце таке дивне з'явилося, ніхто його в селі до цього зроду не чув, а це вже в газетах тільки й пишуть: плю-ра-лізм, о! Кажуть, що колгоспів уже не буде – демократія... На Глинках городи дорізують – бери скільки подужаєш обробити. Дмитро Савчук ухопив два гектари, посіяв пшеницю, а зібрати не може, бо комбайна не має. От і чорніє пшеничка під дощами.

А тим часом біля колгоспної контори міські зальотники заморськими делікатесами торгують, п'ють «оранж», а тітка Марина порожні пляшки збирає – додатковий заробіток, бо на хліб не вистає пенсії. І по селу щодня:

– На буряки, на буряки!..

Покора, як шмат хліба, як забута пісня, застряла в грудях. І оте солодке, віками вимріяне слово «Незалежність» згрікло на вустах.

І мода яка пішла: розбазарювати спільне добро. Хто більше візьме, той більший пан. Навіть гасло нове придумали. Чули: «Багатий, як умієш!» Тільки ж спати не треба. І не сплять.

Онде Степан Мудрик – такий собі чоловік, непоказний з лиця, рудуватий, як каже його сусідка тітка Марина, миршавенький, і освіти необхідної не надбав, і розумом не відзначався, – а живе як! Як вибився в начальство, – ще коли партійний квиток у кишені носив, – то все йому йшло до рук. І головою колгоспу був, і заступником, а зараз у Мудрика така хитра робота, що ніхто в селі не знає. Бере під звіт гроші та їздить по всій Україні – колгосп ніби-то на ноги ставить. І про себе не забуває. Обійстя в нього бачили яке – одне на все село! Будинок двоповерховий, під оцинкованою бляхою, аж сяє від сонця; веранда на всю стіну, хлів метрів п'ятнадцять і літня кухня – усе з деревини. Його дружина Палажка відразу заявила Мудрикові:

– З цегли не роби! Сиро в ній буде. Зведеш тюрму – сам і житимеш.

Ще тільки перебудова почалася, то він привіз ту деревину аж із Росії. І зруб обклав не білою, а червоною цеглою, аби менше вологи проникало, плиткою облицював. Односельці дивилися та головами похитували:

– Оце вже стоятиме – і внукам вистачить!

А то й так говорили:

– Для себе, бач, знайшов і ліс, і цеглу, а тітці Марині сотню цеглин не випише, щоб жінка полагодила.

У жінки хата старенька, приземкувата, як копиця сіна. А це ще й димар розвалився. Більше року вона ходить за Степаном, аби той допоміг, а він обходить її, бо сердиться, що на людях його судить. Мудрик побудувався на її городі, і якраз на тому клаптику землі, де більше всього родила картопля. Боляче їй.

Та що вже змагатися з Мудриком? Таке обійстя – очі їсть. Це з вулиці як глянути, а всередині – чого там тільки нема! Килимами всі кімнати завішані, застелена підлога, шафи забиті одежиною. Одних костюмів у Мудрика більше десяти – всі імпортні. І Палажка щодня нове плаття одягає, кожушки з штучного хутра не хоче носити, бо їй соромно. У хлопців магнітофони японські, три телевізори кольорові, а полиці в серванті від кришталю гнуться – був кілька разів за кордоном, то все привіз. Це тільки те, що люди бачили. І ще, як почалася перебудова, то взяв п'ятдесят гектарів землі в оренду – і який має зиск! За літо ноги його там не було, бо ніхто ту землю не одміряв йому – тільки на папері рахується, що Мудрик орендує. Обробляють усе колгоспне поле, як і раніше, хлопці з тракторної бригади, у тому числі і Мудрикове «поле». А восени колгоспний бухгалтер, двоюрідний брат Палажчин, перераховує на ощадкнижку Степанові солідну суму. Кажуть, що ніби одного разу на тракторному стані, випивши чарку, він говорив: «Якби знав хто оце оренду придумав – я б йому пам'ятник поставив!» Недарма тітка Марина, як кого зустріне, то й каже: «Плачуть, що колгосп розпадеться. Демократи довели. Не розпадеться, не такий він бід-

ний, коли за три роки Мудрик стільки добра надбав. Виходить, як у тій пісні: «Все рікою пливе...».

Так що і панові, який жив колись у Кам'янці, далеко до Мудрика. А ті так звані куркулі, яким радянська влада на горло наступила, – та вони гарячою юшкою обпікалися, поїсти було ніколи за роботою. А що вони мали, якщо порівняти зі Степаном? Ніхто в селі й думки не мав зрівнятися з ним. Хе-хе, спробуй позмагатися з ним у достатку – луснеш, бо в нього ключі від спільного добра.

Але ніхто, мабуть, не задрив Мудрикові, бо з ним коїлося дивне – химерним став. То десь зникне на кілька днів, то говорити почне незрозуміле. Ото як іде, – від контори до машини, – то й голови не підніме, очей не підведе, хай там хоч рідна мати стоїть. А останнім часом серед білого дня блудити почав. Правда, як Олексій, уже пристаркуватий парубок (років під сорок йому), котрий без чарки і дня не може прожити, підвезе до воріт, а потім ще й до порогу доведе, тоді все гаразд: удома Мудрик Степан. А так – коли звечоріє, місяць ще не зійшов, то в потемках вийде за городи, де стояла клуня діда Дубини (його розкуркулили у 32-му, то десь загинув на Уралі), і ходить по колу. У тій клуні бригадних коней тримали, доки вона не впала. Крокви люди розібрали на дрова, а соха і досі стоїть, як пам'ятник дідові. Біля тої сохи частенько топчеться Мудрик, певно пригадує давнє минуле: як розкуркулювали діда, як підлітком сам коней пас. Інколи щось роздумує або розмовляє про себе. Отак, було, опинившись біля сохи, обняв її, коли вже почало темніти, та вголос (тітка Марина чула) і каже:

– Ех, Романе, – це так діда Дубину було звати, – минулося твоє... Я пам'ятаю, як мій батько кричав тобі вслід «куркульня, куркульня», а ти його «голодранцем» називав. Хотів би я зараз чарку з тобою випити, бо щось гірко на душі...

А інколи поплентається внизок, аж до ставу дійде, а там – стоїть і стоїть. До сусіда Федора зайде у двір і в хату добивається. Ото стугонить у двері та озивається:

– Палажко, Палажко! Одчиняй, бо поб'ю...

Той вийде на ганок і ласкавенько так, бо знає, що доведеться ще не раз у нього жебрачити щось, промовить:

– Степане Семеновичу, ви помилилися. Ваша хата онде трохи далі...

– Тю ти!..

Оглянеться – в очах трохи проясніє.

А то, було, зник – усе село шукало. Подався з дому ще досвітком, бо збирався їхати до району, і на вечір не з’явився. Діждалася Палажка наступного ранку (всю ніч не спала), а його нема – як у воду впав. Підхопилася рано, кинула нетоплену піч та й подалася до контори вже сама не своя. Кого не стріне, питає:

– Мого чоловіка, Степана Семеновича, не бачили?

Усі тільки плечима стинають, бо ніхто не зустрічав і не знав де він є. У конторі теж здивовано переглядалися: щоб то значило? Усе правління було підняте на ноги, але в’яснити щось не вдалося. Палажка ходила, як із хреста знята, два сини її, що вже школу закінчували, смутні тинялися біля хати. У селі тільки й було балачок:

– Чули, пропав Мудрик? Як корова язиком злизала...

Збиралися вже поминки правити, коли таки знайшовся на третій день: як почало смеркати, то прийшов додому. І хоч Степан намагався приховати, що з ним сталося, однак Палажка дізналася – випитала. Знову заблудився – ніби-то потрапив на обійстя незаможної, але вже немолодої, дівчини Насті, що живе сама в кінці села, а там опинився якимось чином у її хліві, ліг перепочити та й заснув. Настя худоби не тримає, у хлів заходить рідко – от і проспав усі ці дні.

Химерність ту люди добре розуміли. Та й сама Палажка не хотіла замовчувати те, що діялося з Мудриком. Боліло їй, то й хвалилася людям:

– Що це його робити – Степан запив?

– Якби за свої мозолі, то не пив би так, – дорікали.

А вона:

– Хіба тільки він п’є? Онде Зеньків зять – за душею ні гроша, а щодень, як грязь. Це вже хвороба нашого часу.

І пішло оте Палажчине слово, уже перефразоване, гуляти по селу. А тут ще й випадок трапився: зібрався Степан їхати до району, а сусід почав просити, щоб хвору дружину до лікарні підвіз. Мудрик заїхав, але сів сам у кабіну, а жінці довелося їхати зверху вантажівки.

– Бач, хвороба на тебе, сам не поліз у кузов, – мовила тітка Марина. І наче приговорила. Відтоді, щодень та «хвороба» все більше давала про себе знати. Повела вона Мудрика манівцями, як телятко на повідку.

Ото привезе Степан з району в колгосп будівельні матеріали – і до вечора сидить у складі. Поки комірник Артем, на прізвисько Безпалий, не помітить, що Мудрикові вже й сидіти несила. Вискочить до гаражів тоді:

– Хлопці, відвезіть котрий Семеновича додому, бо щось нездужає...

Заведе хтось вантажівку – начальство все-таки – і за кілька хвилин відтарабанить Степана додому.

Гляне на нього Палажка – слів нема. Заболить душа та й годі. Хочеш не хочеш – треба терпіти. Думалося їй не раз: «Це хтось із заздрощів зіллям-трутою напоїв чоловіка». І найбільше Палажка ремствувала на тітку Марину, бо та й досі судила Мудрика всяк.

– Бач, який дім звів на моїх грудях! І все те дармове, – перекочувала всіх, наче того ніхто не знав. І коли Палажці про це розповідали, то сердилася і казала:

– Їй давно вже треба вмерти, а й досі землю топче.

І так досадно було Палажці – все ж у них є, жити б тільки, то біда отака причепилася. За останній рік так змарніла, схудла, що ходила, як тінь. Хіба то легко дивитися на все те, що коїться з чоловіком, та вислуховувати людські пересуди? Сама змінила кілька робіт. Із пошти перейшла в контору, звідти прибиральницею у швейну, а це вже й там розрахувалася. Тепер не знала, як їй бути: чи в поле ходити, чи вдома сидіти. Завела розмову із Степаном, а він:

– Нащо тобі робити? Та я за один день принесу десять твоїх зарплат.

На тому й розмова скінчилася. Палажка відсиджувалася вдома. Мудрик і далі одержував під звіт великі суми грошей, їздив кудись за матеріалами – усе йшло через його руки. Люди вже призвичаїлися до нього. Усі добре знали, що без пляшки у Степана нічого не візьмеш. Якщо піймався з якимось збіжжям в полі чи на фермі, то не умовляй голову, не оббивай пороги в конторі, а йди до Мудрика, – хоч серед ночі, – і все минеться. Ішли прямо в хату до нього. День починався і кінчався пляшкою – «зелений змії» поглинав Степана все більше і більше. Це Палажку драгувало, виводило з рівноваги. Вона без кінця сварилася, соромила чоловіка, лякала, що піде з дому. Відчувала, рано чи пізно це може кінчитися лихом. Тому й хотіла щось змінити. Було, й по-доброму говорила, умовляла:

– Степане, голубчику, зупинися. Візьми себе в руки. Не пий так багато. Ти загубиш себе і нас. Нащо ти це робиш? З тебе вже люди сміються.

А то й таке радила (це їй люди підказали):

– Ти б, Степане, до церкви сходи, свічку там поставив, милостиню людям роздав, то, може б, все це минулося. Бо що його робити?

Не схотів і слухати, розсердився і вийшов з хати. А коли вдруге нагадала, то відповів:

– Тобі треба –сходи. Ти ж знаєш, що я в душі вічний атеїст. І ні в яке чудо не вірю. Так мене рідна партія навчила.

Як не старалася Палажка щось змінити – намарне. Добра не було. Зі Степаном коїлося неймовірне, якась сила справді штовхала його в прірву. Він і сам це відчував, мучився, шукав розради, але змінити те, що стало звичкою, не мав сили.

Отак прийшов опівночі, – де його носило, хтозна, – почав грюкати в хаті, усіх підняв на ноги, сусіди навіть позбігалися. І тут йому зле стало: почало пекти всередині так, що хоч на стінку дерися. Палажка налила чашку узвару, умовляє щоб випив, а він того й слухати не хоче. Ходить по кімнаті з кутка в куток, руки на живіт поклав, зігнувся.

– Ой, умру, – стогне.

– Не вмреш! Ще не одні штани обгадиш, – шпигонула Палажка, бо зло взяло. Почала вичитувати його всяк, а тоді: – Хоч би вже дав Бог – або сюди, або туди... Доки ти мене мучити будеш?

Усю ніч ніхто й на макове зерно не заснув. Уже на ранок Степанові ніби легше стало. Облившись холодною водою, подався до контори.

Повернувся Мудрик пізно ввечері, обличчя було посуплене, бліде, аж чорне, а очі горіли якимось жахливим блиском. Таким його Палажка за все їхнє спільне життя не бачила. Страшний був – і це її змусило мовчати, хоч на язиці свербіло сказати: «Ти б уже й ночував там».

Не роздягаючись, навіть черевики не скинув, Степан посунув на кухню. Хляпнули дверцята холодильника раз, потім ще раз, заторохкотіла табуретка – довго щось шукав. Далі озвався:

– Де ти горілку діла?

– Ви її з кумом ще позавчора випили, – відповіла Палажка з кімнати.

– Неправда. Ми пили коньяк. А «Посольська» лишилася.

– Ти б не горілку шукав, а сходив до матері. Галька Аврамова переказувала, що вона хвора.

– Знайди – ти заховала! – обізвався знову Степан, так ніби й не почув, що сказала Палажка про матір.

– Не брала я. Випив, то не сідай на душу. Ти й так уже ледь на ногах стоїш, – уколола Палажка і пішла з хати. Але не встигла навіть двері за собою зачинити, як він, в одну мить, наздогнав її і сіпнув за плече так, що опинилася обличчям до обличчя. Від несподіванки заціпеніла, відступилася. Степан на неї дивився, як з того світу: в очах відбилося якесь божевілля. Він весь тремтів, а губи жебоніли:

– Знайди. Бо я не ручаюся за себе...

Такий чоловіків стан охолодив Палажку: відчула, що жартувати з ним чи лукавити, діло кепське – здалася.

– Хіба я тобі зла хочу, – мовила образливо і заплакала. – Відкіля на мене така напасть? За що, Господи? – перехрестилася. Витерла

подолом рясного плаття очі і пішла до комори. Через хвилину з'явилася з пляшкою «Посольської».

– На, так тобі пече, – дорікнула все-таки. Вона була бліда і важко дихала – ніяк не могла прийти до тями.

Степан відкоркував пляшку, ковтнув кілька разів, постояв трохи, очікуючи, як хмільний вогонь наповнює свіжістю його груди, і тоді тільки видихнув легко повітря.

– Ти сердишся – не сердься, – глянув на дружину, – Коли б ти знала, як мені важко... – додав, наче для виправдання, і пішов із пляшкою на кухню.

Палажка, розчавлена такою чоловіковою поведінкою, ходила з кутка в куток, не знала, де себе притулити. Хлопців ще не було з гульні, то в хаті віяло пустою. Надворі йшов дощ: шумів сумно десь у саду, вихльостував на підвіконні. І це її ще більше гнітило. Щось наче надірвалося всередині – відчула, що Степан дійшов до тої межі, за якою вже тільки прірва. Йї і досі дивилися в душу оті холодні очі – не Степанові – чужі. Тільки тепер зрозуміла, що спільне їх життя тріснуло. «Сама винна. Могло бути інакше». Від цих та інших думок Палажку кидало в жар, трусило, як у пропасниці. Від усвідомлення того, що з її мовчазної згоди, а то й байдужості все це сталося, серце наче кам'яніло у грудях. Звинувачувала себе в усьому. Бо хіба вона не погоджувалася з тим, що Степан на її очах зловживав владою, ігнорував закони, людську мораль. Мовчала, а то й раділа, коли він приносив додому дармові гроші та речі. «Це ж було. А тепер – треба спокутувати свій гріх. Згадала про Бога, тоді як лихо в двері постукало», – знітилася. Вийшла на ганок – так і стояла, тамуючи в грудях невимовний жаль.

Степан випив кілька чарок горілки, посидів трохи, і кров, що здавалося схолола в тілі, ожила, запульсувала лунко в скронях. Але тої гармонії, рівноваги, якої досягав Мудрик після кожної чарки, не було – душа прагнула бунту.

– Палажко, Палажко! – обізався кілька разів. Хотів продовжити з нею розмову, але вона не з'явилася. «Картає вона мене, що інколи чарку вип'ю. А знає вона, чого я до чарки тягнуся, е-е – нічого

вона не знає. Бо душа не на місці. От все в нас є, а мучить щось... Чого так – ось хай скаже? Е-е... А я діло знаю. Хай би хто зміг отак, як я, крутитися – чорта з два! Каже: з тебе люди сміються. Хто? Хай посміє, ех! – ударив кулаком по столу. – А знаєш ти, що в моїх руках все багатство колгоспу!»

Підхопився, хотів було знайти Палажку, і тут згадав її слова: «Галька Аврамова переказувала, що мати хвора».

– Якби вона слухала мене... – буркнув невдоволено. Степан сердився, що мати не перейшла до нього жити (спеціально для неї кімнату будував), а зосталася у своїй хаті, на іншій вулиці.

Була вже пізня година, та й дощ на вулиці не вщухав, то йти до неї не хотілося. «Завтра вранці забіжу», – вирішив. Але відразу передумав і зателефонував до контори. По голосу пізнав – трубку взяла чергова.

– Марійко, це Степан Семенович. Там біля гаражів стоїть дежурна машина. Сходи і скажи – хай шофер їде срочно до мене, – розпорядився.

Хвилини через п'ятнадцять, допивши решту горілки і не дїждавшись машини, почимчикував пішки. Однак не до матері, а до контори. Його бісило, що розпорядження дав, а воно не виконане. Аж кров нуртувала в тілі. Надворі мрячило, було темно, хоч око виколи, то Степан ухоркався, поки добрався до гаражів. Заглянув у кабінку – водій спав.

Степан ухопив сонного хлопця за комір сорочки, витяг з машини.

– Ах ти байстрюк вонючий! – ударив його головою об дверцята. – Я жду тебе, а ти спиш, – іще раз з усією силою сторопілого водія притулив до кабінки. Далі, увійшовши в азарт, почав бити ногами. Збуджений до звіриного інстинкту, – відчуття зверхності і вседозволеності панувало над ним, – він з насолодою наносив найжорстокіші удари юнакові, що лежав уже на землі.

– Оце будеш знати, як треба виконувати розпорядження, – мовив злостиво, сплюнув і пішов геть.

Ніч його водила манівцями – до матері так і не навідався.

Прийшов додому на світанку, коли Палажка ще спала, упав на ліжко, яке стояло в літній кухні, і відразу заснув.

На ранок село сполошилося. Тільки й говорили всі, що Мудрик побив Парасчиного хлопця, обурювалися хто як міг:

– Бач, батька нема, то руку підняв.

Палажка довго соромилася виходити на вулицю, коли почула від людей, що хлопця відвезли до лікарні, а Степана зняли з роботи. Ця звістка її приголомшила.

– Дійшов фіналу! – тільки й мовила.

Так їй стало не по собі: аж у грудях запекло. Ще ж від учорашнього не одійшла, а тут знову отаке.

Уночі на неї щось найшло: то ніколи не брала до рук Євангеліє, а це не спалося, то до ранку читала. І так запали в душу їй слова «Не нагромаджуй скарбу на землі, а на небі, бо де скарб твій, там і серце твоє», що і вранці носила їх в голові. «А ми як живем? – боліло їй. – Віддаємо душу збіжжю, а помолитися Богові, як завжди, немає часу. – Вирішила вже не займати Степана: хай живе, як хоче. – Буду терпіти, бо й так уже гріха набралася». А коли почула отаку новину, стримати себе була не здатна. Щось набухало в ній і рвалося назовні. Вона не дїждалася навіть, поки Степан проспиться, розбудила його і вихлюпнула все, що зібралось на душі.

– І де оце твоя совість? Отакого наробив! Ай-я-яй, до такого дійти! Ти ж ніч не спав, стогнав, а тепер знову язика не повернеш. Є ж усе! Якби голова на плечах, то чого ж не жити? Іван Ридзель помічником у тебе працював, а вже в районі править. А ти світу не бачиш за пляшкою...

Цілий день вона не могла вгамуватися. А тут ще випадково потрапив їй лист, що прийшов Степанові від якоїсь жінки з Одеси. Минулого року той їздив туди відпочивати, то, певне, познайомився, а вона написала листа. Це Палажку так взяло за серце, що навіть не поралася і не їла –ревність, що додалася до всього, палила вогнем її душу. Жінка ладна була роздушити Степана, дорікала йому всім, що тільки знала. Згадувала і Настю, у якої він кілька разів в хліві ночував, та багато інших жінок, які, може, і не мали в тому ніякої вини.

Степана це виводило з рівноваги: він крив Палажку по-чоловічому, як міг, та бив посуд від люті: горіло обійстя без полум'я цілу добу.

Нарешті терпець у Палажки увірвався і вона враз заявила:

– Оце живи чи вмирай. Не треба мені ці хороби – хай вони тобі. Це сльози мої. Піду світ за очі, а жити з тобою більше не буду!

– Не йди! Лихо зроблю...

Почала поспіхом збиратися. Степан отетеріло дивився на неї. А коли Палажка взяла до рук валізу – став на порозі:

– Не йди – спалю все дотла.

– Не лякай. Я вже надивилася на твоє добро.

Надвечір, як Степан захмелів дужче, Палажка пішла з дому. Нічого не брала, у чому була – так і вийшла з хати.

Степан лежав на дивані, але спокою йому не було. Палажчина поведінка – не сподівався на це – так зачепила самолюбство, що він уже не контролював себе. Корчився, стогнав від нестями і не-самовито вигукував ледь не на весь куток:

–Я тут усе надбав! Все, все!

«Все ти, все ти...» –хтось ніби підтверджував йому пошепки.

– Не треба тобі – і мені не треба, – розмахував у повітрі рукою для переконання. Коли так... – нічого не жалко. А-а – протягнув він. І тут підхопився, вискочив на кухню і почав добивати посуд, який ще залишився. Кидав тарілки на підлогу, наче то був якийсь непотріб. Підбіг до серванта – у хід пішли кришталеві вази, позолочені фужери, чарки – такі променисті, як піна морська. Колись із Чехословаччини привіз. Він молотив їх об стіну з якоюсь насолодою, з відчуттям помсти Палажці за образу, повторюючи одне і те ж:

– Не треба тобі...

Помітив магнітофон, ухопив його і жбурнув у вікно. Дзизнула шибка, посипалося скло – і це додало Степанові ще більшого запалу. В одну мить Степан перекинув телевізор, стіл і став бити стільці. Якась невидима сила (чи не та, на яку він весь час розраховував?) уселилася в нього: аж сатанів. Гасав із кімнати в кімнату,

шаленіючи, – бив і бив. Руки були в крові, піт, що градом котився з його рудого обличчя, змішувався з тою кров'ю, заливав очі.

– Ти ще пожалієш! – погрозив він Палажці, коли підступився до шафи. Викидав її шуби та плаття, коментуючи: – О, це вона одягала, як ми в Києві в ресторані були. Гарно тоді погуляли. А це з Польщі привіз. Шубу в Москві купував. А ось, а ось! Та воно ж ще й не ношене, тьху-ти!

«А ще є в тій шафі. І те треба знищити» – почулося йому, наче хтось присутній сказав.

– Не підказуй – сам розберусь! – гримнув Степан, не задумуючись навіть, хто це йому допомагає.

За хвилину шафи спорожніли: одіж лежала купами на підлозі, і він топтав її, як ганчір'я. Далі почав валяти шафи, вигукуючи:

– Перебудова! Перебудова!

У хаті вже не можна було ні пройти, ні сісти, усе перетворилося на мотлох, а Степан не вгамовувався: нагальне бажання нищити не відступало.

«А ти підпали...» – прошепотів уже знайомий голос.

– А-а, правду ти кажеш. І я так думаю. Пішла – значить кінець... – махнув рукою Степан. Він дістав з кишені сірники, запалив шмат газети і кинув її на купу пожмаканого паперу. – Оце щоб знала, як з Мудриком жити. Або все – або нічого! – відрубав гордовито, розчинив навстіж двері, розірвав на собі чорну від бруду сорочку, роз'ятрено вийшов з хати і, щось вигукуючи, подався навшаня. Він ледь не біг, не бачив перед собою дороги, не знав, де себе діти – щось надлюдське, відчайдушне і незрозуміле до кінця охопило все його єство. Душу роздирали невимовна жага помсти. «Пішла – значить кінець!...» Ці слова пронизували його свідомість. Спрага сушила нестямно вуста, а чорна жура, як кат, гнала його в безвихідь. Була така напруга, що тьмяніло в очах.

У голові відлунювали власні кроки, зринали якісь окремі слова, зривався зойк, а між тим учувалася мелодія пісні, яку пам'ятав Степан з юності. Навіть слова нагадалися:

Ох, і не вдавайся, моя дівчинонько, в тугу, –
Гей, ох, і не сам же я, та не сам же я беру собі другу!..

І далі вже шептав хтось ніби в саме вухо: «А на початку ж було не так... Пам'ятаєш, як ходили ви в поле волошки збирати? У Палажки були коси золоті, як стигла пшениця. Ти говорив їй гарні слова: і голубив, і цілував. І не мали ви за душею нічого, а раділи кожній квіточці, як діти. Ти обіцявся, що житимеш з нею в злагоді довге життя».

Степан на мить спинився, щоб зібратися з думками. «У неї коси були, як стигла пшениця...» – повторив подумки. Далі глянув перед себе так, наче хотів зустрітися із тою невидимою особою, що нагадала йому юність, але поруч нікого не було.

– Нагадав ти мені... Ех! – зітхнув Степан. І тут відчув, що позаду хтось є, ніби дивиться йому прямо в спину... Нараз оглянувся – сторопів.

Низько над його хатою світилася вогняна тарілка.

– Тю! НЛЮ?! Онде двоє в чорних скафандрах ідуть сюди... То по мене. О, кличуть... Тоді я з ними... Іншої дороги нема. І хто кине в мене палку, той сам ідіот! – мовив голосно.

І пішов, обпікаючи повіки, у те яскраве розбурхане пекло...

Розтанула вогняна тарілка, як марево –ніч поглинула все. Тільки чорні пасма диму блукали по небу та місяць з мертвим чолом до світанку висів над розгубленою березою. І якось трохи сумно бриніла десь за садом у дозрілих травах знайома мелодія:

Ох, і не вдавайся, моя дівчинонько в тугу, –
Гей, ох, і не сам же я, та не сам же я беру собі другу!..

Шевченко Іван Миколайович народився 16 вересня 1926 року в селі Макіївці Білоцерківського району на Київщині.

Закінчив школу, а потім Київський гірничий технікум, Київський політехнічний інститут, Київський педагогічний інститут.

Заслужений учитель України.

Друкувався в місцевих та загальноукраїнських виданнях. Справжній успіх прийшов до нього 1994 року, коли за повість «Третейський суд» йому присуджено премію переможця міжнародного конкурсу гумору та сатири в місті Філадельфії (США).

А через три роки Іван Шевченко отримав премію на рідній землі, ставши переможцем республіканського конкурсу імені Володимира Кобилянського на кращу дитячу книжку. Відзначено повість-казку козельчанина «Очима зеленого хлопчика».

У 1998 році Івана Шевченка прийняли до Національної спілки письменників України.

Протягом 2000-го року в Києві вийшли друком чотири книги працюючого прозаїка – «Впоперек ночі», «Зведи свій храм», «Діамантовий скрипалик», повість «Печатка волхва», продовженням якої стала повість «Бранці Тризорого Всевіда».

За останнє десятиріччя вийшло понад десяток нових творів І.Шевченка.

Помер у 2009 році.

ДИТЯ І МОРЕ

Кортіло дитяті погратися з морем. А море – то звірище дике, кудлате, що зрідка ворухиться з буркотом тихим. Міркує собі малятко за дикий камінь пробратися, погладити доброго звіра й мерщій назад утікати. Мала та ласка дитяча, а велету не байдужа – шумно, багатоголосо збігав на плоский берег, мокро-теплим язиком лизав голячка по молочному тілу.

Дитя від захвату верескало, море щасливо сміялося.

– Мамо, – в усміху щирому зведена, сяє голівка маляти, – Ма-а-мо-о! – більше не вміє, лиш пальчиком вказує: глянь же, як гарно ми граємо з морем!

Бралось далі мережати жовтий пісок, напрасований хвилиєю.

– ... амо-о ... – зітхало, дражнилося море, лагідно мружило сині повіки і все норовило потискати ніжно дитину в обіймах.

Сонечко сипало жаром на крихітку – хвиля на дибки ставала – гасити. І весело гасли, шипіли жарини, тонкий димок бронзовіючий слався по тілу. Дух зупиняло в маляти. Бризок солоних ковтувши, щиро сміялося з себе, невдахи, зігнутих пальчиком шкрябало мокру голівку.

Море раділо з витівок власних, грало пустотливо сміхом дитячим, порскало ген у надуті вітрила й вертало назад з далини гудками привіту від кораблів казково-білих, що прощались, чи кликали, танучи тихо в імлі, сотні смішинок-зайчат табунцями стрибали по гребенях.

Спокій і ласка – чи справді не сон то, не казка, що раптом розвіється хмаркою диму? Кликала мати крихітку сина до себе, лепетом любим впивалась і слухала, слухала вічності пісню, наспівану тихим прибоєм.

Та от тільки чайки... Летять і летять із-за моря, кричать і кричать із розпуки. І б'ються грудьми об хвилі, на берег кладуть тривогу й вертають назад за море, несуть і туди неспокій.

– Про що ваші крики, чиї вас карають муки?

– За обрієм ходять хмари. Там небо з'їдають хмари, що сонце назавжди однімуть. Корені людські усохнуть. І пагінці ніжні за ними

– Безумнії хмари! Не пустим! Затулим собою! Я – мати! Я квіти вирощую з хаосу світу для нашого спільного дому. І землю одну нам на розум дано, на буяння життя, на цвітіння любові. То ж буде назавжди вона голубою. Щоб вічно море сміялося дітям. Щоб вічно діти сміялися морю!

Лепече дитя на порозі свого майбуття. А море зітхає.

А мати слухає крики чайок ...

ЧОРНА ВОРОНА НА СІРОМУ СНІГУ

Олексій Іванович Бридін (парубоче прізвище Гилка) намагався ліпити себе в житті за вищим «скульптурним» стандартом ще зі школи, сепаруючи собі до життєвих саков усе лише суто прагматичне. Його майбутня теща Вілена Марківна Дрелик (у дівочтві Траханівська, у першому заміжжі Бридіна, у другому – Жемалія), його вчителька і класовод у школі сільського районного центру, будучи сама об'єктом сепарації, доклала немало наріжних каменів до фундаменту цього прагматизму.

Імпозантна жінка, вона чимось нагадувала царицю Катерину Другу, може, в дрібнішому масштабі. У класі її так і прозивали, тільки обернено, – Друга Катерина. Її уроки були цікаві «ліричними відступами». Досить Другій Катерині раптово перейти з української на смакованої вимови російську, сонний клас насторожувався, прокидався: чекай, має підкинути якусь неординарну цитату типу «Козьма Прутков епохи ен-те-еру».

– Як сказав актор: життя – то маріонетка, а значить, не прогав, коли потягнути за потрібну нитку. Чим більше ниток, тим легше жити. А нитки – то потрібні зв'язки.

– Тримайтеся моди. Це додає вам упевненості, що ви не біла ворона.

– Пам'ятайте, – попереджував парикмахер, – у нинішньому сезоні причесана суперчесність виходить із моди.

– Клятва аптекаря: дайте мені рецепт, як ще легше робити гроші, їй-Богу, віддам аптеку!

– Якщо ви профан, то будьте хоч дипломатом: збережіть вигляд розумної людини, і вас уважатимуть нею.

– Не дивіться, що подають, а як подають. Умійте себе вигідно подати.

Вілена Марківна вчасно помітила пластичність характеру свого вихованця. Якщо вміло пошліфувати... Тонко спрямовувала сердечні інтереси своєї доньки-старшокласниці: ми зробимо з нього те, що нам потрібно.

Ні, Вілена Марківна була чудовим «скульптором». Олексієві підказала вступати на істфак (предмет престижний), дочці – на інмов (поділ на підгрупи, іспитів нема). Торкнула струни давніх зв'язків, котрі мали мелодійний вихід на вищі рівні, і бал вийшов прохідним. На старшому курсі обоє проходили практику в облцентрі, де за рахунок енергії тих самих зв'язків грілося їм постійне робоче місце.

У чеканні черги на реєстрацію шлюбу доньки з Олексієм Вілена Марківна обмізковувала аспекти їх майбутнього спільного життя й наткнулася на неординарний варіант.

– Інститут, Альошенько, це, гадаю, не найвища твоя планка, – почала тактовний зондаж. – Поки що зупинитися в аспірантурі нам не проглядає. Але це питання профілактичної роботи. Можна вже тепер збирати матеріал для дисертації. Тільки... Уяви собі: «Доцент Гилка...» А тепер порівняй: «Професор Олексій Іванович Бридін!»

Олексій прекрасно схопив різницю і без вагання прийняв тещин варіант. Урешті-решт ліпити так ліпити. Узяв прізвище дружини.

Діана Дмитрівна й собі «відшліфовувала» чоловіка.

– Знаєш, у нашій сім'ї завжди спілкувалися чистою російською, – їй різали слух «сільські» слова Олексія. – Ти повинен зрозуміти: ця плебейська мова не престижна. Ми багато втратимо через те. Слідкуй за собою, щоб не бути білою вороною.

Олексій Іванович здався безповоротно: краще забути, ким ти був, коли хочеш виліпити себе за найвищим стандартом. Заговорив солідно, тільки російською, хоробро назираючи на «а», у відповідності зі своїм новим прізвищем: Олексій Іванович Бридін. Бридін! – і якась там хохляцька, плебейська мова... Парадокс. Неспішно, обачливо комбінував з кількесот найпохватніших слів багатозначні думки.

У школі, котра вважалася українською, почав читати свій предмет одразу російською, і це нікого не обходило. Кажуть, навіть уроки української мови хтось тут пробував будувати російською. Пройшло непоміченим. Зате поява молодого історика приборала за-

гальну увагу. Показний, бездоганно ввічливий, незмінно висококультурний, словом, чарівний колега.

Олексій Іванович мав гостре чуття зворотного зв'язку, вловлював справлений собою ефект і насолоджувався з того .

«Олексій Іванович Бридін... Діана Дмитрівна... Вілена Марківна... – упивався. – Ні, благородно до чого ж, нехай йому чорт! Усе-таки людина не лишається інваріантною, переходячи до іншої системи».

Про самотню матір у далекому селі волів не згадувати. Ще на весільній вечірці в кафе поміж гостей пішло: «Шу-шу-шу... Горпина пред'явила претензії до Діни з Віленою Марківною: це ви в мене сина одняли». І через оту заміну «Гилки» на «Бридіна» треба було не добути кінця вечірки й заклинати привселюдно: «Ноги моєї тут більше не буде... Сказала – одрізала. Ну, й сиди у своєму селі коло курей з порослям та коровою. Так ні ж...

Покидаючи клас на великій перерві, глянув з багатогамірного коридора й сторопів: під стінкою, якраз навпроти вчительської, стояла жінка в чорному, у простій недоладній одежі, у сірій з китицями хустці, зав'язаній по-сільському, кінцями на потилицю. Вона! Олексія Івановича кинуло в паніку. Пригнувши голову, сховався за перші ліпші двері, якраз попав до тихої підсобки кабінету географії. Розстроєний, палив сигарету за сигаретою.

«Прийшла на роботу... Виставити на позорище, згідити мое становище в колективі. Та своїм виглядом одним... А який вигляд я тепер матиму? Гилка...» – ворухнулася неприязнь разом до бляклого, якогось невиразного прізвища, котрим наділила од роду, і до неї самої, незграбної селючки. Тільки те прізвище й пасувало їй.

Треба відучити. Раз і назавжди. Хай забуде дорогу.

Молода географічка Іннеса Вікторівна знайшла його у своєму кабінеті не в настрої.

– Що трапилось, Альошо? – спитала, наближаючись на відстань, багато меншу за офіційну норму (між ними склався не дуже щоб гарячий, так, виробничий роман у дусі часу, без надмірних емоцій – данина моді). – Там на тебе чекають.

Не прийняв інтимного тону, похмуро всміхнувся, немов усе-редину себе. Віддав журнал і, лише провівши її поглядом, рушив слідом з великою неохотою.

– Ходімо звідси, – не вітаючись і не зупиняючись, конспіративно кинув матері.

З несподіванки мусила метушливо вхопити кошика й поспішати за ним. Учні розступалися, витріщалися на них, мов навмисне, а Олексій Іванович їхніми очима бачив: бездоганно випрасувана кремova сорочка, розстібнутий сірий елегантний піджак і краватка до пояса, а поруч – задовга для цієї тітки чорна болоневa куртка, чорно-сіра спідниця й оця баб'яча хустка. Певне ж, вони дивуються такому поєднанню й неодмінно зловтішаються, уже він знає їх, циніків: «Так от хто ти! Піжонишся, граєш на публіку, а виявляєшся, такий само кугут, як оця баба».

Подібні тортури продовжувались і на шкільному подвір'ї, він спиною відчував цікаві погляди з вікон учительської.

– Тікаєш...? Од рідної матері... – підбирала хусткою горошини на щоках, не встигаючи за ним, гірко сприймаючи льодяний подих, котрим так і віяло від нього, такого рідного, такого ладного й недоступного.

– Щоб це було востаннє. Більше не смій сюди ходити, – говорив убік, не піклуючись, аби його чули на вітрі.

– То вже мені й бачити себе не дозволиш?

– Для того... – запнувся, – є інше місце. Тут школа, а не будинок побачення.

– До невістки не піду.

– Бабські капризи, – зупинився біля воріт. – Що вона тобі?

Мати опустила кошик прямо на сірий сніг.

– Чужим тебе зробила. Штокать, чівокать заставила – то нехай. Так ти ж мене цураєшся. Матері своєї простої соромишся перед людьми.

– Ти пробач, я не маю часу. Уроки, – уникав уточнень.

– У пани пнешся, – не слухала, вичитувала далі. – Усе гордуєш, од землі одірв'яться стараєшся. А падають з висоти на неї ж прийдеться...

«Ну, ще мені інвективи оці вислуховувати!»

– Та Біг із ним... – урешті перейшла на миролюбну тональність.

– Тут ось на, гостинець візьми, дещицю...

– Я сказав – на квартиру, – розсердився син і зовсім. – У Діни сьогодні вихідний.

– Воно в кульку, і з ручками. Гуска обпатрана там, і все таке ...

Олексій Іванович, утративши терпіння, скосив оком на школу, у вікні вчительської вгадувалось обличчя Іннеси. Інші, видно, також зирять. А тут – простягнутий кульок. Він – і з кульком! Та, мабуть, і без того з розтріпанам на вітрі чубом виглядає дико.

– Я не маю часу. Все. Будь здорова.

– Чужий став. Зовсім чужий ... – мати вклякла над кошиком, тулячи вийняту з нього сіру шматину до щік.

Олексій Іванович рішуче, не оглядаючись, рушив до школи.

– Мати? – зустріла Іннеса Вікторівна зовсім недоречним, прямо ідіотським запитанням.

– Просто так, тітка одна ... – почав пильно порпатися в журналах.

І щира привітність в очах Іннеси Вікторівни поступилася підозріливій настороженості. Зміряла його коротким поглядом: не повірила. Присутнім учителям також стало не по собі. Хто одвернувся, хто нагнув голову. Холодіючи, Олексій Іванович відчув майже фізично, як навкруг нього розріджується атмосфера, дихати стає важче. Не слід останнього було казати, краще б промовчав. Одне твоє необачне слово, і так скрупульозно напрацьований авторитет готовий розвалитися! Проклинаючи хистку залежність свого статусу від якоїсь мізерної випадковості, вийшов із вчительської .

...Повертаючись із роботи, Олексій Іванович виявив під двома квартири пластиковий кульок з патраною гускою та іншою всячиною.

Із розсмиканими почуттями тієї ночі спав на своєму дивані погано (Діна вже місяць через вагітність стелила йому окремо). Снилось: великий горб на тлі палаючої вечірньої зорі, покритий сірим снігом. Дубовий хрест на вершині. Біля хреста колода й увігнана в неї сокира. Стара ворона підстрибує на снігу, а злетіти не може

– одне крило повисло кострубато. Ворона б’ється йому об груди, хоче сісти на долоні. А він її жахається, бо то не сама ворона, щось більше в ній зазначено. Відкишкує кострубату птицю все далі від себе. По скрижанілих сходинках випурхує вона все вище, до колодки під хрестом, і Олексієві Івановичу від того легшає: що одірвано, те позаду ...

Із далекої тьми вчувається тупіт копит по мерзлій землі, ближче, ближче. І голоси:

– Ти куди, Іване? Постій, куди ж ти?!

– Зачекай, побратиме, – у відповідь. – Тут одного заблудька треба конче на стежку наставити.

Із сутні виникає невиразний силует, не розбереш, на голові – то сіра смушева заломлена шапка, то папаха з червоним шликом, то оселедець на голеному тім’ї, а то прогляне металевий шолом .

«Прабатько!» – з острахом і повагою здогадується Олексій Іванович .

«Прямо історичне видіння» , – міркує уві сні.

Силует мовчить, мовчить... Ось крєкнув, плюнув у жменю. Оглушливим ляпасом наче іскри викресало. Олексія Івановича стрепенуло.

«За віщо він мене?» – угамовував шалене калатання в грудях.

Не знаходячи більше забуття в молочних сутінках білої міської ночі, узявся розгадувати сон.

ПРЕСВЯТА З ДВОМА МЛАДЕНЦЯМИ

Війни не було – давно «розгромили отаманів, розігнали воевод ... ».

І хліб, слава Богові, родив, стихійне лихо дрімало в бескидах. Оце б і трудитися по-людськи, без уривання пупа, аби собі й іншим було, аби жити хотілось і сьогодні, і завтра, аби знав, за віщо труди твої праведні.

Та якби ж то не оті класові вороги, котрі щодалі шаленіють, кидаються впоперек дороги, що веде до нового життя. Певне, то через них селянину й мається щорік сутужніше.

Сама Дорофина, може, й не розгледіла б їх, тих ворогів на тій дорозі, так на лікнепі ж газети читають. Щоправда, вона й сама бачить, і в них не всі до колгоспу йдуть, то це ж така справа, їх он більше половини села не в колгоспі. Так то всі й вороги? Сказав би, проти змички міста з селом вони, чи проти гиндустріалізації. Так ні. І податки хлібні, важчі данини татаринові, по три напади сплачують. І на свята школярики їхні в колбуді співають зі сцени вкупі з іншими: «За п'ятирічку в чотири роки – ми побудуєм нові заводи». Ні, середняки – то душа й сила, й надія землі родючої. А землю колись усім однаково ділено, хоч складай її докупи, хоч сам собі шкрябай. Мали й Дорофина з Дмитруньом нещодавно свою землю. Радо трудилися. І заможні були. Та ще Бог двійню послав – дівчаток Фруню й Стесю. І в тім бачився знак милості його щедрої. Тільки ж ... двійняток послав, а Дмитруня, татка їх рідного, до себе забрав. Загинув Дмитруньо. Через важкі часи загинув, котрі притьмом звалилися, податками почали душити. Мусив на оту гиндустріалізацію за приробітками до міста подаватись у зиму, гулящим часом. Грабарював з кіньми на будові.

Раз повертав додому з грішми, з гостинцями затемна, поспішав, сердешний, скучивши за рідною господею, за жінкою з дітками, та й нарвався на лиходіїв – конокради, чи банда яка. Ні грошей, ні коней, ні воза, ні хазяїна в домі... Друга осінь стікає, а Дорофина ніяк не очунає від горя.

Ну от, прийшла непрошена згадка й знову закаламутила світ перед очима, кольнуло у скронях. Упустила оберемок сухого огудиння, узялася за голову, хилячись плечима на жердини, прилаштовані в рядок попід стріхою.

– Мамо, чого це ви? – по вже височенько вимощеній поза жердинами бур'яновій призьбі підбігом пришурхотіла Фруня.

– Мамо, чого це ви? – Стеся за нею, й собі те саме. Мовчки завмерла пригортаючи диркучі полотняні сорочечки до грудей... Наткнулася на босі, холодні, як льодини, ніженята.

– Бач, які ви? Ану ж, бігом до хати, он білі мухи вже літають, ще вкусить яка. Киш, киш на них, кручених! Не смійте чіпати моїх сиріток!

Дітки, мов козенята, весело пострибали попід стіною, вибиваючи порохню з огудиння. Як дві крапельки, покотилися.

– Глядіть не попадайте. Та жердини мені не виваліть, – гірко всміхнулась услід: куди там їх утримати в хаті? Будуть і голі стрибати по теплому бур'яні, що з городу, мамка ж хату обставляє на зиму!

Помитарилася Дорофіна з двома дітками, з'їла двоє поросятко, що були в сажуку, вимела засіки та й мусила проситися до колгоспу. Здала й корову, не тільки плуга та борони. А що нездужалось, то з минулої осені на городі не посіяла. А в колгоспі за літо аж три мішечки хліба приробила. Кіт наплакав. Та якось, де картопелькою, де затіркою, може, й удасться самих себе задурити.

– Дорофіно, – через тин сусід Лахтіон кличе неголосно. – Ходи, скажу щось. Чув, будуть ниньки хліб трусити. Уповноважені з активістами. То вважай на це. Мо', думаю, приховаєш яку торбу...

– Отакої! Чи стільки його в мене, коб ще й трусить?!

– Е-е! – не погоджується Лахтіон. – Мо', думаю, що приховаєш...

Понипала по городу, далі таки – візочка до дверей, викотила зав'язаного мішечка з комори, бур'янцем зверху прикрила, потягла злодійкувато за причілок: гляди, й мудра буде Лахтіонова порада.

Не встигла й упоратись, як з вулиці зайшло троє.

– Господине, показуй, де хліб, – Яків Башмачний, у бобрику, першим підступає. – Заготівля.

– Хіба то хліб? – сльози! – розчинила комору Дорофіна. – Навряд, чи роз'їдатись прийдеться ...

– Дорофіно, ти кинь тут нам очі замилювать! – у сухорлявого Якова заграли м'язи на щелепах. – Показуй зерно, геть усе.

– Звідки йому «геть усьому» взятись? Хто б мені приробив? Оці-о їдоки? – Фруня й Стеся босоного тупцяли на студеній долівці сіней, поїдали очима високого рудовусого дядька, як диво. – Тут несила була й на городі посіять, не те, що ...

– От тому-то й не сіяла. Бо від чоловіка лишилося досить. Обшукать. Павло всередині. Кирило надворі. Тре' було ще тоді розкуркулить. Панькалися з вами ...

На те Дорофина тільки за голову бралася.

Похмурий Кируша, член комсомольського осередку, походив по картоплі, притупуючи на той випадок, чи не увігнеться де свіжокопана земля, поштурхав гострим штирем в огудиння попід хатою. В одному місці насторожився, присів навпочіпки.

У Дорофини серце вистрибнуло: нанюхав!

Кирюша, виходячи з-за причілка, зустрівся з мученицьким поглядом жінки, одвернувся з перекривленими губами, немов йому всередину плеснули чимось гірким-прегірким.

– Нема, – в’яло доповів Башмачному, дивлячись у землю.

– Виносьте на підводу, – наказав Яків. – Оба мішки.

– Разом зі мною! І з дітьми! – ошаліла Дорофина проворно всадовила поруч себе на мішечки Фруню зі Стесею. – Не чіпай, Якове, бо очі вирву! Мені вже далі боятися нічого.

– Іх, сволота куркульська! – Башмачний згарячу лапнувся за важку кишеню бобрика. – Тебе ще до колгоспу прийняли, вражину народу. Соціалізмові – палиці в колесо? Знаєш, скільки заводів у нас будується?

– Не знаю. Будуйте менше.

– Ух, буржуйський підголосок! Ти знаєш, як про таких казав товариш Сталін?

– Ірод – он хто твій Сталін. Ірод! Ірод! Ірод!

– Павле, Кирюшо! Чули цю контру?! У допр. Зараз у допр її! Десятка – не менше. На Соловках зогнієш!

І Дорофина видихнулася, ослабіла, дала себе вивести з комори. Проте пішла, мов сновиди, за мішками, котрі загойдалися на мужичих спинах. Сіла на підводу з дітьми на руках. І було їй байдуже, скільки пудів затягло на вагах, установлених на іншому возі, байдуже, що там намалював Яків Башмачний у квитанції, котру тицяв їй до рук.

– Забирай... У допр... куди ще тепер? – відповідала на вимогу злізти з підводи.

Якову наледве вдалося зігнати її, зовсім прибалушену. Кому жалітися? У хатніх присмерках опустилася на коліна, припала до

глиняної долівки перед іконою Матірбожої, їй виливала всі свої вдовині кривди.

Березневе сонце підтопило сніг на покрівлі, боязко прошепотів капіж зі стріхи. Дорофина з подивом намацала чорне земляне дно під картоплею в погребі. Ось востаннє зварила дітям нелупку. Прихованого мішечка ще не чіпала. Мов би забула про нього. Чи боялася, чи совістилася. Тільки-но закрадався намір відсипати зерна в миску, як ось, мов би за вухом цідило голосом Якова Башмачного: «Соціалізовмі палиці в колесо ставиш?» – і руки не здіймалися. Та тепер дійшов ряд. Пора товкти потроху.

А тут, як на зло, саме під гупіт ступи, затупотіло в снігах.

Та рясно так. Проворно ряднину – на ступу. Та й похолола вся: у двері – та сама комісія! Яків, Павло, Кирюша ніяково насунув шапку на очі.

Башмачний одразу попрямував до ступи, одгорнув ряднину.

– Що я казав?! – торжествуюче повернув суху рудовусу голову до порогу. – Розпочинай обшук. Кирило всередині, Павло знадвору.

А скільки того обшуку? Саме по слідах Дорофининих і прийшов Павло до мішечка під огудинням. Внесли його до сіней, розв'язали.

– Одсипати б їм треба, дядьку Якове, – почав казати Кирюша. – Гляньте, діти аж світяться наскрізь. Що ж ми робимо?!

– Менше базікай, милосердний. Раз це втаїла, то в неї ще є прикопане. Неси сюди й те, що на лаві в мисці.

– Не підю. Не можу, – рішуче стиснув зуби й закліпав Кирюша.
– Що я, справді ірод, живоїд бездушний? – І виступив за поріг.

Яків гостро глянув йому в потилицю.

– Ну, з тобою ми ще розберемось. І як ти тут шукав того разу, що не знайшов нічого, теж попитаємо. Сип сюди, Павле, з миски, й зав'язуй. А те, що в ступі, хай доїдає.

Попрощалася Дорофина й з третім мішечком.

У Лактіона також знайшли щось. На розі під коморою простелили рядно й зносили мірками полову з горища, одвіювали на вітрі од зерен.

– Кінець світу... – шепотіла в острахові, ховаючись до хати.

Чому чужими стали люди? Од чого таке бездушся, од чого?!

– Пресвята Владичице, ізбави од напасті, почуй молитву раби Твоєї покірної. Помилуй діток моїх, Стесю і Фруню, янголяток невинних, – шукала заспокоєння в молитві. – У скорбї й печалї молю помочі Твоєї, Богородице Благая! Подай надії ...

... Ще трохи днів пропливло в тумані.

– Мамо, попроси нам у Бозі хлібця... – наче зі сну тремтів на печі голос- очок Фруні. – Хоч маленьку скибочку... А ми поділимося...

– Маленьку скибочку... – озивалася тихесенькою луною Стеся.

Дорофина вимолювала чуда у Заступниці з такою вірою, що часом їй здавалось, ніби окраєць хліба справді лежить посеред столу під грубою рушничиною. Та щораз натикалася лиш на дві квитанції Якова Башмачного, обмережані жовтілими плямами од її сліз.

Дівчатка пухли. Дорофину ж, навпаки, голод висмоктував.

Якось їй спало на згадку: адже ж на розі Лахтіонової хати, здається, купа полови! Дійсно, там був, правда, вже кимось роздобаний, похилий валочок остюків. Суцільна крига. Наштурляла, наколупала мерзлих шматочків. «Фруню, Стасю, може, й не погинемо. Стовчемо та оладки полов'яні пекти будемо!» Там-то і з Кирюшею здибалася раз, біля полови.

– Не в комсомолі вже я, тітко... – одвів запалі очі, – Виключили. Яків Башмачний постарався. Рупор я класового ворога. Бо не пішов грабувати голодних. Отак-то. Декому вики обіцяють виписати. По кілу. Хто в колгоспі. Тепер мені не випишуть. І вам, тітко, не випишуть, бо хліб утаювали. Отак-то. Нам полов'яники zostалися. Отак-то ...

Із тих слів і останні сили гаснули, душа й тіло байдужіли до всього. Коли б хоч до хати втрапити. Щось дівчатка жалілися: од тих оладків животики надто скручує ...

У хаті тиша. Сплять мої козенятка. Бач? На припічок наледве здряпалася. Намацала повні, глевкуваті щічки. Що це?! Холодом повіяло з печі.

– Фрунечко... Стесюню!!

О, ці слабкі корінчики глузду... Надірвані вже два роки тому, як привезли її Дмитра, чужого, безмовного, тепер вони й зовсім затріщали немилосердно. І вдивлялася Дорофина, вдивлялася в сутінки за комином, і не впізнавала своєї печі, і ніяк не могла згадати, чого вона зіпхалася на припічок. Хитаючись на ногах, дарма намацуючи опору в повітрі, врешті повернула до Заступниці палаючі, обведені чорною вуглиною очі.

І їй полегшало одразу.

– Ба-а ... Та вони в тебе, Владичице! Ну, то й добренько. Побався з янголятками. А в мене двоє козеняток є! Ось. Людям – вику, а Дорофині – козеняток. Та з оладками, та з оладками... Фруню, Стесю, слухайте Бозю. То й хліба дасть. А мама піч затопить, їстоньки зварить ...

Тепер одлетіли її клопоти. Варто забагати, як Богородиця оддає діток побавитися. А потім знову бере до себе.

Та ось раз неначе заколивались образи, в очах прояснилось, мовби туман вітром зігнало. Дорофина уздріла в простягнених руках своїх ... торбинку з кісточками. Докірливі очі Пресвятої й малого Сина Божого – з ікони ...

– Діточки ... – перед нею розчахнулася нова безодня.

О, Діво Маріє, нащо з туману захмарного скидаєш нараз у гену на муки! Як можна в світі безумному людині без божевілля?!

– Убий і мене, грішну ... Скарай! Спепели!! – і лягла без духу .

...Ні Яків з Павлом, ні яка інша комісія більше не заглядала до німої хати. Тільки якось пропливала над нею травнева туча, впустила на стріху вогняну стрілу, і запалала звідтіль поминальна свіча аж попід оболоти. І сльози небес упали й закипіли на полум'ї, а збожеволілий грім вирвався з тучі й реготав на цілий світ, і скликав на якусь панахиду, що її править згвалтована земля по хазяїнові своєму – селянинові.

Яків Башмачний ганявся за громом, погрожував наганом, обзиваючи рупором класового ворога. І все-таки залякав. Ще й заставав співати індустріальну пісеньку: «За п'ятирічку в чотири роки

– ми побудуєм нові заводи». І той співав. Над пустками, над схованою від ще живого ока безіменною братською і сестринською гіпермогилою.

Яків Башмачний скоро і про неї наказав усім забути, а співати лише про веселе, щасливе життя на колгоспних ланах.

ІКРА

Григор Васильович радісно метушився біля притухлого багаття: знімав з тринюги казанка, розгортав батарею пляшок, попередніх закусок. Сонце підбилося височенько. На продовгуватому озерці, залишку старика, у хвиликах пустували золоті зайчики.

Після вчорашньої запівнічної бесіди гості висловили бажання похмелитися на природі. Свіжини для юшки – без проблем. Дві мережі й зараз мерехтіли поплавками в смарагдовій товщі між водоростів.

Павло Михайлович молодець, справжній приятель. Дотримав-таки слова, привіз свого рідного брата-вченого Кузьму Михайловича на пікнік. Доктор екології!

Григор Васильович Окунь починав сам собі здаватися вагомішим від знайомства із такою особою. І матері, хоча й простій, але розумній селючці, сподобався поважний та ввічливий науковець.

Обидва Гудченки – північного типу: що в фас, що в профіль квадратні. І обличчя прямокутні, повнокровні. Подвійні кулясті підборіддя. Бездоганно білі сорочки нарощист.

– Розгляньте-но адміністративну карту області, – солідно розвивав думку доктор, злягаючи ліктем на попону, голова до голови з братом. – Будь-якої. Вона порожня. Села де-не-де показані. Малі річки відсутні. І це не випадково. Більшість і тих, і тих давно не існує, або ж наявність їх під сумнівом. Весняна повинь? Та звідки їй узятися? Ліси ж звели нанівець. Це хіба що в Карпатах, під час неперервних дощів. Малі річки – оці живлющі джерела голубих артерій землі – давно понищено. До речі, наша кафедра екології, – Кузьма Михайлович поблажливо всміхнувся, – то колишня кафе-

дра меліорації, певною мірою хрещена мама нинішньої екологічної катастрофи. Пам'ятаю, ми її ще називали кафедрою закопування народних грошей...

– Але ж дещо корисне дала й меліорація, – зауважив Павло Михайлович. – Візьмімо для прикладу твою дисертацію...

– Так, дещо лишила... – доктор унікав розвитку теми про дисертацію. – Це тільки потім дехто від меліорації перетворив мальовничі річки на спрявлені стічні канали. Риба, йдучи на нерест, намагається тепер пробити носом глухі греблі. Штучні моря стали відстійниками для синтетичного осаду. Землі втрачено. Рибні запаси знищено...

– Судака забули, коли й бачили, – докинув Окунь від вогнища.

– Чи тільки судака! Байдужість, бездушшя, браконьєрство – ці три «Б» у сумі дають одно велике «Б» – БІДА! Прямо по-людському жаль доведено до повної дистрофії природу. По-людському жаль...

– Товариство, невеличкий тайм-аут, якщо можна, – запросив Григор Васильович. – Хай вибачає екологія, думаю, пора надати слово келихам.

– О-о! Юшка вогненна, а до неї ще й та, що горить холодненна – це чудово! – звеселився доктор, невимушено змінюючи тему.

У міру того, як порожнів казанок, брати все більше проявляли неспокій.

– Ні, рибка тут є, – приглядався до озера Павло Михайлович.

Доктор по-котячому насторожено водив зіницями, немовби бачив крізь товщу води, як плаває, мерехтить золотою й срібною лускою карась чи лин.

– Можна ж перевірити, – почав нарешті знімати білосніжну сопочку.

Без одержі поважних товстунів годі було впізнати. Павло Михайлович зібрав у жменю гузно мішка. Кузьма Михайлович ухопив сухого дрюка під старим дубом. Кинулися молотити по воді так, що озеро закипіло. Немов двоє рожевих моржів мовчки перекидалися й бушували в проміжку між двома мережами. Уже з першого загону здобич випала чимала. Уся нажахана риба до одної не уникла чарунки.

– Цю лишаємо на місці, ту переносимо, – керував Кузьма Михайлович перестановкою мереж. – Послідовно, по ділянках, аби ніщо не випорснуло.

– Може, й досить? – несміливо натякнув Окунь. – Куди її стільки?

– Нічого-нічого... – м'яко заспокоїв Кузьма Михайлович.

Молотіння продовжувалося, доки мережі, пересягаючи одна через одну, не дійшли протилежного кінця водойми. У виямках по берегу всюди біліла риба, стріпувалась і затихала. Рум'яנותілий і лискучий, у голубих плавках, Кузьма Михайлович босоніж протупав за дуби, поводив головою.

– То там ще одне таке, – назирив нове озеро.

– Боюсь, там нічого особливого, – скривився Григор Васильович.

– Нічого-нічого... Тягни, Пашо, мережі.

І друге озеро зазнало методичної екзекуції.

– По-моєму, такий улов у багажнику не вміститься...

– Нічого-нічого... – тактовно відтрочував Окуня вчений, мовляв, то вже справа наша, куди що вміщувати.

Григор Васильович уважніше придивився до обох братів, немов побачив їх уперше. Круглі вола не дозволяли прямокутним головам опускатись, і важкі повіки з рудуватими віями налягали на зелені очиці, надаючи дивно байдужого вигляду, що ніяк не відповідав станові рівної, кипучої, мовчазної активності.

«Та то роботи з ворожої позаземної цивілізації, запрограмовані на тотальне знищення наших ресурсів!»

Окуневі стало страшно.

– Десь там у вас, шановний Григоре Васильовичу, здається, стояла трилітрова банка. Викладіть, будь ласка, огірки, несіть її сюди. І солі.

Брати взялися потрошити улов, мов буряки чистили.

Спритно, по-діловому пороли животи, з чавканням видирали ікру, помалу наповнювали банки. Десь надвечір, щойно викупані, в білосніжних сорочках, оточені невидимою оболонкою вищості,

що відділяла їх від усього провінційного, поважно сідали в «Жигулі» з почуттям приємної втоми.

– Славно порибалили, – зітхнув Павло Михайлович, окидаючи озера.

Григор Васильович, люб'язно всміхаючись, зігнувся в поклоні й особливо довго тряс засіяну ластовинням і рудими волосинами докторову правицю, мало не цілуючи її, усе примовляв, заглядаючи під важкі повіки:

– Велике, велике спасибі, що приїхали!

– Нічого-нічого... Напишіть Владиславові Григоровичу, що місце за ним, хай лиш не бариться, приїздить негайно. Прямо до мене. «Жигулі» від'їхали.

Тримаючись за серце, з білими очима, Окунь бродив по встеленому знівеченою рибою берегу, майже беззвучно ворушив тремтливими перекошеними губами:

– Захисники природи... Мерзо...! Я б з тобою не...

Пекло в шлунку, очевидно, невралгія. Було бридко самому себе. «Але... Сина ж якось треба протиснути на кафедру!»

БРУНЬЧАСТА ГІЛКА

У натягнутій до краю тиші – дзвінок телефону – як вибух.

Валерій Грунич ухопив трубку. Немов підсвідомо чекав дзвінка.

– Вони вже там, – знову той м'який жіночий шепіт.

Стомлено заплющив очі, посидів і з важкою душею замкнув за собою двері.

У залі серед читачів одразу вгледів Андрія Житорода.

Розіп'яв чорні паруси-плечиська над столиком позад світлокошої тендітної жінки. А вона... Робить вигляд, ніби щось конспектує. Камуфляж! Третій день отак. Для оргвिसновків і цього досить. І геть звідси! – від чужої тепер Росини та її коханця, оцього бугая Житорода.

...Робочий день ще не встиг скінчитися, а Житородова фірма вже порожня. Стало навіть спокійніше на душі: страх як не хоті-

лося починати рішучу розмову із суперником. Розлучення – справа для Валерія вирішена. Тільки з'ясувати деякі нюанси. У приймальні вкрадливо прошебетав апарат. Грунич зважився послухати.

– Жофрей... – пристрасно шепотіла трубка. – Твоя золотокоса Анжеліка чекає на тебе. Будеш?

«При чім тут Жофрей із телефільму «Анжеліка і король»? – подумав Грунич.

– Та я не проти, – почувся грубуватий басок Житорода. – Тільки якось... порухів багато, а досягнень мало.

– Кохання вимагає жертв, – шепотіла далі трубка. – Не все враз. Анжеліка того варта, Жофрею. Чекаю там же о пів на сьому.

«Зачинився в кабінеті. Та забув, що телефон спарений, – стукотіло у скронях Валерієві. – Це вона, Росина. Ось ви й попалися».

– Буду, буду, – ніжно прогув Житород. – Цілую, Анжеліко. Їду. Задихаючись від люті, Грунич ринувся з приміщення, аби не накоїти лиха.

Природа співчувала йому. Бурхав поривчастий вітер. Кудлав зовсім по-весняному зволожені коси беріз. у парку. Валами гонив низькі хмари понад верхівками темних кленів. Небо супилося, швидко сутеніло.

– Валера?! – приємно здивована жінка вийшла із сугінків на перехрестя алей. – Ти один, без Ростислави? Ой, дивись, молоді дружини не прощають самотності.

Євгенія Барківська. Співробітниця Росини. Розвідна. Чомусь не вжилася з чоловіком. Хоча так нічого, симпатична дама.

– А в тебе, Женю, як на живця, клює? – маскуючи бридкий настрій, відповів бравим зустрічним запитанням.

– Клює та нічого душі не дає. Усе мільга чіпляється. От якби такий, як ти, – змигнула імлістими очима.

– Я подумаю, – спробував відбутися жартом, рушаючи.

Та відкараскатися від Євгенії навряд чи вдасться, пішла поруч, невгаваючи ні на мить. Добру годину бродили парком, уникаючи людського ока, доки з темені не на жарт сипнуло косим дощем.

– Ой, за стовбур, у затишок. Тримай! – м'яке болоньєве пальто злетіло над Груничем, довелося двома руками творити дах над головами.

Тепер із Валерієм, безпорадним, можна не церемонитись. Жихнула «блискавка» його куртки, і Женя щільно притерлася теплою спиною, пробуючи обкутатися полами. Але швидко крутнулася, притиснула його до клена тугими, бентежливими конусами грудей. Припадала тілом, закидаючи голову й тремтливо дихаючи.

– Мені холодно. Ходімо до мене, адже ось, поруч. Погріємося...

Удома поводитися скромно й природно, помірно пила і своє «запрошення до дамського танцю» подала надзвичайно оригінально. До темної світлиці заглянув хвилюючий кадр: на тлі освітленої з того боку завіски, що заміняла двері до спальні, – силует у профіль. Розпущені коси, здійняте підборіддя, розтулені губи, маленький носик, невеликі, круто збиті перса.

– Жофрей ... – жагуче покликав силует. – Твоя Анжеліка чекає...

Грунича пересмикнуло: те ж саме шепотів і спарений телефон! У передпокої пролунав приглушений стукіт.

Силует прислухався, граціозно простягнув руку, аби відкинути завіску, і... у квартирі «Жофрея» не було.

Євгенія спантеличено погладила долонями своє тіло, від ніжної шиї до пружних стегон...

...Знову лягла Росина до ліжка сама. Холодна подушка поруч. Менше року випало на щасливе заміжжя. Може, мало з неї труднощів? Робота, кухня, екскурсії в порожні магазини, години в чергах, заочне навчання. Ще й Валерія наче підмінили... Упала сьогодні в око зламана гілка. Ідеш на роботу – звисає над тротуаром. У бруньках уся, чекала весни. Стоїть і стоїть, надламана, перед зором. Кому завинила?

Нишкне самотня Росина, дослухається, доки не поринає в прозору дрімоту.

...Після довгих вагань – винна все-таки чи невинна? – Валерій, мов сновида, скрадається до спальні.

Від першого ж дотику Росина збурюється, ковдра відлітає набік, м'які руки, мов лебедині крила, обвивають йому шию, мокра щока тулиться до неголеної щетини.

– За віщо ж ти мене образив? За віщо ж ти мене образив? – довго повторює вона й захлинається сльозами.

– Сам не знаю, Росюню. Не винен я. Прости мені... Не винен...

Укриває поцілунками шию, груди, а коли Росина дрижачими руками в нестямі стягає через голову сорочку, то і всю її, не лишаючи необцілюваного місця. І тіло її було солодке, і притягалися зустрічні гарячі вихори, розростаючись у єдину величезну Всеохопність, котра завершувалася яскравим спалахом наднової зірки щастя. І перехопленим подихом жалібно питалася Росина в того Всесвіту:

– А чому так хороше, Валерику? Чому так хороше? Скажи...

Та щастя тим і є щастя, що воно скінченне. Заплакана Росина умиростворено засинала, почувавши себе маленькою-маленькою пташиною під мускулястою скелею грудей судженого. І виділося їй: надламана бруньчата гілка пишно розпускається цвітом білого безу.

ДАМСЬКИЙ КАПЕЛЮШОК

От усі туркотять тобі по радію, пишуть по газетах, яку не розгорни, – економія, економія, економія енергоресурсів! Начитаєшся, наслухаєшся, мимоволі починаєш економити. Для початку світло почав умикати єдино для того, щоб повечеряти. Бо в темряві не виходить. Моя Клеопатра, принципово не бажаючи економити глибокого палива, візьме та й зварить суп не лише на сніданок та обід, а й на вечерю також. Так ото спробуй, посьорбай його навпомацки, гарячого. Ложкою до тарілки ще якось попадеш. А як почнеш транспортувати до рота, тут виникають проблеми, не зважаючи, що маєш себе за цілком здорову людину.

Так-так! Оце щось був у невропатолога: засвербіло між плечима, треба вчасно перевірити, чи не синдром який, часом. Так лікар

посадив на стілець, наказав простягнути ноги і давай мегелити молотком трохи нижче коліна так, що ступня на рівень грудей вимахувала. Потім заставив роззутись і почав шкрябати гостряком по підосвах. Думав, що зараз так і заллюся з лоскоту. Тоді поставив у положення: навстоячки заплющити очі й тикати вказівним пальцем у кінчик носа. Щоб промахнувся. Правим, а тоді лівим. По десять разів кожним. Так що ви думаєте? Чемпіон! Жодного разу не тицьнув мимо!

– Справний, – каже, – як нова швейна машина. Тобто, я так розумію, і голка в очко попадає і ниток не рве, шие на всі сто.

Та інше починається у справжніх потемках, – і це з розплющеними очима! – несеш ложку, навантажену, несеш ніби й за призначенням, а все одно відчуваєш, що щось тут не так. Невчасно попадає до кінцевого пункту розвантаження. І тільки як почувеш, коли за комір збоку покапає гарячим... Все... Не туди поїхало. Так і вухо недовго ошпарити. Пробував ще відставляти вперед вказівного пальця, для наводки, як у кабінеті невропатолога – еге! – тоді ніс із розгону занурюється в ложку. Довелося повернутися до попередньої перевитрати енергоресурсів – знову вечеряти при світлі.

Як же його скомпенсувати оті перевитрати, і ті, Клеопатрині, що на газу, із супом, і мої, на вечері в розкошах, при світлі?

І от ми з моїм приятелем Омельком прийняли колективне рішення. З метою ідеальної економії енергоресурсів і телефонного часу перейти на мову блоками і ходити тільки в державну баню. От, приміром, треба Омелькові запитати по телефону: «Охріме, сьогодні в баню підемо?» Він видає коротко:

– Ку? – одним блоком.

А коротко мовиш – менше й своєї енергії – організової – трапиш. А тому енергомісткого цукру, зокрема, можна й не їсти, а перепустити на ресурси вищої якості. З іншого боку, коротко мовиш – ніяк з тебе і комп'ютерові за телефонні переговори зайві грошки цупити. От і набігає на квиток до бані. Ні, не думайте, ніби в Омелька або в мене вдома ніде похлюпатися. Обидва, слава Богові, маємо ванни з душами і кахлями. Та як поєднати у часові нас із

Омельком та ще й економією енергоресурсів між нами? Я, наприклад, у себе намилився, а йому саме охота в себе сполоснутися. А в душеві моєму від того – буль-буль-буль, з мінусом. Бо на плюс не видушує. Отож і виходить, що ми з Омельком так вимочені в отому давньому розсолі колективізму, що без громадської бані в персональних душевих з кахлями якось пересихаємо.

От завтра субота.

– Ку? – телефонує Омелько.

– Ку! – з високом солідаризуюся.

Дотримуючись конспірації (дружини розкусять наші маневри – буде зле...), зникаємо з дому й любо поринаємо в шумний, заросянілий туман душевих, у мокрий брязкіт ряжок об кам'яні лави.

– Кі? – почухав Омелько в себе під лопаткою: «Мочалки у тебе нема?»

– Кі! – відповідаю неприязно: «На дідька вона здалася? Обійдемося».

– Кі-кі, – вирішує Омелько: «Тоді мочи кальсони?»

Я потер йому спину його кальсонами, без мила. Він мені – моїми трусами, без мила.

Офіційна частина в нас обійшлася без ексцесів, мабуть, саме завдяки відсутності мила, адже подача води припинилася якраз тоді, коли ми планували банитися ще мінімум двадцять хвилин. А якби ото були намілені?!

Довелося за рахунок отих двадцяти вивільнених хвилин продовжити неофіційну частину.

– Ку-ку?! – вигуком відкрив її Омелько: «А стакан ж не взяли!»

– Ку-ук ... – спокійно зауважую: «Однак додому не понесемо».

Це ми про нашу премію – певний процент від економії на блоках, натуроплата зекономленим цукром, але в популярнішому вигляді – рідкому. Спершу смакуємо кожен свою премію індивідуально, потім – наобмін, ділимося досвідом, далі – на братство, лівою, тоді правою.

Енна кількість ковтків преміальної, і ринкова економіка стає тобі зрозумілішою.

– Кі-ік! – хвалить мене Омелько. – «Твоя премія кріпша!»

Після знову економимо: без слів сушимо на комунальній батареї приватні труси й кальсони.

– Ік-ік! – пропоную: «Треба б чимось закусити». Купуємо в банщика по жуйці на закуску і виходимо вдягатися.

– Ук-ік ... – ще муляється Омелько: «Куди спішимо? Ще ж і кальсони осьо сирі ...»

Ця заява міняє справу. Ми розташовуємося вже на радіаторі за вішалкою – досушуватися до готовності. І досушуємося до того, що надворі темніє, а в роздягалці світла нема: економія енергоресурсів у комунальному секторі.

І все ж одягаємося, але навпомацки, несвідомо ігноруючи принципи власності та рекомендації журналу «Бурда моден»... Зберегти в таємниці повернення додому не вдалося.

Моя Клеопатра саме нагодилася до хати.

– А це де ти був? Кажі ж!

Я поплямкав і показав жуйку з-поміж зубів

– Ік! – промовив: «Не бач? Рота не розтулю, прихопило. Очевидно, до жуйки домішано цементу марки «вісімсот», замурувало наглухо».

– Почекай, почекай ... – принюхалася Клеопатра до моєї голови.

І раптом втупилась мені вище лоба так, неначе там у чубові звила гніздо індійська кобра. Я й сам якось нараз учув те тонке пахтіння духів ...

Клеопатра тигрицею стрибнула до телефону.

– Клементино! Чи не в тебе мій Охрім поцупив капелюшка? Стрічались вони з твоїм Омельком? Кажі! Це принципове питання.

– Я й не знаю, Клеопатро. Приносила оце кума імпортів на тридцять вісім тисяч од турків, похвастатись. Я скажу тобі: і наше не згірше. Але ж те «краще», бо Крим і Рим, і Дурдунели пройшло... Півдня вертілася перед триляжами, тільки розстроїла. Кажеш, капелюшок? Пришли Охріма до мене, хай-но побачу.

Через мить підскакує вже наш телефон.

– Клеопатро! То в твоєму розкльошованому пальті явився мій Омелько?! Тютюнового кольору таке, йому по коліна ...

– Та мене ж не було, Клементино. По обіді як одскочила до сусідки – за рецептом на «птиче молоко», з магазинним же стало сутужно, то хоч «птичим». поласуємо, то оце тільки-но увійшла. Наледве вирвалася. Язик і досі не успокоїться. Ось нехай Омелько сюди в пальті прийде, я з ними обома розберуся.

Стрілися ми з Омельком на нейтральній смузі – на половині шляху між хатами. Я в капелюшку, він – у тютюновому по коліна ...

– Ік-ук? – питає: «Як будемо вибріхуватись?»

Аж ось Оврам суне до лазні. Спізнився, на своє щастя, а то б і він з нами ... якусь пелерину приторбичив на шії.

– Ку-кі-ку, – підказує вихід: «Шикуйтесь, і вперед, наче амазонки. Головне завдання – з боєм прорватися до роздягальні, доки там не подали в розшук. Будьте певні, там чекають і на капелюшок і на тютюнове з нетерплячкою. А тоді ви перед своїми – чисті, як ангели! Це ж їм, замороченим імпортами та диковинними рецептами, приверзеться то дамський капелюшок, то тютюнова свитка по коліна».

ТРУБА З ДВОМА ГАЗАМИ

Здибалася оце кума Хотина з кумою Килиною. У лікарні, в черзі під реєстратурую.

– О, а чого це ви, кумо, тут? Хай я хвора, а якої ще бісяки вам не вистачає?

– Ой, пропадаю, кумонько. Що давление: одно піднялося вище голови, друге опустилося по саме нікуди. Що серцебієніє: уступило в обидва виски та й гупає, та гупає, мов довбнею, прямо голова з боку на бік хитається. А в очах ряботиння, ряботиння! І гуде у вухах...

– Отако раптом людині! І чого б то?

– Учаділа я, кумонько. Так учаділа, трохи що жива зосталася ...

– Дивина! У людей вода в хаті льодом береться, а ви – вчаділи ...

– Еге! Де ж не вчадіти? Оце ж так нажахали недавнечко по телевізору – отой симпатичний, котрий погодою з Москви заправляє: «Антициклон, каже, антициклон двадцять сім з мінусом, а місцями до тридцяти!» А я ж знаю, що як «місцями», то це точно в мене під хатою будуть товктися оті тридцять з мінусом, а то й більше. Бо моя хата в найхолоднішому місці світу поставлена. Висунула палець у квартиру – холоне! Та я скоріш оту чортовинку, пелюстку оту на котлі – на «гаряче», до упору перегнала.

– До упору!

– До упору. Газ гугонить, котел аж підскакує, так реве, мов трактор без глушителя. На всю хату. Вірите, кумонько? Була оглухла на обидва.

– Ой-ой-ой! Ото біда!

– А спати, так головою під подушку ще й ватяні чопки у вухах стирчали.. Зате ж у хаті-і... Прямо Сочі з Піцундою. Прокинешся посеред ночі – їй же Богу, немає чим дихати-и... Одне слово, рай! Квартирки навстіж, іще й двері на холодну варанду прочинені.

– Прочинені?!

– Прочинені. Куди й розбіглися оті тридцять з мінусом.

Навіть навколо хати було плюс із чимось. А от своїм сном не спиться. Доки вчора не приспала себе штучно. «Якилино, кажу, та он же жінок під ніж кладуть живцем без наркозу – отой екстро... секс, чи як його, отой-го Кашпіровський, що по телевізору операціями управляє, – а ти над власними вухами не господиня. Та не чую я казанка гримучого отого. Нічого не чую! Позакладало мені! Позакладало – і все!» І як захропла з самого вечора, то й двері забула причинить. Та до рана... трохи дуба не врзала, бідна... Перегрілася. Смаленої фарби надихалася. Оце нездужаю, світ немилый...

– Еге, кумо! То це, бачу, через вас і я сюди потрапила.

– Еге, вчаділи!

– Мізинчика ж мого – ви звели.

– Якого мізинчика? Виражайтеся ясніше. Та я б через якогось мізинчика сюди звіку не приходила, тут ось голова ...

– Звісно, кумо, біда моя не така велика. Куди там до вашої! А все ж... У той самий вечір і мене почало брати за плечі. Уже я всі квартирки поперевіряла, може, де щілінка. Законопатила все геть чисто. А воно бере. І то без жартів бере. Пересунула і я пелюстку на «гаряче». А в котелку й не шепоче. Мусила вночі ще й другу ватяну ковдру шукати.

– Що ви кажете? Під двома. І обидві ватяні!

– До ранку вже й котла ними довелось укутувати, щоб вода не замерзла.

– Оце такий газ! А що ж воно таке, кумонько? За що ж це нам обом така мука од райгазу?!

– Слухайте ж до кінця. А на горі сю ніч спросоння виставила ногу із-під ковдри. Так за одну минутину мізинного пальця одморозила! Оце й тут я через нього ...

– От кара! От кара! Та хіба ж я винна? Це ж газовики ...

– Так, так! Газовики! Що вони роблять – чуєте? Вони ж пускають два гази по одній трубі. Один холодний, другий гарячий. Гарячий, так той кому першому попаде, у того весь і засяде. А од холодного тоді в найдальшого геть усе вимерзає.

– Ти ба! Я такого й не знала. Та це ви мене дурите ...

– Ну, то знайте ж, ми з вами, кумо, сидимо на двох кінцях однієї труби: коли вам вона задуже пече, мені од того морозом січе.

– Ой, бідуємо ... Ой, бідуємо ...

– Так. Я собі думаю: от коли б оту трубу та повернув гарячим кінцем до нас, а холодним – до вас, кумо. Та коли б вам довелося під ватяними ковдрами мізинця ... «не одморозити», то мо' ви б моїм гарячим газом через відчинені квартирки і двері не ганяли поза хатою оті «мінус тридцять», а од вашого чаду і мене б не млоїло. Ось почекайте, скоро вам поставлять комп'ютера, щоб одпуслав лічений газ.

– Г-іх! А моя ж хата на самому холодовищі стоїть!

Шевчук Валерій Олександрович народився 20 серпня 1939 року в м. Житомирі. Закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка.

Автор книжок художньої прози: «Серед тижня», «Набережна, 12», «Середохрестя», «Вечір святої осені», «Крик півня на світанку», «Долина джерел», «Тепла осінь», «На полі смиренному», «Дім на горі», «Маленьке вечірнє інтермеццо», «Мисленне дерево», «Птахи з невидимого острова», «Дзигар одвічний», «Панна квітів. Казки моїх дочок», «Стежка в траві. Житомирська сага» (у 2-х томах), «У череві апокаліптичного звіра» та ін.

Як перекладач видав низку книжок давньої української літератури – твори Г.Сковороди, І.Вишенського, С.Величка, «Аполлонова люття. Київські поети XVII-XVIII ст.», «Антологія української поезії. Поезія XI-XVIII ст.», «Пісні Купідона. Любовна поезія на Україні в XVI – поч. XIX ст.» тощо. Вийшли літературознавчі книги: «Дорога в тисячу років», «Із вершин та низин», «Доля. Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах» та ін. Твори Валерія Шевчука перекладені багатьма мовами народів світу.

Лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка, премії фонду Антоновичів (США), імені Євгена Маланюка, імені Олени Пчілки, імені Олександра Копиленка, Михайла Коцюбинського.

Живе в Києві.

ХАЛАБУДА ДЛЯ КОХАНКИ

1

Я дивлюся, як миготять уста моєї половини, обличчя її геометрично кругле, зачіска гладка – прилизана довкола голови, губи звужуються, розходяться, підіймаються й падають, стають тонкі й товщають, скорочуються й видовжуються. Звуку я не чую, бо за тривалий час нашого спільного існування навчився цієї мудрості: вуха

мої вільні і, хоч не закладено до них кляпів, я глухий, як пень. Це так увійшло у звичку, що я глухну навіть тоді, коли слухати було б варто. Через це я й сиджу навпроти своєї судженої і по-янгольському дивлюся на неї. Мені приємно так сидіти й мовчати, бо довкола мене й справді цілковита тиша, незважаючи на те, що жінка моя не змовкає; але це для мене як шум листя чи плескіт хвиль і треба навмисно прислухатися, щоб їх таки почути. Зрештою в цьому стані легкого заціпеніння, який знаходить на мене, коли жінка починає стрекотати, я теж своєрідно насторожений, зокрема безпомилково реаую на запитальні інтонації. Під таку хвилю слух мій механічно вмикається, і я можу цілком розумно на те чи те відповісти.

Навчитися такої премудрості було нелегко – не раз я бовкав щось цілком не в лад, і жінка тоді замовкала й дивилася на мене з підозрою, чи не беру я її на кпини. Коли ж уважає, що я таки з неї кепкую, її голос набирає такого дивного тембру, який пробиває мою глухоту; я відчуваю, що у вуха пролазить щось таке, як живі дротини, – черв'ячки голі й слизькі, і я здригаюся, мимоволі починаючи драгуватися. Після того голос моєї половини тоншає, він здіймається на такі темброві висоти, яких мої барабанні перетинки майже не витримують і, пригнувши голову, я тікаю геть чи ж змушений гавкнути так, що моя половина завмирає з напіврозтуленим ротом і круглими, як гудзики, очима; на її обличчі застигає майже щасливе здивування, а очі вже починають покліпувати і з них котяться й котяться сльози. Тоді я сідаю на ганку і починаю курити, і поступово пальці мої перестають тремтіти; переді мною шмат річки завжди іншого кольору за різної погоди, він оторочений звідусіль гілками, бо дивлюся на нього крізь віття дерев, що ними заросло все наше обійстя; інколи в тому провітрі пропливає човен, але мені любіше, щоб плесо було таки порожнє: погляд мій спочиває на тому синьому, сірому чи блакитному, а з рота випливають голубі хвилі диму.

Жінка майже не терпить оцього мого зачарованого сидіння, тож миттю вигадує мені роботу: води принести, чи колорадського жука позбирати, чи білизну їй до річки віднести, чи якогось цвяха забити, чи щось там полагодити, чи піти до магазину – я встаю шумно й важ-

ко, наче маю не п'ятдесят, а сто п'ятдесят кілограмів, начебто я округло-роздутий, як і вона. Бо вона таки має сто двадцять кілограмів. Ноги мої не в капці стають озуті, а в черевики, що їх одягають водолази, і тягну я ті черевики туди, куди мене послано, а погляд мій все одно тягнеться до того чисто-синього плеса, а, часом, сірого й блакитного, і я на мент теж синію, сірію чи блакитнію – на душі в мене маленьке блискуче озерце, непорочне, як очі дитини. Тоді між мною та моєю половиною більшає відстань, інколи я озираюся крадьки: еге ж, стоїть на ганку й дивиться мені вслід. Еге ж, щось таки відчуває своє, але кат знає, що вона там відчува, у мене ж у п'ятах – дивний лоскіт, хочеться взяти ноги на плечі і чкурнути звідси, і бігти довго й довго, щоб, зрештою, впасти десь на траву і там на траві почати нове існування, оновленими грудьми, новим повітрям і новим серцем.

Але я не можу цього вчинити, бо на ганку й досі стоїть моя половина і дивиться мені вслід, а в руках у мене не крила, а звичайні емальовані відра і я хоч ними й помахую, та нікуди з ними не побіжу, бо це справило б немалу втіху тій, що стоїть на ганку: смішно тікати, розмахуючи порожніми відрами. Усе це, що я тут описую, відбувається поза роботою, але й на роботі ми з жінкою так само побіч, як побіч наші машини, на яких працюємо, інколи здається, що ми з нею зв'язані невидимими поворозами, і ці поворози часом в'їдаються в тіло (може, і їй?); може, й вона, часом думаю я, сідає на ганку і дивиться крізь гілля на чисте плесо; може, і в ній виникає інколи сум, причини якого не збагнути; у такі хвилини я ставлюся до неї майже тепло і навіть вгадую на її круглому обличчі те колишнє, яке мене колись зачарувало. Це трапляється, коли вона мовчить, коли губи не літають довкола вставних зубів, коли на обличчі в неї втома й упокорення – таке теж часом буває; отоді й настають хвилини святого повернення, і ми знову спиняємо одне на одному погляд, і наші поєднані погляди призводять до фізичної спільності, яка подарувала нам колись дочку, котра тепер буває з нами дуже рідко, хіба що на канікули та й то не завжди. Тепер теж час канікул і в мене відпустка, але дочка наша в якомусь таборі студентському, де їй веселіш, аніж біля нас, хоч і ми з жінкою ще не старі: мені тільки трохи за сорок, а

їй і сорока нема. Але світ наш і світ дочки майже не сполучаються, хоч мати завжди їй щось посилає і в її сокотанні доччині ім'я спалахує, як жмури на плесі. Я ж думаю про інше, що світ куди ширший, ніж лягає нам перед очі, хоч навряд чи більший: міняти можна декорації, а обшир лишається той-таки. Однак у ньому мусить бути щось привабне, думаю я, принадне й таємниче, загадка якась і надія на оновлення. «Щось мусить бути», – шепочу я тоді, як жінка моя сокоче й сокоче. Здається, докоряє мені за мою лінь, бо треба зробити те, й те, й те; очі мої п'ють голубий колір неба, відбитий у плесі, знаходять раптом тихий острів, що виростає на тій воді, і той острів повний блакитної тиші.

Я лягаю горілиць і пливу в розпеченому повітрі (насправді спираюся спиною об стіну), очі в мене приплющені, і я впливаю в той острівець тиші на екзотичній гондолі, обтиканий свіжоналаманим гіллям; там, на річці, по один і другий бік, сидять такі ж шукачі спокою і нещасні втікачі від сімейного затишку, вони маскують своє неробство вудочками і майже ніхто з них не дивиться на безнадійно-нерушні поплавці. Я ж уже не здатен на таке елементарне лікування, душа моя ефемерна й витончена, я ліпше люблю стежити за грою тіней та кольорів; уся хата за моєю спиною забита стелажками з книгами, і вони – декорація тільки для моєї жінки, я ж п'ю те пійло щодня. Але часом і тут стоп, застрополюється і наче іржавіє. Відтак і я іржавію й закликаю на ганку бездумно порожній. «Оновлення, – думаю тоді я, – оновлення мені треба!»

– То ти чув, що я сказала? – питає жінка, дивлячись на мене так, начебто зловила на чомусь недозволеному.

Але цього разу я таки й справді недочув.

– Скажеш, – відповідаю спроквола і дивлюся на неї вже цілком осмислено.

– Ти ніколи не слухаєш, що я тобі кажу! – уже сердиться жінка.

– То повтори, – відповідаю все ще спокійно.

– Оця дурна твоя звичка! – уже кип'ятиться жінка. – Що ти з мене дурну робиш?

– Я з тебе роблю дурну? – питаю зчудовано.

– Я не така дурна, як ти думаєш...

– А як я думаю?

Але вона дивиться на мене так, начебто я вкрав її коштовності, і я замовкаю й понурююся, бо ми з нею плаваємо зараз таки в зовсім різних площинах.

– Знаю, що ти добре чув, – каже безапеляційно й ображено вона.
– Але тобі весь час хочеться робити з мене дурну.

2

І все-таки, коли западаю я в цей стан, коли мені дрімається чи споглядається, коли завмираю й годинами можу дивитися на один і той краєвид, а змога до того є хіба по вихідних та у відпустці, жінка моя починає непокоїтися; здається, моя рівновага дружину дратує. Вона хоче, щоб був я так само діяльний, як буваю під час роботи, через це й вигадує мені заняття, які я виконую наче з-під палиці. Часом відвідую свого давнього ще шкільного товариша, і ми з ним упівголоса розмовляємо і навзаєм скаржимося; повернувшись додому, я застаю свою половину войовничо насторожену: під ту хвилю її губи літають так швидко, що мені здається – сів їй на уста метелик і тріпоче крилами. І я милуюся на того метелика без урази й невдоволення; хочу, щоб він таки зірвався з її вуст і полетів у налитий сонцем простір – тоді і я міг би піти за ним слідом, повів би він мене в тишу й спокій, на острів, зарослий екзотичним зіллям, де тільки й звуків, що шум хвильок та пташиний спів...

Сьогодні ж ми сидимо обоє спокійно, і це не часто в нас буває. Здається, настав момент, коли вся її фантазія щодо вигадування хатньої роботи, вичерпалася, хоча тільки що вона розповіла мені про фотокореспондента Мицюка, котрий не лише їсти варить, але й трусить килими, має підлогу й пере білизну. Я вислухав тільки вступ до цієї історії, після чого настала звична мені глухота, моя жінка зітхнула й задумалася над феноменом фотокореспондента Мицюка; я ж сів на ганку й закурив. Вона присіла коло мене й попросила, щоб я не курив, бо це їй противно. Я плюнув досить великим недопалком і пошкодував, адже стільки там пропало тютюну! Вона ж зауважила,

що я заплював недопалками двір, хоч під ногами їх лежало лише три. «Що це, гумореска?» – подумав я, дивлячись, як легенько грає листя, а небо над головою розкинулося чисте й роздольне. Попереду блимотіло плесо, за ним зеленіли кущі, над якими лежало поле. Мені почувся дзвін жайворонка, а у вічі війнуло гарячим духом стиглого хліба. У мені щось зіщулилося, щось зойкнуло тоненько; зиркнув скося на дружину, обличчя її знайоме й уже досить постаріле. На тому обличчі стоять ясні, втомлені очі, усміхнулася вона раптом просто і навіть гарно, і мрійна задума пом'якшила її зморшки. Я здивувався: щось певне, добре й миле вона подумала.

– То що гадаєш робити? – спитала нараз.

– Хіба обов'язково щось робити? – відказав я.

Вона обернулася до мене – мрійна задума щезла з її лица.

– Будеш отак цілу відпустку на ганку сидіти? – спитала з нищівними нотками в голосі.

– Чого ж, – заперечив я. – Он і в Парашука відпустка! ..

У цей мент можна було не дивитися на мою жінку. Я знав її обличчя, знав, що в її очах спалахнули зелені змійки. «Він ледащо, цей Парашук!» – зараз скаже вона.

– Він ледащо, цей Парашук, – сказала жінка, і я побачив біля себе двоє позірно спокійних, холодцюватих очей.

Війнув вітер, хитнув гілля в нас над головою, і в просвіт бризнуло раптом сонце. Я мимоволі звів туди очі, й водночас до мене прийшла ідея, що прошила мене, наче один із сонячних променів, які впали на нас, – мав на кінці голку і тяг за собою золоту нитку. Я раптом повернувся до дружини й усміхнувся до неї майже чарівно:

– Я от сидів і думав, – сказав мій язик, а голова гарячково добирала найдогідніших слів. – Коли курю в хаті... це якось неприємно тобі...

– Звісно, неприємно, – сказав побіч мене впевнений голос. – Я взагалі воліла б, щоб ти не курив.

Моє око скоисло у той бік, де стояло кругле, повне і ще спокійне обличчя дружини, уста мої всміхнулися, але лице було спокійне також.

– Я оце й подумав, – сказав далі мій язик. – Коли я заходжу в хату, не роззуваючись, тобі це так само неприємно...

– Не ти ж прибираєш, – відказала вона так само впевнено. – Взяв би колись віника...

Але я не дав їй докінчити.

– Зле також, коли я лягаю на ліжко серед дня...

– Можеш лягати, – сказала вона поважно, – але після того не ліжко, а якась барлога. Застели після себе...

Вона зирнула на мене і, певне, щось запідозрила, зрештою мій голос був підкреслено солодкий, навіть улесливий. Мені самому стало гидко від цього свого голосу, і я замовк на хвилину, бо в сітківці моїх очей зупинився відбиток хмари з чарівним обрізом. Вона сяяла таким розкішним блиском, що я мимохіть примружився. І здалося, що довкола нікого нема, що й рибалки на річці розчинилися, наче повітряні, що ми в цьому світі такі самі, а навколо піщана жовта пустеля. Поміж тої пустелі виріс маленький оазис, що його заселили ми з жінкою. Дивно й ефемерно: ми живемо поруч тільки тому, що від нашої хати не ведуть жодні стежки, що, пішовши в пустелю, ми б загинули навіки, і тільки цей оазис, як і наша єдність, нас рятує і живить.

– Чого ж ти замовк? – спитала трохи зацікавлено моя жінка, бо безпомильно вгадала, що я до чогось-таки веду.

– Я вже давно про це думав, – сказав я, хоч це й була неправда. – Глянь, онде яка затишна місчинка... Туди, туди дивись, під тим деревом...

– То й що?

– Хочу там собі халабуду збудувати, – сказав я зовсім благим голосом і мимохіть глянув на дружину: вона розглядала мене досить пильно.

– Хочеш коханку собі завести? – спитала з підозрою.

– Ну ж звісно, – засміявся я. – Хіба ж я до того не здатний?

Але вона тільки пирснула зневажливо і відвернулася від мене, начебто сказав я щось таке дурне, про що й говорити не варт.

– Зрештою, я не проти, – сказав я тим-таки противно улесливим голосом, – коли моєю коханкою станеш і ти...

Але то вже було непристойне лукавство. Зовсім так само механічне, як і глухота, я сподівався, що воно прозвучить, як проба мелодії. Так, це був легкий доторк смичка до напнутої струни, і дружина моя й справді зашарілася й помолоділа. Глянула на мене вогким поглядом, вуста її заусміхалися й стали блискучі і, придивившись до неї пильніше, я міг навіть знову відшукати її колись чарівні риси, заради яких ладен був і голову згубити. Зараз же я не втрачав голови, бо не було й чарівних рис, окрім того, я соромився лукавити й нітрохи не хотів удавати повернення почуттів – сидів на ганку прозорий, наче зі скла, і в мене влітав вітер, гуляючи по мені та розносячи пісок часу. Був наповнений тим піском по вінця і знову відчув, що тіло моє важке й неповоротке. Скільки разів уже це було: шукання джерела наповненого життєдайною рідиною, яка єдина може винести з мене отой пісок. Скільки разів я вважав, що той пісок вимито, і я стаю наново відмолоджений.

Щось таке крутилось у голові, коли йшов до дерева, де так несподівано намітив собі будівництво – літній дімець уже стояв у моїй уяві. Я оглядав його примруженими очима, як оглядають щось давно заповіджене: щось схоже на щастя почало затоплювати мене й поглинати; щось заборонене й неприступне. Я раптом озирнувся: чи стоїть на ганку моя половина? Вона має там стояти й позіхати. Вона й справді позіхала, розтуляючи повного штучних зубів рота; є воно, є, тьохнуло мені всередині, є воно, заборонене й неприступне, зараз я сягну по нього рукою: ще трохи, співало мені серце, і воно затріпоче в долоні, як зловлений птах. Є він, той птах, шепотів у мені якийсь таємний голос, і його може зловити тільки той, хто в нього повірить. Я тихо засміявся, і мій сміх був, як клекіт окропу в чайнику.

Узяв палицю й прокреслив по землі лінію майбутньої будови. Дружина вже спустилась із ганку і йшла до мене, обличчя її було серйозне й трохи насторожене.

– Ти справді надумав таку дурницю? – спитала вона.

– Чому ж це дурниця? – відказав я. – У хаті я і взимку пріти можу. Подивись, яка краса...

– Ну що ж, – мовила жінка, сідаючи на вкопаній біля дерева лавці. – Може, ти й справді непогано придумав. Матимем собі літній будиночок. Може, й Леся захоче в ньому пожити...

– Я будуватиму не будиночок, а халабуду, – безапеляційно сказав я. – Найсправжнісіньку халабуду, куди зможу залізти тільки сам. Я там зможу курити скільки завгодно і заходити туди, не скидаючи взуття. Буду валятися на канапі і не подумаю її застеляти...

– Завжди хвалишся своїм гумором, – сказала вона, іронічно покиваючи головою. – А насправді цей твій гумор...

– Звідки ти взяла, що я жартую! – обурився я.

– Бо коли щось робити, то робити як слід, – жінка не переставала всміхатися. – Треба було б найняти людей, вони б і збудували. На це діло, певне, й небагато треба...

Я засміявся якось гордо й клекотливо.

– Ні, моя люба, – сказав уже трохи злостячись. – Повторюю тобі, що будуватиму тут не будинок, а халабуду. Нечупарну, тісну, грубо збиту з дощок і покриту толем...

Я ввігнав палицю в землю і з викликом глянув на дружину. Вона дивилася на мене нетямкувато.

– Але ти тільки-но сказав...

– Не відмовляюся від того, що сказав, – буркнув я. – Будеш до мене навідуватись...

– ... Для чого це тобі?

– Не знаєш?

Я засвистав, хоч моя жінка терпіти не могла свисту, відтак заткнув собі рота сигаретою, і тернув сірника. Запалив, солодко дихнувши димом, і курив із задоволенням та втіхою. Стояв серед накресленого квадрата і гордо задер підборіддя, начебто й справді хотів повеличатися перед жінкою.

– Бач, – сказав не без виклику. – Я вільно курю собі в халабуді. Покурю і виплону собі під ноги недокурка. Буду тут хропти, і стіни від того не заваляться. Сидітиму до півночі, а вранці вставатиму близько першої дня...

– У печінках мені твої жарти, – сказала дружина, зводячись. Вона позіхнула, але замулила рота рукою. – Просто в тебе вдома робили із хати хлів, то й ти такий. Яблуко від яблуні далеко не відкотилося.

Вона з погордою пішла до ганку, потрушуючи важким тілом, а я розсвітив одну із блаженних своїх посмішок. Навіть рота розтулив, готовий послати їй услід щось гостре й ущипливе, але почув, що на серці ворухнувся у мене черв'ячок, і дивний смуток, легкий та м'який, раптом оповив мене.

3

Не люблю вдаватись у спогади, але цей прийшов мимовільно. Відчув на собі вересневе сонце, хоч зараз і літо в розпалі, те сонце щедро заливало город, валялося висохле картоплиння, стирчали сухі тички соняхів із давно скрученими головами і тільки гарбузи ще вигрівали рябі чи жовті спini. Я забиравсь у горішній куток городу, де була невеличка скелька – тут по-особливому гріло сонце і по-особливому цвірчали цвіркуни. Стягував сюди картоплиння й соняшникові тички і складав та обмощував курінь. Відтак уповзав у нору, сідав спиною до теплої скельки і роздивлявся стіни, з яких звисало бадилля – усе пахло тонко й пряно, і я аж приплющувався від задоволення. Тоді й виникало оте, що згадується мені й зараз: тепла, тягуча туга, від якої ставало затишно й гарно. Обривав із соняшничиння сохлі скручені листки і скручував їх у сигару. Сидів і димів, дивлячись у прочіл, у якому проглядалися стара дичка-грушка, шматок муру, що кріпив город, і трохи далі шматок дороги, по якій ось-ось мала проїхати на велосипеді дівчина у вицвілім сатиновім платті і з такими палкими очима, що коли траплялася мені нагода зазирнути в них, серце моє забивалось у п'яту, і вицвітав я, як оте її сатинове плаття. Я сідав біля дороги, а вона ж проїжджала повз мене, ледве не чіпляючи велосипедом, і от одного вересневого дня вона таки не розрахувала й наскочила на мене, – розлетілися ми з нею в різні боки, а коли звелися навкарачки, і в неї і в мене були закурені обличчя, у неї розбита губа, а в мене забите місце на носі. Стояли одне супроти одного, і я вперше не злякався тих величезних

чарівницьких очей – ми раптом розреготалися і сміялися довго й весело, начебто посів нас біс, і сміялися доти, доки вона не звелася й не обтрусилася куряви з вицвілого сатинового плаття. Коліно в неї теж сочилось кров'ю, і я кинувся вирвати для неї кривавника. Коли ж повернувся із кривавником у руці, то побачив тільки сірий хвіст куряви від її велосипеда, і щось дивне і велике піднялося раптом у моїх грудях, щось таке радісне, сколошкане і сонячне...

Я не зітхаю сентиментально над тим часом, бо добре знаю закінчення тієї історії. Залишився тільки отой шлейф куряви і щось невитравне на дні серця, від чого і стає можливе оте повернення у ясний вересневий день. Сьогодні мені теж почувся запах вересневого городу, і защеміла нога, начебто в неї знову-таки бухнувся велосипед. Я озирнувся трохи зніяковіло, і мене опекали її дивні величезні очі, і я мимоволі згадав останній свій сон, коли вів із нею незв'язну й безглузду розмову, і ми чомусь перепрошували одне одного, і, здається, єдиною розумною радою в тому сні було її запевнення, що наше щастя через те не збереглося, що збулося.

– І все-таки ми були щасливі тоді, – сказала вона. – Ми здорово сміялися, і потім я ходила цілий день, наче п'яна.

– Я був щасливий і потім, коли думав, і тужив, і мріяв за тобою...

– Ми не втратили одне одного, – сказала вона.

– Лежав у своїй бадилячій халабуді, – сказав я, – і бачив твої очі. Мріяв про тебе там, але ти в тій халабуді так і не побувала.

– Коли б там побувала, – мовила смутно, – ти перестав би мріяти про мене...

– А чи таки справді збулося наше щастя?

Дивне, таке дивне запитання. Навіть у сні, коли відбувалася та розмова, затремтіло щось усередині, щось стривожилося чи опечалилося. Щось незбагненне діється з людиною, хоч я майже напевне знаю: чоловік таки залишає навіки в собі щось від того хлопця, для якого світ – налите сонцем озеро; хлопець той спить, коли ми заклопотані й поважні, але певної хвилини він прокидається. Людина не може жити тільки в тих обертах, думаю я, у яких вона коліща чи гвинт: можливо, їй таки треба повертатися до того озера, налитого

сонцем. Онде воно полощеться в глибині моєї уяви, тихе, лагідне й покрите м'яким димом, що курить із нього. Той дим рожевий від сонця, і саме з нього й народжується щоразу той хлопець, у якого тіло поросле золотими волосинками, а чи оболонка наша стара чи молода, гарні ми чи потворні, худі чи товсті – усе відбувається однаково й незмінно. Я навіть заплавав у тому сні, був схвильований і збентежений, бо таки впізнав того хлопця з озера і так химерно мені захотілося стати ним назавжди і щоб та сама велосипедистка повернулася назад у себе, щоб ми таки зійшлися в тому дивному, пропахлому сухим зелом курені, щоб пригорнулися одне до одного й відчули справжнє своє щастя.

Гіркий смак полину стоїть у мене в роті, медики пояснили б це хворобою печінки і мали б рацію, але я пояснюю це простіше: такий смак виникає, коли покурити сигару із скрученого соняшникового листа.

4

І я таки почав будувати халабуду. Повитягав весь непотріб, що зібравсь у мене в сараї: уламки дощок, планки і стовпці. Поблукав над річкою і знайшов шматок бетонної та шматок залізної труби. Два стовпці оббив бляхою, а два всадив у знайдені труби. Після того викопав чотири ями і заклав ті стовпи камінням, присипавши його землею. Моя дружина весь цей час незрушно стежила за моїми маніпуляціями, і в неї на вустах грала зневажлива чи трохи й стурбована посмішка.

– Такий діяльний, аж смішно, – не втерпіла вона, коли проходив повз неї з молотком і дечечком цвяхів.

– Гадаєш? – озвався неухважно я. – Сама ж хотіла, щоб я за діло взявся.

– Хіба це діло? – вигукнула вона здивовано. – По-моєму, це дурощі!..

«А може, воно й справді дурощі?» – подумав я, стягуючи планками стовпи. Але ні, ці дурощі таки виводять мене з того одурманливого заціпеніння, у якому жив досі. Я начебто й справді наливався

свіжою кров'ю, а раз так, своєї пісні я ще не доспівав. Можливо, дружина має рацію і в найбезглуздішому: я можу привести сюди й коханку. Ми скрадатимемося сюди вночі, роззувшись, щоб не робити зайвого шелесту, ступатимемо босими ногами по росі, і в нас будуть обличчя змовників. Зроблю тут таємний лаз, бо на дверях висітиме замок, який оберігатиме наш спокій від дружини, ми проліземо туди, тамуючи в собі сміх, бо це й справді діло оманливе й таємниче. У сутіні блищатимуть її величезні жагучі очі, відчуття небезпеки таки бадьоритиме нас, і ми безшелесно скидатимемо одягу. Станемо тінями, легкими і звинними, з таємницею на дні сердець. Боса її нога наступить на мою, і ми пізнаємо те щастя, що його не змогли пізнати колись давно.

Я захлинувся від цього видува і мимоволі зиркнув на ганок. Дружини, однак, там не було. Крізь відчинені двері долинув брязкіт каструль, і мене трохи знудило. Дивний вогонь обпik мене раптом із середини – відчув, що драгуюся. Це був несподіваний і дико невдячний спалах, я навіть засоромився, адже задля мене гримить вона на кухні тим посудом, задля мене читає куховарські книги і чаклує над каструлями. Знав напевне, не було б мене, не було б і отого активного й ділового брязкоту: жодна стара діва не є доброю куховаркою.

Я відкинув молотка і сів закурити. Крутив повільні пасма диму і видував повільні й гарні колечка, через мої часті сидження на ганку навчився робити це бездоганно. Але сьогодні я вже не мав тої погідної безтурботності, що вчора. Уже поривало курити похащем, як роблю це на роботі. Погляд мій прослизнув крізь гілля й відшукав плесо із спокійним човником посередині. Але я сидів не в тому місці, звідки можна побачити плесо. Може, тому й почув знайоме рипіння велосипедного сідла і дрижання рами, коли велосипед підстрибує на горбках. Ватяний клубок забився мені в горло, і я, зовсім з'їжджаючи з глузду, несподівано кинувся до паркану, бо раптом повірив у власну казку, яку сплів колись давно, сидячи в бадилячому курені.

Але не побачив, хто там проїхав по дорозі. Кущі заросли надто густо, і я уздрів тільки неясний образ чи юначої чи дівочої постаті, який, пропливши за зеленою товщею, навіки пропав.

– Здається, із тобою щось коїться, – сказала дружина, розливаючи по тарілках запахушу юшку.

Я поставив супроти неї нетямущі очі.

– Це ти про халабуду?

– Звісно, про халабуду.

– Звичайна річ, – сказав я. – Недалеко й утікаю.

– Отож-то, що втікаєш, – гірко всміхнулася дружина.

– Можеш коли завгодно навідати втікача, – пожартував я.

– І не збираюся. Мені досить дому, – вона гордо звела підборіддя.

– Надаєш цьому такого значення...

– По-моєму, це ти надаєш цьому значення.

Я подивився на неї не без подиву. Що може знати вона про те, що діється в мене всередині? Що знаю я про неї і чи конче нам треба так багато одне про одного знати? Ми з нею в цьому домі самі. Відтоді, як дочка вступила до інституту, ми знову опинилися віч-на-віч. Можливо, через це я й хочу збудувати собі халабуду, марно нападає на мене ота глухота, коли вона щось оповідає, і це дивне бажання втекти... Мені стало сумно: попри все, дружина моя в цьому не винна. Не винна, що має трохи тріскучий голос, що стала огрядна, що в ній таки пропала ота давнішня чарівниця, котра так мене колись зачарувала. Не винувата вона, що старіє чи чогось не розуміє або ж невлад зі мною щось відчува: обов'язок дружини й господині виконує справно.

– Хіба тобі не наготовлено, не попрано, не прибрано в хаті? – почув я її голос, здається, вона й до цього щось казала.

Я дивлюся на неї, аж перенісся в мене починає поболювати, так воно і є: уста злітають і злітають, миготять і корчаться. «Що воно таке?» – хочеться спитати, але то було б щось зовсім чудне таке питати. Знову в мене дивний свербіж у п'ятах, оце незбагненне, але таке настирливе бажання звестися й піти геть. Тихий стогін народився раптом у моїх грудях. Він не вирвавсь із мене, а лише затамувавсь у глибині. І я раптом відчув, що мені починає прояснюватися. Я вже починав розуміти, що нам бракує в цій хаті. Ще не можу офор-

мити цього в слова, а бачу тільки перед собою напнуту стрічку, яка тягнеться у глибину і зникає. Попри все, вона таки гарна, та стрічка, чиста і рівна, ані горбика на ній... Я подумки тьхукаю, бо щось таки недоладне плететься в голові, але я безсилий зупинити цей плін. Через це й дивлюся по-янголячому на свою жінку і намагаюся навіть слухати, що вона каже. Хоч раз, думаю розкаюно, треба це вчинити; вона, здається, оповідає якісь новини і вже не згадує про мою халабуду. То таки й справді надто малий і незначний факт і чи треба так дуже ним перейматися.

– Чоловік має ховатися вряди-годи в самоту, – вклинююсь у її розповідь, зовсім не дбаючи про те, чи до ладу мої слова. – Така вже чоловіча природа...

Дружина на мить закладає з розтуленим ротом, я таки перебив течію її думок. Але вона миттю переключається на те, про що заговорив я.

– Або шукає той чоловік собі друзяк, – каже вона. – А коли з ними сходиться, то обов'язково гульки в голові...

Вона дивиться на мене осудливо, начебто я й справді безнадійний гуляка, і тільки завдяки їй тримаюся ще у світі. Мені смішно й сумно на цю її самовпевненість, я опускаю очі і щось бурмочу про те, що й без друзяк не можна, бо людина не сама живе в цьому світі...

– Ну звісно, звісно, – притакує іронічно дружина. – Бувають часом друзяки й у спідниці...

У неї раптом затремтіли вуста, і я дивлюся на неї ще здивованіш: дорікнути мені в джигунстві вона може ще менш, ніж у гуляцтві.

– До чого це ти? – питаю я, а вона ніяковіє.

– Не подобається мені та твоя дурна витівка, – каже вона прямо. – Пішов би краще позбирав на картоплі колорадського жука.

6

Але я не маю охоти збирати жука. Після надмір ситого обіду не маю сили навіть пальцем кивнути. Через це й позбуваюся своєї незвичайної в жінчиних очах активності і на якийсь час стаю тим, ким був недавно. Мій погляд повільно блукає по книжкових полицях,

щоб вибрати собі тимчасову втішницю; під такий настрій можна почитати щось спокійне, повільне, навіть вишукане, від чого не дасться життєвської снаги, але це вивищить і прикрасить душу. Мимохіть ловлю на собі жінчин погляд і раптом помічаю, що дивиться вона на мене, як учений на піддослідного кролика. Може, через те згадую, що й обід сьогодні був смачніший і вишуканіший, ніж завжди. Це відкриття і справді робить із мене піддослідного кролика, і я зіщулююся й никну, а з серця вивіюється помалу той теплий затишок, що його я таки здобув, пообідавши. Уже напевне знаю, що жінка моя сподівалася на цей ефект; я обважнію, пошукаю очима книги, а знайшовши, знову пропаду для зовнішнього світу, який усе-таки мене манить. Дух спротиву, зроджений підозрою, здуває з мене рештки оспалості, і я знову бадьорий, змолоділий та активний.

– Ну, гаразд, – кажу. – А тепер корисно й попрацювати!

Устаю і йду у відчинені навстіж двері, очі моєї половини не повинні бути о цій хвилині добрі, бо аж печуть мене; ті очі таки зрозуміли, що йду я зовсім не колорадського жука збирати, а таки туди, де чекає мене в сутіні халабуди юна прегарна істота, у якої палахкі очі і котра пропікає мене тими очима наскрізь. Від того запалиться в мені вогонь; ось зараз, зараз, шепочуть мої уста – я поспішаю так, що аж перечепився; переді мною залите сонцем озеро, з якого підіймається рожева пара, і з тої пари вже народився хлопець, у якого тіло поросло золотими волосинками. Зараз я відчиню рвучко двері, які роблю навмисно такі вузькі, що моя жінка може просунути в них тільки голову; зараз, зараз, шепочу я, – і назустріч мені встає, підхопившись, юна, гарна, повна чару – далекий мій спогад і моє все-таки незавершене щастя.

Я й повинен збудувати для нього цей притулок, хай незграбний і незугарний – сад тоді дихне тишею, засюрчать натхненно цвіркуни, роса роситиме босі ноги і її смак сяде мені на уста. Я сяду тоді спиною до теплої стіни і скручу собі сигару із соняшникового листа. Куритиму і вся ця ненадійна споруда просякатиметься запахом сонячної осені, щоб потім довго дихати на мене неповторним ароматом.

Може, тому я йду, не обертаючись, хоч знаю, що жінка моя знову вийшла на ганок, дивиться мені вслід і тримає напівсаркастичну, на-

піврозгублену посмішку. Я не знаю, що відбувається в її душі – я тільки будівничий, захоплений роботою, і надто через те легковажний.

Але я знову лукавлю з собою. Усе-таки, коли б жив я у цьому світі сам, не було б цього химерного будівництва і цієї активної бадьорості. Хто зна, подумалося мені мимохіть, можливо, робиться все це саме задля тої, котра здивовано завмерла на ганку – якось вона має на мій безум відповісти. І ще я думаю, що таке може відбуватися тільки цього єдиного місяця, коли ми по-справжньому відокремлені від світу, тобто у відпустці, решта одинадцять місяців для цього непридатна. Тоді я цілий день працюю і вільний час мені дорогий: книги, театр чи концерти, чи просто вільна бесіда, чи відвідування знайомих, чи гості в мене самого – знайоме і звичне колесо. Воно котиться й котиться, але й воно натрапляє на горбки, тоді чути сірий звук, що долучається до такого ж сірого звуку, почутого раніше, цілий рік твориться ця мелодія, що зазвучала на повний голос тільки зараз.

Я б'ю молотком об голівки цвяхів, аж луна розходить по нашому малому садку; можливо, кожен мій удар відлунюється і в тій, котра сидить на ганку, на ті удари обертаються нечасті перехожі, що проходять по дорозі, можливо, на ті удари обернеться й велосипедистка, яка напевне тут проїжджатиме. Вона раптом згадає, що сталося двадцять п'ять років тому, коли була вона ще підлітком, коли збила мене велосипедом, і ми, рачкуючи по землі, давилися обоє від сміху. Мене не вражає, що велосипедистка також прожила відтоді так багато – зустрічі з нею я не боюся. Зрештою, я її зустрічав після того не раз, її обличчя змигувало в юрбі і п'ятнадцять, і десять, і п'ять років тому. Я бачив її й торік, і кілька місяців тому. Я бачив її навіть минулого тижня. І завжди була вона незмінна. Я завжди її шукав і ніколи не знаходив. Юна й чарівна, вона вислизала від мене і знову ховалася між тисячі інших. Колись я пізнав її в тій, що маю тепер за дружину, і досить довго був переконаний, що це таки вона. Я навіть розповів їй про ту велосипедистку, і виявилось, що вона проїздила підлітком по цій вулиці і збила якогось хлопця. Перелякала тоді і втекла, і я був переконаний, що той хлопець таки я сам.

Але одного вересневого дня я знову побачив її в юрбі, і це була напевно не моя дружина. Обпекла мене поглядом чорнезних очей, і я розгубився. Зрозумів, що вже вийшла з моєї дружини і живе в іншому тілі. А може, вона й тіла не має – одна із світових облуд? Ні, я надто виразно бачив ті очі, той погляд таки обпікав мене, а обличчя хвилювало. Вона була жива, але я не зміг її наздогнати. Була немеркна і нев'ядна, і я в тому не сумнівався. Одного разу не витримав і погнався за нею вдруге. Хотів переконатися, що вона не мій вимисел і що не гра уяви мене бентежить. Я забув тоді про цілий світ, знайшовши собі коханку, але якось уранці, подивившись на неї, знову її не впізнав. Побачив у ній не вогонь, а сірий кисіль, зовсім такий самий, як в очах моєї дружини. Тоді мені здалося, що хтось схопив мене за горло й душить. Пішов тоді від своєї коханки, на здобуток якої витратив безліч часу й морочливої гри, а через місяць знову уздрів свою велосипедистку в людській юрбі. Ішла вільною ходою по хіднику і не звернула на мене жодної уваги, хоч я аж рукою по лобі провів, намацуючи численні власні зморшки... Бив молотком, заганяючи цвяхи, коли траплялася березова дошка, цвяхи химерно гнулися й не хотіли лізти в дерево. Тоді я трохи нервував. Було б зручніш, коли б хтось притримував дошку, але гукати дружину не міг: було б то блюзнірством. Окрім того, уже виміряв місце, де мав бути потаємний хід. Стіна з тим ходом торкалася заростей малини і була заслонена від ганку. Стіну ж навпроти ганку я зробив глуху. Дружина помітила це й не стерпіла підійти.

– Чому не поставиш тут вікна? – спитала.

– Поставлю вікно з сонячного боку, – відказав я.

– Могли б перемовлятися через те вікно, – мовила дружина, котра, як і всі жінки, уже змирялася з моєю химерою.

– Поставлю вікно з сонячного боку, – вперто повторив я.

– Чому робиш такі вузькі двері? – не забула вона примітити.

– Інакших не маю...

– А може, зумисно, щоб не відвідувала я тебе тут?

Це було сказано мирним, майже янгольським голосом, сірі очі її дивилися при цьому на мене ясно й покірливо. Я трохи занепокоїв-

ся з тої її покірливості, і мені мимоволі спало на думку, що вона й справді нічого не знає. Усі оті різюче точні запитання могла кидати принагідно, насправді я для неї, як і вона для мене – сокровенна тьма. Ми живемо довго біч-о-біч, знаємо всі дрібні звички й рисочки, всі вади і все добре, але чогось таки не знаємо і не дізнаємось ніколи, недаремно і в юрбі можна відчувати самоту. Гармонія в подружньому житті і є, очевидно, недобачанням тієї тьми, бо коли її усвідомлюють і протиставляють, виникає блискавка та грім. Більшість подруж, думаю я, живе середнім: є в них трохи гармонії, але немало й блискавок. Рівноваження всього й було б житейською мудрістю, але надто рідко таке рівноваження чиниться навзаєм. Через це й мудрість житейська зчаста тільки знак на папері і фірма для наших бажань.

– Чого мовчиш? – питає вже трохи різко дружина, бо звикнувши, що я не слухаю її, гостро на все ображається.

– Бо щось таке несподіване сказала, – викручуюся. – Мені і на думку таке не спало б...

По-янгольському дивлюся на неї вже я, і це раптом задовольняє її, хоч на денцях очей вловлюю приховану підозру. Ця підозра велить, щоб я одверто брехав. Справді, є тільки один спосіб переконати її у своїй невинності. Сказати, що вузькі двері зроблено навмисно, щоб не могла вона сюди пролізти, і халабуда моя таки справді для коханки.

– Хочеш оберегти свою самотність, – каже вона, начебто вгадуючи мої думки. Виділила слово «самотність» якнайсаркастичніше, і я сміюся.

– Звісно, хочу, – кажу. – Бо навіщо тоді й халабуда?

– А про те, що, може, й мені хочеться самотності, ти й не подумав...

Ця її фраза незграбна і мовлена механічно: коли усамітнюсь я, усамітниться й вона. Але жінки не потребують самотності – їм треба руху, клопоту й діяльності. Можливо, ляк і тривога моєї дружини звідти й походять: вона, як і кожна з її племені, боїться, що дім її спорожніє.

– Ви, чоловіки, егоїсти, – каже вона, але коли заводиться така пластинка, я вже не я. Миттю глухну й починаю шалено забивати цвяхи. Жінчин голос звищується, а я розлютовано б'ю по голівках. Ця халабуда має стати пам'ятником моєму егоїзмові, але такий убогий і нечупарний той пам'ятник. Швидше стане вона барлогом, де кисло пахнутиме чоловічим потом і застоєм тютюновим димом. Але тут вільно валятимуться на підлозі недопалки і мирно сплітатимуть по кутках вигадливі й прегарні сіті павуки. Тут зможуть вони спокійно жувати зловлених мух та комарів, і оберігатимуть там мій егоїстичний спокій.

Я знаю й інше. Уночі, коли проліземо ми сюди з коханкою, коли її वोгка ступня стане на немиті й неметені дошки підлоги, її око відразу помітить весь отой нелад і нечупарність. І вона захоче тут прибрати: вимести недопалки, зняти павутину і повиганяти павуків. Попере в нічній річці мої простирадла і повісить їх сушитися під місячним світлом. Потім прасуватиме їх гарячою долонею, що стане їй за праску, і свіжі, накрохмалені й шелестливі простелить їх на наше ложе. Після того роздягнеться й охайно складе на стільця одержу. На це піде ціла ніч і, коли вона ляже на чисту накрохмалену постіль, щось станеться з небом. Поблякне й погасить свічки своїх зірок. Спалахне раптом кривавою барвою, і покриються нею мої простирадла. Я вдивлятимуся в обличчя своєї коханки, і воно буде мені напрочуд знайоме. Так, це конче має бути та, котру зустрічаю постійно в людській юрбі, але не можу зустріти. Її очі ніколи не перетворюються на сірий кисіль, і в тому киселі ніколи не втопиться юна, смішлива велосипедистка.

Різко повертаюся до дружини: може, це таки вона? Ні, переді мною літня, повна жінка, обличчя в якій круглі й сонне, очі пригаслі, а коси гладко зачесані. Вона щось говорить, бо уста її літають, з'являючи лискучі зуби, половина яких штучні. Але не зовнішня неподібність мене в ній вражає, а те, що я таки ніколи-ніколи раніш її не знав.

І все-таки це була вона. Я дивлюся на неї, наче крізь товщу води, на дні якої пісок. Мені хочеться розгорнути той пісок і я певний, що

побачу там прозоре, кришталеве дно. Зможу зирнути у світ хитливих видив, де освітлено тільки маленькі площинки. Складаючи ті площинки одна до одної, як кубики, я можу викласти свою мозаїку. Це мали б бути спогади про всі добрі, щасливі, навіть розкішні хвилини, пережиті з нею. Їх уже зужито, і вони – наче жовте листя на воді, хитливе, прозоре й розмокле. Найлегше відвернутися від нього й піти собі геть: скільки його є у світі, юного й незужитого. Але я знаю й інше: і в її очах я зовсім не той хлопець, якого вона колись збила велосипедом. У її очах теж постає той пісок, який вона розгортає, щоб побачити кришталеву стіну. Ті ж самі хвилини щастя пригадує й вона, і хвилини ті, як осіннє листя на воді. Ми самотні з нею кожне у свій спосіб, але є щось у нашій спільноті нездоланне. Попри все, кожне з нас зберігає по-своєму свого хлопця чи дівчинку, і вони в естві нашім, як серце чи легені. Біда тільки в тому, що не завжди нам удається бачити це злагоджено.

Сповнююся від цих думок срібним, прозорим жалем. Душа моя м'якшає, і я знову стаю схильний до сентиментів. Але дружина не дочекалася цього зламу в мені, іде до ганку та й змушена це зробити: там стоїть, усміхаючись на все обличчя, одна із сусідок, котру вважає вона за свою приятельку. Зараз вони сядуть біч-о-біч, і я вже їй стану непотрібний. Сокотітимуть одна до одної і виявлятимуть позірну взаємну прихильність. Гаситимуть у такий спосіб власне невдоволення, але сердець їхніх це не розм'якшить: жіноча дружба, як дим на світанні, цвяхи в їхні серця все-таки забиваємо ми і діти.

Перестаю бити молотком, бо мені стає напрочуд незатишно. Голова порожніє, і єдине, на що я здатний, – пускати тютюновий дим і звивати з нього колечка. Я це й роблю в той час, як наді мною пошелестує листя. Хочеться лягти горілиць і побачити крізь те листя небо... Зводжу голову і вражаюся з чистоти, що ллється в просвіти. Відтак встаю і починаю міряти дошки, щоб приготувати з них затулу для потаємного ходу. І сам не знаю, навіщо це роблю, адже в глибині душі не вірю, що колись по росі мого саду таки пройдуть босі ноги коханки. Знаю й чому: та коханка – тільки химерна квітка, яка виростає в моєму мозку. Вона надто ідеальна і надто гарна, щоб

існувати насправжки. Можливо, вона тільки механічна лялька, яку навчено улягати моїм примхам. Жива людина мусить утрачати красу і не завжди улягати примхам. До неї також треба пристосовуватися, а відтак і самому ставати змінним і стеклим, як вода чи пісок...

Із моїх вуст зіслизує якась зовсім дурна мелодія, а рука тримає пилку – я ріжу дошку. Попри всі думки й застереження, хочу скористатися моментом, коли жінка моя сокоче з подругою. Не забалакавшись, вона б помітила той потаємний хід. Але жінки не можуть виконувати зразу кілька справ. Принаймні моя: коли говорить – то вже говорить, коли варить – то варить. Ніколи не буває те змішано, і мої руки мимохіть поспішають. Збиваю потаємні дверцята і припасовую їх до отвору – помітно не буде.

До мене долинають від ганку уривки жіночих голосів, їхні теми одні й ті ж і не варто до них дослухатися. Але одне речення я почув, воно долетіло до мене ціле й клубасте і зовсім не пошкоджене відстанню:

– Цілий мені з ним клопіт, – сказала моя дружина. – Скоріше б він на роботу йшов...

7

Я вицвітаю тут, біля майже готової халабуди, стаю блідий і прозорий і майже не існую. Молоток випадає з руки, а вуста незвідь-чого ворухаються. Дивно стає, що це я тут, серед саду, що біля мене ця незугарна, ськ-так збита з дощок мацапура; осіннім сонцем мені запахло. Починаю розуміти, що все, що чинив я затамовано-потаємно, зовсім не таємниця для моєї жінки. Вона, як те дзеркало, відбивала кожен мій порух, а я думав, що стою в темені. Був як той хлопець, котрий сховав голову за камінь, а виставив гудзицю й гадає, що його не видно.

Мої ноги повільно рушили в глибину обійстя. Туди, де була огріта сонцем скелька і де ставив я колись бадилячі курені. Біля скелі ріс і досі клапоть трави, і я, сівши на нього, втер піт. Очі мої зробилися скляні, а вуста змертвіли. Дивився на світ, і він клався мені перед очі простий і звичний. Лискотіла вдалині річка і плив по ній спокійний човен; біліла дорога, і їхав по ній хлопчак-мотоцикліст. За ним біг,

шалено гавкаючи, рябий песик, і мотоцикліст невдоволено завернув до песика голову. Від острова по піщаній стежці поверталася закохана пара, трималися за руки і начебто відхилилися одне від одного. Синя хустинка в дівчини палала на сірому піщаному тлі надто яскраво, і я приплющив утомлено очі...

Відтак вернулося те, що вертається до мене завжди. Я почув ніжний тлінний запах бадилляччя, і побіч мене заграли на ніжні суремки цвіркуни. У роті загірк смак диму з соняшникового листя, а десь віддалік голосно зарипіли педалі велосипеда.

Я злякався. Ні, очевидно, я тут пересолою. Фраза, вимовлена моєю жінкою, котра так мене вразила, теж може бути принагідна. Але її все-таки непокоїть моє прагнення оновитися. Чому ж не хоче цього разом зі мною й вона, адже це так просто? І мені здалося раптом, що та сіра хмара, від якої я тікав, той кисіль, що бачив я в її очах, – це її завоювання, і вона задоволена з того. Але це те, що полонить мене, і я недаремно пориваюся з того полону. Дивне в тому інше; здається, я рвуся з нього для того, щоб потрапити в новий полон...

Знову приплющився й почув виразніше рип педалей. Шурхотіли по піску гумові шини і порипувало шкіряне сідло. Онде вона знову їде, та загадкова й оманна «вона». Що хоче від мене і що можу дати їй я? Повертає в мій бік голову, і хоч який я роздрознений, уражаюся тим дивним світлом, що струмує з її очей. Обличчя в неї таке, що я дивлюся – надивитися не можу, а уста освітлює раптом усмішка, яка робить її обличчя чарівним...

Ні, я не дитина, і мені годі гратись у такі дитячі ігри. Я засміявся і, скочивши на ноги, пішов униз до недобудованої халабуди. Ось вона, пристань, де знайду я рівновагу духу і заспокоюся. Тут я зможу спокійно слухати тишу, а той, хто вміє по-справжньому слухати тишу, не може не мудрішати.

Але не я один пішов до халабуди, від ганку спускалися до неї моя жінка й сусідка.

– Я на твоєму місці, – весело мовила сусідка, – не залишала б його тут самого...

– А то ж чому? – спитав так само весело я.

– А тому, що на вашого брата треба добрячого замка!

Вона підморгнула моїй жінці, повернулася й пішла, а ми лишилися віч-на-віч. Дружина начебто хотіла щось сказати, але не сказала, хоч вже й губи її розтулилися – я мимоволі відвів погляд.

– Ходи вечеряти, – сказала нарешті вона. – Чи, може, готуватимеш собі сам.

Я хмикнув і пішов у дім.

8

Сиджу в готовій уже халабуді й курю. Двері з того боку зачищено на замок, ключ до якого моя жінка повісила собі на шию, як медальйон. Уранці вона мене випустить, а на наступну ніч зачинить знову. Не відчуваю від того урази, бо згодився на те сам. Зрештою, маю потаємний вихід і, коли захочу, зможу ним покористуватися. Але поки що сиджу собі та й курю. Сигара, яку я тримаю, трохи незвичайна: зготована з соняшникового листа. Це листя я знайшов на городі, коли збирав там колорадського жука. Кілька днів сушив його на даху халабуди, відтак тонко покришив і загорнув вогким листком. Після того сушив готову сигару, а коли вона почорніла, закурив. Не знаю чи можна постійно курити такі сигари, але про те мені не йдеться. Йдеться знову-таки про повернення...

Утягую терпкий дим і він щедро розходитьсь по халабуді. Той запах заповнив не тільки все мешкання, але й мене самого. Я весь просякнутий пряною гіркотою і від того теплий смуток колише мене. Він теж, як дим з соняшникового листа, – все відбувається так, як заповідалося. Завтра скінчиться моя відпустка, завтра я знов одягну на себе одягу, у якій ходжу на роботу. Завтра я буду спокійний і розважний – сьогодні останній день мого безуму. Я хочу прожити його до дна, впиваючись, як упиваюсь оцим димом – це теж потрібно для спокійного завтрашнього дня. Завтра заспокоїться й дружина моя – ми знову помірємо разом ту ж таки дорогу і сядемо поруч за машини. Говоритимемо про все конечне й доречне, і всі наші рухи будуть вивірені й логічні. Нас непокоїтиме тільки те, що від дочки не було довго листа. Ми писатимемо позачергового листа, я триматиму ручку, а дружина диктуватиме.

Але це буде завтра. Сьогодні ж я повен неземної втіхи й задоволення. Сьогодні я окутаний хвилями соняшникового диму, і моя душа розхилена навстіж. Я чекаю тільки, щоб погасло вікно в нашому напівспорожнілому домі. Воно ж горить і горить. Я підходжу вряди-годи до стінки і прикипаю до однієї із шпар. У руці в мене майже докурена сигара.

Вікно гасне тоді, коли я витягну з сигари останній дим. Я вдячно киваю, часом дружина моя тонко мене розуміє. Ще чекаю, вдихаючи в себе аромат осіннього городу, і мені здається, що я таки й досі в бадилячому курені. Маю виглянути назовні й побачити щось таке, від чого по-справжньому схвилюється моє серце.

Обережно натискаю на потаємні двері. Вісі на них змашено, і вони відхиляються безшумно. Я так само безшелесно вислизаю надвір. Босі ноги відчують прохолодну росу, і від того бадьорий тремт проходить мені по тілі. Бреду через сад до того місця в паркані, де відхилено кілька дощок. Серце мені шалено калатає, але тільки вислизаю з обійстя, заспокоююся. Світить місяць. У його сяйві все міниться, і я озираюся навсібіч. Дорога, що йде повз наш дім, зовсім біла і зовсім пустельна.

Глуха тиша стоїть навкруги. Глибока й бездонна, бо все поринуло в сон. Десь там, на березі, має бовваніти знайома постать. За мить я побачу очі, які обпечуть і вразять, я затремчу, наче осиковий лист і простягну руку, щоб у неї лягла рука її.

Її рука лягає на мою, і я веду дівчину через зарошену луку. Ідемо довго й повільно, наче сомнамбули: у мене переливається кров її, а моя – в неї. Ми майже не дихаємо, а ступаємо на самих пальцях. Ноги в нас зарошено, а губи набирають смаку нічного зела. Я спляню дівчину посеред білої дороги й цілую. П'ю смак нічного зела і бубнявію. Мої очі великі й зачаровані і тонуть у ще більших і зачарованіших очах. Я знову беру дівчину за руку, і ми прослизаємо в отвір у паркані. Дівчина сміється тихенько, і мені від того дивно легко. Бредемо росою саду, зовсім не помічаючи, що на ганку сидить моя скулена дружина...

– Дивний сьогодні вечір, – каже вона. – Як гулялося?

Я відчуваю, що та, котру вів у свій сад, розтає. Розтоплюється, як крижана, і за мент тримаю тільки саму руку. Зрештою, розплавлюється й рука, і я стою перед дружиною, як школяр, витягнувши вздовж тулуба руки. Ковтаю стужавілий згусток слини і зводжу голову, щоб відповісти в лад і як годиться.

– Щось мені сьогодні серце болить, – каже дружина.

– Приймала ліки? – питаюся.

– Приймала, але не допомагає... Тут приходила Танька і таке по-нарозказува-ла...

– Через це й болить у тебе серце?

– При чому тут серце? Знаєш, Чорномордиха вирішила провести собі водогін...

Я сідаю поруч і роблю уважне лице. Дружина говорить повільно, бо й справді сьогодні нездужає. Я вже давно не слухаю її розповіді, а дивлюся в сад, де йшов нещодавно зі своєю незвичайною коханкою. Тихо шелестить обіч мене зморений, знайомий голос. Вітрець доніс від халабуди терпкий запах паленого листу.

– Ти слухаєш? – питає жінка, дивлячись на мене так, наче зловила мене на недозволеному.

– Звичайно, – кажу я.

– То що ти на це скажеш?

Але я не знаю, що на те казати.

– Думаю, що все буде добре, – бовкаю навздогад. Дивлюсь і бачу поставлені руба жінчині брови.

– Ти ніколи не слухаєш, що я кажу, – докоряє вона, сердито дихаючи.

– То повтори, – відповідаю я все ще спокійно.

– Оця твоя дурна звичка, – уже сердиться жінка. – Що ти з мене дурну робиш?

– Я з тебе роблю дурну? – дивуюся я.

– Атож, – каже вона. – Але не така я дурна, як думаєш...

ЗМІСТ

Передмова	3
Адаменко М.П. Хистка кладка через безодню	17
Антоненко П.Я. Бабине літо	46
Арсенич-Баран Г.В. Ти до Єгипту з дитям утікаєш (<i>Уривок із роману “Радуйся, Невісто Неневісна”</i>)	57
Баранов В.Ф. Вернісаж однієї картини	91
Наталка	106
Альтич і Десенка	112
Бондаревич (Черненко) Л.В. Рандеву з містом	124
Столик на двох	138
Брик О.Г. Блакитні троянди (<i>Новела</i>)	161
Шкаралупа казкового горіха (<i>Продовження новели «Блакитні троянди»</i>)	169
Як тебе я кохав... (<i>Продовження новели «Блакитні троянди»</i>) .	174
Останній акорд (<i>Закінчення новели «Блакитні троянди»</i>)	178
Пастка	183
Квітка (<i>Присвячую N.</i>)	195
Деко (Рабинович) О. А. Солов’ї співають на світанні (<i>уривок з повісті</i>)	197

Дідович П.М.	
Світ клином	216
Дімаров А.А.	
У ніч	244
Батя	246
Шлюб з інопланетянкою	248
Відьма з Дімарова	251
Спокута	252
Баба Ониська і четверо її чоловіків	268
Клочко М.П.	
Жорж Крік	277
Їй потрібен мученик	279
Сила хресного знамення	281
Метровки	284
Вечірній рейс	287
Конечна О.М.	
Синдром Роксолани (<i>Уривок з роману</i>)	292
Корбач І.М.	
Бій під Березною (<i>Розділ з роману «Останній похід короля»</i>) ..	318
Леус В.М.	
З бойового завдання не повернувся	345
Маринчик С.Г.	
У нас в Озерах (<i>Кіноповість</i>)	367
Мастєрова В.М.	
Гітлер	412
Мати	415
Хижаки	431

Мушкетик Ю.М.

Солов'ї над Прип'яттю 437

Руденко М.І.

Соломина з батьківської стріхи 452

З коханими не розлучайтесь 465

Слабошпицький М.Ф.

Що записано в книгу життя. Михайло Коцюбинський та інші
(Уривок з роману) 484

Ткач М.М.

Зоряна ніч (*Спогад з дитячих літ*) 503

Літнього вечора 508

Сині очі Маньки 511

Хвороба нашого часу 524

Шевченко І.М.

Дитя і море 538

Чорна ворона на сірому снігу 540

Пресвята з двома младенцями 545

Ікра 552

Бруньчата гілка 555

Дамський капелюшок 558

Труба з двома газами 562

Шевчук В.О.

Халабуда для коханки 565

Літературно-художнє видання

**Антологія творів
лауреатів премії
імені М.Коцюбинського.
Проза**

**Упорядники: Наталія Коцюбинська
Ольга Єрмоленко**

Редактор: Ганна Арсенич-Баран
Відповідальний за випуск: Ігор Коцюбинський
Комп'ютерна верстка: Наталія Суспа

Підписано до друку 08.12.2016.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 34,53. Ум. фарб.-відб. 37,125. Обл.-вид. арк. 37,125.
Зам. 0158. Тираж 200 прим.

Видавець ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна»
14000, м.Чернігів, проспект Перемоги, 62
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК №4292 від 2 квітня 2012 року

Виготівник ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40
Тел.: (0462) 972-664
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року